İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İstanbul'da Medrese Talebelerinin Eğitim, Sosyal ve Ekonomik Hayatları (1840-1908)

Doktora Tezi

Hasan Şahintürk

Ocak 2025

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İstanbul'da Medrese Talebelerinin Eğitim, Sosyal ve Ekonomik Hayatları (1840-1908)

Doktora Tezi

Hasan Şahintürk

Danışman

Prof. Dr. Recep Karacakaya

Ocak 2025

TEZ JÜRİSİ ONAYI

Hasan Şahintürk tarafından hazırlanan "İstanbul'da Medrese Talebelerinin Eğitim, Sosyal ve Ekonomik Hayatları (1840-1908) başlıklı bu Doktora Tezi, Tarih Anabilim Dalı'nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ **İMZA**

Tez Danışmanı:
Prof. Dr. Recep Karacakaya
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:
Prof. Dr. Adem Ölmez
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Doç. Dr. Mehmet Mert Sunar
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet Fatih Sancaktar
İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Bülent Bakar
Marmara Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 13/ 01 / 2025

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığımda yazılan bu tezin doktora yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun doktora kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

İmza
Prof. Dr. Recep Karacakaya

Etik İlkelere Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

İmza
Hasan Şahintürk

ÖZET

İstanbul'da Medrese Talebelerinin Eğitim, Sosyal ve Ekonomik Hayatları (1840-1908)

Şahintürk, Hasan

Doktora Tezi, Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Recep Karacakaya

Ocak 2025

Bu tez, 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında İstanbul'da eğitim almış medrese talebelerinin eğitim, sosyal ve ekonomik hayatlarına odaklanmaktadır. Medrese talebeleri için belirtilen zaman dilimi içerisinde İstanbul'daki eğitim ne derece önem taşıdığı, İstanbul'daki medreselerin durumu, medrese talebelerinin almış oldukları eğitimin dönem açısından değerlendirmesi ve bir medrese talebesinin mezuniyetine kadar geçirmiş olduğu aşamalar, dönem kaynakları dikkate alınarak izah edilmiştir. Ayrıca belirtilen zaman içerisinde medrese talebelerinin sayısı ve İstanbul'da bulunan aktif medreseler belirlenmiştir. Bunun yanında medrese talebelerinin gelirleri ve geçim sıkıntıları ve medrese talebelerinin bu sıkıntıları aşmak için ürettikleri çözüm yöntemleri de tartışılmıştır. Devletin sağlamış olduğu yardımlar, medrese talebelerinin ana geçim kalemlerinden olan cer faaliyeti ve diğer gelirler belirlenmiş ve belirtilen dönem içerisinde medrese talebelerinin ekonomik durumları ortaya konulmuştur. Bunun yanında medrese talebelerinin İstanbul'daki sosyal hayatları da izah edilmiştir. Edinmiş oldukları sosyal bağlantılar, yoğun olarak bulundukları mekanlar ve ders çalışma dışındaki etkinlikleri izah edilmiştir. Ayrıca medrese talebelerinin edinmiş oldukları sosyal ağlar meselesinde çıkmış oldukları cer yolculuklarına dikkat çekilmiş ve medrese talebelerinin sosyal hayatlarının İstanbul ile sınırlandırılmaması gerekliliği ifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Medrese, Medrese Talebeleri, İstanbul Medreseleri, İstanbul'da Eğitim, Medrese Talebelerinin Ekonomik Hayatı

ABSTRACT

Educational, Social, and Economic life of Madrasah Students in Istanbul (1840-1908)

Şahintürk, Hasan

Ph. D. Thesis, Department of History

Supervisor: Prof. Dr., Recep Karacakaya

Januariy 2025

This thesis examines the educational, social, and economic experiences of madrasah students in Istanbul during the latter part of the 19th century and the early 20th century.

The significance of education in Istanbul for *madrasah* students, the standing of madrasahs in the city, the assessment of the education acquired by madrasah students throughout the era, and the progression a *madrasah* student undergoes until graduation is elucidated through an examination of contemporary sources. The quantity of *madrasah* students and the operational madrasahs in Istanbul throughout the designated period are ascertained. The financial and livelihood challenges faced by *madrasah* students, along with the solutions they created to address these issues, are also examined. The assistance supplied by the state, the cer activity, a primary source of money for *madrasah* students, and other revenue streams were assessed, elucidating the economic conditions of *madrasah* students throughout the designated period. The social life of *madrasah* students in Istanbul is also elucidated. Their social connections, frequented locations, and extracurricular activities are elucidated. In addition, emphasis has been made to the traction travels that *madrasah* students have taken in the subject of the social networks they have acquired and it has been argued that the social life of *madrasah* students should not be limited to Istanbul.

Keywords: Madrasah, Madrasah Students, Istanbul Madrasahs, Education in Istanbul, Economic Life of Madrasah Students

İÇİNDEKİLER

ÖZET ---------- I
ABSTRACT ---------- II
İÇİNDEKİLER ----------III
GRAFİK, TABLO VE HARİTA LİSTESİ ---------- V
ÖN SÖZ ---------- 1
Giriş ---------- 4
Literatür Değerlendirmesi ---------- 8
Takip Edilen Araştırma Yöntemi ve Araştırmanın Kaynakları ----------22
1. BÖLÜM: DÖNEMİN MEDRESE VE MEDRESE TALEBESİ ALGISI----------27
(1840-1908) ----------27
1.1. Medrese Talebesinin Adı ----------27
1.1.1. Suhte-Softa ----------28
1.1.2. Talebe-i ulûm ----------37
1.2. Modern Mektep Talebelerinin Adı ----------39
1.3. Talebe-i Ulûmun "ulûm"u ----------45
1.4. Medrese Bilgisinin Temsilcisi Olarak Talebe-i ulûm ----------50
2. BÖLÜM: FAAL İSTANBUL MEDRESELERİ VE TALEBELERİN SAYISI (1844-1909) ----------62
2.1. 19. Yüzyılın İkinci Yarısı ve 20. yüzyılın Başında İstanbul Medreseleri ----------62
2.2. Medrese Talebelerinin Sayısı ----------70
2.3. Defterlerin Değerlendirilmesi ve İstanbul'da Aktif Medrese Talebesi Sayısı ---------86
2.4. İstanbul'da Talebe Sayısının Artışında Kur'a Sınavlarının İptal Edilmesinin Etkisi---91
2.5. Medrese Talebelerinin Askerlikten Muaf Tutulması ----------96
3. BÖLÜM: MEDRESE TALEBESİNİN TAHSİL HAYATI---------- 109
3.1. Tedris Açısından Medrese Talebesi Türleri ---------- 110
3.2. Medrese Tedrisinin Tercih Edilme Sebepleri---------- 118
3.3. Medrese Talebelerinin İstanbul'a Geliş Sebepleri ---------- 123
3.4. Medrese Talebelerinin İstanbul Öncesi Eğitim Seviyeleri---------- 126
3.5. Medrese Talebelerinin Tahsil Eşikleri---------- 136
3.5.1. Sıbyan Mektebi, Özel Hocalar ve Rüştiye Eğitimi---------- 137
3.5.2. Medreseye Kayıt ve Kalacak Yer Bulma---------- 147
3.5.3. Medrese Tahsili---------- 158
3.5.3.1. Tatil Dersleri ---------- 158
3.5.3.2. Sabah ve İkindi Dersleri ---------- 163

3.5.3.3. Diğer Dersler ---- 165
3.6. Mektepler ve Medrese Talebeleri ---- 169
3.6.1. Mekteb-i Nüvvab ---- 170
3.6.2. Diğer Mektepler ---- 175
3.7. Medrese Talebelerinin Ders İşleme Ortamları ve Ders İşleme Yöntemleri ---- 180
3.8. İlmi Seyahatler ---- 183
3.9. Talebeler ve Hocaları ---- 193
3.10. Medrese Talebelerinin Eğitim Süresi ---- 195
3.11. İcazet/Mezuniyet ---- 203
3.11.1. İcazet Merasimleri ve Mahiyeti ---- 209
3.11.2. İcazet Merasimlerinin Önemli Bir Gerekliliği: Sultan'a Dua ve İhsan-ı Hümâyun 219
4. BÖLÜM: MEDRESE TALEBELERİNİN EKONOMİK VE SOSYAL HAYATI ---- 228
4.1. Ekonomik Hayat ---- 228
4.1.1. Medrese Talebelerinin Gelirleri ---- 229
4.1.1.1. Cerre Çıkma ---- 229
4.1.1.1.1. Talebelerin Cerre Çıkma Prosedürü ---- 234
4.1.1.1.2. Cer Yolculuklarında Talebelere Sağlanan Yardımlar ---- 236
4.1.1.1.3. İstanbul'dan Cerre Giden Talebeler ---- 240
4.1.1.1.4. Talebelerin Cer Amacıyla Gittikleri Yerler ---- 243
4.1.1.1.5. Talebelerin Cerde Üstlendikleri Vazifeler ve Maddi Kazançları ---- 247
4.1.1.1.6. Cer Yolculuklarında Talebelerin Başına Gelenler ---- 251
4.1.1.2. Devletin Destekleri ---- 254
4.1.1.3. Okurken Çalışan Talebeler ---- 259
4.1.1.4. Diğer Gelirler ---- 260
4.2. Sosyal Hayat ---- 262
4.2.1. Tatil Zamanı Etkinlikleri ---- 263
4.2.2. Kahvehaneler ve Medrese Talebeleri ---- 266
4.2.3. Medrese Talebelerinin Edindikleri Sosyal Ağlar ---- 266
Sonuç ---- 268
KAYNAKÇA ---- 272
EKLER ---- 298

GRAFİK, TABLO VE HARİTA LİSTESİ

Grafikler

Grafik 1.19. yüzyılın İkinci Yarısı ve 20. Yüzyılın Başında İstanbul Medreseleri..... 66
Grafik 2. 19. yüzyılın İkinci Yarısı ve 20. Yüzyılın Başında İstanbul Medreselerine kayıt yaptıran Talebelerinin Sayısı 87
Grafik 3. İstanbul'a Gelen Talebelerin Daha Önceki Eğitim Seviyeleri..... 126
Grafik 4. İstanbul'a Gelmeden Önce Medrese Tahsiline Başlayan Talebelerin Eğitim Seviyeleri 135
Grafik 5. Rüştiye Mektebi Okuyan ve Okumayan Medrese Talebeleri 146
Grafik 6. Valide Sultan Medresesi Talebelerinin Memleketleri (1886)..... 152
Grafik 7. Defterdar Ahmed Çelebi Medresesi Talebelerinin Memleketleri (1886) 153
Grafik 8. Süleymaniye Mülazımlar Medresesi Talebelerinin Memleketleri (1886) 154
Grafik 9. Süleymaniye Başkurşunlu Bahr-i Siyah Medresesi Talebelerinin Memleketleri (1886)..... 155
Grafik 10. Sultan Ahmed Medresesi Talebelerinin Memleketleri (1886)..... 156
Grafik 11. 19. yüzyılın İkinci Yarısı ve 20. yüzyılın Başında Mektepler ve Medrese Talebeleri 171
Grafik 12. Bir Medrese Talebesi Kaç Hocadan Ders Alır 194
Grafik 13. Medrese Talebelerinin Eğitim Süreleri..... 198
Grafik 14. 1904-1908 Yılları Arasında İstanbul'da Düzenlenen İcazet Merasimlerinde..... 225
Grafik 15. Medrese Talebelerinin Cer Amacıyla Gittiği Bölgeler (1845-1900) 244

Haritalar

Harita 1. Hüseyin K. Ertur'un İlmî Seyahatleri..... 184
Harita 2. Mustafa Asım Efendi'nin İlmî Seyahatleri..... 186
Harita 3. Mehmed Zeki Efendi'nin İlmî Seyahatleri..... 187
Harita 4. Osman Efendi'nin İlmî Seyahatleri..... 188
Harita 5. Mehmed Nazmi Efendi'nin İlmî Seyahatleri 189
Harita 6. Kemalettin Efendi'nin İlmî Seyahatleri..... 190
Harita 7. Osman Efendi'nin İlmî Seyahatleri..... 191
Harita 8. Silleli Musa Kazım Efendi'nin İlmî Seyahatleri 192

Tablo 1. İstanbul'da Bulunan Aktif Medrese Talebesi Sayısı 90
Tablo 2. 1901 Yılında İstanbul'da İcazet Veren Dersiamlar ve İcazet Alan Talebelerin Sayısı 218
Tablo 3. 19 Eylül 1901 Tarihinde İcazet Veren Dersiam ve İcazet Alan Talebeye Verilen Liyakat Madalyaları 222
Tablo 4. 21 Eylül 1901 Tarihinde İcazet Veren Dersiam ve İcazet Alan Talebeye Verilen Liyakat Madalyaları ile Hafız ve Duahan Efendilere Yapılan İhsan..... 222
Tablo 5. 22 Eylül 1901 Tarihinde İcazet Veren Dersiam ve İcazet Alan Talebeye Verilen Liyakat Madalyaları ile Hafız ve Duahan Efendilere Yapılan İhsan..... 223
Tablo 6. Cerre Giden Talebelerin Sayısı 243
Tablo 7. 1891 Yılının Ramazan Ayında Orduda Görev Alan Medrese Talebeleri ve Görev Yerleri 249

Tablo 8. Altı talebenin cerde toplamış oldukları yiyecek maddeleri (1914)..... 250
Tablo 9. 8 Mart 1889-12 Nisan 1889 Tarihleri Arasında Fatih Civarındaki Medreselere yapılan ihsan-ı hümayun..... 256

ÖN SÖZ

19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında medrese talebelerinin eğitim, sosyal ve ekonomik hayatlarını izah etme çabasında olan bu tezin ortaya çıkma hikayesi, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yer alan "talebe-i ulûm"a dair bazı belgelerin arşiv araştırmaları sırasında gözüme ilişmesiyle başladı. Medrese talebeleri ile ilgili parça parça bilgiler sunan bu vesikaları derleyip toparlarken mevcut literatürün konu hakkındaki yetersizliği bu meselenin bir doktora tezi olarak izah edilmesi gerekliliğini doğurdu. Medrese talebelerinin geçim sıkıntıları ilk dikkatimi çeken ve cevaplanması gereken konuydu. Zira medrese talebelerine dair arşiv kayıtları onların bu konuda bir hayli sıkıntı içerisinde olduklarına dair belli belirsiz bilgiler sunmaktaydı. Bu hususun merak uyandıran çekiciliği, birbiri ardında zihnimde beliren medrese talebelerinin gelir kalemlerine dair soruları beraberinde getirdi. Merak uyandıran bu konunun araştırma süresince daha belirgin hale gelmesi, medrese talebelerinin eğitim hayatları ve sosyal hayatlarına dair diğer konuların da aydınlığa kavuşturulması gerekliliğini ortaya çıkardı. Zira medrese talebelerinin geçim şartlarının belirlenmesi, eğitim hayatları ve sosyal hayatlarının izah edilmesi ile doğrudan alakalıydı. Medrese eğitimin uzun yıllar sürmesi, birçok diğer nedenle birlikte büyük oranda talebelerin yılın nerdeyse yarısını geçimlerini temin etmek için İstanbul dışına cer amacıyla çıkmaları ile ilgiliydi. Dolayısıyla talebelerin eğitim hayatlarının, ilk eğitime başladıkları andan itibaren icazet alana kadar geçirdikleri aşamalarla birlikte ayrıntılı bir şekilde izah edilmesi gerekmekteydi. Bu hususa dair bilgi edinebilecek, yegane kaynak ise ulema biyografileri olduğu görülerek Meşihat Arşivi'nde bulunan bu dosyalara müracaat edildi. 1870'li yıllardan itibaren tutulmaya başlanan bu dosyalar, gerçekten birçok açıdan medrese talebelerinin eğitim hayatları ile ilgili değerli bilgiler sunmaktaydı. Fakat bu dosyalardan bir kanaat edinmek için yüzlercesini incelemek gerekti. Misal olarak medrese talebelerinin eğitim süresini belirlemek için, medreseye başlama ve icazet alma tarihleri belirtilmiş olan birçok ulema biyografisine ihtiyacım bulunmaktaydı. Zira bu husus, medrese talebelerinin İstanbul öncesi aldıkları eğitimin seviyesi, hangi medreselerde kimlerden eğitim aldıkları, eğitim hayatları boyunca nerelerde bulundukları gibi diğer önemli birçok hususlarda olduğu üzere, yüzlerce dosyanın incelenmesiyle açıklığa kavuşturulabilecekti. Bu sebeple belirtilen hususlar ve tezin içeriğinde yer alan özellikle de medrese talebelerinin eğitim hayatları ile ilgili kısımlar, Meşihat Arşivi'nde yer alan ulema sicillerinden edinilen bilgilerin bir tablo haline dönüştürülmesiyle açıklığa kavuşturulabildi. Yine de bu tercüme-i hâllerden edinilen bilgiler, bu tezin zaman

dilimi içerisinde İstanbul'da eğitim alan medrese talebelerinin tamamının eğitim hayatlarını açıklayıcı değildir. Bu dosyalardan edinilen bilgiler ve bu bilgilerin kaynaklığında oluşturulan tablo ve grafikler açıklamaya çalıştığı hususa dair bir yoğunlaşmanın varlığına işaret edebilir. Buna karşın belirtilen zaman dilimi içerisinde bir medrese talebesinin nerede doğduğu, Sıbyan ve Rüştiye Mektebi'ne gidip gitmediği, İstanbul'a gelmeden önceki eğitim süresince kimden, hangi medresede eğitim aldığı ve hangi dersleri gördüğü, İstanbul'da hangi medreseye yerleştiği ve kimlerden, ne kadar süre ders aldığı, hangi dersleri gördüğü, diğer mekteplerle olan bağlantısı vb. konuları öğrenebileceğimiz başka bir kaynak da bulunmamaktadır. Bu sebeple İstanbul'da eğitim aldığı belirlenebilen yüzlerce ulema dosyası incelenerek bu sorulara cevap arandı. Dolayısıyla ulema sicilleri bu araştırmanın ana kaynaklarından biri haline geldi. 1893 kişinin dosyası incelendi ve bu dosyalardan edinilen bilgiler bir tablo haline getirildi. Tek tek incelenen bu biyografiler statik ve yalın metinler değillerdir. Oluşturulmasında belirli kıstaslar olmasına rağmen bu metinler otobiyografi hüviyetindedirler ve dönemin medrese eğitim hayatı konusunda çok değerli bilgiler sunmaktadırlar. İncelenen dosya sayısı arttıkça da bazı ayrıntılara erişme olasılığı artış göstermektedir. Bu biyografilerden elde edilen bilgiler ise sayısı iki elin parmağını geçmeyen bazı hatırat ve anılarla desteklenerek medrese talebelerinin eğitim, sosyal ve ekonomik hayatı izah edilmeye çalışıldı. Araştırma boyunca cevap bulmayı umduğum diğer merak uyandırıcı soru ise medrese talebelerinin belirtilen zaman içerisindeki sayısı idi. Bunun için de hem Meşihat Arşivi'nde bulunan defterler, hem de Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yer alan kayıt defterleri tespit edilerek bu defterlerden malumat edinilmeye çalışıldı. Fakat bu defterlerin çoğu, talebe kayıt defteriydi ve belirli bir zaman dilimi içerisinde medreselere kayıt yaptıran talebelerin sayısını göstermekteydi. Dolayısıyla bu defterlerden aktif medrese talebesi sayısını edinmek mümkün değildi. Bu sebeple bu defterlerin kayıt defteri olduklarının anlaşılması, büyük bir hayal kırıklığına sebep oldu. Zira mevcut literatürde bu defterleri aktif medrese talebesini gösteren defterler olarak değerlendiren bazı çalışmalar bulunmaktaydı. Bu durumda Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgeler dikkatle gözden geçirilmeye çalışıldı ve yıllara göre birçoğu tahmini olmasına rağmen belirli bir fikir edinmemizi sağlayan bazı sayılara ulaşıldı. Bunlarla birlikte 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında medrese talebesi ifadesinin karşılığı olarak neyin anlaşılması gerektiği bu tezde ifade edilmeye çalışıldı.

Elbette bu tezin ortaya çıkmasında bireysel bir çabanın yanında birçok kişinin katkısı ve emeği olduğu ifade edilmelidir. Başta pek değerli danışman hocam Prof. Dr. Recep Karacakaya'ya desteği, güveni ve yol açıcılığı için teşekkür ederim. Aramızdaki yıllara sârî hoca-talebe ilişkisi

dolayısıyla- bu tezle de bağlantılı bir dil ile ifade etmek gerekirse- *rahle-i tedrisinde* bulunmak, daima büyük bir şanstı. Onun yol göstericiliği ve rehberliğinin değerini ifade edemeyeceğim. Zira onu tanıyanların da bildiği üzere, bu hususta kuracağım her cümle kifayetsiz kalacaktır.

Tez Jürimde bulunan Prof. Dr. Mehmet Fatih Sancaktar, Prof. Dr. Adem Ölmez, Prof. Dr. Bülent Bakar ve Doç. Dr. Mehmet Mert Sunar fikir ve önerileri için teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Ayrıca Prof. Dr. Bilgin Aydın'a ufuk açıcı önerilerinden dolayı minnettarım.

Değerli arkadaşlarım, Ömer Can, Hasan Yayla, Barış Can, Muhammet Bakırcı ve hassaten Ali İhsan Öz ve İrfan Akça'ya destekleri ve önerileri için şükranlarımı sunuyorum. Sevgili eşim Özgül'e ise sabrı ve destekleri için edeceğim her teşekkür yetersizdir.

Beyoğlu, 2025

Giriş

1840-1908 yılları arasında medrese talebelerinin eğitim, ekonomik ve sosyal hayatına dair hazırlanmış olan bu tezin cevaplamak istediği birkaç soru ve varmak istediği birkaç sonuç bulunmaktadır. Bu araştırma kurumsal anlamda bir medrese tarihi çalışması değildir. Bu araştırmanın odak noktası doğrudan medrese talebeleri ve onların etrafında hâlelenen medrese dünyasıdır. Bu tez, belirtilen zaman dilimi içerisinde medreseyi anlama ve ifade etme yolunun, talebeleri anlamak, onları daha yakından görmeye çalışmakla mümkün olabileceği fikrini, mevcut literatüre bir öneri olarak sunmaktadır. Zira 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında medrese, önceki dönemlere nazaran daha belirgin bir şekilde talebe demektir. Klasik dönem Osmanlı medrese tarihi anlatılarında kitap ve hoca merkezli olarak kabul edilen medrese eğitimi, bu dönemde kişisel istekleri ve yönelişleri ile talebenin inisiyatifine geçmiştir. Bunun en büyük göstergesi artık bu yüzyılda medreseye alternatif bir eğitim kurumu olarak modern mekteplerin varlığıdır. Bu dönemde talebe tercih yapan konumundadır. Geleneksel anlamda okunan kitaplar ve ders alınan hocalar eski yerindedir, icazetnamelerde hala medrese ismi değil, hocanın ismi yer almaktadır. Fakat artık bu çağda medrese talebesi denilen kişiler farklı saikleri bulunsa da bir alternatife sahip olarak tercihte bulunup, medrese eğitimini seçmiş kişilerdir. Bu tercihte bulunan kişilerin bir kısmı ise alternatif olan diğer eğitim kurumları ile bağlantı kurabilmekte, kişisel ilgisi çerçevesinde ikisini birlikte yürütebilmektedir. Bu durum aynı zamanda medrese talebesi tanımını da çeşitlendirmiştir. Mevcut literatürün iddia ettiğinin tersine birbiri ile çatışmayan bu alternatiflik durumu iki kurum arasında geçişlere oldukça müsaittir.

Tezin cevaplamak istediği sorular medrese talebelerini tanımlayacak, eğitim, sosyal ve ekonomik hayatlarını ortaya koyacak sorulardan oluşmaktadır. Bunlardan ilki daha çok Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi ve Cevdet Paşa gibi dönem entelektüelleri tarafından medresenin ve medrese talebelerinin nasıl görüldüğünün izahıdır. Modern mekteplerin, farklı mesleki okulların kendisine serpilme alanı bulduğu bu çağda medresenin yeri ve medrese talebelerine bakış nasıldır? Medrese talebelerine yapılan bazı eleştirilerin mahiyeti ve karşılığı nedir? Bu eleştiriler, talebelerin eğitim, sosyal ve ekonomik hayatları derinlemesine araştırılmadan bir

zemine oturmayacaktır. Zira özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru dili ağırlaşan ve II. Meşrutiyet'in ardından çok keskin bir hale gelen bu eleştiriler acaba toptancı bir yaklaşımın ürünü olabilirler mi sorusu bu araştırmanın en temel sorusudur.

İkincisi, 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında İstanbul'da bulunan medrese talebelerinin eğitim hayatı hakkında nelerin söylenebileceğidir. Bu konu hakkında sorulan sorulara verilen cevaplar bu araştırmanın üç sac ayağından biri olarak medrese talebelerinin tedris hayatının aydınlatılmasını hedeflemektedir. İstanbul'un bir medrese talebesinin eğitim hayatı için taşıdığı anlam nedir? İstanbul'a geliş sebeplerini belirleyen etmenler nelerdir? Mevcut literatürün neredeyse hakkında hiçbir yorumda bulunmadığı bir mesele olarak, medrese talebelerinin İstanbul'a gelmeden önceki eğitim seviyeleri hakkında neler söylenebilir? Bu tez bu sorular ile beraber İstanbul'daki medrese talebelerinin tedris hayatına dair birçok soruya cevap aramaktadır. Özellikle medrese eğitiminin 19. yüzyılda mekan olarak hala medreselerde devam edip etmediği önemli bir soru olarak durmaktadır. Zira bu asrın ikinci yarısından itibaren, medrese-müderris ve talebe bağlantısının klasik dönem eğitim sistemindeki güçlü bağının mekânsal anlamda hala aynı olup olmadığı cevaplanması gereken mühim bir sorudur. Bu durumun tedris hayatına etkileri, ders işleme metoduna yönelik tezahürleri nelerdir? Bunun yanında medrese talebelerinin günlük ders programları nasıldır sorusu önemli sorulardandır. Her ne kadar mevcut literatürün sabah ve ikindi dersleri olarak dile getirmiş olduğu bu husus, çok daha derinlemesine dile getirilmeye muhtaç bir konudur. Hoca-talebe ilişkisi bağlamında bir medrese talebesi, eğitim hayatı boyunca kaç hocadan ders alır gibi sorularla medrese talebelerinin eğitim hayatının derinliklerine inmek ne derece mümkündür? Mevcut literatürde hiç göze çarpmayan bu hususun yeterli örnekler ve doğru kaynaklarla izah edilmesi, medrese talebesinin tedris hayatının zamansal boyutlarının belirlenmesine oldukça önemli katkılar sunacaktır.

Üçüncü olarak medrese talebelerinin birçok boyutu ile ekonomik hayatlarına dair nelerin söylenebileceği hususu bu araştırmanın üç sac ayağından ikincisidir. Dönem kaynaklarının bu hususta medrese talebelerini nasıl tanımladıkları önemli bir göstergedir. Geçim şartlarına bağlı olarak medrese talebelerine yönelik yapılan devlet destekli bazı yardımların boyutunun izah edilmesi mühim bir noktadır. Zira mevcut literatürde yer alan 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başında medreselerin kaderine terk edildiğine dair yorumun temellendirilmesi ya da eleştirilmesi ile bu hususun bir bağlantısı bulunmaktadır. Bu anlamda medrese talebelerinin gelirleri incelenerek bu sorunun cevabına erişmek bir ölçüde mümkün olabilecektir. Bu hususta

medrese talebelerinin üç aylarda gelir elde etmek için çıktıkları cer, ayrı bir önem taşımaktadır. Bu uygulamanın medrese talebelerinin hayatındaki yeri ve ekonomik olarak onlara sağlamış olduğu katkı derinlemesine bir incelemeye tâbi tutulmak zorundadır. Ayrıca devletin, medrese talebelerinin bu uygulamaya katılım sağlamaları konusunda sunmuş olduğu olanaklar ve bunların devamlılığının izah edilmesi meselenin anlaşılmasında kilit noktadır. Bunun yanında medrese talebelerinden okurken çalışmak zorunda olanların meşgul oldukları meslekler hangileridir sorusu da mühim sorulardandır.

Bu tezin üçüncü ve son sorusu medrese talebelerinin sosyal hayatına dairdir. Bu husus özellikle mevcut literatürde çok ihmal edilen ve ayrıntılı bir şekilde izah edilmesi gereken bir hususdur. Mevcut literatürün medrese talebelerinin disiplinsiz ve taşkınlık içerisinde bulunan bir zümre olduklarına dair sıkıştırdığı dar çerçeve ne derece eleştirilebilir? Bu tez bu dar çerçeveyi genişletmek adına şu iki soruyu sormaktadır. Birincisi medrese talebelerinin İstanbul'daki sosyal hayatına dair kişisel bağlantıları ve kurmuş oldukları ilişki ağlarının boyutları nedir? Kimlerle iletişim halindedirler ve bu bağlantılarda hangi saikler etkili olmaktadır? İkincisi, özellikle de oldukça hareketli bir zümre olarak tanımlayabileceğimiz medrese talebelerinin ilmî ve cer amaçlı seyahatleri sonucunda vardıkları yerlerdeki bağlantıları hakkında neler söylenebilir?

Tüm bu sorulara yanıt verme amacında olan bu tezin bir zemine oturması adına kısaca Osmanlı medreselerine değinmek gerekmektedir. Bu konuya dair malumat aktaran mevcut literatür, Osmanlı medrese tarihini Orhan Bey tarafından İznik'te kurulan ilk medrese ile başlatmaktadır.[1] Bu medresenin İznik'te kurulması ile başlayan Osmanlı medreseleri tarihi bir araştırma alanı haline gelmiş ve büyük oranda bu araştırmanın literatür değerlendirmesi kısmında değinilen eserler etrafında şekil bulmuştur. Orhan Bey döneminden itibaren inşa edilen bu medreselerin, Türk-İslam medrese geleneğinin bir devamı olarak Osmanlılar tarafından devralınan bir mirasın tezahürü olduğu ifade edilebilir. Bu anlamda ilk Osmanlı medreselerinde eğitim veren ulemanın büyük çoğunluğu da Anadolu, Arap toprakları, İran ve Kıpçak coğrafyalarından Osmanlı ülkesine gelen ulemadan oluşmaktadır. Bu farklı coğrafyalardan Osmanlı'ya gelen ulema tarafından yetiştirilen talebeler, 15. yüzyılın başından itibaren Osmanlıların ulema ihtiyacını karşılayacak medrese sisteminin oluşmasını

[1] Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984), 5.

sağlamışlardır.[2] Osmanlı vakıf sistemi aracılığı ile öncelikle Anadolu'da daha sonra da Rumeli'nde kurulan bu medreselerde yetişen kişiler, devletin müderris, kadı, müftü ve bazı bürokratik vazifeler gibi görevleri üstlenir hale gelmiştir.[3] 16. yüzyılın ortalarından itibaren âlim-bürokrat olarak tanımlanan bu medrese mezunları devletin birçok anlamda ihtiyacını karşılayan bir pozisyona sahiptirler.[4] Medrese mezunları/ulema bu özelliklerini büyük oranda Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar sürdürecektir.[5]

Fatih Sultan Mehmed dönemi, birçok anlamda devletin kurumsal yapısının oluşturulduğu bir dönem olarak dikkat çekmekle beraber, bu kurumsallaşma ilmiye mesleği ve medreseler üzerinde de hissedilmektedir. Özellikle bu dönemde kurulan Sahn-ı Seman Medreseleri, Osmanlılarda medrese geleneğinin oluşması ve ulemanın hiyerarşik bir düzen içerisinde ifade edilmeye başlanmasından dolayı bir dönüm noktasıdır. Daha önceki dönemin aksine bu dönemde medreseler ve bu medreselerde eğitim veren müderrisler belirli derecelerle ifade edilmeye başlanmıştır. Hâşiye-i Tecrid (Yirmili), Miftâh (Otuzlu), Telvih (Kırklı), Hâriç, Dâhil ve Sahn aşamaları medreselerde ders veren ulemanın aldığı maaş esasına göre ders verdiği medresenin aşamalarını ifade etmektedir. Fatih Sultan Mehmed'in inşa ettiği Sahn-ı Seman Medreselerinin ardından Kanuni Sultan Süleyman döneminde inşa edilen Süleymaniye Medreselerinin kurulmasıyla bu beş aşamanın yeniden düzenlendiği göze çarpmaktadır. Bir müderrisin ders verme aşamaları olarak da ifade edilecek bu yeni düzenlemenin son seviyesini Süleymaniye Medreseleri oluşturmaktadır.[6] Mevcut literatürde de Osmanlı medreselerinin zirve noktası olarak ifade edilen bu aşamanın ardından özellikle 17. yüzyılın başlarından itibaren hem verilen eğitime hem de medrese düzeni ile ulema atamalarına yönelik bazı eleştirilerin de dillendirilmeye başlandığı ifade edilmektedir. Katip Çelebi ve daha sonra Koçi Bey tarafından ifade edilen ve modern tarih yazımında da büyük oranda sahip çıkılan bu eleştiriler, medreselerin bu dönemden itibaren ıslahata muhtaç kurumlar olarak görülmeye başlanmasının zeminini oluşturmaktadır.[7] Verilen eğitim anlamında yapılan en belirgin eleştirinin aklî ilimlerin medreselerden uzaklaştırılması olduğu ifade edilebilir. Bu mesele 18.

---

[2] Abdurrahman Atçıl, *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar*, (çev.) Gürzat Kami, (İstanbul: Klasik Yayınları), 47.
[3] Atçıl, *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar*, 47.
[4] Atçıl, *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar*, 67.
[5] Bkz. Erhan Bektaş, *The Ulema in The Late-Ottoman Empire (1880-1920): Formation of Professional Ulema Identity,* Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2019.
[6] Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2020), 109.
[7] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 247

yüzyıl ve 19. yüzyıl boyunca da dile getirilmiştir.[8] Bu eleştirilerin ve medreselerin birçok anlamda ıslahata muhtaç olduklarına yönelik yaygın kanaatin yanında birer vakıf eseri olan medreseler Sultan II. Mahmud döneminin sonlarından itibaren maddi anlamda kayba uğradığı ve bakımsız bırakıldığı ifade edilmektedir. Vakıf gelirlerinin devletleştirilme süreci ile de ilgili olan bu husus[9], medreselerin özellikle tamir işlemlerinin yapılması hususunda bazı aksaklıkların yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Fakat bu durum mevcut literatürün baskın bir şekilde ifade ettiğinin aksine sadece devletin ilgisizliği ile açıklanmaz.[10] Medreselere dair tamir belgeleri, talebelere yapılan maddi destek vb. durumlardan dolayı devletin medreselere yönelik ilgisi bu yüzyılda da devam etmektedir.

Öte yandan 19. yüzyıl tüm Osmanlı medrese geleneğinin birçok anlamda eleştirildiği ve ıslah önerilerinin dile getirildiği bir dönemdir. Bu dönemde özellikle modern mekteplerin kurulmasıyla beraber alternatif bir eğitim kurumunun ortaya çıkması, medreselerin modern tarih yazımında bu mekteplerin varlığı üzerinden değerlendirilmesine sebebiyet vermiş ve medreseler eğitimde ikilik paradigmasıyla açıklanmıştır. 20. yüzyılın başları ise Osmanlı medrese tarihinin en önemli dönüm noktalarından birisidir. II. Meşrutiyetin ilanının ardından medreseler hem yapısal hem de içerik olarak büyük değişikliğe uğramış ve 1910 yılında ilan edilen Medaris-i İlmiye Nizamnamesi ile bir düzene oturtulmaya çalışılmıştır. Fünûn-i cedide derslerinin medrese müfredatı içerisinde alınması esasına dayanan bu düzenleme, medrese eğitim süresini de 12 yıl ile sınırlamıştır. Bu düzenleme aynı zamanda Osmanlı medrese geleneğinin program, içerik ve sistem olarak mekteplere benzetilme girişimi olarak da değerlendirilebilmektedir. 1914 yılında ve ardından yapılan bazı düzenlemelerle medreselerde yapılan iyileştirmeler, savaş şartları ve ekonomik sorunlar dolayısı ile yeterli serpilme alanı bulamamıştır.

Literatür Değerlendirmesi

19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında İstanbul'da eğitim görmüş medrese talebelerinin eğitim, ekonomik ve sosyal hayatını inceleyen bu tezin, mevcut literatürde hangi

[8] Saçaklızâde Mehmed Efendi*, İlimler Tertibi Tertîbu'l-Ulûm*, Tahkik, Mohamad Rebei Deri, Tercüme: Zekeriya Pak-M. Âkif Özdoğan, Neşr. Uğur İncebilir-Merve Kaya-Emine Nur Çiftçioğlu, (İstanbul: Hikemiyat, 2020). ,
[9] Mehmet İpşirli, *Osmanlı İlmiyesi*, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2021), 283.
[10]Mustafa Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, (İstanbul: Dergah 2017), 76.

boşluğu doldurduğu ve literatüre ne gibi katkılar sunabileceği aşağıda izah edilmeye çalışılacaktır. Her ne kadar bu tez medrese talebelerine doğrudan odaklanan bir araştırma olsa da talebelerin eğitim görmüş oldukları medreseler ve onların tarihine yönelik oluşturulan araştırmalar gözden geçirilmiş ve değerlendirilmiştir. Bunun yanında Osmanlı ilmiyesi ve ulemasına odaklanan çalışmalar ve genel anlamda maarif tarihi çalışmaları içerisinde medrese ve medrese talebeleri 19. yüzyıl ve sonrası özelinde incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren yazılmaya başlanan maarif tarihleri bu alandaki yapılan ilk çalışmalar olması hasebiyle dikkat çekicidir. Bu ilk çalışmaların özellikle bir eğitim kurumu olarak medrese ve medreseden mezun olan kişilere yönelik bakış açısı belirli bir dönem medrese tarih yazımını etkilemiştir. Bu eserler genel olarak Türkiye eğitim tarihini incelerken, medreseleri geri kalmışlığın merkezleri olarak görmektedirler. Bu anlamda Nâfi Atuf Kansu'nun ilk baskısı 1930 yılında yapılan, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme* adlı çalışması bu çalışmaların öncüsü olarak kabul edilebilir. 2016 yılında *Türkiye Eğitim Tarihi*[11] adıyla yayımlanan eser, köklerini 19. yüzyılın ikinci yarısı ve özellikle de II. Meşrutiyet sürecinde de bulabileceğimiz bir yaklaşımla medreseleri ve medrese talebelerini tanımlamaktadır. Bu eserde medrese talebeleri, "*Medrese eğitiminde 15-20 yıl eğitim aldığı halde bir satır Türkçe yazı yazmayı öğrenememiş ulema kisvesindeki insanlar*"dır ve bu insanların topluma ve devlete hiçbir yararı bulunmamaktadır.[12] 1940 yılında yayımlanan Sadrettin Celâl Antel'in "*Tanzimat Maarifi*"[13] adlı makalesi de bu bağlamda değerlendirilebilir. Onun çalışması da benzer yaklaşımla medreseleri olumsuz anlamda betimlemiştir. Antel'e göre medreseler, "*her türlü terakkiye engel olan cehalet, taassup ve fesat ocakları*"dır ve devletin çöküşünde en büyük mesuliyet medreselere aittir.[14] Bu makale ile aynı yıllara tekabül eden ve maarif/eğitim tarihi çalışmalarını belirli bir dönem etkileyebilen bir diğer çalışma ise Osman Nuri Ergin'in *Türk Maarif Tarihi* adlı çalışmasıdır. 1939 yılında fasiküller halinde yayımlanmaya başlanan eser 1943 yılında tamamlanmıştır.[15] Birçok anlamda Türk maarif tarihine yönelik malumatın içerisinde bulunduğu bu hacimli eser, medreseleri ve medrese

[11]Nâfi Atuf Kansu, *Türkiye Eğitim Tarihi*, (haz.) Levent Eraslan-Umut Karadoğan), 2. Basım, (Ankara: Nobel Yayınları, 2016.)
[12] Kansu, *Türkiye Eğitim Tarihi*, 41.
[13] Sadrettin Celâl Antel, "Tanzimat Maarifi, Tanzimat I Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle" (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940), 444-462.
[14] Antel, "Tanzimat Maarifi, 441.
[15] Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 5 cilt.; Mustafa Gündüz, "Türk Eğitim Tarihinde Medrese Tarihi Yazıcılığı", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S. 19, Aralık 2023, 32.

talebelerini oldukça olumsuz bir bakış açısıyla ve "Araplaşma ve Skolastik Tedris Devri" başlığı altında incelemiştir. Osmanlı tarihi boyunca medreselerin hiç kimseyi yetiştirmediğini ifade eden Ergin, medreselerde akli ilimlerin okutulmadığını ve Arapça öğretiminin de yetersiz olduğunu belirtmektedir. Ergin'in 19. yüzyılın ikinci yarısında medreselerin durumu ile ilgili tespitleri ise yine II. Meşrutiyet sürecinde sıkça dillendirilmiş olan medreselerin asker kaçakları ile dolu olduğu fikrinin tekrarından ibarettir.[16] 1940'lı yıllarda hakim bir anlayışla şekillenmiş olan bu yaklaşım, ilerleyen yıllarda Türk maarif tarihi metinlerinde sıkça dillendirilmiştir. Klasik Osmanlı, özellikle de Fatih dönemi medreseleri müsbet bir anlamda bu çalışmalarda ifade bulurken medrese, genel olarak bu anlayış çerçevesinde taktir görmüştür.[17] Bu eserlerden çok daha yakın dönem eseri olması hasebiyle ve büyük oranda bu eserlerin fikri takibi içerisinde sayılabilecek[18] bir diğer eser ise Necdet Sakaoğlu'nun, *Türkiye Eğitim Tarihi 11-20. Yüzyıllar* adlı çalışmasıdır. Bu çalışmada da benzer yaklaşımlar sergilenmiştir.[19]

19. Yüzyıl Öncesine Yönelik Osmanlı Medrese Tarihi Çalışmalarında Medrese Talebeleri

Bu çalışmaların dışında doğrudan Osmanlı medrese tarihini mercek altına alan çalışmalardan bahsedilebilir. Bahsedilecek olan çalışmalar ise medrese talebelerine yönelik ifadeleri noktasında değerlendirilecektir. Osmanlı dönemi eğitim tarihi çalışmalarının eski bir mazisi olmakla beraber bu alanda medrese tarihi çalışmalarının ayrı bir yeri bulunmaktadır. Kuruluş dönemi Osmanlı medreselerinden II. Meşrutiyet ve sonrasına, 1924 yılında kapatılma aşamalarına kadar birçok tarih aralığında medreseler araştırılmış ve tartışılmıştır. Yapılan bu çalışmalara bakıldığında ise ilk etapta medrese tarihi çalışmalarının iki tarihi sürece odaklandığı ifade edilebilir. Bunlardan ilki klasik dönem Osmanlı medreseleridir. İkincisi ise medreselerde yapılan yapısal ve işlevsel yenilikler bağlamında, II. Meşrutiyet sürecinin medrese tarihi yazıcılığında dikkat çekici olduğu ifade edilebilir. Bu çalışmalar ise belirli açılardan medreseleri ve medreselerle bağlantılı olan öğeleri tartışmıştır. Bu alanda yapılmış öncü çalışmalardan biri hiç şüphesiz, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devleti'nde İlmiye Teşkilâtı*[20] adlı çalışmasıdır. Birçok açıdan öncü sayılabilecek bu eser, özellikle klasik dönem

[16] Gündüz, "Türk Eğitim Tarihinde Medrese Tarihi *Yazıcılığı",* 32.
[17] Gündüz, "Türk Eğitim Tarihinde Medrese Tarihi *Yazıcılığı",* 45.
[18] Mustafa Gündüz, "II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* C. 6, S. 12, 2008, 256. 243-268.
[19] Necdet Sakaoğlu, *Türkiye Eğitim Tarihi 11-20. Yüzyıllar*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2018).
[20] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965).

Osmanlı medreseleri ve bu medreselerde eğitim gören talebelere dair ilk malumatların aktarıldığı eserlerden biridir. Fatih Sultan Mehmed'in açtırmış olduğu Sahn-ı Seman Medreselerinde ders gören suhte, danişmend ve muid gibi medrese talebelerine dair bilgiler sunan Uzunçarşılı'nın bu eserinin müderrislik, nakibü'l-eşraflık, müftü ve şeyhülislamlık gibi daha çok kurumsallık tarafı ağır basan bilgiler veren bir eser olduğu söylenebilir. Bunun yanında özellikle klasik dönem Osmanlı medreselerinde okutulan dersler ve kitaplara dair öncü sayılabilecek malumatlar yine bu eserde yer almaktadır. Bu alanda öncü eser olarak ifade edebileceğimiz diğer bir eser ise 1975 yılında doktora tezi olarak hazırlanan Mustafa Bilge'nin *İlk Osmanlı Medreseleri*[21] adlı çalışmasıdır. Kuruluş devrinde Osmanlı şehirlerinde bulunan birçok medreseye dair bilgilerin yer aldığı bu eser, medrese talebelerine ayrı bir başlık açarak çeşitli değerlendirmelerde bulunulan ilk eserlerdendir. Mustafa Bilge, vakfiyeler ve döneme dair kroniklerde ifade edilen bilgilerden hareketle kuruluş devri Osmanlı medreselerinde ders gören talebelere sunulan yardımlardan bahsetmektedir. Bunun yanında medreselerde okutulan bazı dersler hakkında da bilgiler aktarmaktadır. Bu iki husus medrese tarihi çalışmalarında talebelere dair sunulan en ayrıntılı konular olarak gelecek yıllarda çeşitli çalışmalarda ifade edilecektir. Denilebilir ki medrese tarih yazıcılığının özellikle de klasik dönem safhasında, medrese talebelerinin en çok vakfiyelerde geçen ve talebelerine sunulan çeşitli yardımlar bağlamında değinilmiştir. İkinci husus ise okutulan dersler ve kitaplardır. Bu eserin ardından yine bir doktora tezi olarak 1976 yılında hazırlanan Cahid Baltacı'nın *XV-XVI Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*[22] adlı çalışması medrese tarihi araştırmaları arasında öncü bir eser olarak ifade edilebilir. 2005 yılında yapılan eklemelerle ikinci cildine *XV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*[23] adı verilerek yeniden yayımlanan bu eser birçok açıdan medrese tarihi çalışmalarına ufuk açıcı bir bakış açısı kazandırmasının yanında medrese talebelerine dair de bir takım bilgiler aktarmaktadır. Çok derinlikli olmasa da medrese talebeliğinin birer aşamaları olarak değerlendirebileceğimiz danişmendler ve muidlere yönelik yapılan tanımlamalar oldukça değerlidir. Bunun yanında mevcut literatüre ilk katkılardan biri olarak ifade edebileceğimiz medrese tatil günleri ve eğitim ve öğretim metoduna yönelik ilk bilgilerin yine bu eserde yer aldığı ifade edilebilir.[24] 1983 yılında yayımlanan Hüseyin Atay'ın *Osmanlılarda*

[21] Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984).
[22] Cahid Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, C. 1, (İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 2005).
[23] Cahid Baltacı, *XV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, C. 2, (İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 2005).
[24] Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, C. 1, 128-129.

Yüksek Din Eğitimi[25] adlı eseri ise muhtevası bakımından değerli bilgiler aktarmaktadır. Özellikle medreselerin ıslahı konusunda aktarmış olduğu bilgiler, II. Meşrutiyet sonrası medrese tarihi araştırmalarının ilklerinden olduğunu göstermektedir. Ayrıca yine bu bağlamda 1982 yılında yayımlanan "*1914'de Medrese Düzeni*"[26] adlı makalesi, medrese ıslah süreci hakkında öncü metinlerden biridir.

1990'lı yıllar ise medrese tarihi çalışmalarında kalıcı eserlerin verildiği ve alanın konu anlamında çeşitlendiği yıllardır. Özellikle bu farklı alanlarda yapılan üç doktora tezi oldukça dikkat çekicidir. Bunlardan ilki 1997 yılında Cevat İzgi tarafından hazırlanan *Osmanlı Medreselerinde İlim (Riyâzi ve Tabiî İlimler)*[27] adlı çalışmadır. Riyâzi ve Tabiî İlimlerin Osmanlı medreselerinde yeri ve bu konuda okunan kitaplar bakımından oldukça değerli olan bu çalışmanın kapsamı 1914'teki medreselerin ıslahına kadar sürmektedir. Bu anlamda özellikle 19. yüzyılda ve II. Meşrutiyet sürecinde medreselerdeki Riyâzi ve Tabiî İlimlerin durumu ile ilgili vermiş olduğu bilgiler anlamında oldukça değerlidir. Bu hususta verilen örnekler ise 19. yüzyılda bu ilimlerde bilgi edinmek isteyen kişilerin bireysel çabalarının neticesi olarak bu ilimlerle alaka kurabilmekte olduklarını göstermektedir.[28] Bunun yanında medrese talebeleri hususunda daha çok klasik dönem için suhte, danişmend ve muidlerin tahsil süreçleri ile ilgili bilgiler aktarılmıştır.[29] Aynı yıl hazırlanan Mefail Hızlı'nın *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*[30] adlı çalışması ise medrese tarihi çalışmaları arasında kullanılan kaynak ve meseleye yaklaşım açısından dikkat çekici bir eserdir. Bursa Şeri'iyye Sicillerinden hareketle oluşturulan bu çalışma, kendi zamanına kadar medrese talebeleri hakkında en çok bilgi veren çalışmadır. Medreselerde talebelere sağlanan imkanlar, talebelerin tahsil şekli ve süresi, talebelerin disiplinsiz hareketleri ve derslerin tatili gibi hususlar kaynakların verdiği imkan ölçüsünde değerlendirilmiştir.

[25] Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, (Ankara: Atayy Yayınları, 2018).
[26] Hüseyin Atay, "1914'te Medrese Düzeni", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, S. 5, Ankara 1982, 24-54.
[27] Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim Riyâzî ve Tabiî İlimler*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2019).
[28] İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim Riyâzî ve Tabiî İlimler*, 190.
[29] İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim Riyâzî ve Tabiî İlimler*, 51-61.
[30] Mefail Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, (Bursa: Emin Yayınları, 2012).

Klasik dönem Osmanlı medreselerine yönelik olarak yapılan bir diğer çalışma ise Hasan Akgündüz'ün 1997 yılında hazırlamış olduğu *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*[31] adlı çalışmasıdır. Bu çalışmada medreselerin işleyişi ve talebelere yönelik daha çok ayrıntı vardır. Akgündüz, yapmış olduğu çalışmasında medrese talebelerine yönelik kısa da olsa bir bölüm ayırarak klasik dönem Osmanlı medreselerinde eğitim alan talebelere yönelik çeşitli aktarımlarda bulunmaktadır. Akgündüz, klasik dönem Osmanlı medrese talebelerinin güçlü bir profile sahip olduğunu vurgulayarak, eldeki kaynaklara göre talebelere yönelik ayrıntılı tahlillerin yapılabileceğini ifade etmektedir. Bunun yanında vakfiye, kannuname, sivil arşiv belgesi ve yapısal kalıntılarla talebelere yönelik eldeki bilgilerin daha ayrıntılı bir hale gelebileceğini savunmaktadır. Akgündüz birkaç noktadan klasik dönem Osmanlı medreselerinde eğitim gören talebeleri değerlendirmektedir. Daha çok arşiv vesikası ve vakfiyeler üzerinden bir değerlendirme yapan Akgündüz, literatüre talebelere yönelik önemli bilgiler kazandırmaktadır. Talebelerin medreseye kabulü, bu kabulleri kısıtlayacak etmenler, verilen eğitimin fiziksel şartları, talebelere uygulanan ceza ve ödül uygulamaları gibi birçok konuda ekseriyeti vakfiyelerden tespit edilen bilgiler aktarmaktadır. Talebelerin medreselere kabulü noktasında birkaç etmenden bahseden Akgündüz, mezhep farklılığı, cinsiyet ve yaş sınırlaması gibi belirli sınırlamalara vurgu yapmaktadır. Talebelere yönelik olarak değinilen bir diğer ve önemli konu ise medreselere kayıt yapmak isteyen talebelerin taşıması gereken şartlardır. Akgündüz'ün aşağı yukarı bu konuda değindiği şartlar; talebelerin Sıbyan Mekteplerini bitirmiş olmaları, medrese eğitimini hak edecek akademik ve kişisel donanıma sahip olmaları, bu özelliklerini müderrislere kabul ettirmek ve temessük olarak ifade edilen yazılı belge ve referanslara sahip olmaktır. Talebelere yönelik olarak vakfiye kayıtlarından daha ayrıntılı bilgiler sunan Akgündüz, klasik dönem Osmanlı medrese talebelerinin uymak zorunda olduğu önemli bir kural olarak derse devam zorunluluğundan bahsetmektedir. Son olarak talebelerin burs imkanları ile aldıkları cezalar üzerine yine vakfiyelerden alıntılar yaparak klasik dönem Osmanlı medrese talebelerine yönelik değerlendirmelerde bulunmaktadır. Akgündüz, ceza olarak talebelere, geçici hapis cezası, sürgün, medreseden çıkarma gibi çeşitli cezaların uygulandığını belirtmektedir. Talebelere uygulanan ödüller ise günlük ve aylık burslarının arttırılması, kalabalık olan odalarının tek kişilik odalara tebdil edilmesi gibi ödüllerdir. Klasik Osmanlı medreselerinde eğitim gören talebelere yönelik olarak Akgündüz'ün kısa bir şekilde ortaya koyduğu bu bilgiler, genel olarak eğitim sisteminin izahı noktasında malumat aktaran mevcut literatürü renklendirici olması bakımından oldukça

[31] Hasan Akgündüz, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*, (İstanbul: Ulusal Yayınları, 1997).

önemlidir. Şüphesiz 1997 yılında Akgündüz'ün yazmış olduğu bu eserin talebelere yönelik olan kısımlarının gerek vakfiye ve gerekse de arşiv belgeleri ışığında yeniden değerlendirilmesi ve klasik dönem Osmanlı medrese talebelerinin daha ayrıntılı bir tasvirinin yapılması mümkündür.

2000'li yıllar ise medrese tarihi çalışmalarının bir zemine oturmaya ve spesifik alanların yapılan çalışmalarla açılmaya başladığı bir dönemdir. Bu çalışmaların ilklerinden olan Fahri Unan'ın *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi*[32] adlı çalışması zikredilebilir. Oldukça titiz bir araştırmanın sonucu olan bu eser, Fatih Külliyesi özelinde medrese tarihi çalışmalarına ciddi katkılar içermektedir. Fatih külliyesinin kurumsal birçok açıdan değerlendiren bu eser aynı zamanda eğitim faaliyetlerine ve özellikle de dikkat çekici bir şekilde külliyenin etrafındaki sosyal ilişkileri gündeme alması bakımından oldukça değerlidir. Bu anlamda hoca talebe ilişkisine de değinmektedir.

Bu eserlerin yanında Osmanlı ilmiyesinin birçok cephesine odaklanan makaleleri ile Mehmet İpşirli'nin çalışmalarından bahsetmek gerekir. 2021 yılında kitaplaştırılan bu makalelerden özellikle "*Osmanlı Medresesi*"[33] adını taşıyan makalesi araştırmamız açısından da oldukça ufuk açıcı olmuştur. Bunun yanında "*müderris*", "*cerr*", "*çömez*", "*dersiam*", "*ders vekaleti*", adlı İslam Ansiklopedi maddeleri ile "*Tarihi yarımadada Kültür Muhitleri ve Ders Halkaları (XIX-XX. Yüzyıl)*"[34] adlı makalesi medrese talebeleri ile doğrudan bağlantılı çalışmalarıdır.

Medrese tarihi çalışmalarının ana metinleri olarak ifade edebileceğimiz bu metinlerde yer yer medrese talebelerine değinildiği, bazı hususlarda verilen çeşitli örneklerle medrese talebelerinin Osmanlı medrese tarihi yazımında daha belirgin bir hal aldığını ifade etmek mümkündür.

19. Yüzyıl Sonrasına Yönelik Osmanlı Medrese Tarihi Çalışmalarında Medrese Talebeleri

19. yüzyıl Osmanlı medrese tarihi çalışmalarının daha önceki dönemlere nispeten medrese talebelerinin çok daha belirgin bir şekilde yer aldığı çalışmalar olduğu söylenebilir. Fakat bu konuda yapılmış müstakil bir çalışma henüz yoktur. Birkaç açıdan medrese talebelerini değerlendiren bazı çalışmalar söz konusudur. Bu çalışmaların ekseriyeti de birçok konuda

[32] Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.)
[33] Mehmed İpşirli, *Osmanlı İlmiyesi*, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2021).
[34] İpşirli, *Osmanlı İlmiyesi*.

birbirini tekrar eden çalışmalardır. 19. yüzyıl Osmanlı medrese tarihine yönelik yapılan araştırmaların, belirli müddet ortak özelliği ise modernleşme paradigmasıyla birlikte ele alınmış çalışmalar olduğudur. Zira bu dönemde modern mektepler oldukça yaygınlaşmıştır. Bu sebeple medreselerin ve medrese mezunlarının dolayısıyla ulemanın kurumsal ve sosyal hayattan uzaklaştığı ve güç kaybettiğine yönelik hakim görüş yakın zamanlara kadar varlığını sürdürmüştür.

Bunun yanında 19. Osmanlı medreselerine yönelik çalışmalar II. Meşrutiyet sürecinde yaşananların etkisi altında kaldığı ifade edilebilir. Bu çalışmaların ekseriyeti de II. Meşrutiyet döneminde medrese ve medrese mezunlarına yönelik eleştiriler ve ıslah layihaları bağlamında oluşturulmuştur. Araştırmacıların dikkatini medreselerin 19. yüzyıldaki serüveni değil, II. Meşrutiyet sürecinde ıslah metinleri bağlamında medreseler çekmiştir. Fakat bu araştırmaların çok azında kaleme alınan ıslah metinlerinin derinliklerine inilmiş ve medreselere yapılan eleştiriler değerlendirilmiştir.

Medreselere yönelik II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki ıslah sürecine dair birçok çalışma vardır. Bu çalışmaların ilklerinden, "*II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islâh Çalışmaları*"[35] adıyla 1982 yılında yayımlanan Mustafa Ergün'e ait makaledir. Mustafa Ergün bu çalışmasında II. Meşrutiyet döneminde medreselere yönelik ıslah önerilerini ifade etmiştir. Medreselerin 19. yüzyıldaki durumu ile ilgili de yine bu ıslah metinlerinden ve medreselere yöneltilen eleştirilerden bazı çıkarımlar yapılabilmekteyse de makalenin odak noktası II. Meşrutiyet ve sonrasıdır. Mustafa Ergün'ün doktora çalışması olarak hazırladığı *İkinci Meşrûtiyet Devrinde Eğitim Harkeketleri (1908-1914)*[36] adlı çalışması da yine bu minvalde, medrese ıslah sürecine odaklanan bir çalışmadır. Yaşar Sarıkaya'nın *Medreseler ve Modernleşme*[37] adlı çalışması da II. Meşrutiyet sürecinde medreseleri ifade eden çalışmalar arasındadır. Bu çalışmasında olmasa da Yaşar Sarıkaya, "*II. Meşrutiyet ve Medreseler: Geleneksel Bir Kurumun Modernleşme Sürecinde Var Olma Mücadelesi*" adlı makalesinde, medreselere yönelik mevcut literatürün neredeyse ittifak halinde olduğu medreselerin bozulduğu ve ıslah edilmesi gerektiğine dair oluşan yaygın kanaate bazı itirazlar

[35] Mustafa Ergün, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XXX, S. 1-2, 59-89.
[36] Mustafa Ergün, *İkinci Meşrûtiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, (Ankara: Pagem Yayınları). 2021.
[37] Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, (İstanbul: İz yayıncılık, 1997).

getirmektedir.[38] Bunun yanında Adem Ölmez'in, "*II. Meşrutiyet Devrinde Osmanlı Medreselerinde Reform Çabaları ve Merkezileşme*" adlı 2014 yılında yayımlanan makalesi ise bu süreci merkezileşme açısından değerlendirmektedir.[39]

Aruz Güldüşüren'in 2011 yılında yayımlanan "*Bilinmeyen Bir Medrese Islahatı Metni: Vildan Faik Efendi ve Islah Risalesi*"[40] adlı makalesi, Ercan Uyanık ve İrfan Davut Çam'ın birlikte hazırladığı ve 2013 yılında yayımlanan "*II. Meşrutiyet Dönemi'nde Medreselerde Islahat Tartışmaları*"[41] adlı makale, Mustafa Öcal'ın, "*Müderris ve Talebelerinin Kaleminden Osmanlı Devleti'nin Son Çeyreğinde Medreselerin Ahvali*"[42] adlı 2019 yılında yayımlanan makalesi, yine aynı yıl yayımlanan Zeynep Altuntaş'ın, "*Islah-ı Medâris Nizamnâmesi'ne Giden Yolda Islah Risâleleri*"[43] adlı makalesi ve Talip Ayar'ın, "*XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Osmanlı Medreseleri*"[44] adlı 2022 yılında yayımlanan makalesi II. Meşrutiyet sürecinde medreseleri ıslahat metinleri bağlamında değerlendiren çalışmalardır. Bu çalışmalar belirtildiği gibi medreselerin ıslah edilmesi gerektiğine dair II. Meşrutiyet sürecinde var olan yaygın kanaati dile getiren; ıslah metinlerine, çözüm önerilerine ve medreselere yönelik eleştirilere dair çalışmalardır. Bu metinlerde talebelere yönelik bir çok eleştiri, kötü hallerinin düzeltilmesine dair birçok çözüm önerisi yer almaktadır.

Fakat bu çalışmalar II. Meşrutiyet öncesine ya çok cılız bir şekilde değinmekte ya da hiç değinmeden bu risale ve eleştirilere odaklanmaktadır. Elbette bu çözüm önerilerinde dile getirilen esasların tarihi dayanakları söz konusudur ve medreseler 19. yüzyılın sonlarından itibaren birçok açıdan eleştirilecek durumdadır. Var olan bu eleştirileri dile getirmeleri açısından bu çalışmalar oldukça değerlidir. Fakat bu çalışmaların ekserisi medreselerin 19. yüzyıldaki durumuna ve II. Meşrutiyet sürecine geliş aşamalarına değinmemektedirler. Bu

[38] Yaşar Sarıkaya, "II. Meşrutiyet ve Medreseler: Geleneksel Bir Kurumun Modernleşme Sürecinde Var Olma Mücadelesi", *Dîvân Disilplinlerarası Çalışmalar Dergisi*. C. 13. S. 25, (2008/2): 37-73
[39] Adem Ölmez, "II. Meşrutiyet Devrinde Osmanlı Medreselerinde Refom Çabaları ve Merkezileşme", Vakıflar Dergisi, S. 41., 2014. 127-140.
[40] Aruz Güldüşüren, "Bilinmeyen Bir Medrese Islahatı Metni: Vildan Faik Efendi ve Islah Risalesi", *Divan*, C. 16, S. 31. 2011/2. 201-220.
[41] Ercan Uyanık ve İrfan Davut Çam, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Medreselerde Islahat Tartışmaları", *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler* C. 1, 2013, 247-26.
[42] Mustafa Öcal, "Müderris ve Talebelerinin Kaleminden Osmanlı Devleti'nin Son Çeyreğinde Medreselerin Ahvali", *Osmanlı Medreseleri Eğitim Yöntem ve Finans* 2019, 539-578.
[43] Zeynep Altuntaş, "Islah-ı Medâris Nizamnâmesi'ne Giden Yolda Islah Risâleleri", *Osmanlı Medreseleri Eğitim Yöntem ve Finans*, 2019, 521-537.
[44] Talip Ayar, "XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Osmanlı Medreseleri", *Tarihçiliğe Adanan Bir Ömür Prof. Dr. Nesimi Yazıcı'ya Armağan*, 2022, 383-412.

metinler özellikle medrese talebelerine yönelik dönem eleştirilerini de içerisinde barındırmaktadır. Fakat bu süreci izah ederken sadece ıslah metinlerini dikkate almak bazı hatalara da sebebiyet verebilecektir. Zira bu ıslah metinleri ve eleştiriler titiz bir şekilde değerlendirilmeye muhtaç metinlerdir. Misal olarak medrese talebelerine dair yaygın bir şekilde bu metinlerde dillendirilen fünûn-i cedideden bihaber olduklarına yönelik eleştiriler, yerinde sayılabilecek eleştiriler olarak görünse de bu eleştirilerin toptancı bir yaklaşımla yapılıp yapılmadığı dahi bu çalışmalarda değinilen hususlardan değildir.

19. yüzyıl Osmanlı medreselerine odaklanan çalışmaların sayısı ise II. Meşrutiyet dönemine nispetle oldukça azdır. Bu konuda Murat Akgündüz'ün *Osmanlı Medreseleri XIX. Asır*[45] adlı 2004 yılında yayımlanan çalışmasından bahsedilebilir. Medrese talebeleri hakkında da bilgi aktaran Murat Akgündüz'ün çalışması bu bakımdan da değerlidir. Fakat talebelere dair aktarmış olduğu bilgiler bir düzenden yoksun ve değerlendirilmeye tâbi tutulmamış bilgilerdir. Talebelerin ruus imtihanları, talebelerin asayiş olaylarına olan dahli ve talebelere yapılan bazı yardımlar bu çalışmada medrese talebelerine yönelik dile getirilen hususlardandır. Bu hususların da derinlikten yoksun bir şekilde ve bir iki örnekle açıklanarak ifade edildiği söylenebilir. Misal olarak talebelere yönelik yardımlara dair bilgiler oldukça yetersizdir ve arşiv vesikalarından birbiri ile bağlantısı zayıf birkaç örnek verilerek açıklanmıştır. Fakat 19. yüzyıl Osmanlı medreselerine dair bugün dahi az sayılabilecek birkaç eserden birisi olması ve medrese talebelerine değinmesi bakımından öncü çalışmalardan olduğu ifade edilebilir.

Bu konuda Zeki Salih Zengin'in çalışmaları ise oldukça dikkat çekicidir ve mevcut literatüre büyük katkılar sunmuştur. Onun birbirini tamamlayan, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)*[46] adlı çalışması, *II. Abdülhamid Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*[47] adlı çalışması*, II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*[48] adlı çalışması ile *Medreseden Dârülfünûna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*[49] adlı çalışması zikre değer çalışmalardır. Zeki Salih Zengin bu eserlerle beraber nerdeyse Tanzimat döneminden Cumhuriyet'e kadar olan uzun bir süre boyunca yüksek din

[45]Murat Akgündüz, *Osmanlı Medreseleri XIX Asır*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2012).
[46] Zeki Salih Zengin, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004).
[47]Zeki Salih Zengin, *II. Abdülhamid Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2021).
[48]Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2002).
[49]Zeki Salih Zengin, *Medreseden Dârülfünûna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi,* (Ankara: Maarif Mektepleri, 2019).

eğitimi konusunu mercek altına almıştır. Bu çalışmalar arasında konumuz açısından en dikkat çekici iki çalışması ise 19. yüzyıla ve II. Meşrutiyet öncesine odaklanmış olan *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)* adlı çalışması ile *II. Abdülhamid Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi* adlı çalışmalarıdır. Her iki çalışmasında hem mektepleri hem de medreseleri din eğitimi açısından değerlendiren Zeki Salih Zengin, medrese talebelerine dair de bazı malumatlar aktarmaktadır. Bu bakımdan medreselerde eğitim-öğretim, ders programları ve okunan kitaplar, öğretim yerleri, müderris ve talebelerin ekonomik durumları ve öğrenim süresi gibi konulara değinmektedir. Her ne kadar bu konular arşiv kaynaklarından hareketle açıklanmış olsa da talebelerin bu hususlardaki durumlarına dair vermiş olduğu örnekler meselenin açıklanmasına yetecek seviyede değildir. Misal olarak dört talebenin almış eğitim sürelerini hesaplayarak Tanzimat yıllarında medrese tahsil süresinin yaklaşık 10-15 yılık bir süreyi kapsadığını belirtmektedir.[50] Medrese talebesi sayılarına dair yapmış olduğu değerlendirmeler ve kullanmış olduğu kaynaklar yetersiz ve tetkike muhtaçtır.

Halil İbrahim Erbay'ın 2009 yılında hazırlamış olduğu *Teaching and Learning in The Madrasas of İstanbul During The Late Ottoman Period*[51] adlı doktora tezi ise birçok açıdan ufuk açıcı bir çalışmadır. Erbay tezinde medrese talebelerine ve dersiamlara da geniş yer ayırmaktadır. Dersiamlara ve medrese talebelerine dair vermiş olduğu örneklerle, özellikle de 19. yüzyılın sonlarında yapısal reformlar yapılmamış olsa da medreselerin durumunun mevcut literatürün dile getirdiği gibi değerlendirilemeyeceğini ifade etmektedir. Ona göre medreseler her ne kadar içerik, müfredat ve sistem olarak ıslah edilemediyse de dersiam ve medrese talebelerine dair örnekler, medreselerin durumunun hala bir düzen içerisinde olduğunu göstermektedir. Misal olarak dersiamların modern okullarla bağlantıları söz konusudur. Devlet tarafından medrese talebelerine çeşitli yardımlar yapılmaktadır. Ayrıca mevcut literatürün aksine devlet de medreselerden vaz geçmiş değildir. Zira çeşitli konularda, misal Şia tehdidine karşı medreseler işlevsel bir şekilde kullanılmaya çalışılmıştır. Medrese talebelerini de bu minval üzerine değerlendiren Erbay'ın talebelere yönelik tespitleri ve vermiş olduğu örnekler değerli fakat derinliksizdir. Talebelere yapılan yardımlar, cer uygulaması, talebenin eğitimi meselesi, talebelerin sosyal ilişkileri ve bağlantıları, nüfus, ilmi yolculuklar gibi birçok konuda

[50] Zengin, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)*, 156.
[51] Halil İbrahim Erbay, *Teacing and Learning in the Madrasas of Istanbul During the Late Ottoman Period*, Yayımlanmamış Doktora Tezi Londra Üniversitesi, 2009.

medrese talebesi portresinin olmazsa olmaz açıları ihmal edilmiştir. Fakat ifade edilmelidir ki Erbay'ın bu çalışması doğrudan medrese talebelerine yönelik bir çalışma olmadığı için bu açıların derinlemesine izah edilmesi beklenemez. Tüm bunlarla beraber Erbay'ın bu değerli katkısı literatürde hak ettiğinin aksine çok takipçi bulamamıştır.

Bu çalışmanın yanında İlhami Yurdakul'un mevcut literatüre olan iki önemli katkısından da bahsetmemiz gerekmektedir. Bunlardan ilki *Osmanlı Merkez Teşkilâtı'nda Reform (1826-1876)*[52] adlı çalışması ve *İktidarın Ruhu Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kişizade İmtiyazları (Beşik Uleması, Siyaseten Katl ve Müsadere)*[53] adlı çalışmalarıdır. Yurdakul özellikle ikinci kitabında imtiyazlı talebeler üzerine değerlendirmelerde bulunmuştur.

Bu eserlerin yanında Ahmet Cihan'ın Osmanlı eğitim tarihi çalışmalarını dikkat çekilebilir. Onun *Reform Çağında Osmanlı İlmiye Sınıfı*[54], *Osmanlı'da Eğitim*[55] adını taşıyan iki çalışması ve "*Siyasal ve Toplumsal Kültürün Yeniden İnşası ve Medreseler (Bir medrese talebesinin Malatya'dan Varna'ya Yaşantısı*)"[56] adlı makalesi zikre değerdir. Ağırlıklı olarak 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyıl boyunca medrese eğitimine yönelik bazı çıkarımlarda bulunmaktadır. Özellikle *Osmanlı'da Eğitim* adlı çalışmada kapsamlı ve düzenli olmasa da medrese talebelerinin nüfusu, beslenme ihtiyaçları ve tatil dönemi aktiviteleri olarak ifade ettiği cer faaliyetlerine dair bazı örnekler vermektedir. Yukarıda zikredilen makalesi ise bir medrese talebesinin cer amacıyla gitmiş olduğu Varna'daki yaşamı ve geri dönüş çabaları ile ilgili dikkat çekici bir makaledir. Özellikle cer faaliyetinin ekonomik boyutundan ziyade sosyal boyutu ve talebelerin gittikleri yerlerde kurdukları/kurabilecekleri ilişkilere dair literatürdeki en erken çalışmalardandır.

Bunun yanında Zafer Karademir'in 2008 yılında hazırlamış olduğu *Osmanlı Döneminde Medreseli Olayları* adlı yüksek lisans tezinden bahsedilebilir. Daha çok arşiv vesikalarından

[52]İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform (826-1876)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008).
[53] İlhami Yurdakul, *İktidarın Ruhu Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kişizade İmtiyazları (Beşik Uleması, Siyaseten Katl, Müsadere)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022).
[54] Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlmiye Sınıfı*, (İstanbul: Birey Yayıncılık, 2004).
[55] Ahmet Cihan, *Osmanlı'da Eğitim*, (İstanbul: Akademik Kitaplar 2014). Bu çalışmanın bazı başlıkları daha önce başka bir çalışmada yayımlanmıştır. Bkz. Ejder Okumuş-Ahmed Cihan, Mustafa Avcı, *Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme*, (İstanbul: Ark Yayınları 2026).
[56] Ahmet Cihan, "Siyasal ve Toplumsal Kültürün Yeniden İnşası ve Medreseler (Bir medrese talebesinin Malatya'dan Varna'ya Yaşantısı)", *III. Uluslararası Kervansaray Buluşması*, (ed.) Mehmet Karagöz-H. Fazıl Ercan, (Ankara: Battalgazi Belediyesi Yayınları, 2010, 21-33.

bazı örnekler verilerek oluşturulan tezin kapsamı 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadardır. Tarih aralığı çok uzun olan tezin ana teması asayiş olayları ve bu olaylara dair verilen cezalardır.[57] Bu eserin yanında Orlin Sabev'in "*Medreselerde Gündelik Yaşamdan Örnekleri İle İstanbul'un Yaramaz Öğrencileri XVII.-XIX. yy.)*"[58] adı ile 2018 yılında yayımlanan makalesi bazı asayiş olaylarına dahil olan medrese talebelerine odaklanmaktadır. Yine aynı yazara ait, "*Some Ottoman Medreses at İstanbul in 1826 and Their Students*"[59] adlı makale araştırma zaman dilimimizin dışında olmasına rağmen bu alandaki dikkat çekici çalışmalardan sayılabilir.

Mübahat Kütükoğlu'nun çok değerli üç çalışması ise özellikle medreselerin sayıları konusunda mevcut literatürdeki yerini korumaktadır. 1976 yılında yayımlamış olduğu "*1869'da Faal İstanbul Medreseleri*"[60] adlı makalesi 1869 yılındaki aktif medrese talebelerini göstermesi açısından oldukça değerlidir. "*Dârü'l-Hilafet'il-Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri*"[61] adıyla 1978 yılında yayımlamış olduğu makalesi ise 1914 yılında medreselerin fiziki durumlarına dair kaynak eser olma özelliğini taşımaktadır. Mübahat Kütükoğlu'nun bu alandaki son eseri ise *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*[62] adlı eseridir. Mübahat Kütükoğlu'nun 19. ve 20. yüzyılda medreselerin sayıları ve fiziksel durumlarına dair mevcut literatürün en çok atıf alan zikredilen çalışmalarına ek olarak, hazırlanan bu çalışma 1844, 1856, 1884 ve 1886 yıllarına dair defterlerden hareketle yeni medrese listeleri sunmaktadır. Böylelikle, bu güne kadar mevcut literatürün 1869 yılına dair sahip olduğu faal medrese bilgisi 19. yüzyılın ikinci yarısının başlarına kadar geri çekilmiş ve belirli periyotlarla medrese nüfus/kayıt defterleri sayesinde, neredeyse tüm 19. yüzyılın ikinci yarısını kaplamıştır.

Tüm bunların yanında 19. yüzyıl ve sonrasındaki süreci kapsayan Osmanlı ulemasına dair yapılan çalışmalar vardır. Zeynep Altuntaş'ın doktora tezi olarak hazırladığı, *Sultan*

---

[57] Zafer Karademir, *Osmanlı Döneminde Medreseli Olayları*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2008.

[58]Orlin Sabev, "Medreselerde Gündelik Yaşamdan Örnekleri ile İstanbul'un Yaramaz Öğrencileri (XVII.-XIX. yy.)", *Osmanlı İstanbul'u VI-VI. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyum Bildirileri 11-13 Mayıs 2018*, (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, 2019), 105-116.

[59] Orlin Sabev, "Some Ottoman Medreses at İstanbul in 1826 and Their Students", *XIV. Türk Tarih Kongresi 9-13 Eylül 2002 Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. 2/2. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005), 1171-1197.

[60]Mübahat Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 7-8, 1976-1977, 277-392.

[61]Mübahat Kütükoğlu, "Dârü'l-Hilafet'il-Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. 7, Cüz 1-2, 1978, 1-212.

[62]Mübahat Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000).

Abdülmecid Dönemi Osmanlı Uleması[63] adlı çalışması Osmanlı ulemasının sosyal kökenleri ve toplumdaki konumu, modernleşme sürecindeki tutumu ve mesleki kariyeri konularında alana katkı sunan çalışmalardandır. Bunun yanında Erhan Bektaş'ın 2019 yılında tamamladığı *The Ulema in The Late-Ottoman Empire (1880-1920): Formation of Professional Ulema Identity*[64] adını taşıyan tezi konumuz açısından zikre değerdir. Ulemanın medrese eğitimi sürecindeki hayatına dair bazı aktarımlar yapan çalışmanın odak noktası daha çok ulemanın kariyeridir. Yine ulema sicillerinden hareketle hazırlanan bazı yerel ulema çalışmaları da vardır. Bu çalışmalar da genellikle ulema sicil dosyalarında yer alan biyografilerin aktarımı ile oluşmuştur.[65] Bu çalışmalara ek olarak Sadık Albayrak tarafından hazırlanan, Meşihat Arşivi'nde yer alan ulema biyografilerine dair eseri zikre değerdir.[66]

Değindiğimiz tüm bu eserlerle 19. yüzyıl Osmanlı medrese tarihi çalışmalarında bir birikimin oluştuğu ifade edilebilmektedir. Fakat birçok açıdan 19. yüzyıl Osmanlı medreseleri ve onlarla bağlantılı öğelere dair çalışmaların yapılmasına alanın ihtiyacı olduğu görülmektedir. Tam da bu noktada Mehmet İpşirli'nin 2008 yılında yapmış olduğu ve *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*'nde yayımlanmış olan bir söyleşisinde[67] dikkat çektiği bazı hususlar oldukça önemlidir. Mehmet İpşirli, medrese ve ulema tarihi literatürünün, medreselerde okutulan derslere ve kitaplara, taşradaki ilmi hayat ve hoca-talebe ilişkisi, medreselerdeki gündelik hayat, tatil günleri gibi konuları izah eden kapsamlı çalışmalara ihtiyacı olduğunu ifade etmektedir.

---

[63] Zeynep Altuntaş, *Sultan Abdülmecid Dönemi Osmanlı Ulemâsı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2013.

[64] Erhan Bektaş, *The Ulema in The Late-Ottoman Empire (1880-1920): Formation of Professional Ulema Identity,* Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2019.

[65] Mehmet Fatin Okulu, *Meşihat Arşivi Belgeleri Işığında Urfa Sancağı Uleması (1850-1923)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015.; Rumeysa Şensoy, *Meşihat Arşivi Belgelerine Göre Hüdavendigâr Vilâyeti Kütahya Sancağı Uleması*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019.; Nasrettin Kabak, *Meşihat Arşivi Belgelerine Göre Trabzon Uleması*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2023.; Mülkiye Aydın, *Meşihat Arşivi Ulema Sicillerine Göre Kırkkilise Naibler*, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli 2023.; Oğuz Ölmez, *Meşihat Arşivi'ne Göre Osmanlı'nın Son Döneminde Ayntablı İlmiye Sınıfı*, Hatay Mustafa Kemâl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hatay, 2021.; Harun Yılmaz, *Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Giresun Ulemâsı (1879-1909*), Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Giresun, 2019.

[66]Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996), 5 cilt.

[67] "Mehmet İpşirli ile Medreseler ve Ulema Üzerine", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 6, S. 12, 2008, 451-470.

İpşirli'nin 2008 yılında işaret etmiş olduğu bu hususlar arasında özellikle medresede okutulan ilimler noktasında önemli çalışmaların olduğu ifade edilebilir.[68] Fakat medreselerdeki gündelik hayat ve talebelerin eğitim, sosyal ve ekonomik hayatlarına dair kapsamlı çalışmalar henüz yapılmış değildir. Bu anlamda bu tez, doğrudan 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başları sürecinde medrese talebelerine odaklanarak bu boşluğun giderilmesine katkı sağlama amacını taşımaktadır.

Takip Edilen Araştırma Yöntemi ve Araştırmanın Kaynakları

19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında medrese talebelerinin eğitim, ekonomik ve sosyal hayatlarına odaklanan bu çalışma oluşturulurken takip edilen usulden bahsetmek gerekmektedir. Medrese talebelerine belirtilen açılardan yaklaşabilmeyi sağlayan kaynakların birinci derecede önemlisi Meşihat Arşivi'nde bulunan ulema sicilleridir. Bu belgeler ulema biyografi araştırmalarında mevcut literatürde kullanılmıştır. Fakat medrese talebelerinin eğitim hayatlarına dair kapsamlı bir şekilde bu belgelerin kullanıldığı söylenemez. Halbuki bu belgeler birçok açıdan medrese talebelerinin eğitim hayatlarını aydınlatma anlamında kullanılmaya çok müsait belgelerdir. Zira bu belgeler, 1880'lerden itibaren tutulmaya başlanan[69] Meşihat Dairesi'nin bir memuru olarak çalıştığını ifade edebileceğimiz şeyhülislam, kadı, naib, müftü, dersiam, müderris, kürsü şeyhi, vaiz gibi meslek gruplarından kişilerin tercüme-i hal dosyalarından oluşmaktadır. Bu belgeler, ait olduğu kişinin baba adından başlamak üzere, nerede ve ne zaman doğduğunu, hangi sıbyan mektebinde ve okumuşsa hangi rüştiye, idadi vb. okullarda okuduğunu, hangi medreselerde kimlerden ders aldığını, eğitim hayatı boyunca kaç farklı medresede bulunduğunu, eğitim hayatını nerelerde geçirdiğini, hangi dersleri aldığını, hangi kitapları okuduğunu, ne zaman ve niçin İstanbul'a geldiğini, İstanbul'a gelmeden önceki eğitim seviyesini ve serüvenini, medrese eğitiminde geçirdiği süreyi ve ne zaman icazet aldığını büyük oranda cevaplandıran belgelerdir. Fakat bu belgeler bu açılardan neredeyse hiç değerlendirilmemişlerdir. Araştırmamızın literatür değerlendirmesi kısmında işaret edilen birkaç çalışmada ise bu belgelerden ulemanın sosyal kökeni, memleketleri ve bir ölçüde de

[68] *Osmanlı'da İlm-i Hadis*, (ed.) Zekeriya Güler, Bekir Kuzudişli, Mustafa Celil Altuntaş, (İstanbul: İsar Yayınları, 2020).; *Osmanlı'da İlm-i Mantık ve Münazara*, (ed.) Mehmet Özturan, Yusuf Daşdemir, Furkan Kayacan, (İstanbul: İsar Yayınları, 2022).; *Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf,* (ed.) Ercan Alkan, Osman Sacid Arı, (İstanbul: İsar Yayınları, 2018).; *Osmanlı'da İlm-i Tefsir*, (ed.) M. Taha Boyalık, Harun Abacı, (İstanbul: İsar Yayınları, 2019).; *Osmanlı'da İlm-i Fıkıh*, (ed.) Mürteza Bedir, Necmettin Kızılkaya, Hüseyin Sağlam, (İstanbul: İsar Yayınları, 2022).

[69] Hümeyra Zerdeci, *Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 19.

modern mekteplerle olan bağlantısı noktasında istifade edilmiştir. Yukarıdaki sorulara yanıt bulmak birkaç dosyayı incelemekle başarılacak bir iş olmadığından oldukça zordur. Zira dosyalarda bulunan bu bilgiler, yüzlerce dosyanın incelenmesi neticesinde anlamlı hale gelebilecektir. Bunun yanında incelenen dosyaların sayısı arttıkça yukarıda belirtilen hususların yanında başka sorulara dair ayrıntılar da bulmak mümkün olabilmektedir. Bu sebeple 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında İstanbul'da belirli bir süre eğitim almış olduğunu belirten kişilere dair siciller tespit edilmiş ve bu kişilerin dosyalarında yer alan bilgiler bir tablo haline getirilmiştir. Bu anlamda toplamda tespit ettiğimiz sayı 1893'dür. Bu sayı elbette belirtilen süre aralığında İstanbul'da eğitim almış tüm kişilerin sayısı değildir. Aslına bakılırsa bu sayıyı tespit etmek için Meşihat Arşivi'nde bulunan 6382[70] dosyanın tamamını incelemek gerekmektedir. Zira Hümeyra Zerdeci'nin hazırlamış olduğu Sicil-i Ahval dosyalarının kataloğunda kişilerin nerede eğitim aldıklarına dair bir tanımlama yoktur. Bu tanımlamalar, dosya numarası, adı, baba adı, doğum yeri, doğumu-ölümü ve memuriyetlerine dair tanımlamalardır. Bu sebeple başta Sadık Albayrak'ın eseri olmak üzere ulema biyografilerine dair hazırlanmış, belirtilen süre içerisinde İstanbul'da eğitim almış kişiler tespit edilmiş ve bu kişilerin asıl dosyalarına müracaat edilerek, belirtilen konulara dair bilgileri tablolaştırılmıştır. Oluşturulan bu tabloda ise kişinin adı, baba adı, doğum yılı, memleketi, Sıbyan Mektebi bilgisi ve eğitim süresi, okumuşsa Rüştiye Mektebi bilgisi ve süresi, hususi hocadan ders almışsa hususi hoca bilgisi ve aldığı dersler, eğitim gördüğü medreselerin ismi ve bulunduğu şehirler, ders aldığı hocaların ismi ve aldıkları dersler ile belirtilmişse okudukları kitap isimleri, belirtilmişse hangi hocadan ne kadar süre ders aldıkları, gittikleri modern mekteplerin isimleri ve belirtilmişse eğitim süreleri, icazet aldıkları yıl ve eğitim sürelerine dair bilgiler yer almaktadır. Elbette 1893 kişinin hepsi için belirtilen bu bilgilerin tamamı oluşturduğumuz tabloda yer alıyor denilemez. Misal olarak bir medrese talebesinin ne kadar süre medrese eğitimi aldığına dair bilgi edinebileceğimiz kişi sayısı beş yüzdür. Bu dosyaların sadece beş yüzünde bu bilgiler tespit edilebilmektedir. Zira birçok dosyada, ya medreseye ne zaman başladığı yahut ne zaman icazet aldığı bilgisi verilmemiştir. Bu durum diğer başlıklar için de geçerlidir. Bunun yanında tespit ettiğimiz kimi dosyalarda belgeler eksik çıkmaktadır. Özellikle tercüme-i hal varakasının olmadığı durumlarda varsa bu varakaların özeti sayılabilecek dosyalardan bilgi edinilebilmektedir. Bu özet varakaları ise çok ayrıntılı bilgi sunan belgeler değildir. Bu sebeple bazı kişilere dair bilgi edinmek ve belirtilen konu başlıklarına dair bilgi girişi sağlamak mümkün olmamıştır. Oluşturulan tabloda yer alan 1893

[70] Zerdeci, *Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları*, 19.

sayısına, hakkında bilgi edinilemeyen bu kişiler de dahildir. Dolayısıyla Hümeyra Zerdeci'nin sicil-i ahval dosyası olarak belirtmiş olduğu toplam 6382 dosyanın 1893'ü yani, %29'u incelenmiştir. Elde edilen bu oranın sadece İstanbul'da eğitim almış kişileri kapsadığı tekrar ifade edilmelidir. Belirtilen hususlara dair sicillerden edinilen bilgiler ise araştırmamızın muhtelif kısımlarında özellikle de medrese talebelerinin eğitim hayatı kısmında kullanılmış ve birçoğu istatistiki veri olarak sunulmuştur.

Arşiv Kaynakları

Araştırmamızın diğer bir önemli kaynağı ise Arşiv vesikalarıdır. Hem Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi hem de Meşihat Arşivi'nde yer alan belge ve defterlerden yüksek oranda istifade edilmiştir. Araştırmamızın dipnot ve kaynakça kısmında belirtilmiş olan bu vesikalar, özellikle de talebe sayılarının tespiti, talebelere yapılan ihsan ve yardımlar, İstanbul'daki medreseler ve faal olma durumları, cer faaliyetlerinin muhtevası vb. bir çok konuda meselenin aydınlanmasını sağlamıştır. Meşihat Arşivi'nde, zaman olarak araştırmamızın kapsamına dahil olan özellikle talebe kayıt defterleri ve talebe istida defterlerinin bir kısmından faydalanılmıştır. Fakat bu defterlerin büyük bir kısmı zaman olarak geç tarihlidir ve kapsam dışı bırakılmıştır.

Hatırat Literatürü ve Süreli Yayınlar

Her ne kadar sayıları çok olmasa da araştırma kapsamı içinde bulunan dönemde yer alan otobiyografi, anı ve hatıralardan da yararlanılmıştır. Bunlardan ilki ve 19. yüzyıl medrese tarihçiliğinin vazgeçilmez kaynaklarından olan Ahmed Cevdet Paşa'nın *Tezakir*[71] adlı eseridir. Cevdet Paşa'nın kendi eğitim hayatını anlattığı bu otobiyografisinde medrese ve medrese talebelerine dair birçok ayrıntı bulmak mümkündür. Bereketzâde İsmail Hakkı'nın (1851-1918) *Yâd-ı Mâzî*[72] adı ile 1909 yılında yayımladığı hatıratı bir diğer hatırat literatürüne dair kullanılan eserdir. Bereketzâde'nin bu metni özellikle medreseye başlama süreci ile burada almış olduğu dersler ve ders ortamları hakkında kısmen detaylı bilgiler vermesi açısından oldukça önemlidir. Bunun yanında medrese derslerine devam ederken aynı zamanda Mülkiye Mektebi'ne de kayıt yaptırmış olması hasebiyle bu hususa dair oldukça önemli bir örnektir. Diğer bir önemli hatırat

[71]Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40 Tetimme, (Haz. Cavid Baysun), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986).
[72] Bereketzâde İsmail Hakkı, *Yâd-ı Mâzi*, (haz.) Mümtaz Habib Güven, (Nehir Yayınları [Baskı Yılı Yok]).

ise Hüseyin Kamil Ertur'un (1862-1944) *Tamu Yelleri*[73] adlı eseridir. Hüseyin Kamil Ertur, Tire'de başladığı medrese eğitim hayatına İstanbul'da devam etmiş ve belli bir süre sonra Mekteb-i Kuzat'ta eğitimine devam ederek buradan mezun olmuştur. 1994 yılında yayımlanan hatıratı, taşradan İstanbul'a eğitim için gelen bir medrese talebesinin oldukça zor şartlarda sürdürmeye çalıştığı eğitim serencamıdır. Taşradan İstanbul'a gelen talebelerin yaşadıkları zorluklar, geldiklerinde medreseye nasıl kayıt oldukları, geçim sıkıntıları gibi birçok konuda ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Bunun yanında pek çok kez cerre gitmiş olduğundan dolayı medrese talebelerinin cerre gitme süreçleri, yolculukları, kurdukları ilişki ağları bakımından Hüseyin Kâmil Ertur'un anlattıkları oldukça önemlidir. Halil Halid'in (1869-1931) 1903 yılında İngiltere'de *The Diary of a Turk* adı ile yayımlanan ve 2008 yılında Türkçeye *Bir Türk'ün Ruznâmçesi* adıyla kazandırılan eseri de konuya dair hatırat/anı literatürünün önemlilerindedir. Ankara'dan İstanbul'a medrese eğitimi için gelmiş olan Halil Halid, medrese eğitimini zoraki sürdüren talebeler arasındadır. Bu açıdan medreseye ve medrese hayatına dair aktarmış olduğu bilgiler, daha çok aklında çelişkiler bulunan bir talebenin ruh halini yansıtır. Zira kendisi modern bir mektebe gitmek istediği halde ailesinin yönlendirmesi ile medrese eğitimine başlamıştır.[74] Bunun yanında Başkâtipzâde Ragıp Bey'in (1889-1950) *Tarih-i Hayatım*[75] adını taşıyan medrese eğitimini sürdürmek için taşradan İstanbul'a gelmiş hevesli bir medrese talebesinin hatıratıdır. Maddi durumu oldukça iyi olan Ragıp Bey, kişisel bağlantılarını kullanarak, oda bulmanın oldukça zor olduğu bir dönemde bir medresede oda bulabilmiştir. Derslerini seven ve maddi anlamda ihtiyacı olmamasına rağmen tecrübe kazanmak için birçok kez cerre gitmiş olan Ragıp Bey, hem bu hususlar hakkında hem de medrese tahsiline dair birçok ayrıntıdan bahsetmektedir.

Bunların yanında Ömer Faruk Numanzâde'nin *Kafkasya'dan İstanbul'a Hatıralar*, Ahmet Muhtar Nasuhoğlu'nun *Yâd-ı Mâzi ve Hayatımın Tarihi* adlı hatıratlar ile Mehmet Azimli tarafından hazırlanan ve Konyalı Musa Kazım Efendi'nin mektup ve kişisel notlarından oluşan *Son Müderris Musa Kâzım Efendi* adlı eser ve Adem Ali Yörük tarafından hazırlanan *Müderris ve Hukukçu Rizeli Hafız Kasım Efendi* adlı çalışmalar yine bu minvalde faydalanılan eserlerdir.

[73] Esat K. Ertur, *Emekli Yargıç Hüseyin Kâmil Ertur'un Anıları*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994).
[74] Halil Halid, *Bir Türkün Ruznamesi*, (çev.) Refik Bürüngüz, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2008).
[75] Başkâtipzâde Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım Tahsil-Harp-Esaret-kurtuluş Anıları*, haz. M. Bülent Varlık, (Ankara: Kebikeç Yayınları, 1996).

Yabancı seyyahların notlarından da istifade edilmiştir. Birçoğu genel geçer bilgiler sunan bu eserlerden özellikle, 1892 yılında İstanbul'da bulunan Hint alimlerinden Şiblî Numânî'nin *Türkiye Mısır Suriye Bir Seyahatname*[76] adı ile Türkçeye tercüme edilen eseri medreseler hakkında gözlem yapmayı seven bir seyyahın kaleminden çıktığı için değerli sayılabilir. Bunun yanında misyoner ve eğitimci kişiliği ile 1871-1924 yılları arasında İstanbul'da bulunan Mary Mills Patrick'in (1850-1940) *Son Sultanların İstanbul'unda*[77] adı ile Türkçeye kazandırılan eseri araştırmamız açısından ayrıntılı bilgiler sunan yabancı bir gözlemcinin eseridir.

Araştırmada dönemin süreli yayınlarından da faydalanılmıştır. Özellikle *Sabah*, *Tanin*, *Hürriyet*, *Muhbir*, *Takvim-i Vekayi*, *İctihad*, *Beyanü'l-Hakk*, *Sebilürreşad Mecmuası* ve *Tearif-i Müslimin Mecmuası* sıkça kullanılan süreli yayınlardandır.

[76] Şiblî Numânî, *Türkiye Mısır Suriye Bir Seyahatname*, (çev.) Muharrem Varol, (İstanbul: Timaş yayınları, 2021).
[77] Mary Mills Patrick, *Son Sultanların İstanbul'unda Siyaset Modernleşme Yabancı Okullar*, (çev.) Ayşe Aksu, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2017).

1. BÖLÜM: DÖNEMİN MEDRESE VE MEDRESE TALEBESİ ALGISI (1840-1908)

1.1.Medrese Talebesinin Adı

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar varlığını sürdüren medreselerin en önemli unsurlarından olan talebelerin isimlendirilmesinde içerisinde bazı değişiklikler barındıran tarihi bir devamlılık söz konusudur. Bu tarihi devamlılığı Osmanlı kaynaklarını dikkatle inceleyerek takip etmek mümkündür. Arşiv vesikaları, ulema sicilleri, hatırat ve anılar medrese talebelerinin isimlendirilmesi noktasında çeşitli ip uçları sunmaktadır. Bu kaynaklar, medrese talebesine verilen isimin geçirdiği değişiklikleri ve 19. yüzyılda geldiği noktayı anlama açısından oldukça önemlidir. Zira 18. yüzyılın sonlarında kurulan deniz ve kara mühendishaneleri ile birlikte başlayan ve 19. yüzyıla birçok anlamda damgasını vurmuş olan modern mektepler sadece medrese eğitimine bir alternatif oluşturmamış talebe olmaya da alternatif oluşturmuşlardır. Bu alternatiflik durumu 19. yüzyıl öncesinde talebe ifadesinin karşılığı olan medrese talebesi fikrini kırmış, talebe ifadesinin karşılığını çeşitlendirmiştir. 19. yüzyılda artık talebe ifadesinin karşılığı yalnızca medrese talebeleri değil, aynı zamanda birbiri ardına açılan Rüştiye, İdadi, Sultani, Mekteb-i Hukuk, Darü'l-Muallimin ve Darü'l-Fünûn gibi modern mektep talebeleridir. Bu durum 19. yüzyılda oluşmuş ve modern tarih yazımında da oldukça çok dillendirilen "eğitimde ikilik" fikrinin tabandaki yansıması olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında medrese ve mektep çatışması olarak da ifade edilmiş olan bu ikilik, talebe ifadesinin daha önceki yüzyıllara nazaran medrese ve mektep talebeleri olarak ikiye ayırmasına katkı sağlamıştır. Zira hem yüzyıl içerisinde hem de daha sonraki yıllarda yazılan eserler ve yapılan çalışmalarda zümre veya kişi tanımlaması yapılırken medreseli ve mektepli tanımlamalarının bir kıstas olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu anlamda 19. yüzyılın modernleşme girişimlerinin neredeyse her alanda geleneğe bir alternatif oluşturduğu, bu alternatifin de çatışmayı ortaya çıkardığı ifade edilebilir. Talebe ifadesinin 19. yüzyılda geldiği nokta da bu duruma oldukça yerinde bir örnek teşkil etmiştir.

Talebe ifadesinin 19. yüzyıl öncesi kayıtlarda sadece medrese talebelerini karışılıyor olduğu fikri medreseye alternatif oluşturacak bir eğitim kurumunun olmayışı ile alakalıdır. Her ne kadar 19. yüzyıl öncesinde medrese talebelerine işaret eden, onları tanımlayan başka isimler de kullanılıyor olsa "talebe" ifadesi akıllara medrese talebeleri dışında kimseyi getirmeyerek

kullanılmıştır. Öyle ki bazı belgelerde medrese talebesi için, talebe-i ulûm veya talebe-i ilim ifadesi kullanılmadan sadece talebe ifadesi kullanılmış ve bu kullanımdan kimse başka anlamlar çıkarma gayreti içerisinde olmamıştır. Zira 19. yüzyıl öncesi talebe ifadesinden kastedilen sadece medrese talebeleridir. Bu anlamda imparatorluğun kuruluşundan 19. yüzyıla kadar geçen süre içerisinde medrese talebesinin karşılığı olarak kullanılan isimleri mercek altına alarak bu tarihi süreçteki talebenin ismi meselesinin seyrini takip etmek mümkün olacaktır. Zira bu seyir aynı zamanda medrese talebeliğinin çeşitli evrelerini içeren softa, muid, danişmend ve talebe-i ilim, talebe-i ulûm gibi ifadelerin de 19. yüzyılda sadece talebe-i ulûma indirgendiğini de gösterecektir. Bir başka deyişle özellikle de 19. yüzyılın sonlarına doğru talebe-i ulûm ifadesi medrese talebelerini kastetmesi anlamında oldukça belirginleşmiş, hatta medrese talebelerini kastetme anlamında "talebe" ifadesinin önüne geçmiştir.

Osmanlı tarihi boyunca kullanıldığında medrese talebesinin kastedildiği anlaşılan bazı özel ifadeler bulunmaktadır. Bunlar tespit edebildiğimiz kadarıyla, talib/talebe/tullab/taliban/talibat, talebe-i ulûm, talebe-i ilim, talib-i ilim, suhte/suhtegan/suhtevan/suhtevat/softa, danişmend/danişamuz, muid, çömez, medresenişin, hücrenişin, tilmiz/telamiz gibi ifadelerdir. Bunlar arasında en dikkat çekici olanlar ise talebe-i ulûm ve zamanla anlam olarak olumsuz bir mahiyete bürünen suhte/softa ifadeleridir. Bu ifadeler irdelendiğinde medrese talebesinin isimlendirme açısından geçirdiği evreler ve 19. yüzyılda geldiği noktayı anlamak daha kolay olacaktır. Erken dönem Osmanlı kaynakları medrese talebelerini bir tasnife tabi tutarak ifade ederlerken bu durum 19. yüzyılda neredeyse ortadan kalmış ve suhte, danişmend, muid, gibi her biri medrese tahsilinin farklı seviyelerini karşılayan ifadelerin yerine sadece *talebe-i ulûm* ve genellikle medrese talebelerini olumsuz anlamda nitelemek için *suhte/softa* ifadesi kullanılır olmuştur.

1.1.1. Suhte-Softa

Suhte ifadesi erken dönem Osmanlı kaynaklarından itibaren medreselerin, özellikle alt kademelerinde eğitim gören talebeler için kullanılan bir tabirdir.[78] Fakat tarihi süreç içerisinde sosyo-ekonomik birçok nedenden dolayı zaman zaman anlam olarak olumsuz bir mahiyete bürünmüştür. 19. ve 20. yüzyıllarda ise bu durum daha da keskin bir hale gelirken, suhte/softa

[78] Mustafa Alkan, "Softa", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 37., (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 242-243.

ifadesi medresenin geri kalmışlığını vurgulamak ve medreselilerin yenileşme ve ilerleme karşıtlığını ifade etmek için kullanılır hale gelmiştir.

İlk Osmanlı medreselerinden itibaren yaygın bir şekilde medresenin alt dereceli bölümlerinde eğitim alan öğrenciler için kullanılan suhte ifadesi birçok kaynakta, özellikle de 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çıkan Celali İsyanları sebebiyle mühimme kayıtlarında sıkça karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında kısıtlı da olsa kroniklerde de suhtelerden bahsedildiğini söyleyebiliriz. Sultan II. Bayezid döneminde eserini yazan Aşıkpaşazade, Sultan II. Mehmed'in İstanbul'da medreseler inşa ettiğini ve her bir medreseye *suhteyaniçün*[79] birer tetimme yaptırdığını belirtmesinden suhtenin tetimme[80] talebesi olduğu anlaşılmaktadır. Aşıkpaşazade'nin takipçisi olan Neşri ise *Cihannüma* adlı eserinde bu bilgiyi teyit ederek tetimmelerin suhteler için yapıldığını ve Sultan Mehmed'in "*medârisin ve sûhteyânın aşını ekmeğini ol imaretten kıldı"*[81] diyerek medrese talebeleri için bir de imaret yapıldığını belirtmektedir. Gelibolulu Mustafa Ali Efendi ise "*... ve medresesinde zamime olan tetimmeye kendü marifetiyle konulan talebe ki, ehl-i rum ıstılahınca "suhtegan" ıtlak olunmuşdur*"[82] demektedir. Dolayısıyla erken dönem Osmanlı kaynaklarından itibaren suhte ifadesinin medrese talebeleri için kullanıldığını ifade edebiliriz. Fakat sıbyan mektebinden çıkarak medrese derslerine yeni başlamış olan talebeler için kullanıldığı ifade edilen[83] suhte kelimesinin yanında medrese talebesini karşılayan başka ifadelerin de kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bu ifadeleri açıklamak suhte ifadesinin yerini daha belirginleştirmek açısından oldukça isabetli olacaktır. Ayrıca medrese talebesini karşılayan bu ifadelerin her biri 19. yüzyılda ortadan kalkacak olan medrese eğitim hiyerarşisini göstermesi bakımından da oldukça önemlidir. Bu noktada 16. yüzyılın sonlarında yazılan Amâsî'nin *Şakâ'ik Tercümesi'*nde geçen ifadeler bu hiyerarşiyi göstermektedir. Mevlana Muhammed İbn Beşir adlı bir alimin eğitim sürecinin ifade edildiği satırlarda; Bursa'da "*Sultan Bayezid Medresesi'ne sakin olup suhte oldı sonra*

[79]Ahmed Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşazade Tarihi: Osmanlı Tarihi (1285-1502)*, (haz.) Necdet Öztürk, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013), 194.
[80]Tetimme, Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'da kurmuş olduğu Sahn-ı Seman Medreselerinin iki ana kısmından birisidir. Sahn-ı Seman Külliyesinde kurulan medreseler Sahn ve Mûslie-i Sahn olarak ikiye ayrılmaktadır. "Sahn'a götüren, ulaştıran" anlamına gelen Mûslie-i Sahn'ın diğer adı olan Tetimme Medreseleri ifadesi orta dereceli medreseler için kullanılan bir tabirdir. Bkz. Fahri Unan, "Sahn-ı Seman", *DİA*, C. 35, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 532-534.
[81]Mehmed Neşri, *Cihânnümâ*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014), 289.
[82]Gelibolulu Mustafa Ali, *Künhü'l-Ahbar*, C.2, (haz.) Hüdai Şentürk, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), 67.
[83] Alkan, "Softa", s. 243.

dânişmend oldı sonra mu'id oldı sonra ol medrese müderris oldı[84]*"* denilmektedir. Bu ifadeler 16. yüzyılda çok açık bir şekilde başlangıçtan nihayetine kadar bir medrese talebesinin isim anlamında geçirdiği evreleri göstermektedir. Burada zikredilen hiyerarşi içerisinde, suhte, danişmend ve muid ifadelerinin her biri medrese eğitim sürecindeki farklı merhaleleri karşılıyor olsa da suhte ve danişmend ifadesinin talebe, yani dönem ıstılahınca taleb-i ilim/talebe-i ulûm olarak kabul edildiğini ifade edebiliriz. Muid ise tüm bu eğitim sürecini tamamlayarak, müderrisler tarafından danişmendlerin en liyakatlileri arasından seçilmiş, kendisine belirli bir gelir tahsis edilerek[85] danişmendlere ders verme yetkisi tanınan kişilerdir.[86] Ayrıca danişmendler de kendilerinden daha alt seviyede eğitim gören talebeler olan suhtelere ders vermektedirler.[87] Dolayısıyla suhte ifadesi tetimme talebesi için, danişmend ifadesi ise yüksek seviyelerdeki[88], müderrislerine yüksek maaş verilen medreseler ile selatin medreselerinde eğitim alan talebeler için kullanıldığı ifade edilebilir.[89]

Erken dönem Osmanlı kaynaklarının izah ettiği olumlu anlamının aksine, ilerleyen süreçte medrese talebelerini olumsuz anlamda nitelemek için kullanılır hale gelen suhte/softa ifadesinin tarihi seyrinin izah edilmesi oldukça önemlidir. Zira 19. yüzyıl kayıtlarından suhte/softa ifadesinin ilerlemeye mani, yapılan reformlara muhaliflik[90] arz eden olumsuz anlamı

---

[84] İbrahim B. Ahmed El-Amâsî, *Tercüme-i Şakâ'ik-i Nu'mâniyye*, (haz.) Gökhan Alp, (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu, 2021), 254. Koçibey, medrese talebesinin ilmiye mertebelerindeki bu adımlarında kendi döneminde bazı bozulmalara şahit olduğunu şu şekilde ifade etmektedir: "*Halen tarik-i ilm dahi fevkalhad mütegayyir olmuştur ve aralarında cari olan kanun-i kadîm tenezzül bulmuştur. Mukaddema bir talib-i ilim dânişmend olmak murad eylese ulemadan birisi müteharrik olub evvelâ ondan mahreç dersi okuyub istidad ve liyakatini müşahade ettikten sonra müderrisinden birine gönderirdi. Ondan birine, ondan birine böyle böyle hariçte ve dahilde ve sahnda nice müddet dânişmend olub badehu murad ettiği yerde karar edüb yolu geldikte mülâzım olub ruznâmce-i hümâyun'a namı yazılırdı. Yolu geldikte sahn dânişmendlerinin eskileri ki muîdlerdir her birine birer tetimme tâyin olunub onda sutegân taifesine idade-i ulûm ederlerdir*." Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 247.

[85] *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, (Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1938), 247.

[86]Mevcut literatürde mudilerin günümüzde üniversitelerde bulunan asistanlık kadrolarının bir karşılığı olarak görüldüğüne yönelik birçok yorum bulunmaktadır. Bkz. Mehdin Çiftçi, *Süleymaniye Dârulhadisi*, (İstanbul: Kitabevi, 2013), 35. Bunun yanında Rûznâmçe defterleri incelendiğinde sadece muid olarak ifade edilen kişilerin değil, danişmend, talebe ve kudema-yı talebe olarak belirtilen kişilerin de mülazım defterine kaydedildikleri, yani ilmiye mesleğine girmeyi hak ettikleri görülmüştür. Bkz. Ertuğrul Oral, *1177 Tarihli 115 Numaralı Rumeli Kadıasker Rûznâmçesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Yeniçağ Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1993.

[87] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, 10.; Mehmet İpşirli, *Osmanlı İlmiyesi*, (İstanbul: Kronik, 2021), 346.

[88] Cahid Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, C. 1, (İstanbul: M. Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005), 115.

[89] Mefail Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, (Bursa: Emin yayınları, 2012), 129.

[90] Alkan, "Softa", 243.

kanaatimizce sadece 19. yüzyılda oluşmamış, kökleri Celali İsyanlarına kadar dayanan tarihi bir süreci ifade etmektedir. Zira özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren baş göstermiş olan Celali İsyanları dolayısıyla, isyana karışan suhteler *ehl-i fesad*[91] olarak tanımlanmış ve imparatorluğun birçok yerinde isyanlara karışmışlardır.[92] Bu süreç incelendiğinde ve isyanlar sonrasında medrese talebelerinden bahseden kaynaklar iyice tetkik edildiğinde erken dönem Osmanlı kaynaklarında olumsuzluk arz etmeyen suhte ifadesinin Celali İsyanlarından itibaren giderek olumsuzluk arz eden bir anlam kazandığı ifade edilebilir. Celali İsyanlarını önlemek adına yazılan hükümleri mercek altına aldığımızda isyana karışan ve fesat çıkaran kişilere işaret etmek için suhte ifadesinin kullanıldığı görülecektir. Buna karşın medrese talebesini karşılayan diğer ifadeler olan talebe, danişmend ve talebe-i ulûm/ilim gibi ifadelerin isyanlara karışan medrese talebeleri için kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar danişmend ifadesi yüksek seviyedeki medrese talebelerini karşılıyor olsa da bu süreçte neredeyse hiçbir mühimme kaydı onların isyan içerisinde olduğundan bahsetmemektedir. Bu dönemki mühimme kayıtlarından bu anlamda danişmendlerin bu isyanlara karıştığı görülmemiş, onlar hakkındaki kayıtlar bir olumsuzluk arz etmemiştir. Bunun yanında *ehl-i fesad suhte* ifadesi sık sık kullanılırken, ehl-i fesad talebe, danişmend ve talib-i ilim/talebe-i ulûm ifadesi gibi olumsuz ifadelere mühimme ve diğer kayıtlarda rastlanmamıştır. Aksine suhte ifadesi ile talebe, danişmend ve talebe-i ilim ifadelerinin birbirinden ayrı tutularak ifade edildiği görülmektedir.

Bu durum isyan süreci içerisindeki karışıklıktan dolayı halkın çektiği eziyet karşısında medrese talebelerine yönelik bakışın da değiştiğini, suhte ifadesinin olumsuz bir anlam kazandığını göstermektedir. Zira 966/1588 yılındaki bir mühimme kaydı bu duruma örnek olması ve suhte ifadesinin kazanmış olduğu olumsuz anlamı göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bu mühimme kaydında Beyşehir'de müfessir ve muhaddis olan Muhyiddin Halife adında birinin talebeye ders veriyor olması sonrasında bazı kişilerin onu, "*sûhteye ders virirsin diyü*" rencide ettiklerine dikkat çekilerek, ders verilen kişilerin isyana karışanlardan olmadıklarını ifade etmek için "*o kimseler ki talebelerdir kendü halindedir yarar kefiller ile tahsil-i ilim eyleyeler kimesne rencide eylemeye…"*[93] denilerek uyarılmışlardır. Bu kayıttan da anlaşıldığı üzere

[91] *3 Numaralı Mühimme Defteri 966-968/1558-1560*, (haz.) Nezihi Aykut, Cevdet Küçük, İdris Bostan, Özcan Mert vd.), Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1993, 91, 93, 122, 145.
[92] Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâlî İsyanları*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017, 152-153.
[93] BOA, A.DVNSMHM.d, 62-594.; Abbas Gök, *62 Numaralı Mihimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s.135-271),* Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 266-267.

suhtelerin yaşanan isyan süreci sebebiyle kötü bir imaj sahibi oldukları görülmektedir. Gerçekten de mühimme kayıtları suhteleri bu tarz olumsuz bir şekilde *ehl-i fesad* olarak tanımlayan hükümlerle doludur.[94] Suhtelerin bu şekilde kötü olarak anılmaya başlanması medrese talebelerini de rahatsız etmiş olmalıdır ki mühimme kayıtlarından kendilerini savunmak durumunda oldukları anlaşılmaktadır. Bu kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla *ehl-i fesad suhte* zümresinden kendi halinde olan masum talebelerin birbirinden ayrılmasını istemektedirler. Bu konuda da mühimme kayıtlarında birçok örnek bulunmaktadır. Misal olarak 1589 yılında Alaiye Beyi ve orada bulunan kadılara gönderilmiş bir hükümde, eşkıya suhte taifesinden olmayıp danişmend olan ve kendi işleriyle meşgul kişileri, "*siz sâbık sûhte tâ'ifesinden ve yâhûd akrabasından olup veya evinizde kalmışlardı*" diye rencide ettiklerine dikkat çekilerek "*kendü hallerinde tahsil-i ulûmda*" olanlara kimsenin dokunmaması gerektiği bildirilmiştir.[95] 1595 yılına ait bir kayıtta ise medrese talebelerinin yaşanan karışıklık ve isyan süreci neticesinde adlarının kötüye çıkmasından yakındıkları anlaşılmaktadır. Bu durumun engellenmesi adına bir arzuhal yazdıkları anlaşılan *talib-i ilim suhte taifesi* Karahisar-ı Sahib Vilayeti'nde ahalinin "*bundan akdem biz suhte taifesin bulduğumuzda katl eylemeğe şartlıyız deyu dava-yı hak*" ettiklerini belirterek günahsız yere bu muameleye uğradıklarını ifade etmektedirler.[96]

Bu hükümlerde geçen ifadelerden de anlaşılmaktadır ki suhte olarak ifade edilen medrese talebeleri imparatorluğun birçok yerinde çıkan kargaşa ve isyan sürecinde hem devlet hem de halk nezdinde imaj olarak oldukça kötü duruma düşmüşlerdir. Her ne kadar hükümlerden kendi

[94] Bkz. *5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-166)*, (haz.) Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu vd., (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994).; *6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565)*, C. I, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995).; *7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569),* (haz.) Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu vd., (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1998)., 4 cilt.; Orhan Paşazade, *9 Numaralı Mühimme Defteri (977-978/1569-1570)*, Marmara Üniveristesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.; İbrahim Etem Çakır, *10 Numaralı Mühimme Defteri'nin (s. 179-356) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2006.; *12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572),* (Haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu Vd.), Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1996, 2 cilt.; H. Muharrem Bostancı, 19 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin), İstanbul Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yaniçağ Tarihi Bilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.; Ömer Orhan Gündüz, *62 Numaralı Mühimme Defteri'nin (H. 995-996/M. 1587-1588) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s. 1-134)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2022.
[95] BOA, ADVNSMHM.d. 66/69.
[96] BOA, ADVNSMHM.d 73/1235.

hallerinde ve işlerinde olanların[97] *ehl-i fesad* taifesinden ayrılması gerektiği vurgulanmış olsa da Celali İsyanlarının suhte ifadesi üzerinde kötü hatıralar bıraktığı ifade edilebilir. Bu yorumu daha sonraki dönemlerde yazılmış olan metinler de desteklemektedir. Zira bu metinler incelendiğinde genellikle medrese talebelerinden olumlu bir şekilde bahsedilecekse talebe, talib/talebe-i ilim/ulûm ve danişmend ifadesi kullanılıyorken, olumsuzluk arz eden durumlarda suhte/softa ifadesi kullanıldığı görülecektir. İfade edildiği gibi bu metinleri 16. yüzyıldan itibaren takip etmek mümkündür. 17. yüzyıl kayıtlarında da *talib-i ilim*[98] ve *talebe*[99] ifadeleri medrese talebeleri için olumlu bir şekilde bahsedilirken kullanılmış, suhte ifadesi ise *suhte zalamesi*[100] ve *haramzade suhte*[101] gibi olumsuzluk içeren ifadelerle birlikte kullanılmıştır. Bu durum 18. yüzyılda da aynıdır.[102]

18. yüzyılın sonlarında suhte ifadesinin olumsuzluğu konusunda çok daha açık belgelerin varlığından söz edebilir. Zira bu döneme ait belge ve kayıtlarda suhte ifadesinin yobaz ifadesi ile birlikte kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Bu belgelerden, daha çok 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında yoğun bir şekilde medrese hocaları ve talebelerine yönelik kullanıldığı bilinen[103] yobaz ifadesinin 18. yüzyılın sonlarından itibaren kullanılmaya başladığı anlaşılmaktadır. Medrese talebeleri içinde düzeni bozan ve fesat çıkaran suhteler için kullanılan yobaz ifadesinin kullanımına dair birçok örnek vesikaya sahibiz. Misal olarak 1780 yılına ait bir belgede geçen, "*yobaz ve suhte güruhundan olmağla daima talebeyi if'al ve efsad ve imaretde kavgadan hâlî olmadığından...*"[104] ifadeleri ile yobaz ve suhte ifadesinin birlikte ve tek bir kişiyi niteleyerek kullanıldığı anlaşılmaktadır. 1784 yılındaki diğer bir belgede geçen "*Mahmud Paşa Medresesi suhtelerinden İsmail nam yobaz...*"[105] ifadeleri, 1790 yılındaki bir belgede geçen "*Sultan Selim'e karib Çukur Medrese'de yedi nefer yobaz suhteler...*"[106] ifadeleri

[97] BOA, ADVNSMHM.d. 36/399.
[98] Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *Topçular Kâtibi Abdülkadir (kadri) Efendi Tarihi*, (haz.) Ziya Yılmazer, C. 2, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), 1080.
[99] Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *Topçular Kâtibi Abdülkadir (kadri) Efendi Tarihi*, C. 2, 1032, 1148.
[100] Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *Topçular Kâtibi Abdülkadir (kadri) Efendi Tarihi*, (haz.) Ziya Yılmazer), C. 1, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), 494.
[101] Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *Topçular Kâtibi Abdülkadir (kadri) Efendi Tarihi*, C. 1, 569.
[102] Bkz. Na'îma Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îma*, (haz.) Mehmet İpşirli, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 6 Cilt, s. 137, 1460, 1673, 1709, 1710.
[103] Hasan Şahintürk, *Millî Mücadele'den Cumhuriyet Türkiyesi'ne Din Görevlileri ve İmajı (1918-1928)*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017, 221.
[104] BOA, C.ZB. 31-1534.
[105] BOA, C.MF. 113-5567.
[106] BOA, HAT. 196-9828.

ve aynı yıl diğer bir belgede geçen "S*ultan Mehmed havalisi suhtelerinden yobaz ve ehl-i şekavet makulesinden…*"[107] gibi ifadeleri içeren belgelerle örnekler arttırılabilir. Tüm bu belgeler 18. yüzyılın sonlarında yobaz ve suhte ifadelerinin birbiriyle olan irtibatını göstermektedir.

19. yüzyılda ise suhte ifadesi çok daha açık bir şekilde olumsuz bir anlama bürünmüştür. Bunun yanında bu yüzyılda suhte ifadesinin, medresenin geri kalmışlığına da vurgu yapacak bir şekilde anlamının genişlediği söylenebilir. *Şanizade Tarihi'*nde bu konuda birçok örnek bulunmaktadır. Medrese talebelerinin ted'ib ve ıslah edilmeye muhtaç olduğunu belirten Şanizade Mehmed Ataullah Efendi, özellikle suhte ifadesini oldukça olumsuz bir şekilde kullanmaktadır. Bu ifadelere *yobaz suhte*[108], *zevi 'il-enyâb* (azı dişli) *suhte*[109] ve *suhte bozuntusu*[110] gibi ifadeler örnek olarak verilebilir. Burada "yobaz" ifadesinin medrese talebelerine yönelik olarak Şanizade tarafından kullanılmış olması dikkat çekicidir. Bunun yanında daha önceki dönemlerdeki örneklerde de olduğu gibi medrese talebelerinden olumsuz bir şekilde bahsedilecekken suhte ifadesinin kullanılıyor oluşu 19. yüzyılda da devam etmektedir. Zira hem Şanizade'nin ifadeleri hem de dönemin diğer kayıtları talebe ve talebe-i ulûm/ilim gibi ifadeleri, tedrisi ile meşgul medrese talebeleri için kullanıyorken yine suça bulaşma, asayiş sorunu çıkarma gibi çeşitli taşkınlık içinde bulunan medrese talebeleri için suhte ifadesi kullanılmıştır. Hatta suhte ifadesinin yobaz ifadesi ile aynı anlama gelecek şekilde kullanıldığına dair örnekler bu yüzyılda da bulunmaktadır. Böyle bir örnek 1812 yılına ait bir Kalebend Defterinde yer almaktadır. 17 Haziran 1812 tarihli bir kayda göre medrese talebesi oldukları anlaşılan Hasan, İsmail ve Mustafa adlı üç kişi işlemiş oldukları suçtan dolayı Rodos Adası'na sürgün edilmiştir. Bu kayıtta medrese talebeleri tanımlanırken onların "*talebe-i ulûmdan*" olmadıkları ve "*yobaz gürûhundan*" olduklarına[111] dikkat çekilmektedir. Yine aynı defterde yer alan bir başka kayıtta "*yobaz gürûhundan Ayasofya-i Kebir Câmii Medresesi*

[107] BOA, HAT. 199-10077

[108]Şanizade Mehmed Ataullah Efendi burada medrese talebelerinin karışmış olduğu bir vakadan bahsetmektedir: "*Ebu'l Feth Medrese-nişînlerin biri Karaman Çarşûsı bakkalından mum almak isteyüp, bakkal dahi bir mum verdikde, bir dahi taleb ve "Mumda kıllet olduğu ecilden birer mumdan ziyâde verilmemek üzere tenbih oldundu" deyü def' murâd etdikde, tâlib bakkalı darb etmeğe başlamağla, arbedeyi def' içün kolluk neferâtı ol mahalle cem' olduklarında, orda bir iki yobaz sûhte dahi peydâ olarak muhâvere müşâcereye mübeddel olub…*" Bkz. Şânîzâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şânîzâde Tarihi,* (haz.) Ziya Yılmazer, C. 2, (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008), 809.

[109] Şânîzâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şânîzâde Tarihi,* C. 1, 152.

[110] Şânîzâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şânîzâde Tarihi,* C. 1, 41.

[111] Volkan Çeribaş, *35 Numaralı Kalebend Defteri (s.1-133/H-1227-1229/M-1812-1814) İnceleme ve Metin*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018, 104.

sakinlerinden…"[112] ifadeleri ile medrese talebelerinin bazılarının yobaz olarak tanımlandığını göstermektedir. Bu anlamda suhte ifadesi ile yobaz ifadesinin birbirinin yerine de kullanıldığı anlaşılmaktadır.[113] Özellikle medreselerde sorun çıkaran talebelere yönelik olarak, "*medreselerde olan bazı yobaz makulesi*"[114] gibi ifadelerle bu talebeler isimlendirilmiştir.

Suhte ifadesinin medrese talebelerini olumsuz anlamda nitelemek için kullanılma durumu 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında devam etmiştir. Fakat bu süreçte suhte ifadesinin softa ifadesine dönüştüğü anlaşılmaktadır.[115] Bu anlamda softa kelimesinin sadece medrese talebelerini değil aynı zamanda medreseyi ve medrese mensuplarının geri kalmışlığını, çağa ayak uyduramadıklarını ve yenilikler karşısındaki engelleyici tavırlarını ifade etmek için kullanıldığına dair birçok kayıt vardır. Böylelikle Celali İsyanlarından beri daha çok medreselerde düzeni bozan, isyan hareketi içerisinde bulunan ve asayiş sorunları çıkaran medrese talebeleri için kullanılan suhte/softa ifadesi artık tüm bunların yanında medrese geleneğini de içine alacak şekilde geri kalmışlığı ve bir fikre körü körüne bağlı olma durumunda kullanılmaya başlanmıştır.

Suhte/softa ifadesinin bu anlamda kullanıldığına dair örneklerin belki de en yerinde olanları II. Meşrutiyet sonrası Abdullah Cevdet'in çıkartmış olduğu *İçtihad*'ın başını çektiği tartışmalı yazılardır. Abdullah Cevdet ve Kılıçzade Hakkı tarafından adı geçen dergide yazılan bu yazılar dönemin medreseye ve medrese talebelerine bakış açısını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Misal olarak 27 Mart 1913 tarihinde Kılıçzade Hakkı'nın "*Sahte Softalığa ve Dervişliğe İlan-ı Harb"* başlıklı yazısında, softa ifadesini sadece medrese talebelerine karşılık gelecek şekilde kullanmamış, geri kalmışlığın, cehaletin, taassubun ve zayıf ahlak ve zayıf fikrin nedeni olarak görmüştür.[116] Kılıçzade Hakkı, Osmanlı Devleti'nin ekonomik, askeri ve bilimsel geri kalmışlığının neredeyse tüm nedenlerini "*softalık*" düşüncesine bağlamıştır. Ona

[112] Çeribaş, *35 Numaralı Kalebend Defteri (s.1-133/H-1227-1229/M-1812-1814) İnceleme ve Metin*, 197.
[113] Bu duruma çok daha açık bir şekilde örnek teşkil edecek; "*Yobaz zümresinden Küçük Ayasofya Medresesi'nden Halil ve Dizdariye Medresesi'nden Abdullah nam kimesneler kendü hallerinde olmayub…*" ifadeleri ile başlayan 1844 yılına ait bir belgede *suhtevat* ifadesinin üzeri çizilerek yerine *yobaz* yazılmıştır. Bu durum olay çıkaran kişilerin suhtevat, yani medreseye kayıtlı talebeler olduğunu fakat yobaz olarak da ifade edilebileceklerini göstermektedir. Bkz. C. MF. 155-7716.
[114] BOA, HAT. 107, 4275.; BOA, A. MKT.NZD. 266-67.; BOA, HAT.465-22765.; BOA, C. MF. 64-3157.
[115] Alkan, "Softa", s. 242. ; Ahmet Vefik Paşa, *Lehce-i Osmani*, (haz.) Recep Toparlı, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000), 348, 817.
[116] Kılıçzade Hakkı, "Sahte Softalığa ve Dervişliğie İlan-ı Harb", *İctihad,* S. 58, 14 Mart 1329, 1280.

göre Osmanlı Devleti'nin bugünkü durumuna düşmesinin nedeni softalık düşüncesine daha evvel savaş ilan edilmemesidir. Dış düşman olarak görülen Ruslar, Avusturyalılar iç düşmanın ise Celaliler olarak adlandırılması bir yanılmadır. Asıl düşman "so*ftalık ve dervişlik efkar ve itikadatıdır*".[117] Ayrıca yirmi otuz sene devamlı olarak "*nasara yensuru veakle yekul tasrifatının karşusunda sallanub durmaktan başka bir hüner gösteremeyen"*[118] bu softalar matbaanın memlekete geç girmesine ve yaygınlaşmasına sebebiyet vermişlerdir. Osmanlı'nın sınırlarının bugünkü kadar küçük değil daha uzaklara ulaşamamasının sebebi de softalık düşüncesidir.[119]

Kılıçzade Hakkı'nın bu yazısı tepkileri de beraberinde getirmiştir.[120] Bu tepkilere karşı olarak 1 Mayıs 1913 tarihinde yazmış olduğu "*Dervişlik, Softalık Meselesi*" adlı yazısında, softaların veya meşayih ve dervişlerin şahıslarına karşı bir düşmanlığının olmadığını, "*ben softalığın o sahte ve köhne itikadatına ve usul-i talim ve terbiyesine karşı ilan-ı muhaseme ve cihad etmiş idim*"[121] sözleriyle ifade etme gereği duymuştur. Bunun yanında Abdullah Cevdet'in de 10 Nisan 1914 tarihinde "Softaperverlik mi, Softa Kerizlik mi?" adlı bir makale yazarak daha yumuşak bir üslupla bu yazılarla asıl maksatlarının softalığın ıslah edilmesi gerekliliğine vurgu yapmak olduklarına dikkat çekmektedir.[122]

Tüm bunlar sadece medrese talebelerini değil onların adı olan softalıkta simgeleşmiş medrese sistemine yönelik eleştirilerin göstergeleri olsa gerektir. Birçok açıdan medreseyi ve medreselileri eleştirmenin bir ifadesi olarak kullanılan bu ifade, daha sonraki yıllarda, özellikle cumhuriyet döneminde bu geleneğin temsilcisi olan kişilerin, taassup ehli ve gerici olduklarını vurgulamak için kullanılacak bir ifade halini alacaktır.[123]

---

[117] Kılıçzade Hakkı, "Sahte Softalığa ve Dervişliğie İlan-ı Harb", *İctihad,* 1378.
[118] Kılıçzade Hakkı, "Sahte Softalığa ve Dervişliğie İlan-ı Harb", *İctihad,* 1380.
[119] Kılıçzade Hakkı, "Sahte Softalığa ve Dervişliğie İlan-ı Harb", *İctihad,* 1379.
[120] Abdullah Cevdet bu tepkilerden, "*Kılıçzade Hakkı Bey biraderimizin mezkur makalesinin intişarıyla infilak eden beht ü gazab malumdur*" ifadeleri ile bahsetmekte ve yazısının devamında, "*her şeyden evvel unvan-ı makaledeki sahte kelimesi nazar-ı dikkate alınmak lazım gelir ve medresenişinin bu makaleyi kendilerine asla mâletmemeleri bir nebze-i siyaset olurdu. Fakat talebe-i ulûm kardaşlarımız bu sahte sıfatıyla mevsuf softalığı kendilerine pek yakışdırdılar*" demektedir. Bkz. Abdullah Cevded, "Softalığa Dair", *İctihad,* S. 60, 4 Nisan 1329, 1303.
[121] Kılıçzade Hakkı, "Dervişlik, Softalık Meselesi", *İctihad*, S. 62, 14 Mart 1329, 1349-1356.
[122] Abdullah Cevdet, "Softaperverlik mi, Softa Kerizlik mi?", *İctihad,* S. 99, 28 Mart 1330, 2231.
[123] Bu ayrım Cumhuriyet Türkiyesi'ne benzer bir şekilde miras kalacak, hatta daha sonraki yıllarda da izlerini takip edebileceğimiz derinlik kazanan bir mesele halini alacaktır. Bkz. Şahintürk, *Millî Mücadeleden Cumhuriyet Türkiyesi'ne Din Görevlileri ve İmajı (1918-1928)*, 147-148.; Muallim Hüseyin Kazım, "Eski Bir Softa Tipi Münasebetiyle", *Hayat*, Yeni Tertip No: 3, Mart 1930, 239-241.

Celali İsyanları ile başlayan sürecin devamında 19. yüzyıla gelinceye dek suhte/softa ifadelerinin geçirmiş olduğu tarihi seyir, bu ifadenin medrese talebeleri adına olumsuz hatıralar barındırdığını göstermektedir. Elbette Celali İsyanları öncesinde suhte ifadesini ayrıntılı bir şekilde inceleyebileceğimiz kaynaklardan mahrum olma durumumuz bu yorumun gücünü düşürmektedir. Fakat isyan süreci öncesinde suhte ifadesine olumsuzluk atfedecek herhangi bir malumata da sahip değiliz. Bunun yanında bu ifadenin medrese talebelerini olumsuz anlamda nitelemek için kullanılmaya başlanmasının Celali İsyanları sonrasında yoğunluk kazandığını da sözlerimize eklememiz gerekmektedir. Böyle bir olumsuz mirasa sahip olarak 19. yüzyıla intikali sağlanan suhte/softa ifadesi bu yüzyılda da yeni anlamlar kazanarak medrese geleneği içerisinde kendisine bir yer bulabilmiştir. Fakat suhte ifadesinin edindiği bu yer Celali İsyanlarından itibaren olduğu gibi yine olumsuzluk arz etmektedir.

1.1.2. Talebe-i ulûm

Medrese talebelerinin isimlendirilmesi anlamında ifade edilen yukarıda izah edilmiş olan klasik tasnif aşağıdan yukarıya *suhte*, *danişmend*, *muid* sıralaması ile medrese talebesinin isim olarak geçirdiği değişiklikleri göstermektedir. Mevcut literatürde de sıkça zikredilmiş olan bu hiyerarşi dışında pek de ifade edilmemiş bir başka ifade ise *taleb-i ilim/ talebe-i ilim/ulûm* ifadesidir. Erken dönem Osmanlı kaynaklarından itibaren medrese talebeleri için kullanılan bir ifade olarak *talebe-i ilim*/*ulûm* dönem kaynakları dikkatlice incelendiğinde medrese talebelerinin geneli için kullanılan bir ifade olarak karşımıza çıkmaktadır.

Suhte ve *danişmend*in teknik anlamda medrese eğitim sürecinin belirli bir merhalesi için kullanıldığı ifade edilse de *talebe-i ilim/ulûm* ifadesinin daha geniş kapsamlı ve derinlikli bir ifade olduğu söylenebilir. Araştırmamız sırasında *talebe-i ilim/ulûm*un bu anlama geldiğine dair birçok örnekle karşılaşılmıştır. Bu örneklerden biri olarak Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'da kurmuş olduğu medreselere dair Arapça vakfiyesinin 16. yüzyılın son çeyreğinde yapılmış Türkçe tercümesindeki ifadeler oldukça önemlidir. Zira burada *muid* ve *danişmend* ifadelerinden bahsedildikten sonra *talib-i ilim* geniş manada tanımlanmıştır. Bu tanıma göre, medrese talebesi olan talib-i ilimler, "*kabiliyet ve zekâsı zahir, makasıd-ı kütüb-i mûtebereyi fehme kadir, müradât-ı müsannifin-i kirama mutalea ile vâsıl, müderrisin-i medrese huzurunda*

fünûn-ı şettâdan mübahase ve muhatatebeye kabil[124]" kişilerdir. Bu anlamda arşiv vesikalarında *talib-i ilim/talebe-i ilim ve talebe-i ulûm* gibi farklı şekillerde karşımıza çıkan bu ifadenin medrese talebelerinin isimlendirilmesinde daha kapsayıcı ve derinlikli olduğu söylenebilir. Bunun yanında medrese talebelerini daha kuşatıcı bir şekilde isim olarak kullanıldığına dair bu yönde başka örnekler de bulunmaktadır. Amasi'nin *Şakayık Tercümesi*'nde önceden medresede eğitim almış fakat daha sonra tasavvuf ehli olmuş alimler için, "*evvela talebe-i ilimden idi. Badehu tarik-i tasavvufa ihtiyar idüb*…"[125], "*evvela talebe-i ilimden iken badehu tasavvufa rağbet eyleyüp…*"[126], "*Evvela talebe-i 'ilimden iken sonra tasavvufa meşgul olup tarikat-ı halvetiyye'ye mensub idi…*"[127] gibi ifadelerin kullanılıyor oluşu, bu ifadenin medrese talebelerini bir zümre olarak kapsadığını göstermektedir.

Bu ifadenin medrese talebelerine yönelik olarak kullanılıyor oluşuna dair bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla en erken kayıtlar 911/1505 tarihindeki bir mülazemet defteri içerisindedir. Bu defterdeki kayıtlardan mülazım olmaya aday medrese talebeleri için *talib-i ilim*[128] tabiri kullanıldığı görülmektedir. Talib-i ilim ifadesinin bu defterde bulunuyor oluşu, tabirin medrese talebelerine yönelik olarak daha önce de kullanıldığını akla getirmektedir. Daha sonraki kayıtlarda ise bu ifadenin talib-i ilim ve talebe-i ulûm olarak kullanıldığı görülmektedir.[129] Hem Osmanlı arşiv vesikaları hem de ulema biyografilerine dair yazılmış eserler, talib-i ilim ve talebe-i ulûm ifadesinin özellikle 19. yüzyıla kadar birlikte kullanıldığını,

---

[124] *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, 247; Murat Çelik, *Osmanlı Medreseleri ve Avrupa Üniversiteleri (1450-1600)*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2019), 146.
[125] İbrahim B. Ahmed El-Amâsî, *Tercüme-i Şakâ'ik-i Nu'mâniyye*, s. 557.
[126] İbrahim B. Ahmed El-Amâsî, *Tercüme-i Şakâ'ik-i Nu'mâniyye*, s. 553.
[127] İbrahim B. Ahmed El-Amâsî, *Tercüme-i Şakâ'ik-i Nu'mâniyye*, s. 558.
[128] Bu defterde geçen ifadelerden talib-i ilim olarak işaret edilen kişilerin bazı müderris ve alimlerin talebeleri oldukları anlaşılmaktadır. Misal olarak, "*merhum Hatibzade'den kalan talib-i ilimler bunlardır*" denilerek talebelerin isimleri zikredilmektedir. Bkz. BOA, TSMA.d, 5605.
[129] Erken dönem Osmanlı kaynaklarından itibaren kaynaklarda zikredilen ve medrese talebelerini karşılayan talib-i ilim ve talebe-i ulûm ifadelerinin birbirinin yerine kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu ifadelerden herhangi birinin bilinçli bir tercih sonucu kaynaklarda yer aldığını söylemek de çok zordur. Talib-i ilim ifadesinin kullanıldığı belgeler için bkz. BOA, TSMAd. 1186.; BOA, AE. SMST.II, 89-9569.; BOA, AE.SMST.II, 36/3537.; BOA, AE.SMST.II, 102/11049.; BOA, AE.SAMD.III, 16/1477.; BOA, AE.SASM.III, 69/5228.; BOA, C.MF., 22/1084.; BOA, AE.SMHD.I., 82/5556.; BOA, AE. SMHD.I, 158/11890.; BOA, AE, SSLM.III., 73/4404.; BOA, AE. SMHD. II., 85/6832.; BOA, AE. SMHD. II., 85/6845.; BOA, C.MF. 58/2890. Talebe-i ulûm ifadesinin kullanıldığı belgeler için bkz. BOA, C. MF. 22/1055.; BOA, AE.SMMD.IV. 85/10116.; BOA, AE. SMST. II., 101/10921.; BOA, AE.SMST. II., 41/4035.; BOA, İE.EV. 30/3457-2.; BOA, AE.SMST.II., 105/11429.; BOA, AE. SAMD. II., 188/18201.; BOA, AE. SMHD. I., 112/8103.; BOA, AE. SMHD. I., 77/5098.; BOA, C. EV. 492/24892.; BOA, C. MF. 17/823.; BOA, C. MF. 58/2891.; BOA, C. MF. 80/3951.; BOA, AE. SMHD. I., 116/8411.; BOA, AE. SOSM.III., 31/2172.; BOA, AE. SMST.III., 55/4001.; BOA, AE. SSLM. III., 73/4402.; BOA, AE. SSLM. III., 73/4404.;BOA, A. MKT. 47/44.; BOA, A. DVN. 2/78.

fakat talebe-i ulûm ifadesinin giderek yaygınlık kazandığını göstermektedir. Ulûm ve ilim ifadelerinin herhangi bir farkı gözetme amacıyla talebe ifadesine eklendiğini belirtmek oldukça zordur. Zira bir fark gözetmek amacıyla kullanıldığına dair elimizde herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Fakat tüm diğer, yukarıda izah edilen medrese talebesini karşılayan ifadeler göz önüne alındığında talebe-i ulûm ifadesinin en yaygın anlamda medrese talebelerinin adı olduğu söylenebilir. Bu durum 19. yüzyılda çok daha açık bir hal almış ve talebe-i ulûm ifadesi, medrese talebelerini karşılayan tek ifade haline gelmiştir.

1.2.Modern Mektep Talebelerinin Adı

Talebe ifadesi genel/çatı bir isim olarak hem klasik hem de modern dönem Osmanlı eğitim kurumlarında eğitim gören tüm öğrencilerin/talebelerin ismi olmuştur. İmparatorluğun sonuna kadar bu işlevini sürdürdüğü söylenebilir. 19. yüzyıla kadar neredeyse tüm klasik dönem kaynaklarında talip, talebe, tullâb olarak geçmiş ve büyük oranda sadece medrese talebeleri için kullanılmıştır. Fakat 19. yüzyıl, açılan modern okullar sebebiyle daha önceki dönemde sadece medrese talebeleri için kullanılan talebe ifadesinin karşılığının çeşitlenmesi açısından bir dönüm noktasıdır. Bu yüzyılda talebelerden bahseden kaynaklarda medrese veya mektep talebesi, daha özelde ise Mekteb-i Tıbbıye, Mekteb-i Mülkiye talebesi gibi talebe ifadesinin önüne öğrenim gördüğü mektebin ismi eklendiği görülmektedir. Bu durum geleneksel ve modern eğitim kurumlarında eğitim gören talebelerle medreselerde eğitim gören talebeleri birbirinden ayıran müdahalesiz, doğal bir ayrım gibi görünmektedir. Fakat bu genel/çatı ifadenin altında medrese talebeleri ile modern mektep talebelerinin tanımlanma noktasında bir ayrıma gidildiği anlaşılmaktadır. Bu durum belgelerde “mektep talebeleri” veya “medrese talebeleri” şeklinde karşımıza çıkan genel ayrımın da ilerisinde bir ayrımdır. Bu aynı zamanda yeni kurulan mekteplerde öğrenim görenlere yeni tanımlamalar getirildiğinin göstergesi olsa gerektir. Zira tüm bu yeni mekteplerde öğrenim görenler için talebe ifadesinden ziyade özellikle resmi belgelerde şakird ve onun çoğulu olan şakirdan ifadesi kullanılmaya başlanmıştır. Bu durum 19. yüzyılda karşılığı çeşitlenen talebe ifadesinin yanında talebe ifadesine alternatif ifadelerin geliştirildiğini göstermektedir. Dolayısıyla “talebe” ifadesinin altında modern mektep talebeleri ile medrese talebelerini birbirinden keskin ve açık bir şekilde ayıran bu yeni sayılabilecek tanımlama dikkate değerdir.

Şakird ve şakirdan ifadesi klasik dönem kayıtlarından itibaren yer yer talebe ifadesinin karşılığı olarak kullanılmış olsa da[130] daha çok çıraklığı/stajyerliği çağrıştırabilecek, esnaflara yardımcı olan yahut el becerisi gerektiren işleri öğrenmeye çalışan kişiler için kullanılmaktadır.[131] Bunun yanında Enderun'da eğitim gören talebeler için de şakird/şakirdan ifadesi kullanıldığı bilinmektedir.[132] Ayrıca, şakird/şakirdan ifadesinin çırak, stajyer anlamında bir zanaatı, sanatı öğrenme uğraşında olan kişiler için kullanıldığına dair birçok örnek bulunmaktadır. Sarayda görevli olan matbah-ı amire aşçılarının yardımcıları, matbah-ı has, yani padişahın yemeklerini pişiren aşçıların yardımcılarına da şakird denilmektedir.[133] Münnecimlerin yardımcılarına ve bu mesleği örettikleri kişilere de şakird/şakirdan denmektedir.[134] Dolayısıyla daha çok bir ustanın yanında ondan görerek ve tecrübe ederek öğrenme sürecinde olanlar için şakird/şakirdan ifadesinin yaygın bir şekilde kullanılmakta olduğu anlaşılmaktadır.

Fakat dikkat çekici bir isimlendirme olarak 18. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmış olan mühendishanelerde eğitim gören öğrenciler için de şakird/şakirdan ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Mühendishanelerde ilk önce Humbaracı ve Lağımcı Ocağı bünyesi içerisinde mesleki bir kurs gibi başlayan dersler daha sonraki yıllarda müstakil okul haline gelecektir. Dolayısıyla askeri ve teknik bir mahiyet taşısalar da mühendishanelerin medrese dışında ilk modern okul olma durumları onların talebelerinin isimlendirilmesine dikkat çekmemizi elzem kılmaktadır.

Teorik ve pratik bilgilerin öğretildiği askeri amaçlı açılan bu mühendishanede öğrenim görenler için kullanılan şakird/şakirdan ifadesi geçmişinde bulunan anlamıyla bağlantılı olarak görülmüş ve kullanılmış olmalıdır. Zira bu kurslarda hem teorik hem de tecrübi olarak ve usta çırak ilişkisi ile eğitim verilmektedir.[135] Her ne kadar talebe ifadesi mühendishane fikrinin hayata geçirilmesinden önce bir mühendishane kurulmasına yönelik risale ve Sultan III. Selim'e sunulan layihalarda geçiyor olsa da ilerleyen süreçlerde hem Mühendishane-i Bahr-i Hümayun

[130] Nev'îzâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâik fi Tekmileti'ş-Şaka'ik Nev'îzâde Atâyî'nin Şakâ'ik Zeyli*, C. 1, (haz.) Suat Donuk, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 343.; Muhtesibzâde Mehmed Hâkî, *Mecma 'ul-Eşraf Hâkî'nin Şakâ'ik Tercümesi*, (haz.) Mehmet Yunus Yazıcı, (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 518.
[131] Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları), 366.
[132] BOA, AE. SMST.III., 118/9063.
[133] BOA, AE. SMMD. IV. 22/2507.
[134] BOA, HAT, 1446-12.
[135] Bkz. Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826),* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1995).

hem de Mühendishane-i Berri Hümayun'da talebe ifadesi yerini şakird/şakirdan ifadesine bırakacaktır. Misal olarak Ebubekir Ratıb Efendi 1792-93 yılları arasında Avusturya'da bulunmuş ve buradaki askeri okulları inceleyerek Sultan III. Selim'e *Büyük Layiha* adıyla bu okullar hakkında bilgiler sunmuştur. Ebubekir Ratıb Efendi'nin Viyana'daki bu okullar hakkında bilgiler sunarken kullandığı terminoloji oldukça dikkat çekicidir. Zira Ratıb Efendi buradaki askeri akademilerden bahsederken bunları medrese olarak isimlendirmiştir.[136] *"...bu cihetten iktizâ eder ki iş bu zâbitân ve aficyalleri küçükden terbiyet etmek içün bir medrese binâ edüp ânın içine vaz' ve üstâdlar ta'yîn edüp, terbiyet edeler. Binâen aleyh ol medreseye Akadimiye Kaded veyâhûd Akadimiye Meliter tesmiye olmağla..."*[137] ifadeleri Ratıb Efendi'nin eğitim verilecek yer ve bu tarz okulların karşılığı olarak zihninde medresenin bulunuyor olduğunun göstergesidir. Bu düşünce henüz medreselere alternatif eğitim kurumlarının ortaya çıkmadığı bir dönem için oldukça doğal görünmektedir. Bununla beraber, modern mekteplerin kuruluşuna yönelik fikri tohumların atıldığı bir dönem olması hasebiyle zihinlerin henüz medreseyi gözden çıkarmadığını da göstermektedir. Ratıb Efendi bu okullarda eğitim gören talebeler için ise şakird/şakirdan ifadesini kullanmaktadır.[138] *"... bu medresede olan şâkirdânı terbiyet ve fünûn-ı harbiyye ve idâre-i umûr-ı askeriyyede isâl-i derece-i mehâret edeler."*[139] ifadeleri ve layiha boyunca kullandığı bu şakirdan ifadesi onun bu okullarda eğitim gören kişileri talebe veya talebe-i ulûm olarak görmediğini göstermektedir. Her ne kadar talebe ifadesi şakirdan ifadesinin yerine kullanıldığı diğer kaynaklarda görülmüş olsa da Ratıb Efendi talebe ifadesi yerine şakirdan ifadesini tercih etmiştir. Bunun yanında yine mühendishanelerin kuruluş süreci içerisinde Sultan III. Selim'e sunulan bir diğer layihada şakirdan ifadesi yerine talebe ifadesini kullanmıştır.[140] Mouradgea D'Ohsson tarafından hazırlanan ve *"Fünûn-ı Harbiyye Ta'lîmhânesi"*[141] olarak tercüme edilip 1794 yılında Sultan III. Selim'e sunulan bu layihada daha sonra mühendishaneye dönüşecek olan askeri ve mühendislik eğitimlerinin verileceği bir talimhaneden bahsedilmekte ve okulun nerede, hangi şartlarda kurulması gerektiği belirtilmektedir.[142] Bu layihada okulda eğitim alacak kişiler için Ebubekir Ratıb Efendi'nin

[136] V. Sema Arıkan, *Nizâm-ı Cedit'in Kaynaklarından Ebubekir Ratıb Efendi'nin Büyük Lâyıhası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Ana bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996, 51.
[137] Arıkan, *Nizâm-ı Cedit'in Kaynaklarından Ebubekir Ratıb Efendi'nin Büyük Lâyıhası*, 51.
[138] Arıkan, *Nizâm-ı Cedit'in Kaynaklarından Ebubekir Ratıb Efendi'nin Büyük Lâyıhası*, 51, 55, 56, 58.
[139] Arıkan, *Nizâm-ı Cedit'in Kaynaklarından Ebubekir Ratıb Efendi'nin Büyük Lâyıhası*, 51.
[140] BOA, HAT, 196/9783.
[141] BOA, HAT, 196/9783.; Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826),* 29.
[142] BOA, HAT, 196/9783.; Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826),* 30-32.

aksine talebe ifadesi kullanılmıştır. Fakat bu risale Sultan III. Selim'e sunulmasının ardından Sultan'ın layiha hakkındaki düşüncelerini içeren bir belgede mühendishanenin Kağıthane'de değil daha münasip bir yerde kurulmasını ifade ettiği satırlarda bu okulda öğrenim görecek kişiler için şakirdan ifadesini kullandığı görülmektedir: *"... işbu mühendishane mesafe-i baidede yani Kağıthane'de olur ise amed şod idecek şakirdanın masarıfı kesire ve taab olur..."*[143] bu ifadelerin ardından mühendishaneye dair oluşturulmuş neredeyse bütün belgelerde talebe ifadesi değil şakirdan ifadesi kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim, 1797 yılında mühendishaneye dair kaleme alınan Küçük Hüseyin Paşa Layihasında da burada eğitim alacak kişiler için şakirdan ifadesinin tercih edildiği görülmektedir.[144] Mühendishaneye dair daha sonra oluşturulmuş olan 1806 ve 1808 tarihli kanunnamelerinde de şakirdan ifadesi kullanılmaya devam edilmiştir.[145] Daha sonraki süreç içerisinde oluşturulan belgeler de incelendiğinde şakirdan ifadesinin oturduğu ve mühendishane talebeleri için kullanılmaya devam ettiği anlaşılmıştır. Fakat mühendishanenin ilk müstakil kanunnamesi olarak adlandırılan 1806 kanunnamesindeki şakirdanı tanımlayan bir ifade oldukça dikkat çekicidir. Bu kanunnamede mühendishane şakirdanı tanımlanırken onların hendese, hikmet, hesap, coğrafya, istihkâmât ve tevarih gibi ilimlerde ders görüp çalışacaklarından dolayı bu şakirdanın da talebe-i ulûm güruhundan sayılmaları gerektiği ifade edilmiştir.[146] Bir önceki kısımda da ifade edildiği üzere talebe-i ulûm ifadesi medrese talebeleri için kullanılan bir ifadedir. Bu sebeple kanunnamede mühendishane şakirdanın da talebe-i ulûmdan sayılması gerektiğinin ifade edilmesi birkaç açıdan önemlidir. Birincisi medrese dışında ilk okullaşma girişimi olarak değerlendirebileceğimiz mühendishanelerin oluşum sürecinde ilk defa farklı bir öğrenci tanımlanması yapılmıştır. Bu tanımlamada başka bir alternatif olmadığından dolayı yine medrese talebeleri örnek gösterilmiştir. İkincisi, kanunnamede geçen ifadeler mühendishane şakirdanına zemin arayışının bir göstergesi olmalıdır. Zira onların da tıpkı medrese talebeleri gibi çeşitli ilimler öğrendiklerinden dolayı bazı haklara sahip olması gerektiği ifade edilmiştir. Üçüncüsü ise mühendishane şakirdanının da talebe-i ulûm gibi sayılması gerektiğinin vurgulanmasına rağmen, talebe-i ulûm değil de şakirdan olarak isimlendiriliyor oluşu, şakirdan ifadesi ile alternatif bir talebe ve talebe tanımı geliştiğini göstermektedir. Bu anlamda

[143] BOA, HAT, 196/09783-B.
[144] Mustafa Kaçar, *Osmanlı Devleti'nde Mühendishânelerin Kuruluşu ve Bilim ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilim Tarihi Bölümü Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994, 163
[145] Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826),* 436-438.
[146] Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826),* 426-37.

mühendishanenin kuruluşu ve eğitime başlaması birçok açıdan dönüm noktası olduğu gibi, şakird/şakirdan ifadesinin talebe/talebe-i ulûm ifadesinin karşısında yaygınlaşması anlamında da dönüm noktası olmuştur. Zira medrese dışı okullaşmanın arttığı 19. yüzyıl içerisinde açılan okullarda da şakirdan ifadesinin kullanıldığı ve yaygınlaştığı görülmektedir. Öyle ki 19. yüzyılda çeşitlenen bürokratik işler dolayısıyla yetişmiş elemana dair olan ihtiyaç sebebiyle açılan rüştiye seviyesindeki Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye'de de öğrenim görenlere şakirdan denilmiştir.[147]

Bu okullar eskiden çeşitli kalemlerde yazı işlerini bir nevi çırak olarak öğrenen şakirdanın yerine bürokrasideki yeni gelişmelerden ve diğer ilimlerden haberdar talebeyi yetiştirecek ve var olan eksiği kapatacaktır.[148] Dolayısıyla bu bilgi ile yeni mekteplerdeki talebeler için de şakirdan ifadesinin kullanılması anlam kazanmaktadır. Zira bahsedilen kalemlerdeki çıraklara da şakirdan denilmektedir. Bu anlamda şakirdan ifadesinin yaygınlık kazandığı görülmektedir. Şakirdan ifadesinin giderek yaygınlaşma süreci Mekteb-i Rüşdiye, Mekteb-i İdadi, Mekteb-i Tıbbıye, Mekteb-i Sultani ve Darü'l-Fünûn gibi orta ve yüksek dereceli okullarda da yaşanmıştır. Bu okullarda öğrenim gören kişilere hem talebe hem de şakirdan denilmiştir. Hatta bir nizamname içerisinde her iki ifadenin de kullanıldığı görülmektedir. Bu da şakirdan ifadesinin talebe ifadesinin yerine kullanıldığı, daha doğrusu ikisinin de aynı anlamı ifade ettiği yorumunu yapmamıza olanak sağlamaktadır. Bu yoruma dair birçok örnek bulunmaktadır. Bu konuda özellikle 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi ülkedeki mektep meratıbını ilk kez düzenli bir şekilde göstermesi açısından oldukça önemlidir. Zira bu nizamnamede Sıbyan Mektebi'nden mekatib-i 'aliyeye kadar okullar ve bu okulların işleyişi ile ilgili bilgiler aktarılırken buradaki talebelere dair bilgiler de verilmiştir. Buna göre Sıbyan Mektebi'nde öğrenim görenler için, çocuk, etfal ve talebe; Mekteb-i Rüşdiye'de öğrenim görenler için şakirdan, talebe ve etfal; Mekteb-i İdadiye'de öğrenim görenler için talebe, şakirdan; Mekteb-i Sultaniye'de öğrenim görenler için, talebe, şakirdan ve Darü'l-Fünûn'da eğitim görenler için talebe, şakirdan ifadeleri kullanılmıştır.[149] Nizamnameler dışında da belirtilen okullarda öğrenim görenler için şakirdan ifadesinin yaygın bir şekilde kullanıldığı arşiv belgelerinden

[147] Bkz. BOA, C.MF. 4/170.; BOA, C.MF. 7/327.
[148] Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993, 55.
[149] Mahmud Cevad İbnü'ş Şeyh Nâfi, *Mârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkîlât ve İcrâât ı – XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*, 424- 459.

tespit edilebilmektedir. Birçok belgede, "Mekteb-i Tıbbıye-i Şahane şakirdanı…"[150], "Mekteb-i Harbiye-i Şahane üçüncü sınıf şakirdanı…"[151], "Mekteb-i Rüşdiye Şakirdanından Ahmed ve Nazif Efendilerin…."[152], "Cihangir'de Mekteb-i İdadi şakirdanından Muhiddin Efendi…"[153], "Mekteb-i Sultani şakirdanından Mustafa Esad Efendi'nin…"[154], "Darü'l-Fünûn-i Şahane'nin aded-i mertebe yirmi beşer şakirdan ibaret bulunan edebiyat ve fünûn şubelerinden…"[155] gibi ifadelerle belirtilen mekteplerde öğrenim görenler için şakirdan ifadesi kullanılmıştır.

Bu tanımlamaların bilinçli bir ayrım ve isimlendirme yapmak amacıyla mı yoksa doğrudan mühendishane ve Bâbı-âli'deki kalemlerde görevli çırakların isimlendirmesinin bir devamı mı olduğu meselesi çok açık değildir. Fakat daha önceki kısımlarda da ifade edildiği gibi, 19. yüzyılda teknik ve tecrübi bilgiye yönelik var olan eğilimle modern mekteplerde öğrenim görenlerin şakird/şakirdan olarak isimlendirilmeleri arasında bir örtüşme bulunmaktadır. Bunun yanında şakirdan ifadesinin giderek modern mekteplerde yaygınlaşmasına rağmen bu isimlendirmenin bilinçli bir seçim olup olmadığına dair elimizde yeterince kaynak yoktur. Fakat Meclis-i Vükela'daki bir toplantıda tartışılan bir mesele bu konuda zihinlerde bir ayrımın olduğunu ispatlamakta, aynı zamanda isimlendirmedeki belirsizliği de gözler önüne sermektedir. 1890 yılında gerçekleşen bu toplantıda Mekteb-i Sultani talebesi olan Feyzi ve Mehmed Şekif adlı talebelerin işlemiş oldukları yaralama ve silah gösterme suçlarına dair görüşmeler sonrasında, şakirdan ifadesinin tartışma konusu olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre *"…şakirdan lafzından maksad yalnız Mekteb-i Sultani şakirdanı mıdır yoksa bu şakirdan ibaresi mekatib-i saire şakirdanına dahi şümulü var mıdır?"* diye sorulmuş ve bu konuda bir tereddüdün bulunduğuna dikkat çekilerek, "*şakirdan lafsının Mekteb-i Sultani talebesine matuf olmak lazım geleceği*[156]" üzerinde durulmuştur. Fakat şakirdan ifadesinin bütün mektep talebeleri için kullanılıp kullanılmayacağı açıklık kazanmamıştır. Bunun yanında belgede ifade edildiği gibi sadece Mekteb-i Sultani talebeleri için kullanılabileceği konusu da açık değildir. Bu tür isimlendirmelerin bilinçli bir tercih sonucu olup olmadığı konusunda yorum

[150] BOA, C. SH.6-282; BOA, A.DVN. MHM. 20-43.; BOA, A. MKT. NZD. 48-88.; BOA, A. MKT. NZD. 147-9.; BOA, A. MKT. NZD. 388-35.
[151] BOA, Y. PRK.ASK. 44-10; BOA, YEE. 149-104.; BOA, İ. HR. 45-218.
[152] BOA, A).MKT. NZD. 181-84.; BOA, A).MKT.NZD. 24-72.; BOA, A).MKT.NZD.252-100.; BOA, A).MKT.MHM. 315-54.; BOA, MVL, 526-17.; BOA, MF.İBT. 3-40.
[153] BOA, YPRK.ZB. 5-100.; BOA, MKT.MHM. 289-14.; BOA, HR.SFR.04.,514-26.; BOA, DH.MKT. 1666-110.; BOA, TFR.I.KNS, 9-846.; BOA, MF.MKT, 125-31.
[154] BOA, ŞD, 2859-24; BOA, Y.PRK.MF. 1-15.; BOA, MF.MKT, 67-52.; BOA, ML.EEM. 310-41.;BOA,BEO.901-67525.;BOA, BEO.1016-76179.BOA, BEO.1306-97876.
[155] BOA, Y.A.RES. 119-96.; BOA, HR. TH. 262-57.
[156] BOA, MV. 51/24.

yapabileceğimiz yeterli belgeye sahip değiliz. Fakat Meclis-i Vükala'da tartışılan bu konu hasebiyle çok açık olmasa da talebelerin isimlendirilmesinde bilinçli bir ayrım yapıldığında dair yorumumuz güç kazanmaktadır.

Öte yandan medrese ve mektep talebelerinin iki farklı talebe olduğuna dair bariz örnekler modern mekteplerin kurulmasından itibaren bulunuyor olsa da bu iki farklı talebe tipinin karşılaştırıldığına dair örnekler de belirginleşmeye başlamıştır. Bu durum modern mekteplerin iyice kökleştiğini göstermesi açısından oldukça önemli olmasının yanında medreseye de yeni fakat daha kısıtlı bir alanın tahsis edildiğini göstermektedir. Bu duruma oldukça yerinde bir örnek olarak Abdürreşid İbrahim'in 1910 yılında *Tearif-i Müslimin Mecmuası*'nda yayımlanan *Şakirdan ve Talebe-i ulûm* adını taşıyan yazılarıdır. Bu yazılarda Abdürreşid İbrahim şakirdan ve talebe-i ulûmun gelecek hedeflerinin neler olması gerektiğine dikkat çekerken bir ölçüde medrese ve mektep talebelerinden neler beklendiğini ifade etmektedir. Ayrıca iki farklı talebenin de bu anlamda sınırlarının çizildiğini de söyleyebiliriz. Ona göre; "*talebe-i ulûmdan her biri bugünden itibaren istikbalde kendinin bir şeyhülislam veya maarif nazırı olacağını fikretmeli de ona göre tedarikte bulunmalı. Ve şakirdan kezalik kendisinin istikbalde bir nazır veyahut bir sadrazam olabileceğini dahi tasavvur etmeli*.[157]" Abdürreşid İbrahim'in bu ifadeleri iki farklı talebe tipinin 19. yüzyıl boyunca oluştuğunun en bariz göstergelerinden birisi olmuştur.

1.3.Talebe-i Ulûmun "ulûm"u

19. yüzyılda yaygın bir şekilde medrese talebeleri için kullanılan talebe-i ulûm ifadesinin "ulûm"u, modern mekteplerin de kurulmuş olduğu bu dönem için araştırmacılar arasında bir tartışma konusu olmuştur.

Bu tartışmanın kaynağı 19. yüzyıl Osmanlı eğitim ve ilim sahasındaki değişim-dönüşüm sürecini ve belki de kafa karışıklığını ifade etmesi açısından oldukça mühimdir. Zira tartışılan kavramların her biri Osmanlı modernleşme tarihinin simge kavramlarıdır. Konumuzla bağlantılı olduğunu ifade edebileceğimiz "ulûm", "fünûn", "ulûm ve fünûn", "maarif", "ulûm ve maarif", gibi doğrudan Osmanlı eğitim tarihi ile ilgili kavramların her biri Osmanlı tarihi

[157] Abdürreşid İbrahim, "Talebe-i Ulûm ve Şakirdan", *Tearif-i Müslimin Mecmuası*, 28 Mayıs [1]326. Diğer yazılar için bkz. Abdürreşid İbrahim, "Talebe-i Ulûm ve Şakirdan", *Tearif-i Müslimin Mecmuası,* 10 Haziran [1]326.; Abdürreşid İbrahim, "Talebe-i Ulûm ve Şakirdan", *Tearif-i Müslimin Mecmuası,* 13 Mayıs [1]326.

boyunca kullanılmış kadim kavramlar olmakla beraber, anlamları 19. yüzyılda değişime uğradığı ifade edilen kavramlardır.[158]

Bu kavramları tartışmalı hale getiren mesele ise doğrudan mektepleşme süreci ile Osmanlı'nın kadim eğitim müessesi olan medreselerin aynı zamanda hayat sürüyor olmalarıdır. Medrese geleneğiyle oluşmuş bu kavramlar, modern mektepleri ortaya çıkaran modernleşme düşüncesinin de kullandığı ve onlara yeni anlamlar yüklemiş olduğu kavramlar olması dolayısıyla önemli ve dikkat çekicidir. Bu sebeple bu kavramlar üzerinde tartışmayı ve hangi kavramın neyi karşıladığı üzerine gözlem yapmamızı elzem kılmaktadır. Bunun araştırmamız için önemi ise, aşağıda ayrıntılı bir şekilde izah edilecek olduğu üzere tüm bu kavram kargaşası ve tartışması içerisinde "talebe-i ulûm"un durduğu yeri tayin etmenin elzem oluşudur.

Fünûn ifadesi, bu kavram kargaşası içerisinde belki de ilk dikkat çekilen kavram olmuştur. Zira Osmanlı'nın ilk üniversite girişimi olarak değerlendirilen Darü'l-Fünûn'un[159] isimlendirilme meselesi ile ilgilidir. Bazı araştırmacılar Darü'l-Fünûn isminin seçilmesinde bilinçli bir tercih yapıldığını dile getirmektedir. İddia sahipleri, ulûm ve fünûn kavramlarını 19. yüzyılda, daha önceki dönemlerdeki kullanımının aksine farklı anlamlar içerdiğinden hareketle bir ayrıma dikkat çekmektedir. Bu ayrıma göre ulûm kavramı medresede okutulan geleneksel ilimlere karşılık gelirken, fünûn kavramı ile; müşahede, deney ve ispata dayalı ilimler kastedilmektedir. Dolayısıyla kurulacak olan üniversitenin ismindeki "fünûn" ifadesi bu ayrım gözetilerek kullanılmış ve Darü'l-Fünûn batı kaynaklı bilimlerin eğitiminin yapılacağı bir yer olarak tasavvur edilmiş olmalıdır.[160] Ayrıca bu iddia sahipleri arasında bulunan Ekmeleddin İhsanoğlu, medrese talebelerine talebe-i ulûm denildiğini ifade ederek, fünûn ifadesinin karşısında, ulûm ifadesinin medreseyi ve geleneksel bilgiyi temsil ettiği fikrini

[158] İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul: Dergâh, 2020.; Mahmut Dilbaz, *Dindar Modern İtaatkâr Sultan II. Abdülhamid'in Eğitim Politikalarında İslâm Meselesi,* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021).; Hasan Sabri Çeliktaş, *Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017.
[159] Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârülfünûn", *DİA*, C. 8, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 521-525.
[160] Ekmeleddin İhsanoğlu, *Darülfünûn Osmanlı'da Kültürel Moderleşmenin Odağı*, C. 1, (İstanbul: IRCICA, 2010), 80.

desteklemektedir.[161] Bu ayrıma bazı araştırmacılar da destek vermiş ve üniversitenin isminde ulûm yerine fünûnun kullanılmasının bilinçli bir tercih olduğu üzerinde durmuşlardır.[162]

İsmail Kara ise bu meseleye ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini düşünmektedir. Zira "ilim" ifadesinin bütün İslam tarihi boyunca olduğu gibi 19. yüzyılda da hem modern hem de geleneksel ilimleri karşıladığına dikkat çekmektedir.[163] Fakat yine de bir ihtiyat payı bırakarak 19. yüzyılda "ulûm"un yalnız başına kullanıldığında veya "ulûm ve fünûn"un terkip halinde kullanıldığında klasik tasnifteki dini ve aklî ilimleri ifade ettiğinin şüpheli olduğunu belirtmektedir.[164] Dolayısıyla Darü'l-Fünûn'un isimlendirilmesindeki bilinçli tercihin söz konusu olup olmadığı noktasında Ekmeleddin İhsanoğlu ve takipçileri kadar emin değildir. Hasan Sabri Çeliktaş ise yazmış olduğu makalesinde Darü'l-Fünûn'un kuruluş tartışmalarından hareketle fünûn ifadesinin bilinçli bir tercih olarak kullanılmadığına dikkat çekerek bu ifadenin de İslam tarihi boyunca birçok kere dini ilimleri ifade etmek amacıyla kullanılan kadim bir ifade olduğunu belirtmektedir.[165] Buna rağmen Çeliktaş fünûn ifadesinin sadece tabiî ilimleri karşılayan anlamını, Darü'l-Fünûn'un kuruluş yıllarında değil, 19. yüzyıl sonlarında kazandığını belirterek, bu ayrıma dair yapılan yorumların erken olduğuna dikkat çekmektedir.[166]

Tüm bu fikirlerle beraber Darü'l-Fünûn'un kuruluşunda fünûn ifadesinin bilinçli bir şekilde seçildiğine dair elimizce çok açık kaynaklar olmamakla beraber, "fünûn", "ulûm ve fünûn" terkibiyle beraber yüzyıl içerisinde giderek modern/tabiî ilimleri ve Avrupa kaynaklı teknik bilimleri[167], bilgiyi temsil ettiği ve bu yönde kullanımının yaygınlaştığı söylenebilir.[168]

---

[161] İhsanoğlu, *Darülfünûn Osmanlı'da Kültürel Moderleşmenin Odağı*, C. 1, s. 80.

[162] Zeki Salih Zengin, "Medreseden Üniversiteye", *Çukurova İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 2, Temmuz-Aralık 2008, 219.; Ahmet Karaçavuş, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006, 135.; Erol Çiydem, *Toplumsal Modernleşme Projesi Olarak Tanzimat Dönemi (Eğitim Islahatı Bağlamında) (1839-1876)*, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2017, 239.

[163] Kara, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, 148-149.

[164] Kara, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, 149.

[165] Hasan Sabri Çeliktaş, "Dârulfünûn: Kadim Kavramların Terkibi", *Darulfunun İlahiyat*, 31 (2), 215-245.

[166] Çeliktaş, "Dârulfünûn: Kadim Kavramların Terkibi", 236.

[167]Burada teknik bilim noktasında bir parantez açmamız gerekirse, mühendishanelerden itibaren modern mekteplerde eğitim gören talebeler için -kavramın geçmişinde de bulunan anlamıyla örtüşen bir şekilde- tecrübi bilgiye ve usta çırak ilişkisine atıf yapan şakird/şakirdan ifadesinin kullanılıyor oluşu anlam kazanmaktadır.

[168] Kara, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, 139.

Öte yandan "ulûm"un yalnız başına kullanıldığında taşıdığı anlamın iddia edildiği gibi sadece geleneksel dini ilimler olduğu da tartışmalı olmalıdır. Zira mektepleşme süreciyle beraber kastedilen anlam olarak "ulûm"un sadece "talebe-i ulûm"daki "ulûm", yani geleneksel medrese ilimleri olmadığı ifade edebilir.

Yalnız başına kullanıldığında ulûm ifadesinin zaman zaman fünûn ifadesinin yerine kullanıldığından hareketle ulûm ifadesinin de anlam farklılaşmasına uğradığına değinmek gerekmektedir. Zira Hasan Sabri Çeliktaş'ın ifade ettiği gibi Mekteb-i Fünûn-ı Bahriye için 1837 tarihli bir arşiv belgesinde Mekteb-i Ulûm-ı Bahriye ismi kullanılmaktadır.[169] Ayrıca Ali Suavi'nin çıkarttığı *Ulûm*, *Mecmua-i Ulûm*, *Ulûm-i İçtimaiye ve İktisadiye Mecmuası* gibi modern bilimlerle alakalı pek çok mecmua isimleri bulunmaktadır.[170] Bunun yanında tabiî ilimlere dair Mühendishane hocalarından İshak Efendi'nin hazırlamış olduğu *Mecmua-yı Ulûm-i Riyaziye* adlı eseri yine ulûm ifadesinin fünûn ifadesi yerine kullanıldığına/kullanılabileceğine örnek teşkil etmektedir.[171] Bu misallere ilave olarak bu konuda çok daha belirleyici örneklere sahibiz. Misal olarak 1869 yılında ilan edilen Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde Sultani Mektepler'de okutulacak dersler iki farklı sınıf adı altında ifade edilmiştir. Bunlar Edebiyat ve Ulûm sınıflarıdır. Ulûm sınıfındaki derslere bakıldığında bu derslerin pek de medresede okutulan geleneksel dini ilimler olmadığı anlaşılacaktır.[172] Nizamnamede belirtilen Sultani Mekteplerinin ulûm sınıfındaki derslerin isimleri şunlardır: Hendese-i resmiye, Menâzir, Cebir ve cebrin hendeseye tatbîki, Müsellâsât-ı müsteviye ve küreviye, Heyet, Hikmet-i tabî'ye ve kimyanın muhtasar suretle sanay'i ve zirâ'ate tatbîki, İlm-i mevâlîd, Fenn-i tahtît-i arâzî.[173] Aynı şekilde İdadi Mekteplerinde de ulûm ve edebiyat sınıfı olarak ikiye ayrılan derslerden ulûm sınıfı dersleri, İlm-i mevâlîd, Hendese-i resmiye ve menâzır, Cebir, Hikmet-i tab'iye ve Kimyâ gibi derslerden oluşmaktadır.[174] Bu örneklerden de anlaşılmaktadır ki ulûm ifadesi modern mekteplerde de kullanılmaya devam etmiş, fakat iddia edildiğinin aksine medreselerde okutulan geleneksel dini ilimler kastedilerek kullanılmamıştır. Öte yandan Sultan II. Abdülhamid döneminin önemli sadrazamlarından Küçük Said Paşa'nın

[169] Çeliktaş, "Dârulfünûn: Kadim Kavramların Terkibi", 236.
[170] Kara, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, 150.
[171] Kara, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, 150.
[172] İhsanoğlu, *Darülfünûn Osmanlı'da Kültürel Moderleşmenin Odağı*, C. 1, 80.
[173] Mahmud Cevad İbnü'ş Şeyh Nâfi, *Mârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkîlât ve İcrââtı – XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*, (haz.) Taceddin Kavaoğlu, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001), 433.; Derya Demirel, *Osmanlı Devleti'nde Sultaniler ve İdadiler*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun: 2007, 61.
[174] Mahmud Cevad İbnü'ş Şeyh Nâfi, *Mârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkîlât ve İcrââtı – XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*, 435.

Dârü'l-Fünûn ve Dârü'l-Ulûm tartışmasını daha açık hale getirecek düşünceleri oldukça önemlidir. Bu anlamda Said Paşa, her merkez eyalete bir Dârü'l-Fünûn ve bir Dârü'l-Ulûm kurulmasını önererek bu iki farklı eğitim kurumundan neyi kastettiğini açıklamıştır. Said Paşa'ya göre Dârü'l-Ulûm beş farklı bölümden meydana gelmektedir. Bunlar, ilm-i hukuk, ulûm-ı tabî'iye ve riyâziye, ulûm-ı tıbbıye, ulûm-ı hikemiye ve edebiye ve ulûm-ı ilahiyedir.[175] Görüldüğü gibi Said Paşa'nın Dârü'l-Ulûm fikri sadece geleneksel dini ilimlerden ibaret değildir. Sadece dini ilimlerle sınırlandırılmamış bu içerik, modern mekteplerin müfredatlarında yer alan ulûmla ve modern ilim anlayışıyla örtüşmektedir.

Bu açıklamalarla beraber fünûn ifadesinin ve "ulûm ve fünûn" terkibinin doğrudan modern bilimlerle ve anlayışıyla alakalandırılabileceğinden hareketle yalnız başına "ulûm" ifadesinin talebe-i ulûmdaki "ulûm" düşünüldüğünde bir tarafıyla modern bir tarafıyla da geleneksel medrese ilimlerinin kastedildiği ifade edilebilir. Zira ulûm ifadesi içerdiği anlam bakımından hem modern mekteplerle hem de medreselerle alakalandırılabilecek, bu tartışılan kavramlar arasındaki tek kavramdır. Geçmişinde taşıdığı anlamlarının aksine 19. yüzyılda "fünûn", "ulûm ve fünûn", "maarif", "fünûn ve maarif" gibi kavramlar medrese geleneği ile bağlantısı zayıflamış kavramlar olarak görülmektedir. Ayrıca bu kavramlar batı ilerlemesinin Osmanlı'daki tatbikinde anahtar ifadeler olarak kullanılmış ve bu anlama gelecek şekilde yeniden tanımlanmıştır.[176]

Ulûm kavramının hem modern mekteplerde hem de medreselerde kullanılıyor oluşu bir taraftan medresenin hayatını sürdürüyor olmasıyla, diğer taraftan modern mekteplerde dini ilimlerin yer alıyor olmasıyla alakalıdır. Bu durum çift taraflı etkileri olan bir durumdur. Zira medresedeki eğitim dini temelli bir eğitim olması hasebiyle her ne kadar asırlardır devletin ihtiyacı olan çeşitli devlet kademelerine görevli yetiştirmiş olsa da medrese, "*Müslümanları ahirete hazırlanması anlayışına dayalı bir eğitim kurumudur*"[177]. Ayrıca okuma yazma, hesap, fizik gibi bilimlerin geçmişte medresede öğretiliyor oluşunun belirleyicisi yine dindir. Fakat mektepleşme sürecinde durum tam tersi istikamette gelişmiştir. Bunun da ilerisinde modern mekteplerin müfredatında yer alan ulûm-ı diniye dersleriyle beraber dini eğitim de medreselerle

[175] Mustafa Gündüz (haz.), *Sultan II. Abdülhamid'in Sadrazamı Küçük Mehmed Sa'îd Paşa'nın Hâtırâtı*, C. 1., (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), 184.
[176] Adem Ölmez, *Modern Osmanlı Ordusunda Alaylılar ve Mektepliler (1826-1918*), (İstanbul: İz yayıncılık, 2017), 19.
[177] Dilbaz, *Dindar Modern İtaatkâr Sultan II. Abdülhamid'in Eğitim Politikalarında İslâm Meselesi,* 27.

değil modern eğitim kurumları olan mektepler aracılığı ile yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır.[178] Bu durum 19. yüzyıl Osmanlısında oldukça önemli bir dönüm noktasını temsil etmektedir. Asırlardır yaygın eğitimin omurgasını oluşturan medreselerin çok daha sığ ve sınırlı bir alana sıkışması anlamına gelen bu süreç sebebiyle medreseler sadece şer'i/dini ilimlerin[179] tahsil edildiği bir yer olurken, talebe-i ulûmun "ulûmu" da çok daha dar bir tanım haline gelmiştir. 19. yüzyılda özellikle medreselerin ıslahı sürecine kadar talebe-i ulûmun talip olduğu ulûm, bu bağlamda sadece şer'i/dini ilimler ve kadim medrese ilimleridir. Fakat medrese talebeleri kendi istek ve yönelişleri ile farklı ilimlerde de bilgi edinebilmekte, kendilerini farklı alanlarda geliştirebilmektedirler.

1.4.Medrese Bilgisinin Temsilcisi Olarak Talebe-i ulûm

Bu başlık altında 19. yüzyılda medrese talebelerinin entelektüel olarak birikimlerinin mahiyeti ortaya konulmaya çalışılacaktır. Daha doğru bir ifade ile; modern mekteplerde değil de medreselerde eğitim hayatını sürdürmeyi tercih etmiş kişilerin tedris hayatları boyunca edindikleri bilginin 19. yüzyıl Osmanlısında taşıdığı değer üzerinden medrese talebeleri tanımlanacaktır.

Bu anlamda ilk soru medrese talebelerinin belirtilen zaman aralığında dönem şahitleri tarafından entelektüel anlamda nasıl görüldükleri/değerlendirildikleridir. Bu sorunun cevabı aynı zamanda 19. yüzyıl gibi bilim ve teknoloji anlamında birçok gelişmenin yaşandığı bir dönemde, medresede öğretilen bilgilerin ve talebe-i ulûmun talip olduğu, öğrenmek için zamanını harcadığı ilimlerin değerini de gösterecektir. Her ne kadar II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası dönemle karşılaştırıldığında, II. Meşrutiyet öncesi dönem için böyle bir sorunun cevabını alabileceğimiz kaynaklar kısıtlı olsa da medrese talebelerinin ilim yolculuğunun değeri noktasında bazı değerlendirmeler yapılabilmektedir. Zira 19. yüzyılın sonları medreselerin birçok anlamda yeniden düzenlenmesi, gün yüzüne çıkan bazı aksaklıkların giderilmesi noktasında ilk değerlendirmelerin yapıldığı ve çözüm önerilerinin sunulduğu bir dönemdir. Özellikle diğer birçok konu ile beraber 19. yüzyılın sonlarında medreselerde okutulan ilimler de eleştiri konusu olmuştur.

---

[178] Dilbaz, *Dindar Modern İtaatkâr Sultan II. Abdülhamid'in Eğitim Politikalarında İslâm Meselesi,* 49.
[179] Mahmut Dilbaz, 19. yüzyıldaki medreseler için teknik manada din eğitimi verilen eğitim kurumları olarak bahsetmektedir. Bkz. Dilbaz, *Dindar Modern İtaatkâr Sultan II. Abdülhamid'in Eğitim Politikalarında İslâm Meselesi,* 49.

Bu anlamda medreselerde okutulan derslerin asrın gerekliliklerine uygun olmadığı, fünûn-i cedide olarak ifade edilen yeni ilimlerle medrese ders programlarının yeniden düzenlenmesi gerektiği dile getirilmiştir. Daha güçlü ve yoğun bir şekilde II. Meşrutiyet sonrasında dile getirilecek olan bu meselede 19. yüzyılın sonlarında da ulemadan, medrese talebelerine ve maarif meseleleri ile ilgilenmiş devlet adamlarına kadar birçok kişi fikir beyan etmişlerdir. Bu değerlendirmeler ve ileri sürülen fikirler dikkatli bir şekilde incelendiğinde 19. yüzyılın sonlarında İstanbul'a medrese eğitimi almaya gelmiş herhangi bir medrese talebesinin ilim yolculuğunun nasıl algılandığına dair fikir edinebilmek mümkün olabilmektedir. Bu dönemde medrese talebelerinden dolaylı yahut doğrudan bahseden metinler -ki bunlar genellikle medreselerin ıslah edilmesine yönelik metinlerdir- onları birkaç farklı, fakat eleştirel bir gözle değerlendirir. İlk eleştiri noktası medrese talebelerinin almış oldukları eğitimdir. Zira eğitim süreleri çok uzundur, tedris usulünde sorunlar vardır ve okudukları kitaplar çağın gerekliliklerine uygun değildir.

Bu konuda Ali Suavi, Ahmed Cevdet Paşa, Safvet Paşa, Namık Kemal gibi isimlerin fikirlerine ve medreselerin ıslahına yönelik yazılan layihalara göz atmak daha aydınlatıcı olacaktır. Kendisi de medrese eğitimi almış bir kişi olarak Ahmed Cevdet Paşa, hal tercümesinde medrese eğitimi konusunda bazı aksaklıkların bulunduğuna işaret etmektedir. Eğitimi aldığı 1260/1844-1845'li yıllara kadar medreselerde belirli bir düzen olduğuna dikkat çekmektedir. Bu yıllarda medrese talebelerinin kulaklarının ilmi meselelerden başka bir şey duymadığını, tatil gecelerinde medreselerde ilmi sohbetlerin olduğunu belirtmektedir. Fakat bu yıllardan sonra ilmi sohbetlerin yerini âmiyâne sohbetlerin aldığını ifade ederek medrese düzenindeki bozukluğa işaret etmektedir.[180] Hesap, cebir, hendese ve hey'ete dair çeşitli kitapları okuyan Paşa, artık bu derslerin medreselerde *metrûk ve mensî* olduğunu belirtmektedir. Bu bölümde tartışılacak olan *fünûn-i cedide* kavramı içerisinde zikredilen derslerden olan riyâziyata ise talebe-i ulûm arasında çok az kişinin ilgi duyduğunu belirtmektedir.[181] Ahmed Cevdet Paşa'nın medrese talebelerinin ilmi yetkinliğine ve entelektüel birikimlerine yönelik ifadeleri içerisinde barındıran bir lâyihası ise talebe-i ulûm hakkında daha açık bilgiler edinmemizi sağlamaktadır. Bu lâyihada Paşa, *medreselerde usul-i talim ve tedrîse küllî halel geldi*ğini belirterek eskisi gibi âlim ve fâzıl kişilerin yetişmediğine dikkat çekmektedir. Paşa'ya göre bu medreselerde

[180] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40 Tetimme, (haz.) Cavid Baysun, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986), 6-7.
[181] Cevdet Paşa, *Tezâkir,* 40 Tetimme, 7.

yetişenler de *ahvâl-i âlemden bî-haber*dir ve *lisan-âşinâ* ile *fünûn-i cedideye* vakıf değillerdir.[182] Cevdet Paşa'nın bu ifadeleri ilerleyen yıllarda medrese talebelerine yönelik olarak çokça tartışılacak ve onlara birer eleştiri olarak yöneltilecek olan hususlara işaret etmektedir. Bu hususlar, medreselerde aldıkları dil eğitimin yetersizliği, fünûn-i cedide olarak ifade edilen matematik, coğrafya, vb. derslere dair eksiklikleri ve bu eksikliklerinden dolayı ilmi ve teknolojik olarak dünyanın geldiği seviyeyi takip edememeleridir. Bu üç ana eleştirinin yanında medrese talebelerinin gereği kadar dini ilimlerde de ilerleme gösteremediklerine yönelik ve buna ilaveten aldıkları eğitimin devletin işine yarayacak mahiyette olmadığına dair eleştiriler de söz konusu olmuştur. Bu eleştiriler onların hem aldıkları eğitim hem de bu eğitim sayesinde kazandıkları bilgi birikiminin dönem şahitlerince nasıl değerlendirildiklerini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Dönem kaynaklarında bu beş farklı konu bağlamında medrese talebelerinin tasvir edildiğini söylemek mümkündür. Bu anlamda ilk üzerinde durulacak husus, medrese talebelerinin fünûn-i cedide eğitimi almadıkları, dolayısıyla Matematik, Tarih, Kimya, Geometri gibi ilimlere vakıf olmadıklarıdır. Bu konuda 1879 yılında Safvet Paşa tarafından kaleme alınan layihada talebe-i ulûmun nasıl tasvir edildiğini belirtmek oldukça aydınlatıcı olacaktır. Savfet Paşa, medrese talebelerinin iki yüz sene önce oluşturulmuş bir program dahilinde eğitim gördüklerini belirterek bu durumun değiştirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bunun yanında talebelerin medrese derslerine ilaveten Hesab, Cebir, Hikmet-i Tabiîye, Hey'et-i Cedide ve Coğrafya derslerini almaları gerektiğini belirtmektedir.[183] Safvet Paşa'nın talebe-i ulûmun bir eksikliği olarak dikkat çektiği bu mesele Ahmed Cevdet Paşa örneğinde olduğu gibi birçok kişi tarafından da paylaşılacaktır. Nitekim 1890 yılında Kırımîzade Seyyid Mehmed Neşet Efendi tarafından kaleme alınan medreseler hakkındaki bir raporda bu konu daha belirgin bir şekilde dile getirilmiştir. Mehmed Neşet Efendi, medrese talebelerinin Heyet, Hendese ve Hesab gibi dersleri günün şartları gereği öğrenmelerinin mecbur olduğuna dikkat çekmiştir. Bunun yanında doğrudan medrese talebelerinin bu ilimlerden bîhaber olduklarını şu şekilde ifade etmektedir: "… *esef olunur ki içlerinde İlm-i Hey'et'ten bir seyyarenin suret-i hareketini ve Hendese'den bir müsellesin nasıl çizildiğini ve Hesap'tan iki kere iki kaça bâliğ olduğunu fenn-i dairesinde ispat ve tayin eder bir kimse mevcut değildir. Hele inşâ ve kitâbet külliyen mefkûd*

[182] Ahmet Zeki İzgöer-İsmail Kara, *Cevdet Paşa'nın Lâyihaları*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2021), 458-459.
[183] Atilla Çetin, "Medreselerin Islahına Dâir Safvet Paşa'nın Düşünceleri ve Bir Arızası", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Yıl, 8, S. 95, Kasım 1994, 17.

gibidir."[184] Mehmed Neşet Efendi'nin medrese talebelerinin fünûn-i cedideye dair eksikliklerini dile getirdiği bu satırlar onların zamanın gerektirdiği ilmi seviyenin çok gerisinde olarak görüldüklerini göstermektedir. Bu konuda yukarıda da ifade edildiği gibi Cevdet Paşa da benzer bir yaklaşıma sahip olmakla beraber misal olarak, medrese talebelerinin Riyaziyat ile olan bağlantısının çok daha pratik bir amaçla ilgili olduğuna değinmektedir. Talebelerin yaptıkların ilmî ve cer gibi maddi amaçlı yolculuklarda zamanı belirleme, ezan vaktini tayin etme gibi ihtiyaçları ile bağlantılı olan bu ilgi, Cevdet Paşa'ya göre onların Riyaziyat ilmine duydukları ilmî bir alakadan ziyade daha çok bu pratik amaca matuftur. Bu sebeple, neredeyse her medrese talebesinin kolayca vakitlerin belirlenmesinde kullanılan *er-rub'* aletini yapabildiklerini ve bu aletin kullanma kılavuzu mahiyetinde olan Astronomi ve Riyaziyatla ilgili eserleri bildiklerini ifade etmektedir.[185] Namık Kemal ise medrese talebelerinin bu eksikliklerine yönelik çok daha açık ifadeler kullanarak onları tanımlamaktadır. *Hürriyet* Gazetesinde yer alan birçok yazıda maarif meselesine değinen Namık Kemal'e göre daha Sıbyan Mektebinden itibaren bozukluklar söz konusudur. Medreselerin *yobaz yatağı* olduğuna ve ulûm ve maarifin yok olmaya yüz tuttuğuna[186] değinen Namık Kemal'e göre çocuklara ders veren çoğu medrese mezunu hocalar "*coğrafya ve hesab gibi fünûn-i adiye ve lazımeden bir mesele dahi bilmez ve belki adlarını bile işitmemiştir*."[187] Yine *Hürriyet* Gazetesi'nde yer alan diğer bir yazıda medrese talebelerinin zamanlarını yalnızca ahirete faydası olan ulûma değil, Tarih, Coğrafya ve Hikmet-i Tâbiye gibi dünyaya elzem olan ilimlere de harcamaları gerektiği belirtilmektedir.[188] Yapılan bu öneri medrese talebelerinin birçok fikri ve teknolojik ilerlemenin sağlanmış olduğu 19. yüzyıl dünyasında yerlerinin günlük pratik hayata çözüm sunan, bu anlamda bilgi üretimi yapan kesim içinde olmadıklarını göstermektedir. Onların daha çok çağın dışında kalan bir eğitim sürecinden geçtikleri, dolayısıyla çağın dışında kalan bir bilginin peşinde olan kişiler olarak görüldüklerini göstermektedir. Zira medrese talebeleri ve ulema içerisinde dünyadan bîhaber yaşayan insanlar bulunmaktadır. Bunlar, cihanın halinden, devlet ve milletin bulunduğu durumdan kesinlikle haberdar değillerdir.[189] Bu anlamda Namık Kemal ve Ziya Paşa'ya göre medresede verilen eğitimin bir neticesi olarak, Coğrafya, Tarih, Hikmet-

[184] BOA, Y.PRK.MŞ. 3-4. Zeki Salih Zengin, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi,* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2021), 216.
[185] Cevdet Paşa*, Tezakir,* 40 Tetimme, 254.; Hasan Şahintürk, "Bir Medrese Talebesinin Cer Yolculuğu", *Osmanlı'da Maarif Kişiler, Anlatılar, Kurumlar,* (ed.) Adem Ölmez, İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024, 161-186.
[186] *Hürriyet*, S. 66, 20 Cemaziyelahir 1286.
[187] *Hürriyet*, S. 54, 25 Rebiülevvel 1286.
[188] *Hürriyet*, S. 13, 4 Cemaziyelahir 1285.
[189] *Hürriyet,* S. 54, 25 Rebiülevvel 1286.

i tabî'ye gibi dersleri göremediklerinden dolayı birçok anlamda gerekli bilgiden mahrum olan bu insanların dünya ile olan bağlantısı da zayıftır. Zira bu insanlar misal olarak "*politikadan söz açılsa dünyada İngiltere ve Amerika ve Japonya ve Fas gibi ekâlim ve memalik olduğunu hayretle istimâ*' ederler."[190] diyerek medreseden yetişmiş insanların dünya ile olan zayıf bağlantısına değinmektedir.

Medrese talebelerinin fünûn-i cedide bilgisinden yoksunluğu hususu 19. yüzyılın sonlarından itibaren kaleme alınan medrese ıslah risale ve layihalarına da yansımıştır. Bu layihaların ilklerinden olan, 1893 yılından Hüsrevbeyzade Celaleddin tarafından Sultan II. Abdülhamid'in isteği üzerine hazırlanan layihada bu konuya da temas edilmektedir. Hüsrevbeyzade Celaleddin'e göre medrese talebelerinin ömürlerinin çoğunu çağın gerisinde kalmış kitaplardaki bilgileri öğrenmekle geçirdiklerini belirterek, bu zaman zarfında bu talebelerin Hesap, Hendese, Heyet, ve Hikmet-i tabi'ye, Coğrafya, Tabaktü'l-arz, Tarih gibi derslerin mükemmel surette öğrenilebileceğini belirtmektedir.[191] Bu layihada dikkat çeken diğer bir husus ise medreselerde okutulan kitaplara ve kitapların içerdiği bilgilere yapılan eleştiridir. Bu eleştiri medreselerde okutulan kitapların içeriği ile yetişen medrese talebesinin edindiği bilginin değerini anlamamız noktasında oldukça önemlidir. Zira Hüsrevbeyzade Celaleddin Efendi, medreselerde felsefe ve akli ilimlere dair okutulan *Kâdimir*[192] ve *Şifa*[193] gibi kitapların eski zamanların Fizik, Matematik ve Astronomi bilgilerini içeren kitaplar olduğuna dikkat çekmektedir. Ayrıca ona göre, bu bilgiler tetkik ve keşif vasıtalarının olmadığı zamanların ürünüdürler ve bu kitaplardan sonra gerçekleşen keşif ve icatlarla onlardaki bilgiler çağdışı hale gelmiştir.[194] Bunun yanında Hoca Muhyiddin Efendi tarafından hazırlanan *Medreselerin Islahı* adlı risale de benzer bir yaklaşıma sahiptir. 1897 yılında yazılan bu risalede medreselerde fünûn-i cedidenin öğretilmesi gerekliliği üzerinde durulmuştur. Hoca Muhyiddin Efendi'ye göre medreselerde İlm-i Hesab, Cebir ve Hendese ilimleri için okutulan *Eşkâl*[195] adlı risale,

[190] *Hürriyet*, S. 5, 7 Rebiülahir 1285.
[191] BOA, Y. PRK.AZJ.25-71.; Ramazan Balcı, "Medreselerin Islahı Konusunda Sultan II. Abdülhamid'in Hazırlattığı Bir Layihanın Tahlili", *Tarih Okulu*, S. 12, Ocak-Nisan 2012, s. 185. (155-191)
[192] Bekir Karlığa, "Kadî Mîr Meybüdî", *DİA*, C. 24, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 118-119.
[193] İlhan Kutluer, "eş-Şifâ", *DİA*, C. 39, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 131-134.
[194] Balcı, "Medreselerin Islahı Konusunda Sultan II. Abdülhamid'in Hazırlattığı Bir Layihanın Tahlili", s. 185.
[195] Muhammed Suveysi, "Hendese", *DİA*, C. 17, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 196-199.

Astronomi öğretimi için okutulan *Küre Risaleciği* ve *Şerh-i Cağmûnî*[196], Fizik ilminden *Şerh-i Kâdî Mîr* ve *Şerh-i İşârât*[197] gibi kitaplar, Yunan Felsefesiyle aynıdır.[198] Ayrıca Hoca Muhyiddin Efendi'ye göre Kelam kitapları da eski ilimlerin muhâkematıyla doludur.[199] Hoca Muhyiddin Efendi vermiş olduğu bu örneklerle medrese talebelerinin öğrenmekte olduğu ilimlerin çağın dışında kaldıklarını ifade etmekte ve bu kitapların hala medresede okutulmasına akıl erdiremediğini belirtmektedir.[200] Çünkü ona göre asırlar öncesinin düşüncelerini barındıran bu kitapların içerdiği konularda çeşitli ilerlemeler sağlanmıştır. Öte yandan Hoca Muhyiddin Efendi'nin bu ifadelerle medreselerdeki eğitimin dünyadaki bilimsel ve teknolojik gelişmelere ayak uyduramadığı fikrinde olduğu ifade edilebilir. Bu da medreseleri bu ilimlerin de öğretildiği bir kurum olarak tasavvur ettiğini göstermektedir. Zira risalesinin ilerleyen satırlarında verdiği örnekler daha çok dünyadaki teknolojik gelişmelere ve bu gelişmelere medrese talebelerinin bîgâne kalması ile alakalıdır.

Teknolojideki bu ilerlemeler sayesinde rüzgar bekleyen gemiler buhar sayesinde bir aylık yolu bir günde almakta, bir senede haber alınamayan Çin ve Japonya'dan telgraf sayesinde bir saniyede haber alınmakta, Hikmet-i tabiye sayesinde icat olunan elektrikle geceler nura gark olmakta, bulutların üstüne uçmak mümkün değilken yine fünûn-i tabiye sayesinde balonla kuşlara müsabaka gösterilmekte ve fenn-i makine terakkiyatıyla harıl harıl kitaplar basılmaktadır.[201] Dünyada tüm bu ilerlemeler gerçekleşirken fünûn-i cedidenin medreselerde okutulmaması Hoca Muhyiddin Efendi'yi şaşırtmaktadır. Halbuki ona göre fünûn-i cedide medreselerde okutulursa medrese talebeleri bir elinde din diğer elinde fen olarak dinsizlere meydan bırakmayacakladır.[202] Hoca Muhyiddin Efendi'nin bu yaklaşımından, teknolojideki bu ilerlemeler karşısında asırlar öncesinde yazılmış kitapları okuyan medrese talebelerini çağ dışı bir bilginin peşinde olan kişiler olarak algıladığını belirtmemizi olanaklı kılmaktadır. Bu durum onların aynı zamanda teknolojik gelişmeler ve fen bilimlerindeki ilerlemelere karşı konumlandırıldıklarını ve edindikleri bilginin de 19. yüzyıl dünyasındaki gelişmelerle birlikte değerlendirildiğini göstermektedir. Bu husus, ilerleyen satırlarda da ifade edilecek olduğu üzere

[196] Sadettin Ökten, "Çağmînî", *DİA*, C. 8, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993),, 182-183.
[197] Ali Durusoy, "el-İşârat ve't-Tenbîhât", *DİA*, C. 23. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 421-422.
[198] Hoca Muhyiddin, *Medreselerin Islahı*, [Basım yeri yok], 1313, 6.
[199] Hoca Muhyiddin, *Medreselerin Islahı,* 9.
[200] Hoca Muhyiddin, *Medreselerin Islahı,* 9.
[201] Hoca Muhyiddin, *Medreselerin Islahı*, 7.
[202] Hoca Muhyiddin, *Medreselerin Islahı*, 8.

medrese talebelerinin dünyadaki gelişmeleri takip edemeyen devlet ve millete yararı dokunmayan kitleler olarak tanımlanmalarına neden olacaktır.

Bunun yanında medrese talebeleri uzun yıllar eğitim almalarına rağmen yabacı dillere aşina olamayan kişiler olarak görülmektedir. Bu yorum onların sadece Fransızca ve İngilizce gibi dönem dillerini bilemediklerine yönelik değil, daha çok medrese eğitiminin temelini oluşturan Arapçaya yöneliktir. Bu konuda Namık Kemal'in verdiği örnekler oldukça dikkat çekicidir. Ona göre medrese talebesi, dersiam ve hoca efendilere bir gazete veya mektup gösterilip şunu okuyunuz, şunu yazınız yahut şunu hesap ediniz denildiğinde onlar, "*bizim tevaggulumüz Arabi iledir, bunlarla iştigalimiz yoktur derler. Garib odur ki mademki tevaggulunüz Arabi iledir, bari şunun manasını bize söyleyiniz denilerek eline bir el-Cevaib*[203] *Gazetesi verilse biraz mütalaadan sonra 'bu Arapça fasih değil, anlaşılmıyor; veyahut mütalaa olunmadıkça meal çıkmıyor' gibi bir cevap veririler*."[204] diyerek medreselerde verilen Arapça eğitiminin yetersizliğine değinmektedir. Namık Kemal'e göre *yirmi senedir dirsek verip tahsil-i ulûm etmiş* bu kişiler iki satır tezkire yazamamakta, devletin ilan ettiği ferman ve emirleri okuyamamaktadır. Arapça adına öğrendikleri ise "*nasara*", "*yensuru*", "*mübteda haber*", "*istiare*", "*cinas-ı kaziye*" gibi ıstılahat ulûmudur.[205] Namık Kemal tarafından, ömrünü Arapçaya adadığı halde bir şey anlamayan[206] kişiler olarak tanımlanan medrese talebelerinin bu hususta Namık Kemal ile benzer bir görüşe sahip olduğu anlaşılmaktadır. 1889 yılında Süleymaniye Mülazımlar Medresesi'nden doksana yakın talebe tarafından Meşihat'e sunulan bir yazıda, Arapça öğrenmekteki yetersizlikleri ifade edilmiştir. Bu belgede geçen ifadeler ise oldukça dikkat çekicidir. "*hal-i hazırda yirmi sene kadar olan bir tahsilatta iştigal olduğumuz Arabi dersinin binde birimizin ikmaline muvaffakiyetimiz görülmektedir*"[207] diyen talebeler Arapçadaki başarısızlıklarını dile getirmektedir. Bunun nedeni ise zamanlarının yetersiz olmasıdır. Zira belgede, geçim sıkıntısı yaşayan medrese talebelerinin yıl içerisinde üç-dört ay *erzak-ı mukadderatının* peşinde olduklarından dolayı çok az bir zaman derslerle ilgilenebildiklerinden bahsetmektedirler. Talebelerin bu konudaki diğer bir şikayeti ise tahsil zamanlarında doğrudan doğruya mana ve konuşmaya yönelik ders işlemek yerine hocaların gramerin kural ve kaideleriyle haddinden fazla meşgul olmalarıdır. Ayrıca Tefsir ve Hadis onlar

[203] 1861-1884 yılları arasında İstanbul'da çıkan Arapça gazete. Bkz. Atilla Çetin, "el-Cevâib", *DİA*, C. 7, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 435-436.
[204] *Hürriyet*, S. 54, 25 Rebiülevvel 1286.
[205] *Hürriyet*, S. 54, 25 Rebiülevvel 1286.
[206] *Hürriyet*, S. 19, 19 Recep 1285.
[207] BOA, YPRK.MŞ. 2-41.

için en mühim dersler olmasına rağmen, bu derslerin, müderrislerin birbiri ile olan tartışmalarıyla geçtiğini belirtmektedirler.[208] Bunun yanında anlaşılması zor olan bir takım kitapları okuduklarından dolayı ilerleme kaydedemedikleri, aksine gerilediklerini dile getirmektedirler. Bu konuların çözülmesi ise medreselere imaretlerden yardım sağlanarak tatil zamanlarını da ders görerek geçirmelerinin sağlanmasıdır. Bu sağlanırsa otuz-kırk sene medrese köşelerinde kalarak bir neticeye varamayan talebe, altı-yedi senede arzu edilen neticeye ulaşacaklardır.[209]

Medrese talebelerinin de bir anlamda öz eleştiri yaparak belirttikleri Arapça öğretimindeki eksikliklerinin yanında mevcut medrese ilimlerini de yeterince öğrenemediklerine yönelik bazı yorumlar bulunmaktadır. Ali Suavi'nin neşretmiş olduğu *Muhbir* Gazetesi'nde yer alan *Maarif* başlıklı yazılarda bu konuya da temas edilmekte, neden eskisi gibi medreselerden Tusi, Razi, İbn-i Sina gibi isimlerin yetişmediği[210] sorusunun peşine düşülerek, sorunun talim, teallüm usulündeki bozukluklar olduğuna dikkat çekilmektedir.[211] Bu bozuklukların kaynağı ise medresede okutulan kitapların asıl metinler değil, şerhler ve haşiyelerden oluşmasıdır. Medrese talebeleri on beş yirmi sene bu şerh ve haşiyelerle vakit harcamaktadır. Bu sebeple eskisi gibi alimlerin bu medreselerden yetişmesi olanaksızdır.[212] Gazetenin ilerleyen sayılarında yine bu konuda yorumlarda bulunulmuş ve Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin H. 1128/M. 1716 yılında yazdığı *Tertîbu'l-ulûm*[213] adlı kitabından bazı alıntılar yapılmıştır. Yapılan alıntılarda Saçaklızâde, 18. yüzyılın başlarında da benzer sorunlar olduğuna işaret etmektedir: "…*bu ümmetin ulemasından pek çok müellif ve muhakkikler bulunurdu. Halbuki şu zamanda o misillü zevattan etrâf u eknat hâlî kalıb o arslanlarun yerine birtakım tavşanlar halef oldu*."[214] Bunun nedeni ise geçmiş dönemlerdeki ulemanın öğrendikleri ilimlerin ana metinlerini tahsil etmiş olmalarıdır. Bugün ise talebe-i ulûm şerh ve haşiyeleri okumaktadır. Hatta bazı metinlerin şerhinin haşiyesinin üzerine haşiye yazılmıştır. Saçaklızâde'ye göre bu durumda talebe üzerindeki yük ağırlaşmış, tahsilin vakti ve mesafesi uzamıştır. Neticede ise bazı ilimler tamamen, bazısının üçte biri bazısının da yarısı, dallanmış budaklanmış bahisler sebebiyle

[208] BOA, YPRK.MŞ. 2-41.
[209] BOA, YPRK.MŞ. 2-41.; Zengin, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi,* 148.
[210] "Maarif", *Muhbir*, S. 3, 25 Kanun-i Evvel 1283, 1.
[211] "Maarif", *Muhbir*, S. 4, 3 Ramazan 1283, 1.
[212] "Maarif", *Muhbir*, S. 4, 3 Ramazan 1283, 1.
[213] Saçaklızâde Mehmed Efendi, *İlimler Tertibi Tertîbu'l-Ulûm*, Tahkik, Mohamad Rebei Deri, Tercüme: Zekeriya Pak-M. Âkif Özdoğan, Neşr. Uğur İncebilir-Merve Kaya-Emine Nur Çiftçioğlu, İstanbul: Hikemiyat, 2020.
[214] "Maarif", *Muhbir*, S. 5, 9 Ramazan 1283, 1.

unutulmuştur.[215] Saçaklızâde'nin belirttiği hususların yaklaşık yüz elli yıl sonra tekrar gündeme gelerek *Muhbir* Gazetesi'nde paylaşılmış olması bu konudaki sorunların devam ettiğini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Öte yandan Namık Kemal'in bir medrese talebesinin tahsil hayatını değerlendirdiği şu satırlar oldukça betimleyici ifadeler barındırmaktadır: *"...*[talebe] *on üç on dört yaşlarına gelip ol vakit ilim tahsiline sevk ederler. Ve eline bir sarf cümlesi verilerek cami derslerinden birine oturturlar. Nasara yensurudan başlar, Bina'ya çıkıp otuz beş bâbı sayar Maksud'ta îlâllere bulaşır Emâ-tereynin tercüme-i hali bitmek tükenmek bilmediğinden onda bütün bütün zihni dolaşır. Her ne ise ilm-i sarf öyle bir karanlıkla geçer. Avâmil'e çıkıp âmil, ma'mûl, i'râb gibi sarfda görmediği bir takım şeylere tesadüfle hayran kalır. Nihayet İzhâr ve Kafiye'de sarftan maksûd kelimenin süver-i tasrifiyesi ve nahivden murâd ibarenin suret-i terkibeyesi olduğunu güçle hisseder. Bundan sonra İsagoci veya İstiare risalesine sarılır. Onda ise mâzi, muzâri, mübtedâ, haber gibi şeyler olmadığından kazaya ve netayic ve istirahat ve kinayat ile uğraşır. Nihayet Mutavvel önüne çıkar. Orada da bedî ve beyân zihnini perişan eder. Eğer bu aralıkta ikindi derslerinde Celbî ve Kuduri gibi fıkıhtan biraz şey okursa artık kimsenin abdest ve namazını beğenmeyecek bir gurura düşer ve arada tatil derslerinden bir de Kadı-mir görüp cüz-i lâyetecezza ve heyula bahsine dalarsa İbn-i Sina'yı kendine şakird etmeye tenezzül etmez…"*[216] Namık Kemal'in 1868 yılında *Hürriyet* Gazetesi'nde yayımlanmış olduğu yazısından yapılan bu uzun alıntı, medrese talebelerinin birçok anlamda nasıl değerlendirildiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Zira yazının ilerleyen satırlarında böyle bir eğitimden geçen talebelerin eline Arapça bir gazete verildiğinde lügate bakmadıkça ve uzun saatler okumadıkça bir şey anlamadıklarını, fıkıhtan bir şey sorulunca cevap veremediklerini, akaid konusunda bir soru sorulduğunda *siper-i taassub alıp her sözde hasmı tekfîr ile iskâta* çabaladıklarını, Kur'an-ı Kerim'den bir ayetin manası sorulduğunda *Kadı Beyzavî*'ye müracaat yolunu gösterdiklerini ve Türkçe bir mektup yazmak isteseler *şuna buna* yalvardıklarını belirtmektedir.[217] Bu betimlemelerle beraber Namık Kemal'in medrese talebelerini konumlandırmış olduğu nokta onların fünûn-i cedide ve Arapçada olduğu gibi dini ilimleri öğrenmekte de büyük sorunlar yaşadıklarını göstermektedir. Diğer dönem şahitlerinin de ifadeleri ile beraber medrese talebeleri, fünûn-i cedide bilmeyen, Felsefe, Mantık, Matematik

[215] "Maarif", Muhbir, S. 5, 9 Ramazan 1283, 1.; Saçaklızâde Mehmed Efendi*, İlimler Tertibi Tertîbu'l-Ulûm*, 82.
[216]*Hürriyet*, S. 5, 7 Rebiülahir 1285.
[217] *Hürriyet*, S. 5, 7 Rebiülahir 1285.

ve Astronomi gibi ilimlere dair güncelliğini yitirmiş bilgiler içeren kitapları okuyan, yabancı dil bilmeyen; bu sebeple dünyadaki gelişmeleri takip etmekte güçlük çeken, Arapça konuşma ve yazma konusunda büyük eksikleri bulunan, dini ilimlerde dahi yeterince bilgisi bulunmayan kişiler olarak tanımlandığı anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan medrese talebelerine dair hâkim olan bu tanımlama onların toplumsal işlevlerinin de sorgulanmasına neden olmuştur. Dönem kayıtları incelendiğinde medresede eğitim gören kişilerin devlet ve toplum yararına hangi işlevleri yüklendiği ve yüklenebileceği tartışılmıştır. Namık Kemal'in bu konuda sorduğu soru dikkat çekicidir. Medresede eğitim almış kişilere *hangi işte malumatınız varsa o işle ihtiyar ediniz* denilse acaba ne cevap verirler diye sormaktadır. Kaymakam, mutasarrıf, vali gibi mülki-idari işlerden birini yapmaya kalksalar Türkçe yazmak ve okumak, mali işlerden haberdar olmak, yabancı devlet memurlarıyla politikaya dair sohbet etmek, devletin hal ve durumuna vakıf olmak gibi özelliklere sahip olmadıklarından dolayı bu işleri yapamayacaklarını düşünmektedir. Ayrıca şer'i işlerle ilgilenmeye kalksalar fenn-i fıkıhla tevaggulü olmayan bu insanların, asker zabitliği yapmaları da mümkün değildir.[218]

Medrese talebeleri arasında devletin layığı ile istifade ettiği kişi sayısının çok az olduğu bu sebeple onca yıl tahsil etmiş olmalarına rağmen, mülki ve adli işler için medrese mezunlarından değil başka yollardan yetişen insanların istihdam edilmek zorunda olduğu vurgulanmaktadır.[219] Bunun yanında devletin layığı ile yararlanamadığı ve istihdam etmekte sorun yaşadığı ifade edilen bu insanlar hakkında kendi uzmanlık alanları olan dini ilimlerdeki eksikliklerine yönelik eleştirilerin ilerleyen süreçte arttığı görülmektedir. 1909 yılına ait bir belge bu konuda çok daha açık ifadeler sunmaktadır. Bu belgede İngiltere'de kendi kendilerine Müslüman olan kişilerin İslam'a yönelik bilgilerini arttırmak üzere ulemadan bir kişinin seçilip İngiltere'ye gönderilmesinden bahsedilmektedir. Ayrıca Avrupa'da akaid-i diniyeye tamamıyla zaaf geldiğinden bahsedilerek Avrupa'nın yanında Amerika'ya da İslam dini hakkında insanları aydınlatacak kişilerin gönderilebileceği belirtilmektedir. Fakat bu konuda yetkin kişiler bulmak oldukça zordur. Zira medreselerde tahsil bozulmuştur. Medrese talebeleri içinde ilim sahibi kişiler bulmak neredeyse imkansız hale gelmiştir. Kendi başlarında heves ederek çalışıp çabalayanlar ise çok nadir bulunmaktadır.[220] Belgede ifade edilen bu durum II. Meşrutiyet'in

[218] *Hürriyet*, S. 5, 7 Rebiülahir 1285.
[219] BOA, MB.İ, 37-83.
[220] BOA, YEE, 38-93.

hemen sonrasında İslam dini konusunda yeni Müslüman olmuş kişileri bilgilendirecek medrese mezunu, ilim sahibi kişilerin bulunmasında zorluklar yaşandığını göstermektedir. Fakat bu durumun II. Meşrutiyet öncesi durumla benzerlikler barındırdığı yine aynı belgeden anlaşılmaktadır. Zira aynı belgede 1863 yılında Ümid Burnu'na aynı amaçla gönderilen Ebubekir Efendi'den bahsedilerek o zaman da lisan ve ilim sahibi kişi bulmakta zorluklar yaşandığından bahsedilmektedir.[221]

Dönem şahitlerinin tanımlama ve betimlemeleriyle beraber medrese talebelerinin hem entelektüel anlamda yetersiz hem de sosyo-kültürel olarak çağın gerekliliklerinin dışında kalan kişiler olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Yukarıda ifade edildiği üzere Namık Kemal, Ziya Paşa, Cevdet Paşa ve Safvet Paşa gibi isimler bu konularda neredeyse hemfikirdir.

Ali Suavi'nin *Muhbir* Gazetesi'nde yayımlanan 27 Ocak 1867 tarihli bir yazı ise medrese talebelerini birçok açıdan tanımlayan ifadeleri içerisinde barındırmaktadır. Bir medrese talebesinin kendi ağzından eğitim hikayesinin anlatıldığı bu yazı "*Makale-i Manavzade*" ismini taşımaktadır. Bu yazıda, Namık Kemal'in yukarıda alıntılanan fikirlerine benzer bir yaklaşımla medrese talebeleri, görmüş olduğu dersler, okumuş oldukları kitaplar ve eğitim hayatları boyunca edinmiş oldukları bilgiler bağlamında değerlendirilmiştir. Bir medrese talebesinin beş yaşında mahalle mektebine ve ardından medreseye girişiyle başlayan eğitim hayatının nihayetinde varmış olduğu nokta adeta boşa geçirilmiş bir zaman olarak değerlendirilmiştir. Bir manavın oğlu olan bu medrese talebesi, büyük umutlarla medreseye başlamış ve ancak otuz yaşında icazet alabilmiştir. Almış olduğu sarf dersinden pek çok *il'al ve tasrif* belleyen, nahiv derslerinden ise pek güzel *irab* yaptığını ifade eden bu medrese talebesi Arapça *güzel bir nutuk irad* edememekte ve henüz *hoşça bir mektup* yazamadığını itiraf etmektedir. Ayrıca Belagat, Mantık, Fıkıh gibi ilimlerde Türkçe kitapları okuyup bilgi edinen avamdan ve biraz bu ilimlerle meşgul olmuş kişilerden daha bilgili olmadığını ifade etmektedir. Hikmet dersleri için ise okumuş olduğu kitapların beş yüz- altı yüz sene evvel yazılmış olduğu kitaplar olması hasebiyle bu asırda Hikmet dersi aldım demekten çekindiğini belirtmektedir. Zira ona göre geçen zamanla

[221] Bu belgede geçen ifadeler şu şekildedir; "*Merhum Ali Paşa bu kullarından Ümid Burnu'na gönderilmek üzer bir hoca istemişler. İstanbul'daki hocalar içinde matluba muvaffak bir adem bulamadım. Lakin tesadüf bir hoca bulundu. Şöyle ki ol esnada Bekir Efendi namında bir hoca efendi bir cihet içün Anadolu'dan İstanbul'a gelüb bir vesile ile görüşüldükde matluba muvaffik görüldü. Eğer ki lisana aşina değilse de lisana aşına hoca bulmak da kabil olmadığı içün bu zatı o zaman Ümid Burnu'na göndermiştik. Pek müstaid ve muktedir bir adam çıktı. Ümid Burnu'na vardı. Hem İngilizce hem de yerlulerin lisanını öğrendi. Yarım Müslüman olanların akaid ve efkarını ıslah etti. Çok vahşi aşairleri de Müslüman etti*." Bkz. BOA, YEE, 38-93.

bu ilimde çok ilerleme sağlanmıştır. Bu gelişmelerle beraber bir takım marifetler ve sanatlar ortaya çıkmış ki, medrese talebesi bunlara akıl bile erdirememektedir. Bunun yanında okumuş olduğu edebiyata dair divanlar, beyitler ve şiirlerden de bir şey hasıl edemediğini belirtmektedir. Otuz beş yıl çalışmış olduğu halde Türkçe iki satır okunup anlaşılacak şeyler yazamamakta, Arapça *dört lakırdıyı* bir araya getirip söyleyememektedir. Bunca yıl okuması sonrasında ise, "*yazıklar olsun ki bir daha ele geçmeyecek aziz ömrümü telef ve sarf ettim*" demektedir.[222]

Medrese talebesi, uzun yıllar alan eğitim hayatının sonunda büyük pişmanlık yaşamıştır. Zira medrese eğitiminden edindiği bilgi sadece *umur-i diniyeden az bir şey*dir. Bu süre zarfında birçok sanat ve marifet edineceği halde ömrünün boşa geçtiğini ifade etmektedir. Manavzade olarak karikatürize edilen bu medrese talebesi 19. yüzyılın sonlarında medrese eğitimi alan talebelerin nasıl algılandığını, teknoloji ve ilim ilerlemiş olmasına rağmen onların nasıl geri kaldıklarını göstermektedir. Böyle bir betimleme aynı zamanda onların hangi kıstaslarla değerlendirildiklerini de anlamamızı sağlamaktadır. Hem Manavzade örneği hem de yukarıda dönem şahitlerinden yapmış olduğumuz alıntılarla beraber medrese talebeleri, asrın gerekliliklerine uygun olmayan bir eğitim sürecinden geçmişlerdir. Şerh ve haşiyeler içerisinde bilginin özünü anlamaktan mahrum kalmış, bu sebeple dini ilimlerde de ilerleme sağlayamamış, Arapça ve diğer lisanlara layığı ile sahip olamadığı için dünya ile irtibat kuramamış, fünûn-i cedide olarak ifade edilen yeni ilimlerden haberi olmayan bu kişiler, yukarıda ifade edilen diğer birçok olumsuz betimlemelerle beraber ömrünü heba etmiş kişiler olarak görülmektedir.

Medrese talebelerine yönelik bu denli betimlemeler II. Meşrutiyet'ten hemen sonra çok daha açık bir şekilde ifade edilmeye devam edilecek ve bu sebeple medreselerin ıslah sürecinin açılması sağlanmış olacaktır. Fakat yine de ifade edilmelidir ki, medrese talebelerinin belirtilen eleştirilere karşılık gelebilecek eğitim hayatları, tarih yazımında bu söylemler üzerinde değerlendirilerek oluşturulmuştur. Medrese talebelerine yönelik yapılan bu tanımlama ve eleştiriler, kaynakların iyi tahlil edilmemesi ve yeterince değerlendirilememesi sebebiyle tarih yazımında da tamamıyla doğru kabul edilmiştir. Fakat bu durum gerçekten böyle midir? Bütün medrese talebelerini bu şekilde değerlendirmek mümkün müdür? Bu soruların yanıtlarına ilerleyen bölümlerde cevap verilmeye çalışılacaktır.

[222] "Makale-i Manavzade", *Muhbir*, S. 8, 21 Ramazan 1283.

2. BÖLÜM: FAAL İSTANBUL MEDRESELERİ VE TALEBELERİN SAYISI (1844-1909)

19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın başlarında İstanbul'da bulunan faal durumdaki medreseler ve bu medreselere kayıtlı talebeler hakkında bilgi sahibi olabileceğimiz yeterli derecede kaynağa sahip olduğumuz söylenebilir. Bu kaynaklar medrese nüfus ve kayıt defterleri ile medreselerde bulunan aktif talebe sayılarını belirten bazı arşiv vesikalarıdır. Bu başlık altında ilk önce medrese nüfus ve kayıt defterleri üzerinde durulacak ve nihayetinde farklı tarihlerde İstanbul'da bulunan aktif medrese talebesi sayıları, belirtilen arşiv vesikaları aracılığı ile belirlenmeye çalışılacaktır. Burada önemli bir hususu belirtmekte fayda vardır. Mevcut literatürde aşağıda tanıtımı yapılacak olan bazı defterler medrese nüfus defteri olarak algılanmıştır. Fakat bu defterleri medrese nüfus defteri olarak değil talebe kayıt defteri olarak tanımlamak daha doğru olacaktır. Zira bu iki farklı tanımlama medrese talebelerinin sayılarını belirleme adına çok başka şeyleri ifade etmektedir. Misal olarak 1856 yılında tutulmaya başlanan defterde bulunan talebe sayısı sanki 1856 yılında İstanbul'da bulunan aktif talebe sayısıymış gibi görülebilmektedir. Fakat bu defter bir kayıt defteri gibi hazırlanmıştır. İlk kayıtlar 1856 yılında yapılmış olabilir. Fakat ilerleyen yıllarda medresede eğitime başlayan talebeler de bu defter üzerine kaydedilmiştir. Dolayısıyla bu defter üzerindeki kayıtlardan anlaşıldığı üzere 1856 yılından 1869 yılına kadar İstanbul medreselerine kayıt yaptırmış talebeleri gösteren bir defterdir. Bu sebeple bu deftere 1856 yılı medrese nüfus defteri denemez. Bu durum 1844 yılında tutulmaya başlanan defter için de geçerlidir. Zira bu defter de 1844 yılında tutulmaya başlanmışsa da defter üzerine yapılan kayıtlar 1851 yılına kadar devam etmektedir. Aynı durum 1884'te tutulmaya başlanan defter ve 20. yüzyılın başlarında tutulan defterler için de geçerlidir. Bu defterlerin yanında elimizde bulunan biri 1869 ve diğeri 1886 yıllarına ait iki defter ise İstanbul'da aktif halde bulunan medrese talebelerinin sayılarını göstermektedir. Bu iki defter yukarıda ifade edilen defterlerden farklı olarak o yıl medreselerde kaç talebe olduğunu tespit edilebilmek için oluşturulmuştur.

2.1.19. Yüzyılın İkinci Yarısı ve 20. yüzyılın Başında İstanbul Medreseleri

Aşağıda ayrıntılı olarak değerlendirilecek olan bu nüfus/kayıt defterleri hem faal medreselerin hangileri olduklarını hem de bu medreselere kayıtlı talebelerin sayılarını vermelerinden dolayı

oldukça önemli kaynaklardır. Bu amaca matuf olarak incelenen 1844, 1856, 1869, 1886, 1893, 1907, 1909 ve 1914 yıllarına dair bu defterlerden hareketle hangi medreselerde eğitime devam edildiği ve bu medreselerde kaç kişinin kayıt yaptırmış olduğuna yönelik istatistik elde edilebilmektedir. Medreseler ve bu medreselerde eğitim gören talebelerin hakkında bilgi edinebileceğimiz bu defterlerin tutulmuş oldukları tarihler dikkate alındığında belirli bir periyodun varlığından bahsedilemez. Her ne kadar tutulma nedenleri farklılık arz etse de defterler arasında bulunan ortalama on-on beş yıllık aralıklar onların toplu halde değerlendirilmesine katkı sağlamaktadır. Bu defterlerin ilki 1844 yılında tutulmaya başlanmış ve 1851 yılına kadar İstanbul medreselerine kayıt yaptıran talebeleri ihtiva etmektedir. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde NFS.d 185, NFS.d 186, NFS.d 187, NFS.d 188, NFS.d 189, NFS.d 190, NFS.d 191 numaralarıyla kayıtlı olan defter, yedi ciltten oluşmaktadır.[223] Bu defterden on iki yıl sonra, 1856 yılında tutulmaya başlayan ve 1869 yılına kadar İstanbul medreselerine kayıt yaptıran medrese talebelerini ihtiva eden diğer bir defter ise yine Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunmakta ve NFS.d 437, NFS.d 438, NFS.d 439, NFS.d 440, NFS.d 441, NFS.d 442, NFS.d 443 numaralarıyla kayıtlı olarak yedi ciltten oluşmaktadır.[224] 1869 yılında tutulmuş olduğu anlaşılan ve 1972 yılında Mübahat Kütükoğlu tarafından yayımlanmış diğer bir defter/cetvel ise 1869 yılında İstanbul'da bulunan aktif medrese talebelerinin sayısını gösteren tespit edilebilen ilk defterdir.[225] Bu defterden 17 yıl sonra, 1886 yılında tutulmuş olan defter ise Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde Y.PRK. MŞ.2-1. numara ile kayıtlıdır. Bu defter de yine aktif medrese talebelerinin sayısını göstermektedir.[226] 1884 yılında tutulmaya başlanan fakat 1870'lerin sonlarından 1893 yılına kadar İstanbul'daki medreselere kayıt yaptırmış talebeleri gösteren diğer bir defter ise Meşihat

[223] BOA, NFS.d 185, BOA NFS.d 186, BOA NFS.d 187, BOA, NFS.d 188, BOA, NFS.d 189, BOA, NFS.d 190, BOA, NFS.d 191. Bu medrese nüfus defterinin ilk cildi olan 185 numaralı defter ile üçüncü cildi olan 187 numaralı defter yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Bkz. İbrahim Aydoğdu, *185 Numaralı Deftere Göre İstanbul Medreseleri (1844)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2015.; Aydın Polat, *187 Numaralı Deftere Göre İstanbul Medreseleri (1844)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2015.

[224] BOA, NFS.d 437; BOA, NFS.d 438; BOA, NFS.d 439; BOA, NFS.d 440; BOA, NFS.d 441; BOA, NFS.d 442; BOA, NFS.d 443. Bu medrese kayıt defterinin ilk cildi olan 437 numaralı defter yüksel lisans tezi olarak çalışılmıştır. Bkz. Yahya Karakaya, *437 Numaralı Nüfus (Medrese Yoklama) Defterinin Transkribi ve Değerlendirilmesi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2016.

[225] Bkz. *Cedvel-i Medaris-i Asitane ve Bilâd-ı Selâse*, Konya Koyunoğlu Müzesi Kitaplığı, nr.13363.; Mübahat Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 7-8, 1976-1977, 277-392.

[226] BOA, Y. PRK. MŞ, 2-1.

Arşivi'nde 2212, 2213, 2214 numaraları ile kayıtlı bulunmaktadır.[227] Bunun yanında bu defter, 19. yüzyıl İstanbul'unda faal medreseleri ve bu medreselere kayıt yaptırmış talebeleri gösteren bilebildiğimiz son defterdir. 20. yüzyılın başında, 1901 yılında tutulmaya başlanan ve Meşihat Arşivinde 2218, 2219, 2220, 2221 numaralarla kayıtlı dört ciltten oluşan defter ise 1884-1907 yılları arasında İstanbul medreselerine kayıt yaptırmış talebeleri göstermektedir.[228] 1909 yılında tutulan, üç ciltlik diğer bir defter ise Meşihat Arşivinde 2222, 2223 ve 2224 numaraları ile kayıtlıdır.[229]

1914 yılında Dârü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi'nin kuruluş arifesinde, medreselerin fiziki durumunu belirlemek adına tutulmuş olan ve yine Mübahat Kütükoğlu tarafından yayımlanan defter ise incelediğimiz medreselerin nüfusu ve fiziksel durumlarıyla ilgili bilgi edinebilecek son defterdir.[230] Bu defterlerde medrese sayıları ve bu medreselerde eğitim gören talebelerin miktarı hakkında bilgi edinebiliyorsa da 1914 yılına ait bu defter daha çok medreselerin fiziki durumlarına yönelik bilgiler içermektedir. İstanbul'da bulunan medreselerin Dârü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi adı altında birleştirilmesi sürecinde, alınan ıslahat kararlarının doğrultusunda, medreselerin eğitime uygun olup olmadığını saptamak amacıyla oluşturulmuştur. Dolayısıyla bu defterde harap olmuş, hatta arsa halinde bulunan medreselerin de kaydı bulunmaktadır. Medreselerin fiziki durumlarına yönelik bir rapor özelliği taşıyan bu defterde ismi zikredilen medreselerde kayıtlı olan talebelere yönelik bilgiden ziyade, bu ıslah edilebilir durumda olan yahut halihazırda eğitime uygun fiziki şartlara sahip medreselere kaç talebenin kaydedilebileceği belirtilmiştir. Çok az sayıda ismi zikredilen medreselerde halihazırda kaç talebenin bulunduğu ifade edilmiştir.[231] Dolayısıyla 1914'deki bu defterden

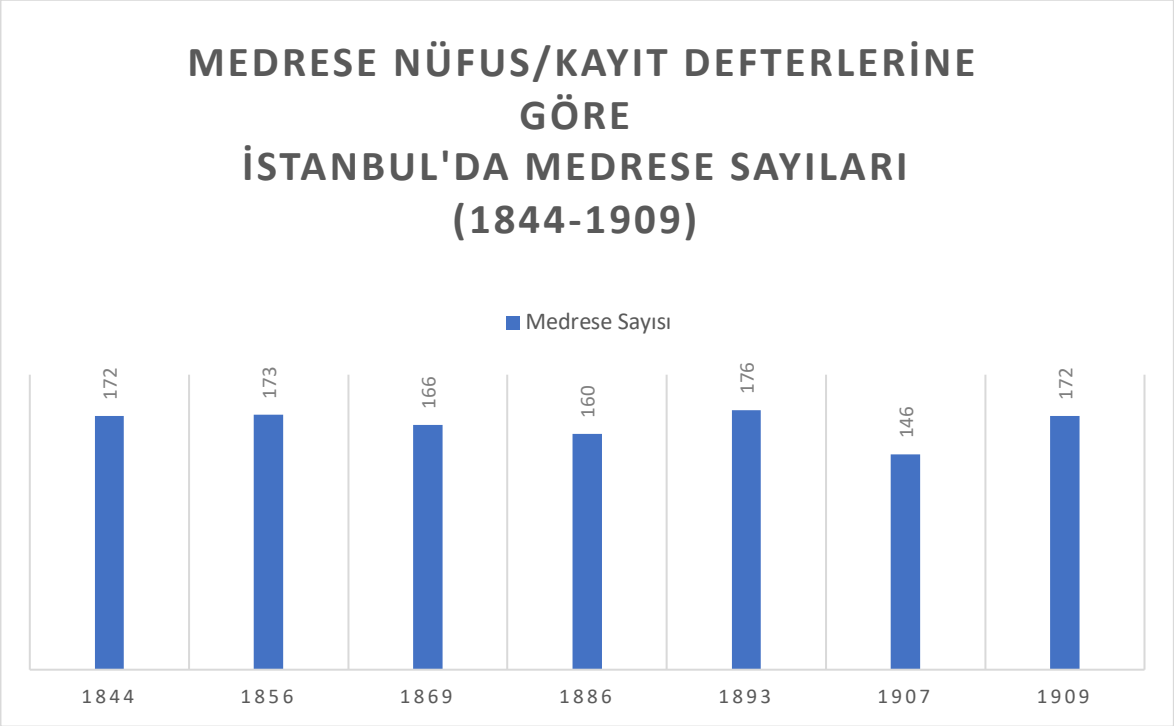
[227] Bk. İSTM. MŞH. DFT2.d. 20212.; İSTM. MŞH. DFT2.d. 20213.; İSTM. MŞH. DFT2.d. 20214.; Zengin, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, 194-198.
[228] Bkz. İSTM. MŞH. DFT2.d. 2218.; İSTM. MŞH. DFT2.d. 2219.; İSTM. MŞH. DFT2.d. 2220.; İSTM. MŞH. DFT2.d. 2221.
[229] Bkz. İSTM. MŞH. DFT2.d.2222.; İSTM. MŞH. DFT2.d. 2223.; İSTM. MŞH. DFT2.d.2224.
[230] Mübahat Kütükoğlu, "Dârü'l-Hilafet'il-Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. 7, Cüz 1-2, 1-212.
[231] İçerisinde talebe bulunan medrese sayısı 39'dur. Bu medreselerde, Ayasofya-i Kebir 103, Sultan Ahmed 95, Cedid Mehmed Efendi 7, Mirzeban Sultan 7, Şehid Mehmed Paşa 25, Dizdariye 11, Köprülü Mehmed Paşa 29, Mehmed Ağa 25, Hadım Hasan Ağa 16, İbrahim Paşa (Acı Musluk) 16, Kayış Mustafa Ağa 12, Valide Sultan nâm-ı diğer Vânî 25, Rüstem Paşa 63, Mahmud Paşa-i Veli 44, Rahikizâde 5, Nûr-i Osmaniye 56, Atik Ali Paşa 60, Sinan Paşa 30, Şahkulu 19, Rakım Efendi 12, Bayezid-i Veli 75, Sâlis-i Süleymaniye 69, Dârü'l-Hadis-i Süleymaniye 45, Cedid Hasan Paşa 27, Süleyman Subaşı 25, Emir Hoca 15, Yahya Güze 4, İbrahim Kethüda 20, Damad-ı Cedid İbrahim Paşa 42, Mimar Kasım 20, Tezkireci Osman Efendi 13, Hoca Üveys 16, Cedid Beşir Ağa 4, Çifte Baş Kurşunlu 70, Ayak Kurşunlu 60, Çifte ayak Kurşunlu 60, Baş Tetimme-i Siyah 60, Tabhane 130 olmak üzere toplamda 1415 talebe bulunmaktadır. Bkz. Kütükoğlu, "Dârü'l-Hilafet'il-Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri", 1-212.

medreselerde kayıtlı bulunan talebelere yönelik bir bilgi edinmek zordur. Fakat bu defter, arsa haline gelmiş, bir veya birçok kısmı harap olmuş ve halihazırda ayakta bulunan medreseleri içermesi bakımından oldukça değerlidir. Zira İstanbul'da bulunan medreselerin sayısını göstermesi bakımından en kapsamlı ve en çok medrese ismini içerisinde barındıran defter olma özelliğine sahiptir. Yukarıda tanıtımı yapılan defterleri, medrese isimleri/sayısı bakımından incelerken referans noktası olarak bu defter kullanılmıştır. 1914 yılına ait bu defter toplamda 184 farklı medrese ismini içerisinde barındırmaktadır. Grafik 1 incelendiğinde anlaşılacaktır ki bu sayı tüm diğer defterlerde belirtilen medrese sayılarından fazladır.

Sayı bakımından en çok medreseye sahip defterde geçen medreseler bir tablo haline getirilerek daha eski tarihli defterlerle karşılaştırılmış, hangi medresenin hangi defterde geçtiği veya geçmediği ifade edilerek, tüm defterlerde bulunan medrese isimleri tek bir tabloda belirtilmiştir.[232] Tablo incelendiğinde anlaşılacaktır ki 1914 yılına ait bu defterde zikredilen medreselerin bir kısmı daha önceki defterlerin ya tamamında yahut bir kısmında ya da sadece birinde geçmemektedir. Bunun yanında bir kısım medreseler de 1914 yılındaki bu defterde bulunmamakta, daha önceki defterlerde ismi geçmektedir. Bu gibi durumların oluşmasındaki etmenler aşağıda değerlendirilecektir. Fakat bu sekiz farklı defteri tek bir tabloda ifade etmeye kalkışmak bazı güçlükleri de beraberinde getirmektedir. Zira bir defterde ismi geçen medresenin diğer bir defterde karşılığını bulmak bazen oldukça güçtür. Bunun nedeni farklı zamanlarda oluşturulmuş olan bu defterlere kaydedilen medreselerin isminin, bazen de konumunun açık bir şekilde belirtilmemiş olmasıdır. Bunun yanında diğer bir zorluk ise medrese isimlerindeki benzerlikten kaynaklı, kastedilen medresenin hangisi olduğunun belirlenememesidir. Misal olarak biri Edirnekapı'da diğeri Üsküdar'da olmak üzere iki Mihrimah Sultan Medresesi bulunmasına rağmen, 1869 yılında tutulan defterlerde sadece bir kayıt geçmekte, hangisinin kastedildiği anlaşılamamaktadır.[233] Bu duruma Mübahat Kütükoğlu da dikkat çekmiş, 1869 yılında deftere kaydedilen Mihrimah isimli medresenin Edirnekapı'daki medrese olduğunu tahmini olarak belirtmiştir.[234] Aynı sorun Rakım Efendi Medresesi için de geçerlidir. Biri Daltaban'da diğeri, Zincirlikuyu'da olmak üzere iki Rakım Efendi Medresesi olmasına rağmen 1869 yılında tutulan defterde bir tane Rakım Efendi kaydı bulunmaktadır.[235] Diğer bir örnekse 1869 tarihli defterde Nişancı Mehmed Paşa Medresesi olarak kaydedilen

[232] Bkz. EK-1.
[233] Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", 356.
[234] Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", 357.
[235] Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", 369.

medresenin diğer defterlerde, sadece bu isimle değil, Tahtani ve Fevkani olmak üzere iki ayrı medrese olarak kaydedildiğinden 1869 tarihli defterde hangisinin kastedildiği belirsizdir.[236] Benzer bir durum Hayriye Medresesi için de geçerlidir. Yine 1869 tarihli defterde tek kayıt olmasına rağmen diğer defterlerde biri Çarşamba'da, diğeri Çırçır'da olmak üzere iki Hayriye medresesi olduğundan dolayı bu defterde hangisinin kastedildiği anlaşılamamaktadır.[237] Fakat bu belirsizliklerin sayısı çok değildir. Daha çok 1869 tarihli defterle alakalı olan bu duruma ilave olarak isim benzerliğinin yaratmış olduğu belirsizlikler de söz konusudur. Misal olarak 1869 yılında tutulan defterde Mehmed Ağa ismiyle iki medrese kayıtlıdır. Bunlardan biri Kapalıfırın'da diğeri Çarşamba'da bulunmaktadır. Buna benzer örnekler fazladır. Fakat hangisinin kastedildiğine yönelik karışıklık diğer defterlerde yer alan konum bilgileri ile mukayese edilerek giderilmiştir.

Grafik 1.19. yüzyılın İkinci Yarısı ve 20. Yüzyılın Başında İstanbul Medreseleri

Grafik 1'den de anlaşılacağı üzere 19. yüzyılın ikinci yarısında faal durumda bulunan medreseler gösterilmektedir. Bu defterlerdeki veriler dikkate alındığında 1844-1909 yılları arasında İstanbul'da 190 farklı medresenin bulunduğu görülmektedir. Bu 190 medresenin tamamının aynı zamanda faal olmadığı defterler karşılaştırıldığında ortaya çıkan tablodan

[236] Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", 364.
[237] Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", 332.

anlaşılmaktadır. Ayrıca 190 farklı medrese hiçbir defterde tam olarak yer almamıştır. 190 sayısına en yakın sayı olarak 176 farklı medrese ismini içerisinde barındıran 1870-1893 yılları arasında medreselere kayıt yaptırmış talebeleri gösteren defterdir. Bu durumun oluşmasında etki sahibi olan üç hususta bahsedilebilir. Bunlardan ilki bazı defterlerin sayfalarının eksik olmasıdır. Misal olarak 1844 yılında tutulamaya başlanan defterde ismi geçen beş medresenin, 1856 yılında tutulmaya başlanan defterdeki eksik sayfalardan dolayı varlığı tespit edilememiştir.[238] İkinci husus ise 1844-1909 yılları arasında bazı medreselerin bakımsızlık vb. nedenlerden ötürü talebe kaydına müsait olamayarak, kullanılmaz hale gelmiş olmasıdır. Bu sebeple bazı medreseler, daha eski tarihli defterlerde bulunuyorken, yüzyılın sonlarına doğru tutulan defterlerde isimleri geçmemektedir. Bu duruma misal olarak 1844 yılında tutulmaya başlanan defterde yer aldığı halde diğer defterlerde ismi geçmeyen Dülbendçizade Mustafa Efendi Medresesi verilebilir. 1844 yılında *Medrese-i Mustafa Efendi kurb-i Topkapu* ifadesi ile kaydedilmiş olan medrese, 1856, 1869, 1886 ve 1893 yıllarındaki defterlerde bulunmamaktadır. Fakat 1909 yılındaki defterde ismi geçen medresenin bu tarihten önce yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır. 1914 yılında medreselerin fiziki durumuna dair tutulan raporda ise yeni yapılmış olduğunun belirtilmesi bu bilgiyi doğrulamaktadır. Bunun yanında medresenin 1844 yılından itibaren tamire muhtaç olduğunu düşündürten bazı tamir kayıtlarının söz konusu olması, medresenin diğer yıllarda tutulan defterlerde belirtilmemesinin nedenini açıklamaktadır. Daha önceki defterlerde değil sadece 1844 ve 1909 yılındaki defterlerde adının geçiyor olması medresenin belirtilen yıllar arasında kullanılmaz halde olduğunu göstermektedir.[239] Diğer örnek ise 1914 yılında arsa halinde olduğu belirtilen Ferhad Paşa Medresesi'dir.[240] Ferhat Paşa Medresesi 1844, 1856, 1869 yıllarında tutulan defterlerde ismi geçmiş olmasına rağmen, 1886 ve 1893 yılındaki defterlerde ismi yoktur. 1844 yılında 32[241],

[238] Bu medreseler, 1844 yılındaki defterin 32. sırasında bulunan Medrese-i Mustafa Efendi kurb-i Topkapu, 40. sırasında bulunan Medrese-i Ahşab der derun-i Cami-i Süleymaniye, 98. sırasında bulunan Medrese-i Darü'l-Hadis Hulusi Efendi der Otlukçu Yokuşu, 163. sırasında yer alan Medrese-i Darüssade Ağası der Eyüb ve 171. sırasında yer alan Medrese-i Cafer Efendi der Kıztaşı ifadeleri ile kayıtlı medreselerdir. 1844 yılındaki defterde medreselerin sıralaması dikkate alındığında 1856 yılında tutulan defterde sayfaların eksik olması sebebiyle sıralamalarda atlamaların gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Zira belirtilen sıra numaralarının sayfaları eksiktir. Bkz. Ek- 2, Ek-3. Karşılaştırma için BK. BOA, NFS.d 185.; BOA, NFS.d 186.; BOA, NFS.d 187.;, BOA, NFS.d 188.; BOA, NFS.d 189.; BOA, NFS.d 190.; BOA, NFS.d 191; BOA, NFS.d 437; BOA, NFS.d 438; BOA, NFS.d 439; BOA, NFS.d 440; BOA, NFS.d 441; BOA, NFS.d 442; BOA, NFS.d 443.

[239]Kütükoğlu, "Dârü'l-Hilafet'il-Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri", 177.

[240]Kütükoğlu, "Dârü'l-Hilafet'il-Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri", 44.

[241] BOA, NFS.d. 190.

1856 yılında 56[242] talebesi bulunan medresenin 1869 yılında talebe sayısı 3'e düşmüştür.[243] Bu durum medresenin bazı kısımlarının harap ve kullanılmaz hale geldiğini düşündürmektedir. Ayrıca 1914 yılında medresenin arsa haline gelmiş olması bu düşünceyi desteklemektedir. Bu sebeple 1869 yılında kısmi olarak kullanılmaz hale gelen medrese ilerleyen yıllarda daha da harap olmuş ve 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında tamamen yıkılarak arsa haline gelmiştir. 1869 yılındaki defterde ismi geçmeyen Dizdariye Medresesinin de 1860'lı yıllarda tamire muhtaç bir durumda olduğu Mübahat Kütükoğlu tarafından belirtilmektedir.[244] Bu sebeple 1869 yılındaki defterde ismi geçmediğini ifade edebileceğimiz medrese, 1873 yılında tamirden geçirilerek yenilenmesinin[245] ardından 1886, 1893, 1907 ve 1909 yıllarında tutulan defterlerde kaydedilmiştir. Benzer bir durum da Şah-ı Huban Medresesi için geçerlidir. 1844'te 51[246], 1856 yılında 87[247] talebesi bulunan medreseye 1869 yılında sadece 4 talebe kayıtlıdır.[248] Bu dönemde tamire muhtaç olduğunu anladığımız[249] medresenin ilerleyen yıllardaki defterlerde kaydına rastlanmamaktadır. 1886 yılında tutulan defterde kaydı bulunmayan medresenin 1893 yılına dair defterde kayıtlı talebe sayısı belirtilmeksizin sadece ismi geçmiştir. Medreselerin eğitime uygun olup olmadığına dair tutulan 1914 yılındaki defterde ismi bulunmayan medresenin belirtilen yıl aralığında talebe kaydına uygun durumda olmadığı düşünülmektedir.

Üçüncü husus ise bazı medreselerin yeni inşa edilmesi sebebiyle daha eski tarihli defterlerde isminin bulunmamasıdır. 19. yüzyılda tutulmuş medrese nüfus defterlerinde ismi zikredilen 190 medresenin büyük çoğunluğu 15-18. yüzyıl arasında inşa edilmiş medreselerdir. İncelenen defterlerden hareketle 190 medresenin sadece 4'ü 19. yüzyılda inşa edilmiştir. Bu medreseler, Fetva Emini (Karagümrük) Medresesi, Haliliye Medresesi, Rakım Efendi Medresesi ve Fatih Sultan Mehmed Külliyesi içerisinde bulunan, Tabhane iken medreseye dönüştürülen Tabhane Medresesidir. Bu medreselerden Zincirlikuyu'da bulunan Rakım Efendi Medresesi 1826 yılında inşa edilmiş, Tabhane Medresesi ise 19. yüzyılın ortalarında oluşturulmuştur.[250] Bu

[242] BOA, NFS.d. 442.
[243] Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", 322.
[244]Mübahat Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000), 77.
[245] Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri,* 77.
[246] BOA, NFS.d. 190.
[247] BOA, NFS.d. 442.
[248] Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", 377.
[249] Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri,* 68.
[250] Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri,* 192.

sebeple Tabhane Medresesi, 1844, 1856, 1886, 1893 ve 1909; Rakım Efendi Medresesi ise 1844, 1856 ve 1893, 1907, 1909 yıllarında tutulmuş defterlerde isimleri geçmektedir. 1878 yılında inşa edilen Haliliye Medresesi[251] ise bu tarihten önce tutulmuş olan 1844, 1856 ve 1869 yıllarındaki defterlerde bulunmamaktadır. II. Abdülhamid dönemi Fetva Emini vazifesinde bulunan Hacı Mehmed Nuri Efendi tarafından inşa ettirilen Fetva Emini (Karagümrük) Medresesi ise 1844, 1856, 1869 yıllarında tutulan defterlerde bulunmamaktadır. 1893, 1907 ve 1909 yılındaki defterlerde ismi geçen medrese, 1914 yılındaki raporda kadro dahili sayılmıştır.[252]

Tüm bu örneklerle beraber incelediğimiz medrese nüfus/kayıt defterlerinde neden bazı medreselerin yer almadığı ifade edilmeye çalışılmıştır. Fakat bir veya birçok defterde yer alıp diğer defterlerde yer almayan medreseler bunlarla sınırlı değildir. Yukarıda izah ettiğimiz etmenler dışında bu medreselerin neden defterlerde zikredilmediği konusu belirsizdir. İncelediğimiz defterlerde bazı medreselerin hâlî (boş) olduğu, bazılarında ise medrese talebesi dışında kişilerin konakladığı belirtilmiştir. Misal olarak 1893 yılına ait defterde Davut Paşa'da bulunan Şah Sultan Medresesi ve Eyüp'te bulunan Cezeri Kasım Medresesi için "*elyevm hâlî olduğu*"[253] ifadesi kullanılmıştır. Bunun yanında yine aynı defterde Eyüp'te bulunan Zal Mahmud Paşa Medresesi için "*elyevm muhacirin iskan edildi*"[254] ifadesi kullanılarak medresede talebelerin yer almadığı belirtilmiştir. Bu durum muhtemeldir ki zaman zaman diğer medreseler için de geçerli olmuştur. Zira özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru muhacirlerin yoğun bir şekilde İstanbul'a gelmesi kalacak yer sorununu üst seviyeye çıkarmış durumdadır.[255] Bu sebeple bazı medreseler muhacirlere tahsis edilmiştir. Bu durumu 1914'te tutulan defterde bulunan 1918 yılında yazılmış notlar da kanıtlamaktadır. Bu notlarda da birçok medresenin yangınzedeler, esir askerler ve muhacirler tarafından işgal edildiği belirtilmiştir.[256] Bu durum

[251] Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri,* 197.
[252] Kütükoğlu, "Dârü'l-Hilafet'il-Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri", 173.
[253] İSTM.MŞH.DFT2.d. 2212.
[254] İSTM.MŞH.DFT2.d. 2212.
[255] Halil İbrahim Erbay, *Teacing and Learning in the Madrasas of Istanbul During the Late Ottoman Period*, Yayımlanmamış Doktora Tezi Londra Üniversitesi, 2009, 153.
[256] Muhacirler, yangınzedeler ve askerler tarafından işgal edilen medreseler şunlardır: Ayasofya-i Kebir, Cafer Ağa, Dizdariye, Ayasofya-i Sagir, Hadım Hasan Paşa, İbrahim Paşa, Kayış Mustafa Ağa, Mehmed Ağa, Valide Sultan, Rüstem Paşa, Mahmud Paşa-i Veli, Nur-i Osmaniye, Sinan Paşa, Ûlâ-yı Çorlulu Ali Paşa, San-i Çorlulu Ali Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Şah Kulu, Mimar Hasan Ağa, Bayezid, San-i Süleymaniye, Rabi-i Süleymaniye, Helaki Hanı, Mülazımlar, Siyavuş Paşa, Kepenekçi Sinan, Kuyucu Murad Paşa, Darü'l-Hadis Hasan Ağa, Kalenderhane, Etmekçizade Ahmed Paşa, İbrahim Kethüda, Şehzade, Ebü'l-Fazıl Mahmud Efendi, Mimar Kasım, Ankaravî İsmail Efendi, Papaszade Mustafa Çelebi, Hoca Üveys, Çavuşbaşı Süleyman Ağa, Hasodabaşı Hasan Ağa, İshak Paşa, Cedid

muhtemelen 1918 yılı şartlarında olmasa bile 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başları için de geçerli olmakta ve bazı medreselerin talebe dışında kişilerin konaklamaları için tahsis edildiğini göstermektedir. Bu aynı zamanda incelemiş olduğumuz medrese nüfus/kayıt defterlerinde yer almayan medreselerin bu amaç doğrultusunda kullanıldığından dolayı listelere eklenmediği yorumunun olanaklı olduğunu düşündürmektedir.

Tüm bu bilgilerin yanında karşılaştırmasını yapmış olduğumuz medrese nüfus/kayıt defterlerinde ismi geçen medrese sayısı 190 iken, Mübahat Kütükoğlu'nun çalışmaları neticesinde belirlemiş olduğu medrese sayısı; yayımlamış olduğu 1914 yılı medreseler hakkındaki raporda 184[257], *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri* adlı kitabında 186'dır.[258] Her iki çalışmada da zikredilmeyen medreseler ise 1844 yılında tutulan defterde adı geçen *Medrese-i Ahşab der Süleymaniye Camii*[259], 1886 yılı Medrese nüfus defterinde adı geçen *Medrese-i Arifiye der Eyüb*[260], hem 1844 hem de 1856 yılına ait defterde belirtilen *Medrese-i Huffaz Şemseddin*[261] ve 1893 yılına dair defterde ismi geçen *Medrese-i Hoca Hayreddin*[262] adlı medreselerdir.

2.2.Medrese Talebelerinin Sayısı

Tüm bu defterler, içerdikleri bilgilerin yanında tutuluş gerekçeleri ve tutulma zamanları açısından da irdelenmeye değerdir. Zira defterlerin içerdiği bilgiler, bu zamanlama ve tutulma

Beşir Ağa, Baş Kurşunlu Sefid, Çifte Baş Kurşunlu Sefid, Çifte Ayak Kurşunlu Sefid, Ayak Kurşunlu Sefid, Çifte Baş Kurşunlu Siyah, Ayak Kurşunlu Siyah, Çifte Ayak Kurşunlu Siyah, Baş Tetimme-i Siyah, Tetimme-i Sadise-i Siyah, Tetimme-i Sabi'a Siyah, Tabhane, Veli Efendi Kütüphanesi, Dülgerzade Hoca Şemseddin, Muid Ahmed Ağa, Haliliye, Haydar Paşa, Hasanzade, Hamid Efendi, Pir Mehmed Paşa, Cedid Abdürrahim Efendi, Esad Efendi, Mehmed Ağa, Tevkii Cafer Efendi, Koğacı Dede, Ûlâ-yı Zekeriyya, Valide Sultan, Debbağzade Mehmed Efendi, Kazasker Mustafa Efendi, Papazsade Ahmed Efendi, Ümmi Veled, Kaba Halil Efendi, Kazasker Hasan Efendi, Küçük, Zal Mahmud Paşa, Darü'l-Hadis-i Hacı Beşir Ağa, Sâni-i Hüseyniye, Mihrimah (Edirnekapı), Rakım Efendi, Sekbanbaşı Kara Halil, Malulzade, Nişancı, Efdalzade, Uncu Hafız, Tetimme-i Saniye Sefid, Tetimme-i Salise Sefid, Tetimme-i Rabi'a Sefid, Amuca Hüseyin Paşa, Murad Paşa-yı Atik, Bayram Paşa, Gevherhan Sultan, Davud Paşa, Hekimbaşı Ömer Efendi, Gazi Ahmed Paşa, Koca Mustafa Paşa, Abdülgaffar Efendi, Fetva Emini (Karagümrük), Dülbendçizade Mustafa Efendi, Ahmediye, Şemsi Paşa. Bk. Kütükoğlu, "Dârü'l-Hilafet'il-Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri".

[257]Bkz. Kütükoğlu, "Dârü'l-Hilafet'il-Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri".

[258]Bkz. Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri.*

[259]BOA, NFS.d. 186.

[260]BOA, NFS.d. 443.

[261]BOA, NFS.d. 186.; BOA, NFS.d. 440.

[262]İSTM.MŞH.DFT2.d. 2213.

gerekçeleriyle beraber anlam kazanmaktadır. Bu başlık altında medrese nüfus/kayıt defterlerinin tutuluş amaçları ve içerdikleri sayı bakımından incelenmesi yapılacaktır.

Tutuluş amacının ne olduğuna dair çok açık bir şekilde yanıt verebileceğimiz ilk örnek 1856 yılında tutulmaya başlanan medrese kayıt defterinin hikayesidir. Zira bu defterin tutulmaya başlaması tarihi bir hadisenin ardından gerçekleşmiştir. Bu bağlamda defterin tutulduğu zamana rastlayan belgeler bu dönemde İstanbul'da geniş çaplı bir medrese talebesi isyanın varlığından bahsetmektedir. Hem arşiv kayıtları hem de dönem şahitlerinin oldukça büyük ve etki sahibi olarak ifade ettikleri medrese talebeleri arasındaki bu karışıklık, 1853-1858 yılları arasında cereyan eden Kırım Savaşı'nın başlangıç zamanlarına tesadüf etmektedir. Rusya'nın kutsal yerler hakkında imtiyaz elde etme ve Osmanlı tebaası bulunan Ortodoks Rumları dini anlamda temsil etme istekleri gibi, Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığına gölge düşürecek bir dizi istekte bulunması neticesinde gelişen olayların ardından savaş kaçınılmaz hale gelmiştir.[263] Savaş karşıtları ve savaş yanlıları olarak ikiye ayrılan Osmanlı devlet ricalinin içerisinde bulunduğu karşılıklığın göstergelerinden biri haline gelen medrese talebelerinin savaş yanlısı tutumu, savaş şartları içerisindeki Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmıştır.[264] Rusya'nın Osmanlı toprağı olan Memleketeyni işgal etmesinin ardından henüz savaşa hazır olmayan Osmanlı Devleti, Rusya'ya savaş ilan etmeyerek zaman kazanmaya çalıştığı bir dönemde[265], 9 Eylül 1853 tarihinde devlet ricali durumu değerlendirmek amacıyla bir meclis tertip ettiği sırada, medrese talebeleri Rusya'ya savaş ilan edilmesi için çeşitli gösterilere başlamıştır.[266] Medrese talebeleri arasındaki bu savaş yanlısı tutum giderek kalabalıklaşan ve İstanbul'da yaygınlaşan bir hal almaya başlamıştır. Çeşitli yerlere savaş yanlısı tutumlarını gösteren ilanlar yapıştıran medrese talebeleri, "*bunca asker hiçbir vakitte görülmüş şey değil iken, niçin tereddüt ve tevakkuf olunuyor*"[267] diye sormaktadır. Bayezid Camii civarına yapıştırılan bir yafta ise medrese talebelerinin bu hadisedeki tavırlarını ortaya koymaktadır. Padişaha hitaben yazılan bu yaftada, bütün Osmanlı tebaasının can, mal ve evlatlarını feda etmeye hazır olduklarını belirterek, "*siz de ecdâd ve eslâfınız gibi Eyyûb-i Ensâri Hazretlerinde kuşandığınız*

[263] Ali Fuad Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, C. 1, (haz.) Bekir Sıtkı Baykal, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987), 18.
[264] Süleyman Kâni İrtem, *Abdülmecid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, (İstanbul: Temel Yayınları, 2007, 126.
[265] Serap Sunay, *Hemşinli Mehmed Ali Paşa Tanzimat Muhalifi ve Hanedan Damadı*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2023), 308.
[266] Sunay, *Hemşinli Mehmed Ali Paşa Tanzimat Muhalifi ve Hanedan Damadı*, 312.
[267] Ali Fuat Türkgeldi, *Maruf Simalar*, (haz.) Selçuk Akşin Somel-Mehmet Kalpaklı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013), 135.

seyf-i Muhammedî'yi kınından çıkarmak üzerinize vâcib oldu. Bu babda vükelânızın vâki olan tereddütleri bir zamandan berü izzet-i nefs illetine mübtela olmalarından neş'et itmiştir. Bu keyfiyet hafazan-Allah cümleyi bir tehlüke-i müşkiliye ilka' itmek ihtimali vardır. Binâen alâ-zâlik asakir-i nusret-mev'udunuz ve dâiyân kullarınız hukuk-i sarihalarının müdafası için gavga ister padişahım…"[268] denilerek savaş yanlısı tutumlarını göstermişlerdir. Süreç devam ederken 17-18 Aralık 1853 tarihinde Osmanlı devlet ricalinin durumu değerlendirmek için toplandığı esnada, medrese talebelerinin bu toplantıyı Rusya'dan barış isteme toplantısı olarak algılamaları, gösterilerin ve talebe isyanının şiddetlenmesini beraberinde getirmiştir. 21 Aralık'ta mecliste barış kararının alındığını zanneden talebeler[269], "*barışık mı olmuş ne olmuş*"[270] diyerek toplanmış ve ders yapılmasını engellemeye çalışmışlardır. Fatih, Ayasofya, Bayezid, Süleymaniye ve civarda bulunan cami avlularında toplanan talebeler Mustafa Reşid Paşa, Fethi Paşa, Rıfat ve Mısırlı Kâmil Paşaları ve Sudûrdan Arif Efendi'yi istemediklerini bildirmişler ve İstanbul'un artık darü'l-harb olduğunu, bu sebeple böyle zamanlarda derse devamın caiz olmadığını belirtmişlerdir.[271] Camilerdeki ders halkalarını dağıtan, hocaların tahtalarını, minderlerini kaldırıp, ders rahlelerini Bayezid Camii minaresine asarak "*ilim semaya yükseldi*"[272] diyerek eylemlerini sürdüren talebeler İstanbul'da büyük bir kaos ortamının oluşmasına sebebiyet vermiştir. Öyle ki bu hadise sebebiyle İngiltere Sefiri Lord Stratford korkuya kapılarak ailesi ile bir gemiye çekilmiştir.[273] Olayların giderek kontrolden çıkması üzerine, talebeleri isyana teşvik ettiği iddia edilen Serasker Mehmed Ali Paşa bizzat talebelerin toplandığı Süleymaniye'ye giderek şüpheli olanları tutuklatmış ve isyanı bastırmıştır.[274]

Bu hadisenin özellikle devletin savaş halinde olduğu bir dönemde olması ve devleti zor duruma düşürmesi, başta bu isyana karışanlar olmak üzere medrese talebeleri hakkında bazı sert tedbirlerin alınmasına neden olmuştur. Öncelikle bu hadisede dahli olan talebeler sorgulanmış ve çeşitli cezalara çarptırılmıştır.[275] Bunun yanında bu hadise medreselerde bir düzensizliğin söz konusu olduğunu da göstermiştir. Bu bakımdan medreselerde gerçekten talebe olup olmadığı anlaşılamayan kişilerin varlığı dillendirilmeye başlanmıştır. Talebe isyanı ile ilgili

[268] İrtem, *Abdülmecid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli*, 125.
[269] BOA, A. MKT.UM 150-75.
[270] BOA, İ.MVL 302-12324, 4.
[271] Sunay, *Hemşinli Mehmed Ali Paşa Tanzimat Muhalifi ve Hanedan Damadı*, 320.
[272] İrtem, *Abdülmecid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli*, 126.
[273] Sunay, *Hemşinli Mehmed Ali Paşa Tanzimat Muhalifi ve Hanedan Damadı*, 322.
[274] BOA, İ.MVL 302-12324, 4.
[275] BOA, İMVL. 302-12324.

belgelerde bu duruma da temas edilmekte, talebe arasında talebelikle alakalı olmayan kişilerin varlığına işaret edilmektedir. Çıkan bu isyan ile alakalandırılan ve olaylara katılım sağlamış kişilerden bazılarının Ahmed Cevdet Paşa'nın talebelerinden olduğu iddia edilmiştir. Bunun üzerine Cevdet Paşa'nın savunması istenmiş, o da medresedeki talebelikle alakalı olmayan kişilerin varlığına işaret etmiştir. Cevdet Paşa bu kişiler için "*okuyub yazmadan bihaber ve erbab-ı derse adüvv-i ekber olan yobaz takımı*"[276] ifadelerini kullanmaktadır. Bunun yanında bu olayın baş şüphelisi olarak yakalanan ve cezalandırılan kişilerin de talebeden olup olmadıklarına yönelik yaşanan tartışma[277] da medreselerde kimlerin bulunduğu konusunda bir tereddüttün varlığını ve medreselerde kayıtlı talebe hakkında elde yeterli bilgi olmadığını göstermektedir. Bu durum, Kırım Savaşı arifesinde zor durumda kalarak tecrübe eden yetkilileri harekete geçirmiştir. Bunun neticesinde medreselerin kontrol altına alınmasına ve medresede olduğu halde talebe olmayan kişilerin tespiti için nüfus sayımının yapılmasına karar verilmiştir. İlgili belgelerde, medrese talebelerinin "*ara sıra tahrir ve yoklamasının yapılması usûl-i kadime-i meriyyesi icabından olduğu halde hayli vakitten beri icra olunmamış olduğundan*"[278] bahsedilmektedir. Bunun üzerine uzun zamandır yapılmayan tahrir[279] vazifesini yerine getirilmesi için çalışmalara başlanmış ve bu tahrirde görev alacak kişiler belirlenmiştir.[280] Sabık Şam Defterdarı Osman Efendi, Ser-askeriden Veysi Paşa, zaptiyeden birkaç kişi ve iki kâtipten oluşan tahrir heyeti, çalışmalara başlamıştır.[281] Bu sayım işleminin ana gayesi ise tahriri sağlanan medrese talebelerinin bir kefile bağlanmasıdır. "*Kefalet-i müteselsileye rabt*"[282] ifadesi ile belirtilen kefile bağlama usulü, medreselerdeki asayişi sağlamak ve gerçekten ilim öğrenmek isteyenlerle diğerlerini birbirinden ayırmak için kadim bir usul olarak kullanılageldiği anlaşılmaktadır. Sadece medrese talebeleri için değil, İstanbul'da bulunan, bekar odaları, dükkân, han, cami, aşhane gibi yerlerde kalan kişilerin kontrolünün sağlanması için kefile bağlandığı anlaşılmaktadır. 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren kurumsallaştığını ifade edebileceğimiz bu uygulamanın devlet memurlarının kefaletle istihdam edilmesi[283] örneğinde olduğu gibi farklı alanlarda uygulamaları bulunmaktadır. Kefalete bağlama usulünün pratikteki uygulaması ise medrese müderrisi veya vekili, rahle-i tedrisinde

[276] BOA, İ.MVL, 273-48.
[277] BOA, İ.MVL, 302-12324, 10.
[278] BOA, İ.MVL, 302-12324, 9.; BOA, MVL, 842-77.
[279] BOA, A.MKT.NZD, 135-96.
[280] BOA, İ.MVL, 302-12324, 11.
[281] BOA, MVL, 276-84.
[282] BOA, İ.MVL, 302-12324, 9.
[283] Evren Dayar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Memur Kefalet Nizamnameleri", *OTAM*, S. 49, Bahar 2021, 25-52.

bulunduğu hocası veya akrabalarından tanınan ve muteber bir kişinin talebeye kefil olması ve bu kefaletin bir deftere kaydedilmesidir.[284] Bu usul takip edilerek tahrir ve kefile bağlama işlemlerinin yapılmaya başladığı anlaşılmaktadır. H.1270/M.1853-1854 tarihindeki bir belgeden bu kefile bağlama işleminin nasıl yapıldığını ayrıntılarıyla anlamamız mümkündür. Bu anlamda medrese nüfusunun sayımı ve talebelerin kefillere bağlanması hususunda görevlendirilen kişiler Fatih Sultan Mehmed Medreselerinden başlayarak İstanbul'da bulunan bütün medreseleri dolaşarak bir medresede kaç talebe bulunuyorsa kaydedecektir. Bu kayıt esnasında medreselerde kimlerin uygunsuz şahıs olduğunu en iyi bilebilecek olanların müderris ve bevvablar olduğu belirtilerek bu kişilerin şahitliği ile hareket edilmiştir. Kefaleti bulunmayan kişilere "*usul-i kadimesi veçhile"*[285] muamele edilecektir. Ayrıca bu tahrir heyeti tarafından, medrese talebelerine sokak ve pazar gibi umuma açık yerlerde silah taşımalarının yasak olduğu bildirilecek, silahlarını sadece *şuhur-i selase*de taşraya gittiklerinde yanlarından bulundurabilecekleri söylenecektir. Bunun dışında derse geliş gidişler haricinde çarşı ve pazarda on-on beş talebenin birlikte hareket etmemesinin gerektiği kendilerine bildirilecektir.[286] Tüm bu önlemlerle beraber medrese talebelerinin sıkı bir denetime maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Uzun zamandır uygulanmadığı belirtilen kefile bağlama işlemi ve nüfus sayımı uygulaması birlikte düşünüldüğünde bu yaptırımların medrese talebeleri üzerinde belirli bir otorite tahsis ettiğini söyleyebiliriz.

Tahrir heyetinin çalışmalarını sürdürdüğü ve medreseleri dolaştığına dair belgelere bakıldığında talebelerin ve onlara kefil olanların bu sürece katkı sunduğu görülmektedir. Bu sürece dair bir belgede ayrıntılı bilgiler verilmektedir:

"Memuriyet-i acizanemiz icabı ve yed-i çakeranemize it'a buyrulan talimat-ı seniyye iktiza-i alisi üzere herbir medarisde tahrire mübaşeretten evvelce asıl emel ve matlub olan cemiyetin menşei ve mebdeine ihtisal-i malumat olunur mütaalasıyla icabına göre bazen kelimat-ı leyyine ve bazen ifadat-ı tahvifiyye ile medrese-i mezkûrun ders vekilleri ile sair kefalet eden zevata medreseniz ahalisine kefalet edecek misiniz, edecek olduğunuz halde geçenki cemiyette bulunan kimesneler elbette medreseniz ahalisinden olacağından bunların içinde o makuleler olub da ketm ve ihfa olundu ve badehu bulundukları bilindiği veyahut mevcut olanlardan birinin bundan böyle bir uygunsuzluğu zuhur eylediği halde mesuliyet-i şedideye giriftar olacağınızı

[284] BOA, İ.MVL, 293-11821.
[285] İ.MVL, 293-11821.
[286] İ.MVL, 293-11821.

güzelce mütalaa ederek ana göre uygunsuz adamları bir şeyden sakınmayıb doğruca heber vererek ehl-i ırz ademlere tekeffül edin diyerek kendilerine bil-etraf ifade ve beyan ve mumaileyhim taraflarından dahi kefalet edeceğimiz ademlerin cümlesini ehl-i ırz ve edeb bilerek kefalet eder ve bir guna su-i hareketleri vuku' bulur ise hakkımızda olacak mücazata razıyız diyerek vaki olan cevabları üzerine tahrire mübaşeret…"[287]

Bu şartlar altında tahrir ve kefil işlemlerini sürdüren heyetin, medrese talebelerine bazı nasihatlerde de bulunduğu anlaşılmaktadır. Heyet tarafından yapılan nasihatler aynı zamanda heyetin medrese talebelerinden ne umduğu ve onları nasıl görmek istediğini göstermesi açısından oldukça önemlidir:

"…işte hocalarınız sizlere kefalet ediyorlar. Bundan böyle siz ehl-i ırz nazarıyla nazar olunursunuz. Badema ırz ve edebinizle olarak kendüyi bilmez birtakım kimesneler ile görüşüb ülfet etmeyesiz. Eğerçi o makuleler ile tutulur veyahut silahlı görülür iseniz, talebeden tanınmayub ehad-ı nasdan madud olunarak hakkınızda ceza-i şedide icra olunacaktır. Size lazım olan veli nimet bi-minnetimiz velinimet-i alem-i hazret-i şevketpenahi azamet-i destgah efendimizin dua-yı hayriyelerine devam ve ders devriniz ile meşgul olarak, saye-i ihitivaye-i hazret-i padişahide müderrislik ve mevleviyet ile nail-i meram olmakla say u gayrettir."[288]

Bu sözler üzerine medrese talebeleri hep bir ağızdan "*velinimet-i alem efendimizin ediyye-i hayriyye-i şehenşahilerini yâd*" ve "*her bâr ırz ve edebleriyle mukayyed olacaklarını*" beyan eylemişlerdir.[289] Yapmış olduğumuz uzun alıntılardan da anlaşıldığı üzere Kırım Savaşı şartlarında Osmanlı Devleti yetkilileri, medrese talebeleri ile alakalı süreci bir an önce neticelendirmek ve medreseleri kontrol altına almak istemiştir. Burada üzerinde durmak istediğimiz husus, ifade edildiği üzere kefilsiz olduğu anlaşılan medrese talebelerine "*usul-i kadimesi veçhile"* uygulanacak muamelenin ne olduğudur.

Kefile bağlanamayan, kendisine kefil bulamayan talebelerin zikredildiği gibi "*usul-i kadimesi veçhile"* muamele göreceği belirtilmesine rağmen, *usul-i kadime* ifadesinden neyin kastedildiği belirtilmemiştir. Fakat daha önceki uygulamalardan bu ifadeden kastedilenin, kefil bulamayanların İstanbul'un dışına veya memleketlerine gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu

[287] BOA, İ.MVL, 302-12324, 9.
[288] BOA, İ.MVL, 302-12324, 9.
[289] BOA, İ.MVL, 302-12324, 9.

duruma dair birkaç örnekten bahsedilebilir. En belirgin örneğini Sultan III. Selim döneminde H.1206/M.1791-1792 yılında tutulmuş kefalet defterlerinde görmüş olduğumuz bu uygulama ile İstanbul'da "*başıboş ve serseri makulesi, mechul'ül-ahval kimselerin harice def'leri*"[290] sağlanmaktaydı. Kefilsiz oldukları için "*başıboş, serseri bir şekilde geşt ü güzar ettiği*"[291] ifade edilen bu kişiler tahrir heyeti tarafından tespit edilmekte ve kefil bulamayanlar İstanbul haricine çıkartılmaktaydı. Belirtilen yıla ait böyle bir defterde Tophane'de esnaf ve bekar odalarında kalan 2254 kişi kefile bağlanmıştır. Aynı defterde 95 kişi ise kefil bulamadığından dolayı tutularak Gümrük Emini, Ağa Kapısı ve Tersane-i Amire'ye gönderilmiştir.[292] Medrese talebelerine dair kayıtların birinde ise İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar'da toplamda 2797 talebe kefile bağlanmıştır. Bu uygulama sırasında medreselerde kalan 15 kişi kefil bulamamış ve medreseden ihraç edilmiştir. 18 kişi ise medreselerde haksız ve usulsüz yere kaldığı tespit edildiğinden bulundukları yerlerden çıkarılmıştır.[293] Kefilsiz oldukları tespit edilen bu kişiler Ağa Kapısı'na yönlendirilmekte ve oradan da şehirden ayrılmaları sağlanmaktaydı.[294] Bu uygulamanın hem 18. yüzyılın sonlarında tekrar uygulamaya konulmasında hem de 1854 yılında yeniden gündeme gelmesinde İstanbul'daki asayiş sorunları ana etken oluşturmuştur. Fakat uygulamanın her iki dönemde gündeme gelmesine dair oluşturulan metinlerde bu uygulamanın kadim bir uygulama olduğu ve belirli periyotlarla uygulanması gerektiği vurgulanmaktadır. 1792'deki kefil defterlerinde bu uygulamanın altı ayda bir kere uygulanmasının "*kaide-i kadimiyye*"[295] olduğunun belirtilmesi bu anlayışa örnek olarak verilebilir. Belirli bir periyot halinde kefalet defterlerinin oluşturulması meselesinde Sultan III. Selim de benzer görüşe sahiptir ve bu uygulamanın belirli bir periyotta ciddiyetle yapılması gerektiğini ifade etmektedir.[296] Anlaşıldığına göre kefile bağlama uygulamasında bazı aksaklıklar söz konusudur. Zira tahrir sırasında serseri takımı olarak ifade edilen kişiler birer bahane ve kefil bularak İstanbul'da kalmaya devam etmekte, kefil bulamayanların ise İstanbul'a yakın yerlerden geri döndüklerine dikkat çekilmektedir.[297] Bu durum uygulamanın karşılığında istenilenin elde edilebilmesinin zor olduğunu ve devamlılığı sağlanmadığı takdirde

[290] BOA, KK.d. 6589, 1.
[291] BOA, A. DVN.d. 836.; BOA, A. DVN.d. 899.
[292] BOA, A. DVN.d. 830.
[293] BOA, A. DVN.d. 832.; Zübeyde Güneş Yağcı, "Osmanlı Toplumunda Mahallenin Dışındakiler: Bekâr Odaları ve Bekârlar", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, C. 10, S. 19, 2015, 79.
[294] Betül Başaran, "İstanbul Kefalet ve Teftiş Defterleri", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C. 4. (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi 2015), 584-587.
[295] BOA, A. DVN.d. 836.
[296] BOA, HAT, 254-14435.
[297] BOA, HAT, 254-14435.; Başaran, "İstanbul Kefalet ve Teftiş Defterleri", 586.

İstanbul'da asayiş sorunlarına neden olduğu düşünülen başıboş insanların varlığının süreceğini göstermektedir. Kefalet uygulamasının belirli bir periyotla hayata geçirildiğine ve süreklilik kazandığına dair elimizde herhangi bir kayıt yoktur. Fakat 1853 yılında medrese talebelerinde yaşanan hareketlenme sonrasında ilk akla gelen uygulamanın bu olduğu söylenebilir. Benzer bir süreç sultan II. Mahmud'un son saltanat yıllarında yaşanmıştır. 1837-1838 yıllarına dair belgelerde medrese talebelerinin *taht-ı nizama rabt*[298] edilmesi için kaydedilmesi gerektiği ve bunun için bir heyet kurulduğu anlaşılmaktadır.[299]

Bu kayıtlardan, dönem dönem özellikle de kiriz anlarında bu yönteme başvurulduğu anlaşılmakla beraber bunun belirli bir intizam dahilinde olduğu söylenemez. Fakat 1854 yılında yaşanan gelişmelerin bu meseleye daha dikkatli yaklaşılmasına etki etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Zira medreselerdeki talebelerin sayımlarının yapılması ve kefillere bağlanmasının ardından devam eden yıllar içerisinde bu konuda dikkatli davranılması gerektiğine dair çeşitli uyarıların yapıldığı görülmektedir. Bu durum medreselerin kontrol altına alınmasını ve yeni kayıt yapılırken daha dikkatli olunmasını beraberinde getirmiş olmalıdır. 1860 yılındaki bir belge 1853 yılında yaşananlardan bir ders çıkarıldığını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Zira bu belgede medrese talebelerinin geliş ve gidişlerinin kayıt altına alındığı belirtilmekte, aynı uygulamanın tekkelerde bulunan dervişler için de olması gerektiği ifade edilmektedir.[300] Bu belgelerden anlaşılan diğer bir husus ise medreseye kayıtlı olan talebelerin gidiş ve gelişleri ile sorumlu bir katibin İstanbul Mahkemesi'nde görevlendirildiğidir. Zira tekkedeki dervişler için de *pek yolunda ve münasib*[301] bir uygulama olarak bu yöntem önerilmektedir. Bu sayede tıpkı medreselerin kontrol altına alınması, talebelerin giriş ve çıkışlarının kayıtlı bir şekilde sağlanması gibi tekkelerde de aynı uygulamanın benimsenmesi gerektiği ifade edilmektedir. Bu durumun dervişler nezdinde 1860 yılında gündeme geldiği göz önüne alınırsa İstanbul'da çıkan 1853 yılındaki karışıklıkların ardından medreselerde belirli bir düzenin sağlandığı ve bunun takibinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Diğer bir belgede ise talebenin tahririnden sonra 2 ayda bir yoklamasının yapılması gerektiğinin zikredilmesi meselenin ciddiyetle ele alınmakta olduğunu göstermektedir.[302]

[298] BOA, HAT, 1337-52166.
[299] BOA, HAT, 1321-51603.
[300] BOA, İ.MVL. 423-18789.; BOA, İ.MVL, 428-18789.
[301] BOA, A.MKT.MVL 114-53.; BOA, A. MKT.MVL, 117-30.
[302] BOA, A. MKT.NZD, 296-28.

Medreseler üzerindeki bu kontrolün ne kadar süre devam ettiğini tam olarak tayin etmek mümkün değildir. Fakat 1860'lı yıllarda da bu sıkı kontrollerin sürdürüldüğüne dair bazı kayıtlar söz konusudur. Bu durum medreselerde bulunan talebe sayısını da etkilemiş olmalıdır. 1869 yılında yapılan medrese nüfus tahriri bu konuda dikkatli davranıldığının bir göstergesi olsa gerektir. Zira 1869 yılındaki *Cedvel-i Medaris-i Asitane ve Bilad-ı Selase*[303] adını taşıyan bu kaydın oldukça tertipli bir şekilde hazırlanmış olması medreselerde sağlanmış olan düzenin bir göstergesi olarak düşünülebilir. Bu cetvel, sadece medrese talebelerini ve medreseleri değil, bu medreselere kayıtlı talebelerin hangi seviyede olduklarını, hangi kitapları takip ettiklerini de göstermektedir. Bu husus oldukça önemlidir. Bu ayrıntı, 1853 yılında medreselerdeki talebelerin gerçekten talebe mi yoksa *serseri takımından* mı oldukları noktasında tereddüt yaşayan devletin 1869 yılında talebelerin hangi seviyede eğitim aldıklarını bilecek duruma geldiğini göstermektedir. Bu da medreselerdeki kontrolün devamlılığı noktasında önemli bir ip ucu olarak görünmektedir.

1869 yılında tutulan ve o yıl İstanbul'da derslerine aktif bir şekilde devam eden medrese talebelerini gösteren bu defter/cetvel oldukça önemli veriler sunmaktadır. Zira 19. yüzyılın ikinci yarısına dair elimizde bulunan ve aktif talebe sayısını gösteren ilk defter/cetveldir. Bu konuda elimizde bulunan ikinci defter ise 1886 yılında İstanbul'da aktif medrese talebelerini gösteren defterdir.[304] Bu defterlere, medreselerde bulunan aktif talebe sayısının yıllara göre kaç kişi olduğunun izah edileceği bölümde tekrar temas edilecektir.

1870-1893 yılları arasında İstanbul'daki medreselere kayıt yaptıran talebeleri gösteren fakat Mevcut literatürde 1884 yılında tutulduğu ve bu yıl içerisinde İstanbul'da bulunan talebeleri gösterdiği iddia edilen[305] defterin hikayesi ise 1856 yılında tutulmaya başlanan defterin

[303] Konya Koyunoğlu Müzesi Kitaplığı, nr. 13363. Bkz. Ek-4.

[304] BOA, YPRK.MŞ, 2-1.

[305] Üç ciltten oluşan bu defter daha önce Zeki Salih Zengin tarafından hatalı ve eksik bir şekilde yayımlanmıştır. Zeki Salih Zengin, *II. Abdülhamid Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi* adlı çalışmasının ekler kısmında sunmuş olduğu bu defterde, 176 olan medrese sayısı 162 olarak göstermiş, bazı medreseleri hiç zikretmemiş, bazı medreseleri ise faklı medrese olarak iki kere göstermiştir. Misal olarak Darü'l-Hadis-i Bosnavi Medresesini ayrı bir şekilde zikretmiş, bu medreseyle aynı medrese olan medreseyi de Dersiye-i Darü'l-Hadis-i Bosnevi diye ayrıca belirtmiştir. Halbuki bu iki kayıt da tek bir medreseyi, yani "Medrese-i Darü'l-Hadis-i Bosnavî kurb-i Horhor" şeklinde kaydedilen medreseyi karşılamaktadır. Bu duruma benzer bir şekilde, Emir Hoca Medresesi'nin hem Emir Hoca hem de Dersiye-i Emir Hoca olarak gösterilmiş olmasında da aynı hataya düşüldüğünü göstermektedir. Diğer bir hata ise bu kayıt defterlerinin tutulduğu yıl olarak 1884 yılını göstermiş olmasıdır. Bu durumun oluşmasında defterde bulunan medresenin mührü ve yanında düşülen Rumi 1300/Hicri 1302 yılının etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarih her medrese isminden sonra medrese

hikayesine benzediği ifade edilebilir. Zira bu defterin kapsadığı yıllarda da aşağıda izah edileceği üzere medrese talebeleri ile ilgili bazı krizler söz konusudur.

Özellikle 1870'lerin başından 1893 yılına kadar İstanbul'daki medreselere kayıtlı talebe sayısı hakkında bilgi aktaran bu defter, zikrettiği medrese sayısı, talebe sayısı ve içerdiği bilgilerin sıhhati konusunda kuşkular uyandırması bakımından dikkat çekicidir. Bu defter, Meşihat Arşivinde 2212, 2213 ve 2214 numaraları ile kayıtlı ve üç ciltten oluşmaktadır. Defterde ismi zikredilen talebelerin medreseye kayıt tarihleri farklılık arz etmektedir. 1870'li yılların başlarından itibaren medreseye kaydedilmiş talebeleri gösteren bu deftere 1893 yılına kadar talebe kaydedildiği anlaşılmaktadır. Öte yandan bu defter içermiş olduğu bilgilerden dolayı üzerinde durulmaya değerdir. Defterde yer alan talebelere dair çeşitli notlardan defterin R.1321/M. 1905 yılına kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır. Misal olarak Süleymaniye Darü'l-Hadis Medresesine R.1305/M.1889 yılında kaydolan Mehmed Efendi, R.1321/H.1905 yılında isminin yanına yazılan "*Meclis kararıyla terkin şod*"[306] ifadesiyle kaydının silindiği görülmektedir. Bu kayıt, defterin içerisinde yer alan, kayıt ve nakil gibi talebelere dair alınmış kararları muhteva eden tarihlerin en geç tarihidir. Dolayısıyla defterin 1905 yılına kadar kullanıldığını göstermektedir. Bunun yanında medreselere kaydedilen talebelerin en son kayıt tarihleri ise 1893 yılına aittir.[307] Bu da İstanbul medreselerine 1893 yılından sonra yapılan kayıtlar için bu defterin kullanılmadığını göstermektedir. Talebelerin daha erken tarihleri içeren kayıt tarihleri ise 1880'li yıllarda yoğunlaşmaktadır. Misal olarak Hasanzade Medresesinde

talebelerinin yazılması için belirli bir sayfanın belirlenmesinin ardından düşülen tarihtir. Zira bazı medreselerde medrese isminin ardından ilk sayfa bile dolmamışken bu medresenin mührü ve belirttiğimiz 1300/1302 tarihi o sayfanın ikinci sayfasına düşülmüştür. Bu durum R.1300/H.1302/M.1884 yılında defterin daha önceki defterlerden hareketle yeni bir defter oluşturulduğunu göstermektedir. Zira talebelerin kayıt tarihlerine bakıldığında 1884 yılından önce kayıtlı birçok talebe bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında Zeki Salih Zengin'in kullanmış olduğu "1884 yılında yapılan sayıma göre İstanbul medreseleri ve talebe sayısı" ifadesi de yanlış bir ifadedir. Zira bu defter sadece 1884 yılında İstanbul'da bulunan medreseleri ve bu medreselerde kayıtlı talebeleri göstermemektedir. Talebelerin medreselere kayıt tarihleri dikkatle incelendiğinde bu defterde 1870'lerin sonlarından itibaren medreselere kaydedilmiş talebelerin varlığı anlaşılmaktadır. Bunun yanında deftere kayıtlar 1884 yılından sonra da devam etmiştir. 1893 yılına kadar bu deftere eklemelerin yapıldığı, yine talebelerin kayıt tarihlerinden anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu defterin 1884 yılındaki talebe sayısını değil, 1870-1893 yılları arasında İstanbul'da bulunan medreselere kayıt yaptırmış talebe sayısını gösterdiğini ifade etmek daha yerinde olacaktır. Zira 1886 yılında yapılan talebe sayımına göre İstanbul'da bulunan 160 medreseye kayıtlı aktif talebe sayısı henüz 7157'dir. Bkz. BOA, YPRK.MŞ, 2-1. Ayrıca karşılaştırma için bk. Zengin, *II. Abdülhamid Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi,* 194-198.

[306] İST.MFT.MSH.DFT2, 2213, 90.

[307] İST.MFT.MSH.DFT2, 2214, 22, 88, 166, 169, 171, 172, 185, 190. 191,

1877-1891 yılları arasında kayıt yaptırmış 134 talebe bulunmaktadır.[308] Pir Mehmed Paşa Medresesinde yer alan talebelerin kayıt tarih aralığı 1881-1891 yıllarıdır.[309] Abdülgaffar Efendi Medresesi'nde yer alan talebelerin kayıt tarihleri ise 1887-1893 yılları arasıdır.[310] Bu bilgilerden hareketle defterin 1870'li yılların sonlarından 1893 yılına kadar İstanbul'daki medreselere kayıt yapan talebeleri içerdiğini söylememiz mümkündür. Fakat defterin 1905 yılına kadar kullanımda olduğu, bu deftere kaydedilmiş talebelere dair alınan kararlardan anlaşılmaktadır.

Ayrıca bu defter üzerinde mevcut talebeler hakkında verilen kararlara dair de notlar bulunmaktadır. Misal olarak Mahmud Paşa Medresesi'ne R.1304/M.1888 yılında kaydolmuş olan Burdurlu Süleyman Sırrı Efendi'nin 1895 yılında isminin yanına düşülen: "*Ders Vekaleti inhâsıyla kaydı terkin olundu*"[311] ifadesinden medreseden kaydının silindiği anlaşılmaktadır. Yine aynı talebenin isminin yanına düşülen diğer bir notta ise "*afv olunmuşdur 9 Eylül 1312*"[312] ibaresinden bir yıl sonra affedildiği anlaşılmaktadır. Bunun yanında bazı talebelerin başka medreselere nakledilmelerine dair notlar da yine isimlerinin yanına tarih ve not düşülerek belirtilmiştir. Talebelerin nakilleri ile alakalı birçok kayıt bulunmaktadır. Başka medreselere nakillerle alakalı bu notlar: "*Nakl-i Nur-i Osmaniye Medresesine 3 Teşrin-i Sani 1307*"[313], "*Nakl-i Mahmud Paşa Medresesine 2 Eylül 1306*"[314] gibi ifadelerden oluşmaktadır. Ayrıca "*terk*"[315], "*terk etmiş olduğu*"[316] gibi ifadelerle medrese eğitimi yarıda bırakanlara dair notlar da bulunmaktadır. Bunun yanında "*on iki seneden beri medreseyi terk etmiş olduğundan cihetle*"[317], "*dokuz seneden beri medreseyi terk etmiş olduğundan*"[318], "*beş seneden beri medreseyi terk etmiş olduğundan*"[319] gibi ifadeler daha ayrıntılı bir şekilde talebelerinin eğitimlerini tamamlamadan medreseyi terk ettiklerini göstermektedir. Ayrıca uzun bir süredir medresede bulunmayan kişilerin, medresede bulunmadıkları yıllar sonra tespit edilerek not düşülmüş olması, bu kayıtlar özelinde medreselerin kontrol edilmediğini göstermektedir.

[308] İST.MFT.MSH.DFT2, 2212, 4-6.
[309] İST.MFT.MSH.DFT2, 2212, 12-14.
[310] İST.MFT.MSH.DFT2, 2214, 88.
[311] İST.MFT.MSH.DFT2, 2213, 68.
[312] İST.MFT.MSH.DFT2, 2213, 68.
[313] İST.MFT.MSH.DFT2, 2213, 69.
[314] İST.MFT.MSH.DFT2, 2213, 69.
[315] İST.MFT.MSH.DFT2, 2213, 79.
[316] İST.MFT.MSH.DFT2, 2213, 106.
[317] İST.MFT.MSH.DFT2, 2213, 106.
[318] İST.MFT.MSH.DFT2, 2213, 106.
[319] İST.MFT.MSH.DFT2, 2213, 106.

Bunun yanında medrese talebelerinin kayıtları sonrasında başka mesleklere geçtikleri yine bu kayıtlardan anlaşılmaktadır. Misal olarak 1885 yılında İbrahim Paşa Medresesine kayıt yaptırmış olan Mehmed Emin Efendi 1894 yılında "*Ders Vekaleti inhasıyla esnaftan olduğu*"[320] anlaşılmış ve kaydı silinmiştir. Ayrıca defterde kullanılan, "*Sahaf esnafından olduğundan*"[321], "*Dülbentçi esnafından olduğundan*"[322] gibi ifadeler bu duruma örnek teşkil etmektedir.

Deftere dair vermiş olduğumuz bu ayrıtılar iki husus açısından önemlidir. Bunlardan ilki bu defterin 1905 yılına kadar kullanılmış olduğu, defterdeki kayıtlara dair vermiş olduğumuz örnekler sayesinde belirtilmiş olmasıdır. İkincisi ise bu defterin var olmasına ve belirtilen yıllarda kullanılıyor olmasına rağmen Osmanlı yetkililerinin bu defterden habersizmiş gibi davranmalarıdır. Bu durum aşağıda ayrıntılarına değinilecek olan 1892 yılında İstanbul'daki talebe yoğunluğunda ortaya çıkmıştır. Daha doğrusu İstanbul'daki talebe yoğunluğundan dolayı, İstanbul medreselerinde kayıtlı talebe sayısı merak edilmiş, defterin varlığına rağmen medreselere kayıtlı talebe sayısında bir tartışma söz konusu olmuştur.

Konuya dair arşiv vesikaları bu karışıklığın varlığına ışık tutmaktadır. 1892 yılında taşrada kur'a imtihanlarını yapamayan medrese talebeleri İstanbul'a sınav için gelmiş ve İstanbul'da yoğun bir talebe kalabalığı söz konusu olmuştur. Bu sorunun ortadan kaldırılması için çalışmalara devam ederken, aşağıda ayrı bir başlık altında izah edilecek olan bu olay sebebiyle İstanbul'daki medrese talebelerin nüfusunun kaç olduğu öğrenilmek istenmiştir. Fakat arşiv vesikaları bu konuda yetki sahibi olan Meşihat makamının ve talebe işlerinden sorumlu Meclis-i Mesalih-i Talebe'nin dahi bir bilgisi olmadığını göstermektedir. Bu konuda R. 10 Eylül 1308/M. 22 Eylül 1892 tarihli Şeyhülislam Cemaleddin Efendi imzalı bir yazıda İstanbul medreselerine kayıtlı talebe adedinin 12 bin raddesinde olduğu belirtilmektedir.[323] Yine aynı tarihli bir diğer belgede ise İstanbul'daki medreselere kayıtlı talebelerin sayısı hakkında bilgi edinilebilecek bir defterin olmadığı belirtilmiştir. Elde var olan defterlerin ise medreselerde bulunan müderris ve bevvabların tasdikine muhtaç olan atiye dağıtımında kullanılan defterler olduğu ifade edilmiştir. Bevvabların vermiş olduğu isimler üzerine oluşturulan bu defterlerin Sultanın hediye ve ihsanlarının talebeye dağıtımı için kullanılan defterler olduğu anlaşılmaktadır. Bu defterler ise güvenilmezdir. Zira belgede ifade edildiğine göre bu defterler,

[320] İST.MFT.MSH.DFT2, 2213, 104.
[321] İST.MFT.MSH.DFT2, 2213, 105.
[322] İST.MFT.MSH.DFT2, 2213, 115.
[323] BOA, Y. MTV. 68.9, 1.

"*vaktiyle medarisde tahsil-i ulum niyetiyle ikamet etmiş olmalarından dolayı kayıdları mevcud bulunmuşlar ile medreseden giden, vefat edenlerden tarkin-i kayd edilmemiş olanlar, atiye-i seniyyeye nail olmak içün, sahib-i tezkere mevcudu gibi ibraz edenler*"[324]le doludur. Bu kişiler de dahil edildiği taktirde İstanbul medreselerinde 12 bin küsür talebe bulunduğu yine aynı belgede belirtilmektedir. Fakat "*bu misillü tanzim olunan defterin esasen sıhhatine hüküm olunmayacağından hakikaten geceli gündüzlü medresenişin ve tahsil-i ilim ile meşgul talebenin miktar-ı sahihiyesi meçhul olmağla*"[325] ifadelerinden bu defterlere güvenilmemesi gerektiğini ve aslında 1892 yılında İstanbul medreselerinde kaç talebenin eğitim aldığının bilinmediği anlaşılmaktadır.

Öte yandan bu süreçte İstanbul'daki medrese taleplerinin sayısının tespitine yönelik tahmin ve öneriler de sunulmaya devam edilmektedir. Bu hususta, Kırımizâde Mehmed Neşet Efendi'nin vermiş olduğu jurnallerde bahsedilmekte ve çeşitli tahminlerde bulunulmaktadır. 17 Eylül 1892 tarihinde kaleme almış olduğu jurnalde talebe sayısını tespit için çeşitli çalışmalar içerisinde bulunduğu anlaşılmaktadır:*"... kulları dahi başkaca emniyyet ve i'timâdım olan bazı ehl-i vukufdan icrâ eylediğim tahkikata nazaran Fatih kurb ve civarında geçen sene talebenin mikdârı altı bin beşyüz râddelerinde iken bu sene [...] sekiz bine kârib [...] olduğu tahakkuk etmiş ve Bâb-ı Fetvâ'da talebe katibi olub hukuk-i kadimem olan Hayri Efendi'den istifsâr-ı keyfiyyet eylediğimde gerek Bâb-ı Fetvâca ve gerek nüfus idaresince bi'l-cümle talebenin mikdâr-ı sahihini bilmek hâricden olub..."*[326] Bu jurnaleden bazı tahminleri olsa da Kırimizade'nin bağlantılarından elde edebilmiş olduğu sonuç güvenilmezdir. 1891 yılında talebe sayısının altı bin olduğunu, 1892 yılında ise bu sayının sekiz bine yaklaştığını ifade eden Kırımizâde, 1892 yılındaki yeni kayıtların sayısının da sekiz yüz kırka yakın olduğunu belirtmektedir. Böylece Kırımizâde'nin hesabına göre 1892 yılında İstanbul'daki medrese talebesi sayısı yaklaşık dokuz bin kadardır. Fakat Kırımizâde'nin ifade ettiği gibi ne nüfus idaresi ne de Bâb-ı Fetva İstanbul medreselerine kayıtlı talebe sayısını bilmemektedir. Kırımizâde'nin ileriki tarihli raporlarından bu mesele üzerinde çalışmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. 21 Eylül 1892 tarihli raporunda talebe nüfusunun sayılması durumunda tahmini olarak, 12 bine yakın bir sayının çıkabileceğini belirtmektedir. Fakat Kırımizâde, bu

[324] BOA, Y.MTV. 68.9, 2.
[325] BOA, Y. MTV. 68.9, 2.
[326] Kırımîzade Mehmed Neş'et Efendi, *Sultan İkinci Abdülhamîd Hanâ Takdim Edilen Jurnallerin Tahkik Raporları (1891-1893)*, (haz.) Raşit Gündoğdu, Kemal Erkan, Ahmet Temiz, (İstanbul: Çamlıca Basım Yayım, 2008), 180.

sayıyı verirken, "*memleketine gidenlerden mâ-adâsının*"[327] 12 bin kişi olduğunu ifade etmektedir. Burada "memleketine gidenler" ifadesinden ne kast edildiği tam olarak belli değildir. Kastedilenin İstanbul'da bulunan medreselere kayıtlı olduğu halde tatil günlerinde memleketine giden talebeler olması durumunda İstanbul'daki talebe nüfusunun 12 binden daha fazla olduğu akla gelmektedir. Fakat Kırımizâde'nin kişisel kaynaklarından edinmiş olduğu bu bilgiler, herhangi bir sayıma ve vesikaya dayanmaktan ziyade tahmini sayılar olduğu anlaşılmaktadır.

Nitekim, Kırımizâde, iki yıl önce kaleme almış olduğu medreseler hakkındaki raporunda bulunan tahminleri ile de çelişmektedir. 25 Teşrinievvel 1306/6 Kasım 1890 tarihinde sunmuş olduğu bu raporda bir önceki yıl, yani 1889 yılında İstanbul'da bulunan medrese talebesi sayısının 12 bin raddelerinde olduğunu, 1890 yılında ise bu sayıya 6-7 yüz kişinin daha eklendiğini belirtmektedir.[328] Böylece 1890 yılında İstanbul'daki medreselere kayıtlı talebelerin sayısı Kırımizâde'nin tahminlerine göre 13 bine yakındır. Fakat yukarıda ifade edildiği gibi Kırımizâde önce İstanbul'da 1891 yılında 6 bin ve 1892 yılında yaklaşık 9 bin talebe bulunduğunu belirtmiş, bu tahmininden dört gün sonra kaleme aldığı jurnalde ise 1892 yılında talebe sayısının 12 bin civarında olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla Kırımizâde'nin vermiş olduğu sayıların güvenilmez ve herhangi bir deftere yahut vesikaya dayanmadığı ifade edilebilir. Fakat Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin vermiş olduğu sayı ile Kırımizâde'nin soruşturmaları neticesinde varmış olduğu 12 bin sayısında bir mutabakatın söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum Kırmizâde'nin bilgi edindiği kaynakların yine Meşihat makamı çevresindeki kişiler olduğu düşünülürse, Meşihat'ın tahmini olarak bu sayıyı belirtmiş olduğu anlaşılmaktadır. Zira bu sayının tahmini olduğu ve İstanbul medreselerinde kaç talebenin kayıtlı olduğunun bilinmediği birçok defa ifade edilmiştir. Bu konuda, Meclis-i Mesalih-i Talebe'nin görevini layığı ile yerine getirmediği ve medrese talebelerinin sayısını dahi bilemediği arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır. Bu konuya dair bir belgede geçen, "*Meclis-i Mesalih-i Talebe'nin talebe-i ulûmun her halinden haberdar olması lazım geldiği halde Dersaadet medarisinde bulunan talebe-i ulûmun adedini bile bilmediği bu kerre maatteessüf görülmüş olmasıyla…*"[329] ifadeleri durumu özetler mahiyettedir.

[327] Kırımîzade Mehmed Neş'et Efendi, *Sultan İkinci Abdülhamîd Hanâ Takdim Edilen Jurnallerin Tahkik Raporları (1891-1893)*, 183.
[328] BOA, Y.PRK.MŞ, 3-6.
[329] BOA, Y.PRK. MŞ, 3-4.

Bu durum, bizim üzerinde çalışmış olduğumuz defteri ve onun göstermiş olduğu talebe sayısını tartışmalı hale getirmektedir. Zira bu defterde İstanbul'da 1893 yılı itibarıyla 20625 talebenin kayıtlı olduğu görülmektedir. Fakat hem Şeyhülislamlık tarafından kaleme alınan vesikalarda hem de diğer arşiv belgelerinde bu defterden hiç bahsedilmemektedir. Her ne kadar yukarıda ifade edildiği üzere bu defter üzerinde bazı notlarla talebelerin, vefat ettiği, uzun zamandır medreseye gelmediği için kayıtlarının silindiği vb. ifadeler bulunsa da anlaşılmaktadır ki Şeyhülislamlık bu defterin sıhhatine güvenmemektedir.

Bunun yanında kastedilenin bizim üzerinde çalıştığımız defter olup olmadığı anlaşılamamakla beraber bu defterdeki kayıtların padişahın ihsanlarından faydalanmak adına bir kere medreseye kayıt yaptırmış fakat bir daha medreseye uğramamış kişilerle dolu olduğunun belirtilmiş olması dikkat çekicidir. Her ne kadar yukarıda verilen örneklerden de anlaşıldığı üzere bazı talebelerin on-onbeş yıl sonra talebe olmadığı, medreseye uğramadığı anlaşılmışsa da bu durumlara dair notların çoğu 1892 yılından sonra deftere kaydedilmiştir. Ayrıca Şeyhülislamlığın belirtmiş olduğu 12 bin raddelerinde bulunan talebe sayısına bu tür durumlar da dahilidir. Yani Şeyhülislamlığın ön görüsüne göre, medreseye bir şekilde kayıt yaptırmış fakat derslere devam etmeyip başka işlerle meşgul olan kişiler dahil edildiğinde toplamda 12 bin civarında talebe nüfusu İstanbul'da bulunmaktadır.[330] Halbuki bizim incelediğimiz defterde 1870'lerin sonlarından 1893 yılına kadar İstanbul medreselerine kayıt yaptırmış kişilerin sayısını 20625 olarak gösterilmektedir. Bu sayı Şeyhülislamlığın ön görüsüyle çelişmektedir. Yani bu defterin elimizde bulunuyor olması, 1893 yılı itibarıyla, medreseye kayıt yaptırdığı halde talebeliği çeşitli sebeplerden dolayı bırakmış olan kişilerle beraber medreselerde 12 bin civarında kişinin değil 20625 kişinin kayıt yaptırmış olduğunu göstermektedir. Bu durum medreselerin denetimsiz ve ilgisiz bırakıldığını göstermektedir. Fakat hem Kırımizâde hem de Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin medrese talebelerinin nüfusu hakkında ifade ettikleri sayılar da tahminidir. Herhangi bir kaynağa ve vesikaya dayanmayan bu tahminler anlaşıldığı üzere, açık bir şekilde İstanbul medreselerine kayıtlı talebelerin sayısını vermekten uzaktır. Bunun yanında bizim incelemiş olduğumuz defterin de bu çelişkilerden ve kuşkulardan dolayı açık bir şekilde medrese talebelerinin sayısını göstermediği düşünülebilirse de Şeyhülislamlığın tahminlerinin üzerinde talebe sayısının İstanbul'da bulunduğuna yönelik bir veri sunduğu açıktır. Fakat defter üzerinde bulunan daha sonraki yıllara ait notlardan anlaşılmaktadır ki medrese talebelerinin kontrolleri yapılmamaktadır. Nitekim yukarıda vermiş olduğumuz örneklerden bazı talebelerin

[330]BOA, Y. MTV. 68-9, 2.

15 sene, 10 sene, 6 sene gibi uzun zamandır medreseyi terk etmiş oldukları, bu süre geçtikten sonra anlaşılmıştır. Bu durum medreselerde talebe kayıtlarının ve devamlılıklarının takip edilmesi hususunun aksatıldığını göstermektedir. Öte yandan Şeyhülislamlık bu durumu kabul etmiş ve İstanbul'da bulunan talebelerin sayılarak defterlere kaydedilmesi gerektiğini belirtmiştir.[331]

Bu defterden sonra medrese talebelerinin sayılarına dair bilgi edinebileceğimiz, daha sonraki tarihlerde tutulduğu anlaşılan iki defterden bahsedilebilir. Bu defterler 1893 yılından 1909'a kadar geçen süre içerisinde İstanbul medreselerine kayıt yaptırmış talebelerin sayılarına dair bazı yorumlar yapabilmemize olanak sağlamaktadır. Bu konuda elimizde Meşihat Arşivi'nde bulunan yedi ciltten oluşan talebe kayıt defterleri bulunmaktadır. Bu yedi cildin ilk dört cildini 2218, 2219, 2220 ve 2221 numaralı defterler oluşturmakta ve içerisinde bulunan talebelerin kayıt tarihleri, R.1300/M.1884-R.1325/M.1907 yılları arasındadır. Dolayısıyla bu defterlerin 1907 yılına kadar İstanbul'daki medreselerine kayıt yaptırmış olan talebelerin sayısını verdiği ifade edilebilir. Bu sayı, 14112'dir. Fakat bu defterde bazı medreselerin isimleri yoktur. Toplamda 147 medresenin kaydı bulunan defterde, 19. yüzyıl boyunca tutulmuş ve incelemiş olduğumuz daha önceki defterler dikkate alındığında en çok talebenin kayıtlı olduğu Fatih Medreseleri bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu medreselerin defterde yer almadığı hesaba katılırsa 14112 sayısından daha fazla medrese talebesinin bu tarihlerde İstanbul medreselerine kayıtlı olduğu düşünülebilir.

Defterin tutulma tarihi ise üzerinde bulunan medrese mühürlerinin yanına düşülen tarihlerden, 1901 yılı olduğu anlaşılmaktadır.[332] 1901 yılında tutulmaya başlayan bu defter, daha önceki yıllarda İstanbul medreselerine kayıt yaptırmış talebeleri de içine alarak oluşturulmuştur. 1907 yılına kadar bu deftere kayıt yapıldığı defterdeki kayıt tarihlerinden anlaşılmaktadır.

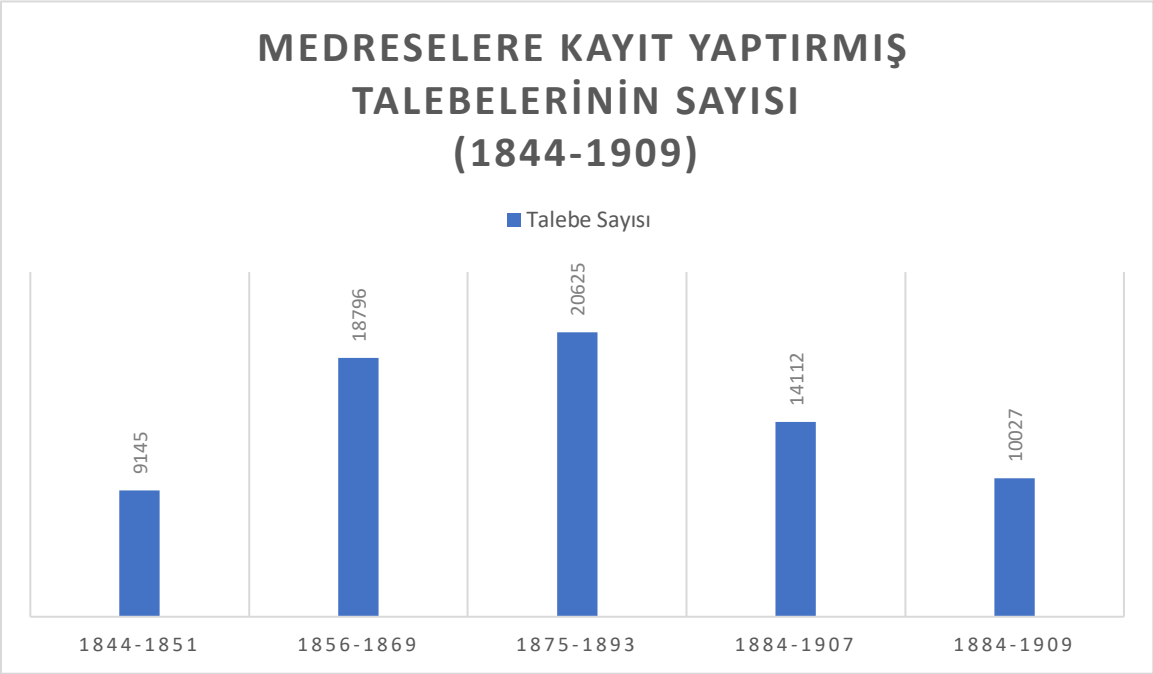
Yine Meşihat Arşivi'nde bulunan 2222, 2223 ve 2224 numara ile kayıtlı defterler ise yukarıda bahsedilen deftere kaydı yapılan talebelerin son kayıt yılları olan 1907 yılından iki yıl sonra, 1909 yılında tutulmuş defterlerdir. 167 medresede 10027 talebenin kayıtlı olduğu anlaşılan bu defterdeki talebelerin kayıt yılları ağırlıklı olarak R.1300/M.1884-R.1325/M.1909 yılları arasındadır. Bazı medreselerde bu kayıt yılı R.1330/M.1914 yılına kadar uzamaktadır.[333]

[331] BOA, YPRK.MŞ.3-4.
[332] İST.MFT.MSH.DFT2, 2218, 10.;İST.MFT.MSH.DFT2, 2218, 32.;İST.MFT.MSH.DFT2, 2219, 50.
[333] İST.MFT.MSH.DFT2, 2223, 103.

2.3. Defterlerin Değerlendirilmesi ve İstanbul'da Aktif Medrese Talebesi Sayısı

Tüm bu nüfus/kayıt defterlerinin sunmuş olduğu veriler dikkate alındığında 1844-1909 yılları arasında İstanbul'da bulunan medrese talebelerinin sayıları üzerine bazı değerlendirmeler yapılabilmektedir. Bu verilere göre medreselere Grafik 2'de de gösterildiği üzere, 1844-1851 yılları arasında 9145 talebe kaydolmuştur. 1856-1869 yılları arasında ise kayıtlı talebe sayısı 18797'dır. Bu sayı 1875-1893 yılları arasında 20625'e çıkmış, 1884-1907 yılları arasında 14112'ye düşmüştür. Medreselere 1884-1909 yılları arasında kayıtlı bulunan talebe sayısı ise 1909 yılında 10027'ye düştüğü görülmektedir. Tüm bu veriler daha önce de değinildiği üzere medreselerde eğitimlerine devam eden aktif medrese talebelerini değil, belirtilen yıllar aralığında medreselere kayıt yaptırmış talebe sayılarını göstermektedir. Bu sebeple bu defterdeki verilerden hareket edilerek aktif medrese talebesi sayılarına erişmek mümkün değildir. Zira bu defterlerdeki kayıtlar incelendiğinde birçok talebenin aktif olmadığı, uzun bir müddet önce talebeliği terk ettiği anlaşılmaktadır. Buna ilaveten bazı talebelere ise isimleri dışında herhangi bir kayıt düşülmediğinin görülmesi, talebeliği sonlandırıldığı belirtilen kişiler dışında defterlerde yer alan diğer kayıtlara da kuşku ile yaklaşmamızı elzem kılmaktadır. Zira bu talebeler de aktif olduklarını isimlerinin yanına düşülen geliş-gidiş tarihlerinden anladığımız diğer talebelere nazaran, talebeliği bırakmış kişilerdir.[334] Ayrıca 1875-1893 yılları arasında medreselere kayıt yaptırmış talebeleri gösteren defter örneğinde olduğu gibi aktif olmayan talebelerin aktif olmadıkları yıllar sonra anlaşılmıştır. Bu sebeple diğer kayıtlı ve özellikle isimlerinin yanında hiçbir hareket görülmeyen talebelere aktif talebe olmadığı nazarıyla bakmak daha doğru olacaktır. Dolayısıyla bu defterde kayıtlı talebeler sadece belirtilen yıl aralığında İstanbul medreselerine bir şekilde kaydolmuş, fakat aktif talebe olup olmadığı tartışmalı talebelerdir.

[334] Misal olarak 1856 yılında tutulmaya başlanan defterde Nur-i Osmaniye Medresesinde 91 numaralı talebenin sadece ismi vardır. İsminin yanında düşülmüş hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Fakat aynı medreseye kayıtlı diğer bazı talebelerin ne zaman memleketlerine veyahut cer amaçlı başka vilayetlere hangi tarihlerde gittikleri ve geri geldiklerine yönelik tarihler kaydedilmiştir. Defterde buna benzer birçok örnek bulunmaktadır. Bkz. BOA, NFS.d 437.

Grafik 2. 19. yüzyılın İkinci Yarısı ve 20. Yüzyılın Başında İstanbul Medreselerine kayıt yaptıran Talebelerinin Sayısı

Bunun yanında kayıtlı talebe sayılarının belirtilen yıl aralıklarında arttığı veya artmadığı üzerinde de bir çıkarım yapmak da zor görünmektedir. Zira bu defterlerde yer alan talebelerin tamamı belirtilen yıllarda yeni kayıt olan talebeler de değildir. Bu defterler, bir kısmı bir önceki defterden talebeliği devam eden kişilerin yeni defterlere geçirilmesiyle oluşmuş defterlerdir. Bir anlamda bu defterlerdeki veriler birbirinin içine geçecek şekildedir. Misal olarak 1844'te tutulmaya başlanan defterde Cedid Hasan Paşa Medresesi'ne kayıtlı Trabzonlu Ali bin Hasan 1856'da tutulmaya başlanan defterde de aynı medresede kayıtlı görünmektedir. 1844'de 29 yaşında olduğu belirtilen Ali bin Hasan 1856'da tutulmaya başlanan defterde 41 yaşına gelmiştir. Bu defterin de 1869 yılına kadar kullanıldığı göz önüne alınırsa Ali Bin Hasan, 1869 yılı itibarıyla 54 yaşındadır ve hala talebe olarak görülmektedir.[335] Ayrıca 1844 yılında tutulmaya başlayan defterdeki hareketliliğine nazaran[336] 1856 yılında tutulmaya başlanan defterde hareketliliğine dair hiçbir kayıt düşülmemiştir. Bu da Ali bin Hasan'ın talebeliği bıraktığını fakat kaydının düşülmediğini göstermektedir. Bu durum diğer defterler için de geçerlidir. Misal olarak 1870-1893 yılları arasını kapsayan defterde, kayıtlı talebelerin en erken kayıt yapılan yıllar yoğunlukla 1875 ve 1880 arasındadır. Fakat bazı talebelerin kayıt tarihleri çok daha erkendir. Misal olarak bu defterde Tabhane Medresesinin 42. sırasında kayıtlı bulunan

[335] BOA, NFS.d. 185., 7. ; BOA, NFS.d. 437., 25.
[336] Ali Bin Hasan'ın bu defterdeki son hareketliliği 1851 yılında gitmiş olduğu Edirne'ye yöneliktir. Bkz. BOA, NFS.d . 185., 7.

Gümülcineli Mustafa Efendi, H.1275/M.1859 yılında kayıt yaptırmıştır. Mustafa Efendi'nin H.1250/M.1835 doğumlu olduğu görülmekte ve 24 yaşında Tabhane Medresesine kaydolduğu anlaşılmaktadır. Fakat Mustafa Efendi'nin kayıtlı bulunduğu defterin oluşturulmaya başlandığı yıl olan 1884 yılında 49 yaşında olduğu dikkat çekicidir. Zira Mustafa Efendi, bu defterin oluşturulmaya başlanmasından önce Tabhane Medresesi'ne kaydedilmiştir. 1884 yılında ise bu deftere ismi geçirilmiştir. Bunun yanında, Mustafa Efendi, bu deftere en son talebe kaydı yapıldığı yıl olan 1893 yılında 58 yaşındadır ve hala talebe olarak görülmektedir. Ayrıca bu deftere son kayıtların (talebe nakil, talebe terkin vb.) düşüldüğü yıl olan 1905 yılına kadar, yani 70 yaşında olduğu halde hala talebe olarak kayıtlı olduğu görünmektedir. Mustafa Efendi için bu defterde dersiam ya da müderris olduğuna dair herhangi bir kayıt da bulunmamaktadır.[337] Dolayısıyla bu kayıtların aktif talebe sayısını göstermeleri açısından güvenilmez olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır. Fakat kayıtlı talebe sayısı ile ilgili olarak, 19. yüzyılın ikinci yarısının ortalarına doğru bir yükselişin söz konusu olduğu ifade edilebilir. Bu durum, aşağıda izah edilecek olan aktif talebe sayılarındaki artış ile de doğru orantılı olduğu söylenebilirse de bu artışa paralel olarak medreseye kayıt yaptırdığı halde medreseye gitmeyenlerin sayılarının bir hayli arttığını göstermektedir.

Bununla beraber elimizde daha çok 19. yüzyılın ikinci yarısında medrese talebelerinin cerre çıkma hususları ile ilgili olarak muhtelif yıllar için yetkililer tarafından belirtilen aktif talebe sayıları bulunmaktadır. Bu aktif talebe sayılarının bir kısmı bu şekilde veri sunan belgelerden elde edilerek değerlendirilmiştir. Diğer kısmı ise cerre giden talebelere harcırah olarak verilen paranın talebelere bölünmesi ile İstanbul'da o yıl aktif olan en az talebe sayısı ortaya çıkartılmaya çalışılmıştır. Tüm bunların yanında, 1869 ve 1886 yılında oluşturulmuş olan medrese nüfus defterlerindeki veriler kullanılarak 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başına dair İstanbul'da bulunan aktif medrese talebesi sayısı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Yapılan bu çıkarımlar Tablo-1'de gösterilmiştir.

[337] Bkz. BOA, MŞH.d. 2212. 10.

Yıl	Aktif Talebe Sayısı
1858	4985[338] (en az talebe sayısı)
1859	4460[339] (en az talebe sayısı)
1860	4896 [340] (en az talebe sayısı)
1861	3820 [341] (en az talebe sayısı)
1869	5769[342]
1879	4500[343]
1882	4 bin küsür[344] (en az talebe sayısı)
1885	6608[345]
1886	7157[346]
1893	6 bin raddesinde [347]
1894	7 bin[348] (en az talebe sayısı)
1895	5951[349]

[338] Araştırmamızın 4. Bölümünde izah edilecek olduğu üzere İstanbul'da bulunan talebelere cerre gideceklerinden dolayı belirli bir harcırah verilmektedir. Bu harcırah miktarı 1858 yılında 249250 Kuruş olarak ifade edilmiştir. Her bir talebeye ellişer Kuruş verildiği belirtildiğinden ve toplamda 249250 Kuruş harcırah olarak verildiği ifade edildiğinden dolayı, 1858 yılında cerre giden talebe sayısı 4985 olarak hesaplanmıştır. Bu 4985 sayısı da 1858 yılında İstanbul'da bulunan aktif talebelerin olabilecek en az sayısı olarak belirtilmiştir. Bkz. BOA, A. A.MD. 94-95.; BOA, A. MKT. MVL. 133-39.; BOA, İ.MVL. 454-20295.

[339] Her bir talebeye ellişer Kuruş harcırah verildiği belirtildiğinden ve toplamda 223000 Kuruş harcırah olarak verildiği ifade edildiğinden dolayı, 1859 yılında cerre giden talebe sayısı 4460 olarak hesaplanmıştır. 4460 sayısı da 1859 yılında İstanbul'da bulunan aktif talebelerin olabilecek en az sayısı olarak belirtilmiştir. Bkz. BOA, A. A.MD. 94-95.; BOA, A. MKT. MVL. 133-39.; BOA, İ.MVL. 454-20295.

[340] Her bir talebeye ellişer Kuruş harcırah verildiği belirtildiğinden ve toplamda 244800 Kuruş harcırah olarak verildiği ifade edildiğinden dolayı, 1860 yılında cerre giden talebe sayısı 4896 olarak hesaplanmıştır. 4896 sayısı da 1860 yılında İstanbul'da bulunan aktif talebelerin olabilecek en az sayısı olarak belirtilmiştir. Bkz. BOA, A. A.MD. 94-95.; BOA, A. MKT. MVL. 133-39.; BOA, İ.MVL. 454-20295.

[341] 3820 sayısı 1861 yılında toplamda cerre giden talebe sayısı olarak velirtlmiştir. Bu sebeple 3820 sayısı 1861 yılında İstanbul'da aktif halde bulunan medrese talebelerinin en az sayısı olarak belirtilmiştir. BOA, ML.MSFd.15581.; BOA, ML.MSFd. 15583.; BOA, ML.MSFd. 15585.; BOA, ML.MSFd. 15586.; BOA, ML.MSFd. 15589.; BOA, ML.MSFd.15591.

[342] *Cedvel-i Medaris-i Asitane ve Bilâd-ı Selâse*, Konya Koyunoğlu Müzesi Kitaplığı, nr.13363.

[343] BOA, Y.A.HUS. 161-27. 1879 yılına ait diğer bir belgede ise İstanbul'da Mevcut talebe sayısının 3792 olduğu ve bunların 2942 kişisinin cerre gideceği, 850 kişinin İstanbul'da kalacağı belirtilmiştir. Bkz. BOA, Y.A.HUS. 161-88.

[344] Cerre giden talebe sayısıdır. Bu sebeple belgede belirtilen 4 bin küsür ifadesi 1882 yılında İstanbul'da bulunan aktif talebe sayısının en azı olarak ifade edilmiştir. BOA, Y.PRK.AZJ. 8-21.

[345] BOA, Y. PRK. MŞ.

[346] Y.PRK. MŞ.2-1.

[347] BOA, Y.A.RES. 68-23.

[348] Her bir talebeye ikişer Mecidiye verildiği belirtildiğinden ve toplamda 14 bin Mecidiye harcırah olarak verildiği ifade edildiğinden dolayı, 1894 yılında cerre giden talebe sayısı 7 bin olarak hesaplanmıştır. Bu 7 bin sayısı da 1894 yılında İstanbul'da bulunan medrese talebeleri sayısının en azı sayısı olarak belirtilmiştir. Bkz. BOA, BEO, 319-23877.; BOA, BEO, 382-24600.; BOA, BEO,377-25231.; BOA, BEO, 355-26569.; BOA, BEO, 369-27669. Bir diğer belgede ise İstanbul'da mevcut talebe miktarının 1894 yılında 6 bin raddesinde olduğu ifade edilmiştir. Bkz. BOA, MV. 78-83.

[349] BOA, Y.PRK.MŞ. 6-57.

1896	7014[350]
1897	6 bin[351] (en az talebe sayısı)
1899	4991[352] (en az talebe sayısı)
1911-12	5041[353]

Tablo 1. İstanbul'da Bulunan Aktif Medrese Talebesi Sayısı

Tablo-1'de belirtilen yıllara dair İstanbul medreselerinde bulunan aktif talebe sayılarının hiç de anlamsız olmadıkları görülmektedir. Fakat 1869 ve 1886 yıllarında sayılmış ve bir defter/cetvel haline getirilmiş olduğu gibi bunlardan başka herhangi bir kayıt elimizde yoktur. Bu yıllara dair verilen sayıların dışındaki sayılar herhangi bir deftere dayanmamaktadır. Birçoğu tabloda da ifade edildiği üzere medrese talebelerinin cerre giderken onlara devlet tarafından tahsis edilen harcırah ve gemi-şimendifer bilet ücretlerinin belirlenmesi aşamasında yetkililer tarafından bazen tahmini olarak ifade edilmiş sayılardır. Fakat bu sayılar 1869 ve 1886 yıllarındaki kayıtlarla birlikte değerlendirildiğinde anlam kazanmaktadır. Zira bu sayılarla tahmini sayılar bir uyuma işaret etmektedir. Elde ettiğimiz bu verilere göre 1880'li yıllardan itibaren İstanbul'da bulunan aktif medrese talebesi sayısında belirli miktarda artış olduğu anlaşılmaktadır. 1911 yılında ise bu sayı 1869 yılındaki seviyesine geri düşmüştür.

Yukarıda izah edilen medrese kayıt defterleri ile burada sunulan aktif talebe sayılarına dair veriler birbiri ile karşılaştırıldığında ise karşımıza çıkan tablo, birçok medrese talebesinin 19. yüzyılın ortalarından itibaren artan bir şekilde medreselere kayıt yaptırdığını, fakat büyük bir kısmının aktif talebe olmadıklarını göstermektedir. Bu durum dönem kaynaklarında sıkça dile

[350] BOA, Y.PRK.MŞ. 6-57. Belgeye göre İstanbul'da kalan talebe sayısı ise 400'dür.

[351] Her bir talebeye ikişer Mecidiye verildiği belirtildiğinden ve toplamda 12 bin Mecidiye katık bahası olarak verildiği ifade edildiğinden dolayı, 1897 yılında cerre giden talebe sayısı 6 bin olarak hesaplanmıştır. Fakat belirtilen bu sayı belgede geçen ifade ile 2 Şaban 1315 tarihi itibarıyla cerre giden talebeleri kapsamaktadır. Bu tarihten sonra 1897 yılında cerre giden talebenin var olup olmadığı belirtilmemiştir. Bu 6 bin sayısı da 1897 yılında İstanbul'da bulunan aktif talebelerin olabilecek en az sayısı olarak belirtilmiştir. Bkz. BEO, 1058-79336.

[352] 4991 sayısı 5 Şaban 1317/1899 tarihi itibarıyla cer için İstanbul'dan taşraya giden talebeleri ifade etmektedir. Bu tarihten sonra 1899 yılında cerre giden talebenin var olup olmadığı belirtilmemiştir. Dolayısıyla bu sayı 1899 yılında İstanbul'daki medreselere aktif bir şekilde bulunan talebelerin en az sayısı olarak ifade edilmiştir. Bkz. BOA. Y.PRK. ZB. 23-99.

[353] *Dersaadet ve Vilâyatda Kâin Mekâtib-i Resmiye ve Hususiyye ve Dersaadetde Bulunan Medâris-i İslamiyye ile Kütüphânelere Dair İstatistik Mecmuasıdır,* (Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye: Matbaa-i Amire, 1327), 34-25. Meşihat Arşivi'ne bulunan 14 Nisan 1910/3 Rebiülahir 1328 tarihli Dersaadet Talebeleri İstida Defteri'nde yer alan bir kayda göre ise bu tarihte İstanbul'da bulunan medrese talebelerinin sayısı beş bine baliğdir. Bkz. Meşihat Arşivi, Dersaadet ve Taşra Talebeleri İstida Defterleri, nr. 2102, 204.

getirilen bir ifade olarak medrese talebelerinin askerlikten kaçmak için medreselere kayıt yaptırdığı eleştirisi bağlamında aşağıda değerlendirilecektir.

2.4.İstanbul'da Talebe Sayısının Artışında Kur'a Sınavlarının İptal Edilmesinin Etkisi

Medrese talebelerinin sayılarını gösteren defterler incelendiğinde İstanbul'da bulunan medrese talebesi sayısının 19. yüzyılın sonlarında belirli bir oranda artış halinde olduğu gözlemlenmektedir. Artan sayıya askerlikten kaçmak için medreseye kaydolan kişilerin sebep olduğuna yönelik kayıtlar bu konuyu mercek altına almamızı elzem kılmaktadır. Zira Yeniçeri Ocağının kaldırılmasının ardından peyderpey zorunlu askerlik uygulamasına geçilmiş, Osmanlı tebaasının nasıl silah altına alınacağı çeşitli kurallara bağlanmıştır. Bu konuda yapılan düzenlemelerde medrese talebelerine yönelik hükümler oldukça açık bir şekilde belirlenmiştir. Bu konudaki ilk düzenlemelerden olan 1846 yılındaki Kur'a Kanunu'nda medrese talebelerinin hangi şartlarda askere alınacağı, hangi koşullarda askerlikten muaf tutulacağı belirtilmiştir. Osmanlı Devleti'nin medrese talebelerine yönelik askerlik hususundaki yaklaşımı ilimle meşgul olmanın oldukça değerli görüldüğünü göstermektedir. Zira İslam dini gereği, askerlik kutsal bir uğraşı olsa da ilim sahibi insanların sayılarının artması bir o kadar önemlidir.[354] Bu sebeple medrese talebelerinin askerlikten muaf tutulması gerekliliği tartışılmışsa da bu durumun suistimal edileceği göz önünde bulundurulmuştur. Zira askerlikten kaçmak isteyenlerin medreselere dolacağı, bu sebeple hem askerlik için insan kaybının yaşanacağı hem de ilimle meşgul olmak istemediği halde medreseye kaydedilen bu kişilerin ilimde de mesafe kat edemeyeceği düşünülerek, imtihan usulünün kullanılması gerektiğine karar verilmiştir.[355] İmtihanların da nasıl yapılacağı yine bu kanunda belirlenmiştir. Medrese talebeleri, bulundukları kaza merkezlerinde oluşturulacak olan imtihan heyeti tarafından kur'a öncesi sınava tâbi tutulacaklardır. Yirmi ve yirmi bir yaşında olanlar, *İzhar*'dan, yirmi iki, yirmi üç yaşında olanlar *Kafiye*'den, yirmi dört-yirmi beş yaşında olanlar *Molla Cami* ve *Fenari*'den imtihan edilecek, başarılı olanlar o yıl askerlikten muaf olacak, başarısız olanlar ise kur'aya katılacaktır. Kur'a işlemlerinde ismine kur'a isabet eden talebe silah altına alınacaktır.[356] 1846 Kur'a kanunda, altı yıl boyunca sınavlarda başarılı olan medrese talebelerinin bundan sonra da

[354] Rıdvan Ayaydın, *Osmanlı Devleti'nde Askeri Yükümlülükler ve Muafiyetler (1826-1914)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011, 100.
[355] Ayaydın, *Osmanlı Devleti'nde Askeri Yükümlülükler ve Muafiyetler (1826-1914)*, 101.
[356] Ayaydın, *Osmanlı Devleti'nde Askeri Yükümlülükler ve Muafiyetler (1826-1914)*, 101.

redif sınıfına kaydedilmeksizin askerlikten muaf olacakları belirtilmiştir.[357] Fakat bu durum 1870 yılında hayata geçirilen Kur'a Kanunu'nda ortadan kaldırılmış, medrese talebelerinin altı yıl boyunca başarılı olma durumunda askerlikleri ertelenecek fakat, askerlik yaşından çıktıktan sonra redif sınıfına kaydedileceklerdir.[358] Bu kanunda da medrese talebelerinin nasıl ve hangi şartlarda sınavlara gireceği belirlenmiştir. 20-21 yaşındakiler Sarf, Nahiv ve Hüsn-i hattan, 22-23 yaşındakiler Nahiv, Mantık, *Fenari* ve İmladan, 24-25 yaşındakiler Mantık, *Tasavvurat*, *Tasdikat* ve Arapça veya Türkçe bir kompozisyon yazarak sınava tâbi tutulacaklardır.[359] Burada yapılan değişiklikle sözlü sınavın yanında medrese talebelerinin yazı ve dil becerilerinin de ölçüldüğü görülmektedir. Bunun yanında medrese talebelerinin bulundukları yerde redif taburu tarafından denetleneceği yine bu kanunda belirtilmiştir. Böylelikle hangi medresede kayıtlı oldukları, medreseye giriş tarihleri, yaşları ve eşkallerini içeren şahadetname ile bulundukları yerdeki redif binbaşısı bilgilendirilmiş olmaktaydı. Ayrıca redif binbaşısı üç ayda bir medreseleri denetleyecek ve gelen giden talebelerin durumlarını deftere kaydedecektir.[360] İstanbul'da bulunan medrese talebelerinin de kanunda sınavlarının nasıl yapılacağı, hangi şartlar altına gerçekleşeceği belirtilmiştir:

58. Bend: *"...Dersaadet medarisinde bulunanları dahi bab-ı vala-yı fetvapenahiden taleb ve celb ile geceli gündüzlü medresenişin talebeden olub olmadıkları ve kangı seneye mahsuben icra olunan kur'a-i şeriye neferatından bulundukları ve kangı senede dahil-i esnan-ı askeriye oldukları ve ne tarihinde medreseye girdikleri badel-tahkik dar-ı şurada dar-ı şura müftüsü ve azasıdan iki üç zat ile bab-ı fetvapenahiden bil-muhabere memur buyrulacak zevat huzunda ve tahsis olunacak günlerde sinlerine göre meşrut olan derslerden imtihanları icra olunarak isbat-ı ehliyet-i ilmiye eyledikleri halde sene-i atiyeye terk olunarak ve son imtihanları ise redife nakl edilmek üzere yedlerine ilmühaber verilüb..."*[361]

1870 yılında hayata geçirilmiş olan bu kanunda İstanbul'da bulunan medrese talebelerin askerliğe ilişkin durumları oldukça açık bir şekilde belirtilmiştir. Dolayısıyla her yıl askerlik yaşı gelen medrese talebeleri sınava tâbi tutulmakta ve başarılı olduğu taktirde askerliği ertelenerek eğitimine gelecek seneki sınava kadar devam etmektedir. Sınavdan başarısız

[357] Hasan Yıldız, "Medrese Talebelerinin Kur'a İmtihanlarından Muaf Tutulmalarının Sebep ve Sonuçları", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 2, Güz 2020, 1083.
[358] Ayaydın, *Osmanlı Devleti'nde Askeri Yükümlülükler ve Muafiyetler (1826-1914)*, 102.
[359] Ayaydın, *Osmanlı Devleti'nde Askeri Yükümlülükler ve Muafiyetler (1826-1914)*, 103.
[360] Ayaydın, *Osmanlı Devleti'nde Askeri Yükümlülükler ve Muafiyetler (1826-1914)*, 103.
[361] *Kur'a Kanuname-i Hümayunu*, Ceride-i Askeriye Matbaası, 1288, 47.

olanların ise doğrudan silah altına alındığı anlaşılmaktadır. İlgili maddeden de anlaşılacağı üzere medrese talebelerinin askerlik hususunda sıkı bir kontrole tâbi tutulduğu görülmektedir. Her yıl yapılan sınavlarda medrese talebelerinin gerçekten medresede eğitim almak isteyen kişilerden mi oldukları yoksa medreseye ismini yazdırıp başka işlerle meşgul olan kişilerden mi olduklarının tespiti noktasında kur'a sınavlarının etkili olduğu söylenebilir. Fakat bu sınavlarda bazı usulsüzlük ve adam kayırma vakalarının zaman zaman gündeme geldiğini de ifade etmemiz mümkündür.

Medrese talebelerinin askere alınma durumu ve kur'a sınavları hakkında en önemli gelişme ise 1892 yılında yaşanmıştır. Zira bu yıl medrese talebelerinin kur'a sınavları askıya alınmış ve 16 yıl boyunca da uygulanmamıştır. Sultan II. Abdülhamid'in kararıyla hayata geçirilen bu uygulama medrese talebelerinin eğitim hayatları boyunca askerlikten muaf olmasını sağlamaktaydı. Dolayısıyla bu tarihten itibaren medreseye giriş yapan kişilerin gerçekten medresede eğitim almak isteyen kişiler mi yoksa askerlik vazifesinden kaçmak isteyen kişiler mi olduklarına yönelik kuşkular ve eleştiriler artmıştır. Fakat hemen belirtilmelidir ki bu kararın alınmasına neden olan vaka açıklanmaya muhtaç bir konudur. Bu konuya ileride temas edilecektir. Medrese talebelerine yönelik bu eleştirilerin iki farklı sebepten kaynaklandığı ifade edilebilir. Bunlardan ilki yapılan kur'a imtihanlarının gerçekten medresede eğitim almak isteyenlerle askerlikten kaçmak gibi başka sebeplerle medreseye kaydolmuşları birbirinden ayırmaya yetmediği eleştirisidir. İkincisi ise doğrudan kur'a imtihanlarının iptal edilmesi ile ilgili olarak medresede bulunan talebelerin askerlikten kaçmak için medreseye kayıt oldukları eleştirisidir.

Kur'a imtihanlarının güvenilirliği konusunda, Kırımizâde Seyyid Mehmed Neşet Efendi'nin daha kur'a imtihanları medrese talebeleri için iptal edilmeden önce, 1890 yılında kaleme almış olduğu medreseler hakkındaki raporunda bahsedilmektedir. Kırımizâde'ye göre medreselerdeki talebe sayısının artmasındaki en önemli sebep askerden kaçma amacıyla insanların medreselere kayıt yapmış olmasıdır.[362] Halbuki Kırımizâde'nin bu yorumu yapmış olduğu tarihte henüz kura sınavları kaldırılmış değildir. Her yıl askere alma yaşına dahil olan talebeler sınavlara tabi tutulmakta ve başarısız olanlar askere alınmaktadır. Fakat Kırımizâde yapılan bu sınavlarda bazı kayırmaların varlığına dikkat çekmektedir: "*Talebe-i müşarünileyhimin askerden muafiyetleri için icra kılınan imtihanlar bazen sakin oldukları medresesi müderrisleri veya*

[362] BOA, Y.PRK.MŞ. 3-6.

tederrüs eyledikleri hocalarının üstatları huzurunda îfâ kılındığına ve mümeyyizler dahi 'bu talebe bizim hocanın çırağıdır veyahut şakirdimin şakirdidir ona müsaadeli davranılmalıdır' fikrinde bulunmalarından nâşi imtihana alınması ve taacüb-i fesadları karıştığına ve bu sebeble daha doğrucası okuyup-yazmayı bilmeyen birtakım asker kaçakları muafiyet-i resmiye-i fevkaladeye nail olduklarına ve bunlardan ekserisi ancak dört-beş sene imtidad eden imtihan zamanında nahiv ve mantık'dan imtihan dersini şemm-i tedarik-i tahsil ile uğraşarak o müddeti aşırdıktan sonra medreseyi ve kisveyi terke müsterihan memleketleri caniblerine azimet eylemekde ve yerlerine diğer o fikr-i mezmumda olanlar gelmektedirler."[363] Kırımizâde'nin ifade etmiş olduğu bu durumun ortadan kalkması için önerisi ise kur'a sınav heyetinin bu sorunları önlemeye yönelik oluşturulması gerekliliğidir. Ona göre imtihan heyetleri medrese talebelerinin kendi hocalarından değil başka hocalardan oluşmalıdır. Misal olarak Bayezid dersiamları Fatih Medreselerinde bulunan talebeye, Fatih dersiamları Bayezid Medresesindeki talebeleri sınava tabi tutmalıdır.[364] Kırımizâde'nin bu eleştirisi kur'a imtihanlarında bazı kayırmaların olduğunu göstermesi açısından oldukça değerlidir. Fakat bu durumun yaygınlığı konusunda elimizde yeterli derecede örnek bulunmamaktadır. Kırımizâde'nin, bu usulsüzlüklerin binlerce kişinin askerlikten kaçması adına kayrıldığı ve medreselerin asker kaçakları ile dolmasına sebebiyet verecek kadar yaygın bir hal aldığına yönelik görüşüne kuşkuyla yaklaşmamız gerekmektedir. Zira kur'a imtihanlarının kaldırılması ve medrese talebelerinin askerlikten muaf tutulmasının ardından sınav uygulamasının geri getirilmesi gerektiğine dair birçok görüş bulunmaktadır. Özellikle ulema içerisinde bu uygulamanın geri getirilmesi gerektiğine dair isteklerin bulunuyor oluşu, yapılan bu imtihanların işe yaradığını, gerçekten talebe olanla askerlikten kaçma amacıyla medreseye girenleri ayırabildiğini göstermektedir. 1898 yılında İstanbul medreselerinde müderrislik yapan dört müderrisin kaleme almış olduğu medreselerin durumu hakkındaki arîzada bu konuya temas edilmektedir. Müderrisler, "*talebe için muhsenat-ı adîdeyi câlib olan kur'a imtihanının kemâ-fi's-sabık ihya ve mer'iyü'l icra buyrulması*"[365]nı istemektedirler. Müderrislerin talebeler için birçok anlamda hayırlı olduğunu düşündükleri kur'a imtihanlarının eskiden olduğu gibi uygulamaya konulmasını istemiş olmaları, Kırımizâde'nin görüşlerinin bazı abartılar içerdiğini düşündürmektedir. Ayrıca ilerleyen yıllarda da kur'a imtihanının yeniden uygulanmasına yönelik isteklerin yoğunlaştığı görülmektedir. 1903 yılında El- Hac Ali Bağdâdî tarafından kaleme alınan medreselerin durumu hakkında raporda, medreselerin asker firarileriyle dolu

[363] BOA, Y.PRK.MŞ. 3-6.
[364] BOA, Y.PRK.MŞ. 3-6
[365] BOA, YEE, 81-44.

olmasının sebebinin sınavların yapılmamasından kaynaklandığı ifade edilmektedir. Bağdâdî bu duruma ilaveten derslerine layıkıyla çalışanlarla çalışmayanların birbirinden ayırt edilmesi için yıl sonu sınavlarının olması gerektiğini belirtmektedir.[366]

II. Meşrutiyet'in ilanının ardından medreselerin ıslah edilmesi gerektiğine dair kaleme alınan yazılarda da kur'a imtihanlarının kaldırılmasının medrese eğitimine indirilen en ağır darbe olduğuna işaret edilmiştir.[367] Bu konuda fikir beyan edenler arasında Mustafa Sabri Efendi de bulunmaktadır. *Beyânü'l-Hak*'ta yer alan bir yazsında gerçekten medrese talebesi olan kişilerle medreseleri çıkarları uğruna kullanan kişilerin birbirinden ayrıt edilemediğine dikkat çekerek, bu duruma sebep olarak kur'a imtihanlarının iptal edilmesini belirtmektedir.[368] Tüm bu örneklerden kur'a imtihanlarının Kırmizâde'nin belirttiğinin aksine işe yaradığını göstermektedir. İmtihanların, uygulandığı dönemde her ne kadar bazı eksiklikler muhtemelse de asker kaçaklarıyla gerçekten medreseye ilim tahsilinde bulunmak için gelenleri birbirinden ayırabildiği anlaşılmaktadır. Zira 1909 yılında Meclis-i Mebusan celsesinde medrese talebelerinin askerliği hususunda konuşma yapan İstanbul Mebusu Mustafa Asım Efendi imtihan sisteminin önemine atıf yaparak geçmişteki sınav uygulamasının oldukça ciddi bir şekilde yapıldığına değinmektedir. Bu konuda Mustafa Asım Efendi, *"... öteden beri talebe-i ulûm muntazaman imtihana tâbidir. Hatta bendenizin pek çocukluğumda İstanbul'da bulunduğum hocalarla [...] münasebetim ziyade olduğu için talebe-i ulûmun haline pek ziyade vâkıf olduğum gibi, müşhahadeten bir 30-35 senelik ahvaline de vakıfım. O devrin uleması talebe-i uluma, imtihanları ciddiyetle icraya muvafık olduğunu daima tavsiye ederler ve bu suretler icra ederlerdi*."[369] demektedir. Mustafa Asım Efendi'nin ifadelerinden kur'a sınavlarının ciddi bir şekilde yapıldığını anlamak mümkündür. Bunun yanında medrese talebelerinin askere alınması konusunda imtihan usulüne geçildiği 1846 yılından itibaren medreseler hakkında birçok eleştiri yapılmasına rağmen bu konuda bir eleştiri yapılmamıştır. Zira daha önce de ifade edildiği gibi ilmi seviyeleri, dünya ile olan irtibatları, yabancı dil bilme durumları, eğitim sürelerinin uzun olması vb. birçok konuda medrese talebeleri eleştirilmiştir. Fakat talebelerin askerden kaçmak için medreseye kayıt oldukları veya sınavlarda yapılan

[366] BOA, Y.PRK.MŞ, 7-77.
[367] Yıldız, "Medrese Talebelerinin Kur'a İmtihanlarından Muaf Tutulmalarının Sebep ve Sonuçları", 1098.
[368] Yıldız, "Medrese Talebelerinin Kur'a İmtihanlarından Muaf Tutulmalarının Sebep ve Sonuçları", 1098.
[369] *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre 1, C. 2, İnikâd 39, 25 Şubat 1324, 209.

usulsüzlük sebebiyle medreselerin asker kaçaklarıyla dolduğu gibi eleştiriler söz konusu olmamıştır.

Vermiş olduğumuz örnekler Kırımizâde'nin bahsetmiş olduğu bu usulsüzlükler ve kayırmaların sınırlı sayıda olabileceğini, bu tür usulsüzlüklerin genele teşmil edilemeyeceğini göstermektedir. Fakat 19. yüzyılın sonlarında ve II. Meşrutiyet döneminde medrese talebelerinin askerlik konusunda çokça eleştirildikleri görülmektedir. Bu durumun oluşmasındaki ilk sebep ifade ettiğimiz gibi kur'a imtihanlarının iptal edilmesinden önce, bu imtihanlarda yaşanan usulsüzlüklerdir. İkincisi ise doğrudan 1892 yılında Sultan Abdülhamid tarafından kur'a imtihanlarının iptal edilmesi ve medrese talebelerinin eğitim hayatları boyunca askerlikten muaf tutulmuş olmalarıdır.

2.5.Medrese Talebelerinin Askerlikten Muaf Tutulması

1892 yılında Sultan II. Abdülhamid'in iradesiyle medrese talebelerinin kur'a sınavları ertelenmiş ve ardından 16 yıl boyunca da bir daha yapılmamıştır. Böylece bu süre zarfı içerisinde medrese talebeleri eğitim hayatları boyunca askerlikten muaf tutulmuşlardır. 1846 yılından itibaren uygulanagelen bu kur'a sınavı sisteminin ortadan kaldırılması konusunda hem dönem şahitleri hem de bu konuya temas eden bazı araştırmalarda çeşitli yanlış anlaşılmaların olduğunu ifade etmemiz mümkündür. Zira bu sonucun ortaya çıkmasının ardında yatan sebep 1892 yılında İstanbul'a kur'a sınavları için gelen taşralı medrese talebelerinin oluşturmuş olduğu yoğunluk ve karışıklıktır. Bu konudaki arşiv vesikaları 1892 yılında çok kalabalık bir talebe grubunun İstanbul'da bulunduğunu, hanların, kahvehanelerin ve İstanbul sokaklarının medrese talebeleriyle dolu olduğunu ifade etmektedir.[370] Bu talebelerin neden kur'a sınavlarını vermek için İstanbul'a geldiği konusu çok açık değildir. Konuyla ilgili bilgi aktaran belgelerde eskiden olduğu gibi kur'a imtihanlarının kaza merkezlerinde yapılması gerektiğinin belirtilmesinden, daha önce kur'a imtihanlarının talebelerin eğitim gördükleri kaza merkezlerinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Hal böyle iken birçok medrese talebesi sınavlarını vermek için İstanbul'a gelmiştir. Bu konuda Hasan Yıldız, 10 Mart 1909 yılında gerçekleşen bir Meclis-i Mebusan celsesindeki Mustafa Asım Efendi'nin söylediklerini alıntılayarak, talebelerin taşradaki sınavlarda adaletsiz uygulamalara maruz kalması sebebiyle İstanbul'a

[370] BOA, YPRK.MŞ, 3-40.

geldiklerini belirtmektedir.[371] Mustafa Asım Efendi bu konuda, "*taşralarda imtihanlar icra edilirken adalet muhafaza edilmiyor. Buranın adaletinden istifade etmek üzere geliyorlar lafları oldu*."[372] diyerek bu düşüncenin kendisinde söylentilerle hasıl olduğu izlenimi vermektedir. Arşiv vesikaları ise doğrudan adaletsiz sınav uygulamalarına atıf yapmaksızın, bu hadisenin vuku bulmasına bazı aksaklıkların sebebiyet verdiğini göstermektedir. Bu konudaki belgelere göre, daha önce kaza merkezlerinde yapılagelen kur'a sınavları liva ve vilayet merkezlerinde yapılmasına karar verilmiş, kaza merkezlerinden liva ve vilayet merkezlerine sınav için giden talebeler çeşitli sorunlar yaşayarak, burada sınav olamamışlar ve İstanbul'a gelmişlerdir.[373] Diğer bir belgede ise, eskiden beri kaza merkezlerinde yapılan sınavlar H.1303/M.1886 yılında askere alma kanununda yapılan değişiklikten dolayı liva ve vilayet merkezlerine alındığı[374] ifade edilmektedir. Belgenin devamında ise: "*Bunun üzerine talebe-i mumaileyhim bazı müşkilat ve suûbete tesadüf etmekle beraber bunlardan bir takımı dahi bulundukları vilayetin cesameti liva veyahut vilayet merkezinin bu'd mesafesi cihetiyle fazla masraf ve zahmet ihtiyarına mecbur olmasından dolayı dört seneden beri Dersaadet'e peyder pey bu makule taşra talebesi gelmekte ve çoğunun imtihanlarını verememek yahud yedlerindeki cüzzi akçeyi kamilen sarf etmiş olmak sebebiyle avdet edemeyerek hane ve kahve köşelerinde sefalet ve müzaya ile imrar-ı vakit eylemekte olduğu...*"[375] belirtilmektedir. Bu ifadelerden medrese talebelerinin sınav yerlerinin vilayet ve kaza merkezlerine alınmasından dolayı zor durumda kaldıkları anlaşılmaktadır. Bu konuda bazı şikayetlerin olduğu görülmektedir. 19 Haziran 1892 tarihinde Niğde'den İstanbul'a çekilen bir telgraf bu konuda talebelerin bazı mağduriyetler yaşadıklarını göstermektedir. Bu telgrafta kur'a imtihanlarının memleketlerinde icra edilmesini isteyen talebeler, kendilerine uzak olan Kayseri'ye gitmeleri durumunda mağduriyet yaşayacaklarını ifade etmektedirler.[376] Bu gibi şikayetlerin sayısının bir hayli yüksek olduğu ve talebelerin müşkül durumda kaldıkları yine aynı belgede geçen "*talebe tarafından böyle sözlerle vuku' her vakit eksilme olmadığından buna bir çare düşünülmesi*"[377] ifadelerinden anlaşılmaktadır. Diğer bir belgede ise taşrada bulunan bazı memurların kötü muameleleri neticesinde talebenin İstanbul'a geldiği ve sınavlarının burada yapılmasını

[371] Yıldız, "Medrese Talebelerinin Kur'a İmtihanlarından Muaf Tutulmalarının Sebep ve Sonuçları", 1096.
[372] *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre 1, C. 2, İnikâd 39, 25 Şubat 1324, 209.
[373] BOA, Y.PRK.BŞK, 28-80.
[374] Belgede kur'a sınavlarının kaza merkezlerinden vilayet ve liva merkezlerine alınması hususu ifade edilirken, "daha ziyade dikkat ve itina tahtında cereyanı için" ifadesi kullanılmış, fakat sonra üzeri çizilmiştir. Bkz. BOA, Y. PRK. BŞK, 13-85.
[375] BOA, Y. PRK. BŞK, 13-85.
[376] BOA, Y. PRK. BŞK, 26-53.
[377] BOA, Y. PRK. BŞK, 26-53.

istedikleri belirtilmektedir.[378] Belgelerde çok açık bir şekilde belirtilmemiş olsa da kaza merkezlerinden liva ve vilayet merkezlerine alınan sınavların ortaya çıkarmış olduğu yoğunluk sebebiyle, kur'a sınavı süreci iyi organize edilememiş ve medrese talebeleri İstanbul'a gelmek zorunda kalmışlardır. Konu hakkındaki arşiv kayıtları 1892 yılında İstanbul'da bulunan taşralı medrese talebesinin sayısının 1550 olduğunu belirtmektedir.[379] Bu talebelerin varlığı İstanbul'da kaosa sebebiyet vermiş ve kısa sürede taşralı talebeler büyük bir sorun haline gelmiştir. Medreselerde, hanlarda, bekar odalarında ve kahvehanelerde başı boş ve işsiz bir şekilde bulundukları ifade edilen talebelerin İstanbul'dan bir an önce gönderilmesine karar verilmiştir.[380] Bu kararın alınmasına etki eden sebepler ise, talebelerin İstanbul'daki "*medâris ve kahvehanelere sığınarak sefalet çekmekte*…"[381] olmaları, yoğunluktan dolayı hepsinin sınav olmalarının 5-6 ay sürmesi ön görüldüğünden, "*beş altı ay kadar daha burada sürünmemelerinin*"[382] istenmesi ve kolera tehdidi[383] olarak belirtilmiştir. Şeyhülislam Cemaleddin Efendi ise, "*imtihanlarının beş altı ay belki de bir senede ardı alınamayacağı derkar olub zaten erbab-ı ihtiyaçdan oldukları bedihi olan talebe-i merkumenin öyle aylarca han odalarında ve kahve köşelerinde sefaletle imrar-ı vakit etmeleri […] bir tarafdan buraya imtihan içün geldikleri müddetçe memleketlerindeki medreselerinde tahsillerinden gerü kalacakları aşikar bulunmuş olduğundan…*"[384] dolayı bu talebelerin memleketlerine gönderilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Medrese talebelerinin memleketlerine bu gerekçeler ile gönderilmesine karar verildikten sonra uygulamada bazı aksaklık ve sorunların yaşandığı anlaşılmaktadır.

Bu hadiseye dair bilgi edindiğimiz arşiv vesikaları sadece imtihan için İstanbul'a gelen talebelerin değil, hâlihazırda İstanbul'da medrese eğitimi alan talebelerin de gönderilmeye çalışıldığına dair bazı vakaların söz konusu olduğunu haber vermektedir. İstanbul'daki medreselere kayıtlı talebelerin de zorla taşraya gönderilmeye çalışıldığının ve sokaklarda rast gelinen talebelerin yakalanıp gönderileceğinin bir haber olarak İstanbul'da yayıldığı görülmektedir.[385] Hatta bazı Avrupa ve Mısır gazetelerinde bu konunun abartılarak haber yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu konudaki Almanya'da çıkan gazetelerde, mevcut İstanbul

[378] BOA, YPRK.DH, 6-95.
[379] BOA, YPRK.MŞ, 3-40.
[380] BOA, YPRK.MŞ, 3-40.
[381] BOA, YPRK. ZB, 10-63.
[382] BOA, YPRK. ZB, 10-63.
[383] BOA, YPRK.MŞ, 3-40.
[384] BOA, Y. MTV. 68-9.
[385] BOA, Y. MTV, 68-9.

talebelerinin ve bazı imamların da gönderildiği belirtilmektedir.[386] Ayrıca birçok talebenin işkencelere uğradığına, "*vücutlarının bazı azaları vahşiyane bir surette yarıldığı*"[387]na ve bazılarının hapsedildiğine dair haberler yapılmıştır. Bunun yanında aynı dönem İstanbul'da bulunan ve medrese talebesi olan Hüseyin K. Ertur benzer bir yaklaşımla tüm medrese talebelerinin sürgüne gönderildiğinden bahsetmektedir. *"...*[Sultan II. Abdülhamid] *Günlerden bir gün bir irade çıkarmış, İstanbul'da ne sayıda öğrenci varsa hepsinin yakalanmasını ve sürgüne gönderilmesini istemiş. Polisler ve sivil memurlar, öğrencilerin barındıkları medreseleri, hanları basmaya, yakaladıkları öğrencileri vapurlara doldurarak Karadeniz, Akdeniz, Bandırma, İzmit yörelerine sürgün etmeye başladılar. Biz birkaç arkadaş, öğrencilerin bulunmadıkları yerlerde ve evlerde saklanarak bu sürgünden kurtulmayı başardık. Sürgüne gönderilen öğrencilerin ağlamaları ve bağırıp çağrışmaları halkta Abdülhamid'e karşı büyük bir nefret uyandırmıştı..."*[388] diyerek yaşananları tasvir etmektedir.

Fakat bu haberler propaganda faaliyeti olduğu ifade edilerek, Şeyhülislamlık makamınca reddedilmiştir. Ayrıca bu konuda bir tahkikatın da yapıldığı anlaşılmaktadır. Yapılan tahkikat neticesinde Zaptiye Nezareti yetkilileri Meşihat makamını, Meşihat da Zaptiye Nezareti'ni suçlamaktadır. Haksız yere talebelerin çıkartılıp çıkartılmadığına dair yapılan tahkikat kapsamında hem Meşihat makamından hem de Zaptiye Nezareti'nden taşra talebesini memleketlerine göndermek için görevlendirilen kişilerin ifadeleri alınmıştır. İfadeler incelendiğinde bazı sorunların yaşandığı, haksız yere İstanbul'dan çıkartılmak üzere bazı İstanbul talebelerine tebligat icrasında bulunulduğu anlaşılmaktadır. Polislerin savunması taşra talebelerinin kimler olduğuna dair oluşturulan defterlerin Meşihat tarafından kendilerine verildiği, polislerin bu isimlerin dışında kimseyi rahatsız etmediği ifade edilmektedir.[389] Meşihat tarafından görevlendirilenler ise bazı hanelerde bulunan talebelerin polisler tarafından haksız yere toplatılmaya çalışıldığı beyan etmektedir.[390] Bu konuda savunması alınan bir Zaptiye memuru; "*Polislerin kendülüklerinden medarise gidüb talebe-i ulûmun cümlesi toplatılarak gönderileceğine dair yanlış tebligatta bulunmuş oldukları rivayetinin kat'iyen asl u esası olmayub...*"[391] ifadelerini kullanarak polislerin haksız yere itham altında bırakıldığını

[386] BOA, Y. PRK.BŞK, 28-80.
[387] BOA, Y. PRK.BŞK, 28-80. Diğer Avrupa şehirlerde çıkan haberler için Bkz. BOA, Y.PRK.HR, 11-70.; BOA, Y.A.HUS, 265-135.; BOA, Y. MTV, 68-52.; BOA, Y.A.HUS, 265-21.
[388] Ertur, *Tamu Yelleri*, 31-32.
[389] BOA, YPRK. ZB, 10-63.
[390] BOA, YPRK. ZB, 10-63.
[391] BOA, YPRK. ZB, 10-63, 2.

ifade etmektedir. Sözlerine devam eden Zaptiye memuru gönderilen talebelerden ve onlara refakat eden memurlardan aldığı telgrafları referans göstererek haksız yere kimsenin gönderilmediğini söylemektedir. "…*hergün her saat almakda olduğum telgrafnamelere nazaran yalnız İzmit'te Mustafa Efendi namında bir talebenin İstanbulî odluğuni iddia edib başka hiçbir yerden İstanbulî talebe gönderildiğine dair şikayet vuku bulmamış*…"[392] olduğu yine Zaptiye memuru tarafından ifade edilmektedir. Bu açıklamalar ve konu ile alakalı diğer belgelerden, talebeleri bilgilendirecek memurların konuyu yanlış anlamaları sebebiyle bazı İstanbul talebesini de taşra talebesi zannederek göndermeye kalktıkları anlaşılmaktadır.[393]

Şeyhülislam Cemaleddin Efendi ise İstanbul'da bulunan umum talebenin gönderilmesine dair karışıklığa değinerek, medrese talebelerinin hiçbir şekilde bu karara itiraz etmemelerine rağmen, polislerin hanlardan kalan İstanbul talebelerinin sevk edilmeleri için tebligat icrasında bulunduklarına dikkat çekmektedir. Ayrıca polislerin bazı kötü muamelelerine de işaret eden Cemaleddin Efendi, polislerin aslında bu yılki kur'a imtihanlardan talebelerin af olduklarını onlara tebliğ etmeleri gerekirken, "*yalnız afv oldunuz deyu vuku bulan tebligat güya müttehim işde mazhar-ı avff-ı âlî olmuşlar gibi bir mana*"da[394] onlara yaklaşıldığına dikkat çekmektedir. Belgelerde geçen bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere hem İstanbul talebesine hem de taşra talebelerine bazı kötü muamelelerde bulunduğu görülmektedir. Bunun üzerine taşra talebelerinin karşılaştıkları bu kötü muameleleri engellemek adına onlara iyi davranılması gerektiği ifade edilmiştir. Bunun yanında talebe sevkiyatının sadece İstanbul'a kur'a imtihanlarına girmek için gelenleri kapsadığı, İstanbul talebesine ve ilim tahsili için İstanbul'a gelmekte olan talebelere kötü davranılmaması gerektiğine dair birçok açıklama yapılmıştır.[395] Yaşanan bu karışıklığın ardından gerçekten taşra talebelerinin iyi şartlar altına memleketlerine gönderildikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca bu talebeler 1892 yılı için kur'a imtihanlarından da muaf tutulacaklardır. Sevkiyat işlemlerinin titizlikle yürütülmeye çalışıldığı da yine belgelerden anlaşılmaktadır. Akdeniz ve Karadeniz tarafına hareket edecek olan vapurlara bindirilen talebelere atiyelerle beraber kumanyaları da verilmiş ve vapurların vardığı iskelelerde de talebelere iyi davranılması gerektiği ifade edilmiştir.[396] Tüm bu hadiselerin neticesinde taşra talebeleri memleketlerine gönderilmiş ve kur'a sınavları bir yıl tehir edilmiştir. Bu yıl içerisinde

[392] BOA, YPRK. ZB, 10-63, 2.
[393] BOA, Y. PRK.BŞK, 28-80, 5.
[394] BOA, Y. PRK.MŞ, 3-40.
[395] BOA, Y. PRK. DH, 6-95.
[396] BOA, Y. PRK.MŞ, 3-40, 1.

kur'a sınavına girip de başarılı olmadığı için askere alınanlar da bir haksızlığa sebebiyet vermemek için talebelik hayatlarına geri gönderilmişlerdir.[397]

1892 yılında İstanbul'da yaşanan bu gelişmeler medrese talebelerinin kur'a imtihanından önce bir yıl, daha sonra da 16 yıl boyunca muaf tutulmalarına sebebiyet vermiştir. Fakat mevcut literatürde bu hadisenin bilinçli ve planlı bir şekilde Sultan II. Abdülhamid tarafından İstanbul'da bulunan medrese talebelerinin taşraya sürülmesi olarak yorumlandığı görülmektedir. Amit Bein, Cem Güldüren ve Hasan Yıldız benzer yaklaşımla, talebelerin taşraya gönderilmesini, Sultan II. Abdülhamid'in kendisine karşı yapılacak eylemleri bertaraf etme girişimi olarak değerlendirmektedirler.[398] Her üç araştırmacının çalışmalarında 1892 yılındaki talebelerin memleketlerine gönderilmelerindeki ana etmen olarak onların kur'a sınavı için İstanbul'da bulundukları hususu göz ardı edildiği anlaşılmaktadır. Zira araştırmacıların bu konudaki atıfları onların kur'a imtihanı için İstanbul'a gelen talebeler değil, mevcut İstanbul talebesi olarak gördüklerine yöneliktir. Amit Bein, mevcut vesikalarda geçen onların taşra talebesi olduğu ve kur'a imtihanı için İstanbul'a geldiklerine dair bilgilere hiç atıf yapmamaktadır. Bunun aksine vesikalarda bulunan bu bilginin hükümetin bir iddiası olduğunu, İstanbul medreselerinde bulunan talebelerin gönderilmeye çalışıldığını ifade etmektedir.[399]

Halbuki bu konuya dair elimizde bulunan neredeyse bütün belgeler aksini söylemektedir. Bu belgelere göre memleketlerine gönderilecek olan talebeler kur'a imtihanları için İstanbul'da bulunan talebelerdir.[400] Bu talebelerin memleketlerine gönderilmesi sırasında bazı yanlış anlaşılmalar dolayısıyla mevcut İstanbul talebesinin de gönderildiğine dair çıkan haberler ise yukarıda da izah edildiği üzere yalanlanmış ve bu konuda dikkatli davranılması istenmiştir.[401] Bunun yanında yapılan açıklamada alınan bu tedbirin, "*dahil-i esnan olarak mücerret ve münhasıran kur'a imtihanı için Dersaadet'e azimet eden taşra talebesine mütellik olub, yoksa zaten Dersaadet'te medresenişin bulunan yahud medresenişin olmak üzere badema*

[397] BOA, Y. MTV. 68-17.
[398] Amit Bein, "Politics, Military Conscription and Religious Education in The Late Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 38, 2006, 283-301.; Cem Güldüren, *The Conscription of Religious Students in The Ottoman Empire*, Koç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Karşılaştırılmalı Tarih ve Toplum Çalışmaları Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017, 35.; Yıldız, "Medrese Talebelerinin Kur'a İmtihanlarından Muaf Tutulmalarının Sebep ve Sonuçları", 1099.
[399] Bein, "Politics, Military Conscription and Religious Education in The Late Ottoman Empire", 293.
[400] BOA, Y. MTV. 68-9.
[401] BOA, Y. PRK. BŞK. 28-80.

Dersaadet'e gelecek olan talebeye taalluku olmadığı"[402] ifade edilmiştir. Ayrıca İstanbul'a medrese tahsili için gelecek olan talebelerin engellenmemesi yönündeki ifadeler de İstanbul'dan gönderilecek talebenin kur'a imtihanı için gelenlerle sınırlı olduğunu göstermektedir. Bu konuya işaret eden diğer bir belgede kur'a imtihanlarının daha önce olduğu gibi kaza merkezlerinde icra edilecek olduğundan bu gibi kişilerin, "…*li-ecli'imtihan Dersaadet'e gelmelerine mahal ve hacet olmayub ancak medresenişin olarak alelusul tahsil-i ulûm-i diniye etmek üzere taşradan Dersaadet'e gelmek arzusunda talebe bulunduğu halde bunların kemâfissabık gelmelerine muhalefet olunmaması mukteza-i emr u ferman-ı hümayun olarak…*"[403] belirtilmiştir. Bunun yanında yukarıda da izah edildiği üzere İstanbul talebesinin gönderildiğine ve polislerin talebeye şiddet gösterdiğine dair yapılan haberler üzerine tahkikat icra edilmiş, sorumlu olabilecek kişiler sorguya alınmıştır. Bu tahkikatın neticesinde mevcut İstanbul talebesinin gönderilmediği, bu konuda sadece bir istisnanın olabileceği belirtilmiştir.[404] Ayrıca bu konuda Şeyhülislam Cemaleddin Efendi tarafından yanlışlıkla gönderilmiş olan talebeler varsa bunların İstanbul'a gelmelerinin ve derslerine devam etmelerinin gerektiği ifade edilmiştir. *"... memleketlerine iade olunan talebe-i ulûm arasına buradaki medresenişin talebeden karuşmuş ise bunlar sıla etmiş olacaklarından avdetlerinde yine tahsil-i ulûm ile meşgul olmak üzere medreselerine kabul olmaları tabii*"[405] olduğunu ifade eden Cemaleddin Efendi, imtihan için İstanbul'a gelenlerden gönderilmeyenler varsa da onların da atiyeler verilerek gönderilmesi gerektiğini belirtmektedir. Dolayısıyla bu konuda İstanbul talebeleri ile imtihan için İstanbul'a gelenler arasında bir ayrımın bulunduğunu ifade etmemiz mümkündür. Bu ayrıma imtihan için İstanbul'da bulunan talebeleri toplamakla görevli zabitlerden savunması alınan bir memur da dikkat çekmektedir. Bu zabitin savunmasında, kur'a sınavına girmesi gereken talebelere tebliğ yapıldığı sırada bazı talebelerin dahil-i esnan olmadıklarını söylemesi üzerine bu kişiler Ders Vekaleti'ne gönderilmiş, orada yapılan tahkikat neticesinde sınava tâbi olmayanların bırakıldığını, sınava tabi olanların ise sevk edildiği ifade edilmektedir.[406] Buradan da asıl hedefin İstanbul'a sınav için gelmiş, askerlik çağındaki talebelerin olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında Amit Bein'in talebelerin memleketlerine gönderilmesi sürecinde yaşandığı iddia edilen bazı olaylara dair atıfları 17 yıl sonra, II. Meşrutiyet'in ilanının ardından kaleme alınan yazılaradır. *Beyanü'l-Hak*'ta Ali Nazmi tarafından 25 Ocak 1909 tarihinde yazılan "Makale-i Mahsusa" adlı yazıda, 10 bine yakın

[402] BOA, Y.PRK. BŞK, 13-85.
[403] BOA, Y. PRK. DH, 6-95.
[404] BOA, Y.PRK. ZB, 10-63, 2.
[405] BOA, Y. MTV, 68-9.
[406] BOA, Y.PRK. ZB, 10-63, 2.

talebenin vapurlara bindirildiği, *koyun sürer gibi fevç fevç sürüldüğü* ifade edilmektedir.[407] Bir diğer alıntı ise *Sırat-ı Müstakim*'de Mehmed Fahreddin imzalı olarak 27 Nisan 1911 tarihinde yayımlanan "İkinci Hatâ" başlıklı yazıdır. Bu yazıda Mehmed Fahreddin, medrese talebelerinin "*üç yüz dokuzda […] medreselerden sille ile, kırbaçla, tekme ile çıkarıp yâr u ağyâra karşı ite kaka fevç fevç vapurlara irkâb*"[408] edildiğinden bahsedilmektedir. Her iki yazının da II. Meşrutiyet'in ardından oluşan siyasi atmosfer dolayısıyla Sultan II. Abdülhamid karşıtlığı üzerine yazılmış yazılar olduğu ifade edilmelidir. Fakat hemen belirtilmelidir ki talebelerin toplama ve sevk edilme süreci içerinde bazı talebelere kötü muamelelerde bulunulmuştur. Zira yapmış oldukları kötü muameleden dolayı bazı polisler *azl ve tebdil* edilmiştir.[409] Fakat bu durumun daha önce ifade edildiği üzere özellikle dış basında bir propaganda malzemesi haline getirildiği anlaşılmaktadır.

1892 yılında yaşananların belki de en önemli neticesi kur'a imtihanlarının medrese talebeleri için o yıl iptal edilmiş olmasıdır. Zira bu karar ilk olarak 1892 yılı için alınmış olsa da 1909 yılına kadar bir daha medrese talebelerinin kur'a imtihanına girmemesine ve askerlikten eğitim hayatları boyunca muaf tutulmalarına sebebiyet vermiştir. Fakat doğrudan 1892 yılında yaşananların etkisi ile verilmiş olan bu karar, mevcut literatürde bu bağlantıdan yoksun olarak ele alınmıştır. Misal olarak Hasan Yıldız 26 Eylül 1892 tarihli Seraskerlik makamının, medrese talebelerinin 1892 yılı için kur'a sınavlarının iptal edildiği ile ilgili yazısına atıf yapmış ve bu kararın gerekçesine dair yazıda herhangi bir açıklamanın olmadığını belirtmiştir.[410] Atıf yapılan belgede konu ile ilgili gerekçe sunulmamış olsa da medrese talebelerinin neden 1892 yılında kur'a sınavlarının iptal edildiğine dair diğer birçok belgede açıklamalar bulunmaktadır. Ayrıca Hasan Yıldız'ın "*İstanbul'da askerlik çağında bulunan iki bine yakın medrese talebesinin bir seneliğine kur'a sınavlarından muaf tutulmaları sebebiyle hızlı bir şekilde memleketlerine gönderilmeleri sağlanmış*"[411] ifadelerinden onun bu gönderilen kişilerin taşradan kur'a sınavı için İstanbul'a gelmiş olan taşra talebesi olduğu bilgisinden mahrum olduğunu göstermektedir. Zira belgelerde geçen ifadelerde gönderilen kişiler için "*dahil-i esnan olan taşra talebesi*"[412] ifadesi kullanılmaktadır. Hasan Yıldız'a göre bu karar tamamen siyasi gerekçelerle

[407] Ali Nazmi, "Makale-i Mahsusa", *Beyanü'l-Hak*, S. 17, 25 Ocak 1909, 380.
[408] Mehmed Fahreddin, "İkinci Hatâ", *Sırat-ı Müstakim*, C. 6, S. 138, 27 Nisan 1911, 111.
[409]BOA, Y.PRK. BŞK, 13-85.
[410] Yıldız, "Medrese Talebelerinin Kur'a İmtihanlarından Muaf Tutulmalarının Sebep ve Sonuçları", 1093.
[411] Yıldız, "Medrese Talebelerinin Kur'a İmtihanlarından Muaf Tutulmalarının Sebep ve Sonuçları", 1093.
[412] BOA, Y. PRK. BŞK, 13-85.

alınmıştır.[413] Fakat kanaatimize göre bu kararın alınmasında siyasi emellerin etkili olduğuna dair elimizde yeterli kanıt bulunmamaktadır. Bunun yanında 1892 yılında taşra medrese talebelerinin sınavlara girmek için İstanbul'a gelmiş olmalarının böyle bir geçici kararın alınmasında etkili olduğu çok daha güçlü bir yorum olarak durmaktadır. Zira talebelerin yığılmalarından dolayı sınavların 1892 yılı içerisinde İstanbul'da bitirilmesine imkan yoktur, talebeler han ve kahvehanelerde boşa vakit geçirmektedirler ve memleketlerine dönecekleri paraları da kalmamıştır. Bu sebeple geçici olduğu vurgulanan bir kararla 1892 yılında kur'a sınavları iptal edilmiş, yol masrafları ve kumanyaları karşılanarak memleketlerine gönderilmesi sağlanmış ve seneye sınavların talebeleri zor durumu düşürmeyecek bir şekilde eskiden olduğu gibi kaza merkezlerinde yapılmasına karar verilmiştir. Cem Güldüren ise bu konuda, "*başta güvenlik gerekçesiyle hareket eden Abdülhamid iktidarını güvenceye almak için medrese öğrencilerini İstanbul'dan sürmeye karar vermiş, daha sonra tepkiyi dindirmek amacıyla kur'a imtihanları bir yıl iptal edilmiş*"[414] demektedir. Dolaysıyla Amit Bein gibi o da kur'a imtihanlarının iptal edilmesinin bir taviz olarak verildiğini düşünmektedir.[415] Ayrıca kur'a sınavlarının iptalinin Sultan II. Abdülhamid'in medrese talebelerini İstanbul'dan uzak tutma amacının bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Hasan Yıldız bu konuda, "*II. Abdülhamid'in medrese talebelerini kur'a imtihanlarından ve dolayısıyla askerlik hizmetinden muaf tutmasındaki asıl amacının, medrese talebelerinin İstanbul'a gelmelerini ve burada kalarak yığılmalarını önlemek, böylece muhtemel nümayiş ve isyan harekelerine zemin teşkil edecek oluşumlara fırsat vermemek olduğunu"*[416] belirtmektedir. Halbuki bu yorumda bulunmak oldukça güç görünmektedir. Zira bu karar, 1892 yılına mahsus olarak alınmıştır ve İstanbul'a medrese talebelerinin gelmesini engellemeye yönelik değildir. Yukarıda da izah edildiği üzere bu konuda İstanbul'a ilim tahsili için gelenlerin engellenmemesi gerektiği defaten vurgulanmıştır. Ayrıca kur'a imtihanlarının iptal edilmesi, yani medrese talebelerinin askerlikten muaf tutulmasının, talebeleri İstanbul'dan uzak tutma amacıyla bir bağlantısı yoktur. Zira kur'a imtihanlarının ortadan kaldırılması, taşradaki medrese talebelerinin sınav için İstanbul'a gelmesini engelleyebilecek olsa da İstanbul'a eğitim için gelecek talebeleri engelleyemeyecektir. Bu durum İstanbul'daki talebe yoğunluğunu daha arttıracaktır. Zira

[413] Yıldız, "Medrese Talebelerinin Kur'a İmtihanlarından Muaf Tutulmalarının Sebep ve Sonuçları", 1094.
[414] Güldüren, *The Conscription of Religious Students in The Ottoman Empire*, 71.; Yıldız, "Medrese Talebelerinin Kur'a İmtihanlarından Muaf Tutulmalarının Sebep ve Sonuçları", 1908.
[415] Güldüren, *The Conscription of Religious Students in The Ottoman Empire*, 86.
[416] Yıldız, "Medrese Talebelerinin Kur'a İmtihanlarından Muaf Tutulmalarının Sebep ve Sonuçları", 1099.

İstanbul medreselerinde gerçek talebe ile başka amaçlar için bulunan talebeleri birbirinden ayıran, medreseleri nüfus anlamında rahatlatan tek uygulama kur'a sınavlarıdır. Dolayısıyla kur'a sınavlarını ortadan kaldırmak, imtihanı vermek için İstanbul'a gelen taşralı talebelerde olduğu gibi geçici bir yoğunluktan ziyade daha kalıcı bir yoğunluğun İstanbul medreselerine kaydolan talebeler tarafından oluşturulacağı muhtemeldir. Zira bu hususstaki yukarıda vermiş olduğumuz nüfus/kayıt defterlerinde de görüleceği üzere İstanbul'daki medreselere kayıtlı talebe sayısı azalma değil artış göstermiştir.

Bunun yanında her ne kadar tahsil için İstanbul'a gelmek isteyen talebelerin engellenmemesi istenmekteyse de İstanbul'daki talebe yoğunluğunun bir düzen altına alınması gerektiğinin vurgulandığı da bir gerçektir. Bu konuda doğrudan talebe gelişlerini engellemek ve İstanbul'daki talebeleri İstanbul dışına çıkartmak gibi bir uygulamanın yerine, bazı tedbirlerin alınmaya çalışıldığı ifade edebilir. Bu hususta taşra vilayetlerine gönderilen bazı uyarıların varlığından bahsedilebilir. 21 Temmuz 1902 tarihinde vilayetlere gönderilen bir vesikada taşra medreselerinde tahsil gören talebelerin İstanbul'a kadar gelmemeleri için taşra medreselerinde tamire muhtaç olanların tamir edilmesi, müderrisi bulunmayan medreselere ehil müderrislerin gönderilmesi gerektiği bildirilmiştir. Vilayetlerden bu konulardaki eksikliklerin giderilmesi adına beyan edilmesi istenmektedir.[417] Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere İstanbul'daki talebe yoğunluğunu azaltmak adına taşra medreselerindeki koşulların iyileştirilmesi bir yöntem olarak uygulanmak istenmiştir. Bunun yanında talebelerin medreselerde tahsil görme amacıyla İstanbul'a gelmeleri konusunda bir kısıtlama söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır. Bu konuda bazı kontrollerin de yapıldığını anladığımız 15 Ağustos 1902 tarihli bir vesikada talebelerin İstanbul'a geliş ve gidiş sirkülasyonun boyutları merak edilmektedir. Zaptiye Nezareti tarafından belirtilen sayılara göre R.1318/M.1902 yılı Haziran ayının birinci gününden Temmuz ayının otuzuncu gününe kadar geçen iki aylık sürede taşradan İstanbul'a 715 medrese talebesi gelmiştir. Bunların 413'ü İstanbul'da eğitim gören medrese talebeleridir. Bunların yanında 44 talebenin içlerinden bazısı bir önceki yıl İstanbul'dan ayrılmış olup da geri dönen talebe ve bazısının da yeni kayıt olmak üzere İstanbul'a gelmiş talebe olduğu belirtilmektedir. 257 küsür nefer olarak ifade edilen diğer bir grup talebe ise İstanbul'da medresenişin talebeden olmayıp, Anadolu'dan Rumeli'ne, Rumeli'den Anadolu'ya geçmek için gelip gitmiş talebelerdir. Bu kişilerin arasında farklı amaçlarla İstanbul'a gelen ve han ve otellerde kalmakta olan talebeler de bulunmaktadır. Bu süre zarfında İstanbul'dan taşraya gitmiş olan talebe sayısı

[417] BOA, Y. PRK. BŞK, 66-105.; BOA, Y.EE. KP, 16-1532.

ise 1590'dır. Bu 1590 kişinin bir miktarı İstanbul medreselerine kayıtlı medresenişin talebeden olduğu belirtilmektir. Diğer kısmı ise daha önce İstanbul'a iş için (*berây-ı maslahat*) gelmiş ve belirli bir süre İstanbul'da ikamet etmiş kişilerdir.[418]

Bu belgenin sunmuş olduğu kısmi istatistik oldukça değerlidir. Zira İstanbul'a medrese talebelerinin giriş ve çıkışlarında herhangi bir kısıtlamanın olmadığını, İstanbul medreselerine kayıtlı olmayan taşra talebesinin de İstanbul'a gidip, ikamet etmeye ve dönmeye devam ettiğini göstermektedir. Fakat belgenin oluşturulmasına sebep olan amacın bu giriş ve çıkışları kontrol altına alma niyeti taşıdığı da göz ardı edilmemelidir. Zira kur'a imtihanlarının iptalinin de etkisiyle İstanbul'da medrese talebesi sayısı da diğer yandan artma eğilimindedir. El-Hac Ali Bağdâdî bu konuda tafsilatlı bilgi aktarmaktadır. Onun 1903 yılında İstanbul'daki tüm medreseleri gezip dolaşması sonrasında oluşturmuş olduğu rapor dikkat çekici bilgiler edinmemizi sağlamaktadır. Ali Bağdâdî'ye göre İstanbul'daki medrese düzeni bozulmuş ve önceleri din ve devlete hizmet etmek için medreseye gelen talebeler şimdi kötülüğü tahsil etmek için gelmektedirler. Bunun en önemli sebebi ise talebe sayısındaki artıştır. Ali Bağdâdî bu hususta, "*talebe-i ulûmun adedi çoğalmaya başlayıp nihayet İstanbul'daki medâris talebe-i ulûmu istiâba kifayet etmez bir hale geldi*. […] *vaktiyle bir kişinin şükenâsına mahsus olan odalar üçer dörder ve daha ziyade talebe sakin olduktan başka o civardaki haneler bile medrese hükmüne girdi.*"[419] demektedir. Ali Bağdâdî'nin aktardığı bilgilerden 1903 yılında İstanbul'da medrese talebesi sayısının artmış olduğunu ve bu durumun eğitim kalitesine olumsuz etkileri bulunduğunu ifade etmemiz mümkündür. Ali Bağdâdî, bu sorunun çözülmesi için doğrudan talebeleri İstanbul'dan göndermenin mümkün ve uygun olmayacağından ve "*makam-ı hilafet-i İslamiye'den hademe-i din olan talebe tard olunuyor*"[420] gibi şayialaların çıkacağından dolayı, daha yapıcı düzenlemelerin yapılması gerektiğini ifade etmektedir.

Neticede kur'a imtihanlarının ortadan kaldırılması İstanbul medreselerindeki kayıtlı talebe sayısını bir hayli arttırdığı ifade edilebilir. Fakat kayıt oranındaki artış, daha önce ifade edildiği üzere aktif talebe sayısına göre bir hayli fazladır. Her ne kadar İstanbul doğumlu olanlar, İstanbul'un diğer vilayetlere göre taşıdığı ayrıcalıklardan dolayı askere alınmıyor[421] olsa da bu durum eğitim için İstanbul'a gelen medrese talebelerini kapsamamaktadır. 1892 yılı öncesine dair, İstanbul'da talebe olduğu halde kur'a sınavına girmiş ve sınava girip başarılı olmadığı için

[418] BOA, Y. MTV, 233-64.
[419] BOA, Y. PRK. MŞ, 7-77.
[420] BOA, Y. PRK. MŞ, 7-77.
[421] İlhami Yurdakul, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1826-1876)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 216.

askere alınan birçok örnek bulunmaktadır. Dolayısıyla kur'a imtihanlarının iptal edilmesi ve medrese talebelerinin askerlikten muaf tutulması doğrudan İstanbul'daki medrese talebesi sayısını artırmakla beraber bu durum aktif talebe sayısı ile doğru orantılı değildir. Bunun yanında bu artışları sadece kura sınavlarının iptali ile de açıklamak zordur. Zira nüfus/kayıt defterlerinin bize sunmuş olduğu tablo 1892 yılından önce de medreselere kayıt yaptıran talebelerin sayısının artış halinde olduğunu göstermektedir. Medrese talebelerinin İstanbul medreselerine kayıt olma sayıları 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artış halindedir. Bu anlamda 1893 yılındaki defterin içerdiği 20625 sayısına, 1870'ten 1893 yılına kadar İstanbul medreselerine kayıt yaptırmış talebeler nazarıyla bakılırsa yine bir artıştan bahsetmemiz mümkündür. Dolayısıyla bu defter de medreselere kayıt yaptıran talebe sayısındaki artışın devamlılığına işaret etmektedir. 1907 yılına kadar bu artış devam etmiştir. 1907 yılındaki defter ise 14112 talebenin İstanbul'daki medreselere kayıtlı olduğunu göstermektedir. Bu defterin diğer defterlere göre daha az medrese sayısını içerdiği hesaba katılırsa kayıtlı talebe sayısının daha yüksek olacağı tahmin edilebilmektedir. 1909 yılında ise bu sayı 10027'ye düşmüştür. 1911-1912 yıllarında dair tutulan istatistiki bir veriye göre bu sayı 5041'e düşmüştür.[422] 1909 yılı aynı zamanda kur'a imtihanlarının geri getirildiği ve medrese talebeleri için askerlikten muaf olma durumlarının ortadan kalktığı yıldır.[423] Dolayısıyla sayılardaki bu düşüş, medreselerdeki talebe yoğunluğu ile kur'a imtihanlarının kaldırılmasının arasındaki bağı daha açık hale getirmektedir.

1892 yılından sonra medreselere ilim tahsili muradıyla değil, askerlikten kaçmak için kayıt yaptıranların sayısının arttığı söylenebilir. Bu duruma dair birçok örnek özellikle taşra medreselerinde bulunmaktadır. Başkatipzade bu konuda tafsilatlı örnekler vermektedir:

"…devr-i Abdülhamid'de li-maksat medreselerde kayıtlı talebe bilâ-imtihan askerlikten afv edildiğinden, artık hoca efendilerin ekmeklerine bal sürülmüş oldu. Çarşıda bilumum esnaf, demirci, kasap ve boyacılara varıncaya kadar, hep medreselere kayıtlı talebe olarak askerlikten kurtulmaya başladı. Hoca efendiler de bunları alacakları pek hasîs ve cüz'i birkaç kiyye şeker, pirinç, bulgur ve kuruşa tamah ederek medreseye kaydetmekten haya etmediler. Ve bu surette medreseler bir takım cühela ve avam nas ile doldu. Hatta senede bir defa medreselere talebe

[422] *Dersaadet ve Vilâyatda Kâin Mekâtib-i Resmiye ve Hususiyye ve Dersaadetde Bulunan Medâris-i İslamiyye ile Kütüphânelere Dair İstatistik Mecmuasıdır,* (Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye: Matbaa-i Amire, 1327) 34-25.
[423] Güldüren, *The Conscription of Religious Students in The Ottoman Empire*, 76.

kayıt ve yoklaması için askeri bir heyet gelip de müderrisin odasında oturarak, yoklama defterinde esami üzere ta'dada başladığında hamal, kasap, esnaf vesaire güruhu, derhal medreseye gelerek bir talebeden emaneten cübbe, sarık alarak yoklamada ispat-ı vücud ederdi. Hatta askeri yoklama memuru olan binbaşı bey tanıdığı esnaf vesaireyi cübbeli, sarıklı talebe olarak gördüğünde hayret edip, 'müderris efendi bu da mı talebedir?' diye sual ederse, hacelet nedir bilmeyen müderris efendi, 'evet, medresemde hücrenişin talebemdir, benden ders okumaktadır' gibi şahadeti dahi irtikab ederlerdi. Gerçi bunlar meyanında doğru, hakiki müderris olduğu gibi hakiki talebe-i ulûmdan olan nice fucala da mevcut idi. Sahte talebeler ise bu suretle askerlikten halas olurlardı."[424] Başkâtipzade Ragıp Bey'in ifade ettiği bu durum taşradaki diğer örneklerle[425] birleştirildiğinde kur'a sınavlarının iptal edilmesinin medrese eğitimine olumsuz etkileri olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Başkâtipzade'nin ifadeleri İstanbul medreselerine kayıt yaptıran talebelerle aktif derslerine devam eden talebeler arasındaki farkın neden bu kadar çok olduğunu da bir anlamda açıklar niteliktedir. Zira İstanbul medreselerine kayıt yaptıran talebelerin sayısı her ne kadar belirli bir yıl aralığını ifade ediyorlarsa da bir hayli fazla iken, derslerini takip eden aktif talebelerin sayısı bu sayıdan oldukça azdır.

[424] Başkâtipzâde Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım Tahsil-Harp-Esaret-kurtuluş Anıları*, haz. M. Bülent Varlık, (Ankara: Kebikeç Yayınları, 1996), 20-21.
[425]Yıldız, "Medrese Talebelerinin Kur'a İmtihanlarından Muaf Tutulmalarının Sebep ve Sonuçları", 1109.

3. BÖLÜM: MEDRESE TALEBESİNİN TAHSİL HAYATI

Araştırmamızın Birinci Bölümü'nde izah edildiği üzere, medrese talebelerinin birçok anlamda çağın gerekliliklerine uygun olmayan kişiler olarak tanımlandığına dair dönem şahitlerinin ifadeleri ile bir medrese talebesi portresi ortaya çıkmıştır. Bu bölümde oluşturulan bu porte tartışılmaya çalışılacaktır. Her ne kadar medrese talebelerinin kendi ilim yolculuklarını betimleyici kaynaklar kısıtlı olsa da elimizde bulunan hatırat, ulema sicilleri ve arşiv vesikaları bu hususta bazı değerlendirmeler yapabilmemize olanak sağlamaktadır.

Tüm bu tanımlamalar, birlikte değerlendirildiğinde 19. yüzyılın ikinci yarısı ve sonları için medrese talebesi olmanın, medresede eğitim görmenin birçok açıdan olumsuzluk barındıran bir durum olduğu görülmektedir. Fakat durum gerçekten de böyle midir? Medrese talebeleri, fünun-i cedideden bihaber, Arapça konuşma ve yazmada sorunları bulunan, onca yıl okumuş olmalarına rağmen dini ilimlere dahi yeterince vakıf olamayan, gazete dahi okuyamayıp, dünya ile bağlantısı bulunmayan; tüm bunların bir neticesi olarak devlete ve topluma faydalı olma anlamında umudu kesilmiş, medrese eğitimini tercih ettikleri için ömürleri heba olmuş kişiler midir? Bu soruların ayrıntı gerektiren cevapları bu bölüm altında verilmeye çalışılacak ve onların tedris hayatının ne derece bu tanımlamaları haklı çıkarıp çıkarmadığı tartışılacaktır.

Bu olumsuz betimlemelere rağmen en başta ifade edilmesi gereken, özellikle modern mekteplerin yaygınlık kazandığı 19. yüzyılın sonlarında medreselerin tercih edilmeye devam ediliyor oluşudur. Hem İstanbul hem de Osmanlı Devleti'nin farklı şehirlerinde bulunan medreselerde eğitim sürmektedir. Birçok başka sebeple beraber hatta denebilir ki medreselerde eğitim görmek isteyen kişilerin sayısı azalmamış aksine medreselere teveccüh artmıştır.[426] Fakat buna rağmen medreselerde eğitim görmenin neticesinde edinilecek olan meslek noktasında bazı tereddütlerin yaşandığına dair örnekler de bulunmaktadır. Ali Suavi'nin vermiş olduğu *Manavzâde* ismi ile karikatürize edilen medrese talebesi örneğinde olduğu gibi onca yıl okuyup bir meslek edinememiş olmak veya edinemeyecek olma korkusu söz konusudur. Bu durum da talebelerin modern mekteplerde eğitim görmek ya da medrese de tahsil hayatına devam etme tercihini etkilemiştir. Fakat ifade edilmelidir ki modern mekteplerin yaygınlaşması bilinenin aksine medrese talebelerinin tedris hayatlarını ve mezuniyet sonrası iş bulma olanaklarını daraltmamış her iki anlamda çeşitlendirmiş, alternatif oluşturmuştur. Medrese

[426] Araştırmamızın İkinci Bölümünde bu konu izah edilmiştir.

eğitim sisteminin, mekteplerle karşılaştırıldığında daha esnek bir sistem olmasının bir olanağı/neticesi olarak ortaya çıkan bu duruma dair örnekler ve temellendirmeler tezimizin muhtelif kısımlarında ifade edilecektir.

Her ne kadar elimizde bazı örnekler bulunuyor olsa da 19. yüzyılın ikinci yarısına dair talebelerin mektep veya medreseleri tercih etmesinin belli bazı nedenlerden kaynaklanıp kaynaklanmadığı konusu çok açık değildir. Fakat bu konuda kaynakların elverdiği ölçüde bazı gözlemler yapılabilmektedir. Bu konuya dair örneklere geçmeden önce medrese talebelerini, medrese tedrisi ile olan bağlantıları noktasında bir sınıflandırmaya tabi tutmamız mümkündür. Bu sınıflandırma tedris açısından medrese talebesinin tanımlanmasını kolaylaştıracak ve "medrese talebesi" ifadesinin kapsamı daha açık hale getirecektir.

3.1.Tedris Açısından Medrese Talebesi Türleri

Dönem kayıtları incelendiğinde bu hususta üç medrese talebesi tipinin öne çıktığı görülmektedir. Bunlardan ilki doğrudan medrese eğitimi alıp ilmiye sınıfında ilerlemek isteyen, alacakları eğitim sonrasında kadı, müderris, müftü gibi mesleklerden biri olmayı hedefleyen kitle olarak kabul ettiğimiz medrese talebeleridir. 1903 yılında El-Hac Ali Bağdadi tarafından medreselerin durumu ile ilgili hazırlanan bir rapor metninde, gerçekten medrese talebeleri olan ve yukarıda sıraladığımız mesleklerden birine ulaşmayı hedefleyen bu kitle için "*talebe-i sahiha*"[427] ifadesi kullanılmaktadır. Raporda geçen bu ifade aşağıda daha ayrıntılı olarak betimlenecek olan medreseye bir şekilde girmiş fakat talebelik özelliği taşımayan, askerlikten kaçmak, barınma ihtiyacını gidermek ve medrese talebesi olmanın çeşitli olanaklarından yararlanmak isteyen kişilerden gerçek talebeleri ayırmak için kullanılmıştır. Gerçekten medrese talebesi olan bu kitle medrese ve cami derslerini takip eden, taşkınlık ve asayiş sorunlarında adı geçmeyen, medrese talebesi olma vasıflarına sahip[428] kişilerdir. Talebe-i ulûm olma vasıflarına sahip bu kitlenin bazıları her ne kadar, Mekteb-i Hukuk, Mekteb-i Nüvvab, Darü'l-Muallimin ve Darü'l-Fünûn gibi dönemin diğer eğitim kurumlarında eğitim görmüş veya bir süre bu okullarda ders takip etmiş olsalar da tedris anlamında ana güzergahları medreselerdir. Bu

[427] BOA, Y.PRK.MŞ. 7-7.

[428] Medrese talebesi olma vasıflarına sahip olamayan, genellikle talebelerin asayiş sorunları içindeki durumlarına yönelik olarak belgelerde bazı ifadeler söz konusudur. Bu belgeler medrese talebesi olmanın bazı olumlu vasıfları beraberinde getirdiğine yönelik ifadeleri içerisinde barındırır. Misal olarak 1883 yılına ait bir belgede, "*Talebe-i ulûmdan Alaiyyeli Mahmud nam kimesne, […] talebe-i ulûma yakışmayan tavır ve hâlâta cüret ederek…*" ifadeleri kullanılmaktadır. Bkz. BOA, C.MF. 79-3933.

kitlenin çoğu ulema sicillerinden de anlaşıldığı kadarıyla ilk eğitimlerini tamamladıktan sonra medreselere girmiş ve bu medreselerden tüm dersleri başarı ile geçerek tekmil-i nüsah ederek icazet almıştır. Tedris anlamında merkezlerinde medrese eğitimi bulunan bu talebeler, hevesli bir şekilde medrese eğitimi almak isteyen kişilerdir.[429] Farklı hocalardan ders görerek, çeşitli kitapları okuyup, bilginin peşinde çıktıkları ilmî yolculuklarla tahsil hayatlarını neticelendirmiş olan bu talebeler temelinde bilgi edinmeye dair bir arayış bulunan faaliyetler bütünü içerisindedirler.[430] Medrese talebelerini toptancı bir yaklaşımla eleştirilen örneklerin aksine *talebe-i sahiha* olarak ifade edilen bu talebeler; vakitlerini ders müzakeresi ile geçirmekte, kendi aralarında ilmi sohbetler yapmakta, daha iyi bir eğitim almak üzere ilmi yolculuklara çıkmaktan geri durmamaktadır. Bu kişiler, kısmen de olsa funûn-i cedide ile alakalı, modern mekteplerle bağlantı kurabilen, aralarından bir kısmı Rüştiye Mektebi mezunu, Mekteb-i Nüvvab ve Mekteb-i Hukuk gibi mekteplerde eğitim görmüş, fakat asıl tedris güzergahı medreseler olan kişilerdir. Eğitim hayatlarına dair ayrıntılarına ileride değinilecek olan bu gerçek medrese talebelerinin Cevdet Paşa'nın da belirttiği üzere*, kulakları mebahis-i ilmiyeden* başka bir şey işitmemekte ve bu kişiler tatil gecelerinde ilmi sohbetlerde bulunmaktadır.[431]

Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Hukuk ve Mekteb-i Tıbbiye gibi modern mekteplerde okuyup, belirli bir süre medresede eğitim alan kişiler ise tedris açısından ikinci tip medrese talebesini oluşturmaktadır. Eğitimlerinin ana güzergahını modern mektepler veya bürokraside Kalemiye'nin oluşturduğu bu kişiler, İsmail Kara'nın ifadesiyle; "*dönemin teamüllerine uygun olarak dışarıdan medrese derslerini almış"*[432] kişilerdir. Medrese ile bağlantıları ise özellikle Arapça eğitimi ve bazı dersleri almakla sınırlı olmakla beraber bazıları icazet alacak kadar medrese eğitimiyle alakalıdır. Bu kişilerin hayatlarının bir döneminde medreselerde eğitim almış olmalarında ve ilerleyen süreçte başka tercihlerde bulunmalarında birkaç âmil etkili olmuştur. Bunlar arasında ailelerinin yönlendirmesi veya kendi tercihleri etkili olurken, zamanın koşulları ve ekonomik kaygıların da etkili olduğu söylenebilir. Özellikle 19. yüzyılda bürokrasinin büyümesi ve işlerin karmaşıklaşması neticesinde devlet dairlerinde artan memur ihtiyacı[433] sebebiyle uzun yıllar süren medrese eğitimi yerine bu kalemlerde memur olmaya

[429] MŞH.SAİD. 52.32.
[430] İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, (İstanbul: Dergah Yayınları 2021), 44.
[431] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 6.
[432] İsmail Kara, *Din İle Modernleşme Arasında Çağdaş Türk düşüncesinin Meseleleri*, (İstanbul: Dergah Yayınları 2020), 251.
[433] Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 5.

yönelmenin arttığı ifade edilebilir. Bu durum Mithat Paşa örneğinde olduğu gibi daha erken hayata atılma ve maddi kazanç sağlama isteğinin de bir neticesidir. Mithat Paşa babasıyla başlamış olduğu Arapça ve Farsça derslerine İstanbul'da sürdürmüş ve bir taraftan da Divan-ı Hümayun kalemine devam etmiştir. Fatih Camii'nde medrese derslerini Dersiam Toyranlı Mehmed, Zağralı Şerif ve Şeyh Mehmed Efendilerden takip eden Mithat Paşa, Nahiv, Mantık, Fıkıh ve Hikmet gibi dersleri bu hocalardan almıştır. Farsçasını da ilerletmek isteyen Paşa, Kethüdâzâde Ârif, Murad Molla Tekkesi Şeyhi Mehmed Murad Efendi ve Mirza Safa Efendilerden ders almıştır. 22 yaşına kadar medrese eğitimini sürdürdüğü anlaşılan Mithat Paşa'nın maddi imkansızlıklar sebebiyle taşra memuriyetine razı olmak zorunda kalarak Şam Tahrirat Katipliği yardımcılığı vazifesine atanmıştır. Geçim sıkıntısı ve medrese tahsilinin uzun yıllar sürüyor oluşu, Mithat Paşa'nın medrese derslerini terk ederek memurluğa yönelmesinde etkili olmuştur.[434] Mehmed Sadık Paşa (1826-1901) ise medrese derslerinde özel hocalardan aldığı derslerle epey ilerlemiş olmasına rağmen tahsilini yarıda bırakarak memurluk yolunu tercih etmiştir.[435] Müftü Abdullah Efendi'nin oğlu olan Mehmed Sadık Paşa, önceleri ağabeyinden Sarf'tan *Maksud*'a kadar daha sonra babasından *Avamil*'den başlayarak *Kafiye*'yi, *İsagoci*'yi, Feraiz'den *Siraciye*'yi okumuş ve babasının vefatı üzerine Tireli Hafız Emin Efendi'nin derslerine devam etmiştir. Bu sırada Bayındır Müdürlüğüne atanmış olmasından dolayı derslere yeterince alaka gösteremeyerek tahsil hayatına son vermiştir.[436] Birçok devlet vazifesinde bulunmuş, Maarif Nazırlığı da yapmış olan Mehmed Esad Safvet Paşa da belirli bir dönem medrese dersleri alıp, memurluğu tercih etmiş kişiler arasındadır. Mahalle Mektebi'ni bitirdikten sonra Bayezid Camii'nde medrese derslerini alan Safvet Paşa, "*yaz demeden kış demeden sabaha doğru fener yakarak Haydar'dan Bayezid Camii'ne gider, ders okurdum"*

---

[434] Osman Selim Kocahanoğlu (haz.), *Midhat Paşa'nın Hatıraları Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret)*, C. 1., İstanbul: 1997, 20.; Mehmed Zeki Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, C. 1, (haz.) Ayşe Kavak, Kadir Selvi, Orhan M. Çolak, Selahaddin Uygur, C. 1, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021), 179-180. Adem Korkmaz, *Midhat Paşa İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019), 7.

[435]İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, C. 2, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982), 739.; Mehmed Zeki Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, C. 3., 273.

[436]Mehmed Emin Sadık Paşa medrese derslerini terk etmek mecburiyetinde oluşunu tercüme-i halinde şu şekilde ifade etmektedir: *"... 1260 tarihinde, yani sinimin on sekizinci senesi müdirlik gailesine giriftar olarak eğerçi bununla beraber tahsili bırakmayub devam etmiş isem de bir tarafdan gavail-i mesalih-i memleket bir taraftan dahi hâce-i mumaileyhin* (Tireli Hafız Emin Efendi) *neşr-i bidaa-i ilmiyede olan iktidarının sadeliği cihetiyle fakirde hasıl olan edem-i rağbet bittabi muris-i ihmal olmağla eski çalışkanlığı gevşetmişdim. Fakat sene-i mezbure ahırında vali tarafından başımıza gelen birader efendinin Midilli ceziresine ba ferman-ı âli nefy ve tağribi ile hanedanımızın izmihlaline sebeb olan bunca mezalim ve teaddiyatı gaddarane değil yeniden ders ve tahsili, belki eski bildiğimi bile unutdurmuş olmağla (...) ikmal-i ulûm ve maarifden bu vech ile mahrum kalışım en büyük teessüf eylediğim şeydir.*" Bkz. İnal, *Son Sadrazamlar*, C. 2, 739.

diyerek bu yılları betimlemektedir. Fakat o da memurluğu tercih etmiş, Divan-ı Hümayun Kalemi'ne girerek medrese eğitimi terk etmiştir.[437] Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa da belirli bir müddet medrese dersleri almış daha sonra memuriyeti tercih etmiş kişiler arasındadır. Midilli'de doğan Paşa Midilli Ulu Cami'de medrese derslerini okumaya başlamış, Arapça Sarf, Nahv'i ikmal etmiş, *Pend-i Attar* ve *Gülistan* adlı kitapları okumuş, fıkıh dersleri de görmüştür. Daha sonraki süreçte Midilli Tahrirat Kalemi'ne girerek memuriyet hayatına atılmıştır.[438] Sadrazam Mehmed Said Paşa'da benzer bir eğitimden geçerek memurluk hayatına atılmıştır. Erzurum'da doğan Paşa, burada başlamış olduğu medrese eğitimine İstanbul'da devam etmiştir.[439] Ayasofya Camii'nde 7-8 sene medrese derslerini takip etmiştir.[440] 1853 yılında babasının vefatı üzerinde bir taraftan kalabalık ailesini geçindirmek zorunda kalıp Erzurum Tahrirat Kalemi'nde memurluğa başlayan Paşa, İstanbul'da Maliye Nezareti'nde çalışmaya başlamıştır. Bir müddet hem memurluğu hem de medrese derslerini aynı anda sürdürdüğü ve sonra bu dersleri icazet almadan terk ettiği anlaşılmaktadır.[441] 1855 yılında Tırnova'da doğan İsmail Fenni Ertuğrul da belirli bir dönem medrese dersleri alıp daha sonra memurluğa yönelmiş kişiler arasındadır. Tercüme-i hâlinde, Sıbyan Mektebi'nde eğitim aldıktan sonra Rüştiye Mektebi'ni de bitirmesinin ardından medrese eğitimine başladığını ifade etmektedir.

---

[437] İnal, *Son Sadrazamlar*, C. 2, s. 809.; Mehmed Zeki Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, C. 4., s. 3.; Pelin İskender, *Mehmed Esad Safvet Paşa (1814-1883/H.1230-1301)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Samsun 1999, 6.; Azmi Özcan, "Saffet Mehmed Esad Paşa", *DİA*, C. 35, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 467-469.

[438] İnal, *Son Sadrazamlar*, C. 3, s. 1654.; Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, C. 7, 110.; Mahir Aydın, "Hüseyin Hilmi Paşa", *DİA*, C. 18, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 550-551.

[439] Gündüz, *Sultan II. Abdülhamid'in Sadrazamı Küçük Mehmed Sa'îd Paşa'nın Hâtırâtı*, C. 1, 14.; Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, C. 5, 3.

[440] Said Paşa İstanbul'daki eğitim hayatına dair şu bilgileri aktarmaktadır: *"Tahsilde bulunduğum zamanlar camiden avdet akabinde Sahaf Çarşusu'na ba'de kaleme gitmeyi îtiyad etmişdim ki bu adete sekiz sene devam ettim…"* Bkz. Said Paşa, *Gazeteci Lisanı*, Dersaadet: Sabah Matbaası, 1327, 104.; Zekeriya Kurşun, *Küçük Said Paşa Sultan II. Abdülhamid'in Gölgesi*, (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2024), 33.

[441] İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Mehmed Said Paşa'nın İstanbul'daki eğitim hayatı için şu bilgileri aktarmaktadır: "*Evail-i hâlinde sabahları entari ve hırka ile- Ayasofya Camii'ne derse gittiği ve bir taraftan da Fransızca öğrenmeye çalıştığı sıralarda bir sabah camide ders dinlerken koynunda bulunan Fransızca elifba risalesi düşmesiyle yanında oturan ders şeriklerinden biri alub bakdıkdan sonra yavaşça 'aman, koynuna sok. Arkadaşlar görürlerse alimallah camiin ortasında yumrukla canına okurlar' demesi üzerinde ürküp bir takrible savuştuğunu kendinden işitdiğini esbak Tevfik Paşa nakleyledi*." Bkz. İnal, *Son Sadrazamlar*, C. 2, 989.

Bu sırada Muhasebe Kalemi'ne de devam etmiş ve yirmi yaşlarında İstanbul'a gelerek Maliye Nezareti'nde tahsilat katibi olarak göreve başlamıştır.[442]

Belirli bir müddet medrese derslerini takip edip daha sonra memurluğu tercih edenlere yönelik örneklerin sayısı arttırılabilir. Bu örneklerin yanında 19. yüzyılın sonlarına doğru modern mekteplerin yaygınlaşmasıyla bir müddet medrese dersleri görüp, yönünü değiştirerek Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Tıbbiye, Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Hukuk gibi mekteplere yönelmiş ya da bu mekteplerde okudukları halde medrese derslerine devam eden kişiler de bulunmaktadır. Sadrazam Hüseyin Avni Paşa böyle bir örnektir. 1820 yılında Isparta'da doğan Paşa, ilk tahsili memleketinde aldıktan sonra medrese tahsili yapmak üzere İstanbul'a gelmiştir. Fakir bir ailenin çocuğu olan Paşa, Çorlulu Ali Paşa Medresesi'nde müderrislik yapan dayısının medresedeki odasında 5-6 ay medrese eğitimi görmüştür.[443] Dayısının 1836 yılında evlenip medreseyi terk etmesi sonrasında yalnız kalmış ve bir müddet tereddütte kalarak nasıl hareket edeceğini bilememiştir. Tereddütle geçen bu günlerde bir arkadaşına rastlamış ve onun Mekteb-i Harbiye'ye girdiğini öğrenince o da medresedeki tahsilini bırakarak Mekteb-i Harbiye'ye kaydını yaptırmıştır.[444] Belirtildiği gibi yüzyılın sonuna doğru hem modern mekteplerde okuyup da bir şekilde medrese dersleri alan kişilerin sayısı artacaktır. İbnülemin Mahmut Kemal İnal böyle bir örnektir. Onun İstanbul'da Mercan Ağa Sıbyan Mektebi'nde başlayan eğitim hayatı, Şehzade Rüştiyesi, ardından Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Hukuk'a kadar devam edecektir.[445] Bu mekteplerde sürdürdüğü eğitim sırasında tercüme-i halinde ifade ettiği üzere, "…*Medrese derslerine devam ettik. Efâzıl-ı ulemadan Trabzonlu Hoca Hüsnü Efendi merhumdan senelerce Tefsir ve Hadis-i Şerif ile Edebiyat-ı Farisiye"*[446] okumuştur. İbnülemin gibi modern mekteplerde okuyup medrese derslerini de takip eden diğer bir isim ise Ömer Ferid Kam'dır. Onun da Rüştiye'den başlayan eğitim hayatı modern mektepler ekseninde

[442] "Büyük Üstad İsmail Fenni-Kendi Kalemiyle Hal Tercümesi", (der.) Süheyl Ünver, *İslam-Türk Mecmuası*, S. 2, 1947, 14-16.; İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler Kişiler*, C. 2, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2014), 758.; Süleyman Hayri Bolay, "İsmail Fenni Ertuğrul", *DİA*, C. 23, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 98-100.
[443] İnal, *Son Sadrazamlar*, C. 1, 483.; Ali İhsan Gencer, "Hüseyin Avni Paşa," *DİA*, C. 18., (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 526-527.
[444] Mehmed Zeki Pakalın Hüseyin Avni Paşa'nın Mekteb-i Harbiye'ye girişi konusunda Mekteb-i Harbiye'nin kuruluşundan sonra bu mektebe pek rağbet olmadığından dolayı bazı medrese talebelerinin toplanılarak Mekteb-i Haribiye'ye kaydedildiklerini ifade etmektedir. Hüseyin Avni Paşa'da bunlar arasındadır. Bkz. Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, C. 2, 73.
[445] Ömer Faruk Akün, "İbnülemin Mahmud Kemal", DİA, C. 21, (İstanbul: Diyanet Vakfı yayınları, 2000), 249-262.
[446] İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Hoş Sadâ Son Asır Türk Musikişinasları*, (İstanbul: Ketebe yayınları, 2019), 9.

şekillenmiştir. Önce Mekteb-i Tıbbiye'de daha sonra Mekteb-i Hukuk'ta eğitimi sürdürmüş, Hariciye Nezareti Tercüme Odası'nda başlayan memuriyeti sonrasında medrese derslerini takip etmiştir. Ömer Ferid Kam'ın medrese dersleri ile alakası yukarıdaki örnekler gibi belirli bir dönem olmayıp, Fatih Camii Dersiamlarından Mustafa Asım Efendi'den icazet alacak seviyedir.[447] Medrese talebesi ifadesinin kapsamını belirlemek adına vermiş olduğumuz bu örneklerin de sayısını arttırmak mümkündür. Bu örneklerden de anlaşılmaktadır ki modern mekteplerin yaygınlaşmasıyla beraber medrese derslerini takip edip, ana eğitim güzergahını modern mekteplerde sürdüren, bu mekteplerden almış oldukları eğitim neticesinde çeşitli görevler üstlenen kişiler bulunmaktadır.

Öte yandan belirli bir müddet medrese eğitimi alan fakat bu eğitimden memnun olmayan bazı örnekler söz konusudur. Bu örneklerin burada izah edilecek olması aynı zamanda modern mekteplerle medreseler arasında kişilerin tercih etme nedenlerini de bir anlamda ortaya koyacaktır. Bu konuda yerinde bir örnek olarak Babanzâde Ahmed Naim Bey sayılabilir. O, Bağdat'ta Mekteb-i İbtidai ve Rüştiye'yi bitirmesinin ardından İstanbul'a gelmiş Galatasaray Sultanisi ve Mülkiye Mektebi'nden mezun olmuştur.[448] Bu sırada da Hersek Müftüsü Ali Fehmi Efendi ve Mehmed Zihni Efendi'den Arapça dersler almıştır. Bu anlamda Babanzâde Ahmed Naim Bey'in medrese dersleri ile bağlantısının Arapça öğrenmekle sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Fakat medresedeki Arapça öğrenme usullerini tetkik etmiş olmasından anlaşılmaktadır ki geleneksel usullerle Arapça öğretiminden ziyade yeni tarza göre bu eğitimi almıştır. Medreselerdeki Arapça öğretimine nazaran yeni tarz olarak ifade edilen bu eğitimin kaynağı ise Müderris Mehmed Zihni Efendi'nin Arapça dil bilgisine dair hazırlamış olduğu *el-Müntehab* ve *el-Muktedab* adlı kitaplarıdır.[449] Babanzâde Ahmed Naim Bey, Mehmed Zihni Efendi ve bu kitapların kendi Arapça eğitimindeki rolüne, yazmış olduğu *Temrînât* adlı Arapça dil bilgisi kitabında değinmektedir: "*Eskiden beri marûf u meşhur olan kavâid-i Arabiye kitaplarından hiçbirini okumağa, tedkik etmeğe henüz vakit bulamadığım halde mahza bu iki kitab sayesinde az çok ibare sökecek, anlayacak derecede meleke peyda ettiğimi bu iki eser-i rengin ve dil-nişinin müessir-i fazılı* [Mehmed Zihni Efendi] *karşusunda istifâza niyetiyle*

[447] Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler Kişiler*, C. 2, 567.; Süleyman Hayri Bolay, "Ömer Ferit Kam", *DİA*, C. 24, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 271-273.
[448] Kara, *Din İle Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, 451.
[449] Hüseyin Kansu, *Secdede Biten Bir Ömür Babanzâde Ahmed Naim Bey*, (İzmir: Kaynak Yayınları, 2007), 22.; Halit Özkan, "Gün Olur, Sahafîden Hadis Alınır", *Babanzâde Ahmet Naim Hayatı-Eserleri-fikirleri*, (ed.) M. Cüneyt Kaya-İsmail Kara, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018), 161-173.

oturub da az zaman içinde birçok şeyleri -hem de ruhlu ve esaslı bir suretde- bilememek kabil olmadığını burada -tahdîsen li'n-nî'me- zikr ü îrada lüzum görürüm.[450] Benzer bir yaklaşıma Muallim Cevdet de sahiptir. Darü'l-Fünûn Hukuk Mektebi ve Dârülmuallimîn-i Âliye'de eğitim alan Muallim Cevdet, Bayezid Camii'nde Arapça dersleri de görmüştür.[451] Fakat Arapça dersleri konusunda ifade ettikleri medreselerde verilen Arapça eğitiminin oldukça yetersiz ve yanlış usullerle gerçekleştirildiğine dairdir. Hâl tercümesinde, İstanbul'da bulunan müderrislerin çoğunluğunun Arapça ve Farsça konuşamadıklarını ve yazamadıklarını ifade etmiştir. Ayrıca yine hâl tercümesinde yer alan şu satırlar medreselerdeki Arapça eğitimine yönelik bakış açısını oldukça açık bir biçimde göstermektedir: "*Muallim Mektebinde iken Bayezid Camii'nde bir sene kadar Arapça ikindi derslerine devam ettim. Herhangi bir zattan bir harf dahi istifade etsem minnettar kalırım. Bu cihet başkadır. Fakat medrese usulü ile Arapça öğrenilemeyeceğini daha o vakit anladım. Bana Arapça ve Farside kılavuzluk eden medrese değildir*."[452]

Bu iki örneğin yanında eğitim hayatına medresede başlamış olmalarına rağmen bu eğitimden memnun olmayarak çeşitli memurluklara ve modern mekteplere geçmek isteyen kişilere dair bazı örnekler söz konusudur. Medrese eğitim hayatını "*zaman israfından başka hiçbir şeye yaramayan, eskiye ait*"[453] olarak tanımlayan ve Mekteb-i Hukuk'a geçen Halil Halid böyle bir örnektir. Bir diğer örnek ise üç yıldır medrese eğitimi almış olmasına rağmen geleceği konusunda endişeleri olduğunu belirten ve bu sebeple "*gerçekten mektep gibi bir mektebe girmeliydim*"[454] diyen Hüseyin K. Ertur'dur. Bu örneklerin yanında cami derslerini takip edip, sabahları Beşiktaş'taki Sinan Paşa Camii'nde Arapça, akşamları ise Fındıklı Camii'nde *Şifa*, *Halebî*, *Mültekâ*, *Kaside-i Bürde*, *Delâil*, Tefsir gibi dersleri okuyan Ahmet Muhtar Nasuhoğlu'ndan bahsedilebilir. Ahmet Muhtar Bey bu dersleri takip etmesine rağmen, Mekteb-

[450] Ahmed Naim*, Mekteb-i Sultani Birinci Sınıfına Tedris Olunan Sarf-ı Arabi'ye Mahsus Temrinat*, Birinci Kısım, (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1317), 12.
[451] Ahmet Güner Sayar, "Muallim Cevdet", *DİA*, C. 30, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 311-313.
[452] Osman Ergin (der.), *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, (İstanbul: Bozkurt Basımevi, 1937), 9-10.
[453] Halil Halid, *Bir Türkün Ruznamesi*, (çev.) Refik Gündüz, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2008), 61.
[454] Hüseyin Kamil Ertur, *Tamu Yelleri*, (haz.) Esat K. Ertur, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994), 29.

i Hukuk'a girmeye çalışmaktadır. Fakat bu hususta sınavlara girmiş olmasına rağmen başarılı olmamış, sonunda memuriyet yolunu tercih etmiştir.[455]

Medrese eğitimiyle bir şekilde temasta olan 19. yüzyılın sonlarına dair bu örneklerle beraber medrese talebesi ifadesinin kapsamının biraz daha geniş tutulması gerektiği ifade edilebilir. Her ne kadar eğitim hayatlarının merkezinde medrese eğitimi bulunmamış olsalar dahi, hayatlarının bir döneminde medrese eğitimi almış olmaları, onları bu sınıflama içerisinde değerlendirmemizi gerekli kılmaktadır. Ayrıca bu durum onları tam olarak medrese talebesi sınıfına ait kılmasa da medrese eğitimine duymuş oldukları ilgi veya ilgisizlik, tercih ve yönelimleri ile medrese eğitimine dair fikirleri bakımından bu kişilerin örnekliği oldukça önemlidir. Zira onların örnekliği aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde izah edilecek olduğu üzere medrese talebesi olmak istemenin veya istememenin daha açık bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

Üçüncü ve son medrese talebesi tipi ise ilk ikisine nazaran medreseyi bir eğitim ve bilgi edinme yeri olarak görmedikleri anlaşılan, bir şekilde medreseye kaydolmuş, daha çok asayiş sorunları ve taşkınlık içerisinde bulunan ve talebe-i uluma yakışmayan durumlar içerisindeki kişilerdir. Bu kişilerin her ne kadar okumak ve bilgi edinmek amacıyla medreseye kaydoldukları düşünülse de içlerinde bulundukları hal, onların medrese talebesi sınıflandırmasında gerçek medrese talebelerinden ayrı değerlendirilmelerini gerekli kılmaktadır. Zira daha önce de ifade edildiği üzere, medrese talebelerine yönelik yapılan eleştirilerin büyük oranda kaynağı, bu tip talebelerin içerisinde bulundukları olumsuz durumlardır.

Dönem kayıtlarında bu talebelere yönelik atıflar ise genelde talebeye uygun vasıflara sahip olmadıkları, daha önce de zikredildiği gibi oldukça olumsuz değerlendirildiklerine yöneliktir. Orlin Sabev'in daha çok 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarındaki vaka örnekleriyle çeşitli ahlak dışı olaylar ve asayiş sorunları içerisinde bulunan medrese talebeleri için kullandığı "yaramaz öğrenciler" tanımına uygun olarak bu talebeler, türlü ahlaksızlıklar ve sorunlar

[455] Ahmet Muhtar Nasuhoğlu, *Yâd-ı Mâzi ve Hayatımın Tarihi Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bir Hukukçunun Hatıraları*, (haz.) Ömer Hakan Özalp-Ayşe Raziye Özalp, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2007), 135.

içerisindedir.[456] Başkatipzâde Ragıp Efendi bu tip talebeler için "sahte talebeler"[457] ifadesini kullanmaktadır.

3.2.Medrese Tedrisinin Tercih Edilme Sebepleri

Dönem şahitlerinin medreseleri, medrese talebelerini tanımlayan ifadelerinden hareketle sonu bir ömrün zayi olmasıyla neticelenecek bir eğitim sürecini neden tercih ettikleri sorusu anlam kazanmaktadır. Bu anlamda hem ulema sicillerindeki bilgilerden hem de hatıralardan bu soruya bir ölçüde cevap vermek mümkündür. Öncelikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren modern mekteplerde değil medresede eğitim almayı tercih etmiş kişilerin bu tercihi yapmalarında en büyük etkenin aile yönlendirmesi olduğu anlaşılmaktadır. Buna dair birçok örnek bulunmakla beraber David Kushner tarafından yapılan istatistiki burada zikretmek gerekmektedir. Meşihat arşivinde dosyası bulunan ulemanın babalarının mesleğinden hareketle yapılan bu istatistikte 500 örnek kişiden 193'ünün (%38,6) babası veya atalarının ulemadan olduğu görülmektedir.[458] Dönem kayıtlarına bakıldığında da aile yönlendirmesinin oldukça etkili olduğu söylenebilir. Cevdet Paşa böyle bir örnektir. 16 yaşına kadar memleketi olan Lofça'da eğitim almış olan Cevdet Paşa'nın yüksek ilimleri tahsil etmek üzere İstanbul'a gönderilmesinin gündeme geldiği bir sırada medreseye mi yoksa bir mektebe mi gideceğinin tartışıldığı anlaşılmaktadır. Cevdet Paşa'nın aktardığına göre, İstanbul'da Mekteb-i Harbiye'nin açılışına dair bazı çalışmaların olduğu, bu mektebin de geleceğinin parlak olduğu, bu sebeple bu mektebe gitmesinin bazı kişiler tarafından kendisine ve ailesine önerildiği anlaşılmaktadır. Fakat büyük babası Hacı Ali Efendi bu fikirde değildir. O, torunu Cevdet'in ataları gibi ilmiye sınıfına mensup olmasını istemiş, ulûm-i âliye tahsili için onu İstanbul'a göndermiştir.[459] Ailenin teşvik ve önerileriyle medrese tahsiline başlayan diğer bir örnek ise Başkatipzâde Ragıp Bey'dir. İbtidai, Rüştiye ve İdadi mekteplerini okumuş olan Ragıp Bey, İdadi'den mezun olduktan sonra bir müddet ticaretle uğraşmıştır. Amcasının oğlu Şakir Ağa ile birlikte ticaret yapmaya başlamış, 6 ay boyunca bu ticareti sürdürmüştür. Fakat büyük babası olan Enver Efendi'nin "*emr ü teşvikiyke*

[456] Orlin Sabev, "Medreselerde Gündelik Yaşamdan Örnekleri ile İstanbul'un Yaramaz Öğrencileri (XVII.-XIX. yy.)", *Osmanlı İstanbul'u VI-VI. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyum Bildirileri 11-13 Mayıs 2018*, (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, 2019), 105-116.
[457] Başkâtipzâde Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, 21.
[458] David Kushner, "Career Patterns Among The Ulema in The Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *Tanzimat'ın 150. Yıl Dönümü Uluslararası Sempozyumu*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994), 165-171.
[459] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 5.

ticareti kamilen terk ederek berây-ı tahsil Hatuniye Medresesi'ne" girmiş, "*medresenişin talebe-i ulûm zümresine dahil olarak, ilmiye sınıfına intisab edip, güzelce bir lata giyinip, fesinin üstüne de kâh beyaz ve kâh yeşil sarık sararak derse başlamış*"tır.[460] Tedris hayatı için ailenin yönlendirmesi ve isteğinin belirlediği örnekler oldukça fazladır. Fakat herhangi bir başka yol düşünülmeden doğrudan medrese eğitimine devam etmiş kişilerin örnekliğinde de yine ailenin istek ve yönlendirmeleri etkili olmuştur. Ahmed Hamdi Akseki'nin babası tarafından şevkle medrese eğitime yönlendirilmiş olması örnek olarak verilebilir. Kendi tercüme-i hâlinde belirtmiş olduğu üzere, babası Mahmud Efendi'nin ilim tahsil edebilmesinde etkisi çok büyüktür. Mahmud Efendi'nin kendisi de belirli bir müddet medrese eğitimi almış olmasına rağmen icazet alamamıştır. Bu durumun oğlunun eğitimli bir insan olmasını istemesinde etki sahibi olduğu düşünülebilir. Zira Ahmed Hamdi Akseki'nin tercüme-i hâlinde babası hakkında yapmış olduğu değerlendirmelerde ortaya çıkan tablo, oğlunun okuması ve ilim sahibi olması için birçok fedakarlıkta bulunan, bilinçli bir babayı göstermektedir.[461]

Bunun yanında bazı örneklerde ailenin ulema ailesi olma durumu, doğrudan kişinin medreseye yönelmesinde bir beklentinin varlığına işaret etmektedir. Silleli Musa Kazım Efendi'nin ailesinde birçok alim bulunması sebebiyle böyle bir doğal beklentinin varlığından bahsedebiliriz. Hocalar sülalesi olarak anılan Musa Kazım Efendi'nin ailesinde de bu yönde bir eğilim bulunmaktadır. Musa Kazım Efendi'nin medrese eğitimi alarak alim olmasının istenmesi bu doğal beklentiye dair birçok örnekten sadece birisidir.[462] Bazı örneklerde olduğu

---

[460] Başkâtipzâde Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, 17.

[461] Ahmet Hamdi Akseki'nin babası hakkında ifade ettikleri şu şekildedir: "*Babam tahsilini Konya'da yapmış fakat tamamlayamayıp icazet almaya muvaffak olamamış, salih, namazlarını gökten taş yağsa, yine camiye gidip cemaatle kılardı. Benim tahsilime çok meraklı idi. Babam bir taraftan Kur'an okutuyor, diğer taraftan yazı, hesap belletiyordu. Babam fakirdi, benim okumamı çok istiyordu. Fakat beni okutacak parası yoktu. Yazın en sıcak zamanlarında üç ay pamuk çapası kazmak için köyden gidenlere biz de giderek pamuk çapası kazmak ve bu para ile okuma niyetini kurduk. Bayındır ovasının en sıcak yerinde ve Haziran, Temmuz ve Ağustos'un en sıcak günlerinde çapa kazdık. Dörder sarı lira aldık. Babam, oradan beni alarak Ödemiş'e getirdi. Karamanlı Süleyman Efendi'nin Medresesi'ne bıraktı. Babam, nur içinde yatsın, Ödemiş'in dışındaki kabristanlığın yanında benden ayrılırken elini öptüm; gözlerimden öptü ve ağladı. İki gözünden akan yaşlar sakalını ıslatıyordu, damla damla yere düşüyordu. Hem ağladı, hem ellerini kaldırıp şöyle dua etti: İnşallah evveli de ahiri de bu olur. Bir daha bu ağır ve amale işini görmez ve buna muhtaç olmazsın. Baba-oğul ikimiz de ağladık, ben medreseye döndüm, babam da memleketin yolunu tuttu*." Bkz. İrfan Yücel, "Ölümünün 33. Yıldönümünde Kendi Kaleminden Ahmet Hamdi Akseki 1887-1951", *Diyanet Gazetesi*, S. 299, Ocak 1984, 14-16.; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler Kişiler*, C. 2., 819.; Ethem Alimoğlu, "Ahmet Hamdi Akseki'nin Hayatı", (haz.) Hüseyin Arslan-Mehmet Erdoğan, *Ahmet Hamdi Akseki (sempozyum*), (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları), 2005, 3-6.

[462] Mehmet Azimli, *Son Müderris Musa Kazım Efendi Sille Medresesi'nden Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Neslin Hikayesi*, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2013), 37. Benzer bir örnek için bk. Ali Adem Yörük,

gibi babanın ulemadan olması yahut ailenin alimler ailesi olarak anılmasının yanında bulunduğu çevrenin ve daha Sıbyan Mektebinden itibaren kişinin ders gördüğü hocaların da bu süreçte etkili olduğu görülmektedir. Bereketzâde İsmail Hakkı'nın medrese eğitimine yönelmesinde bu etkenler söz konusudur. Yazmış olduğu hatıratında doğmuş olduğu Atik Ali Paşa Camii'nin etrafındaki dünyanın ilim yolculuğuna çıkmasında etken olduğu anlaşılmaktadır. "…*Darü'l-İfadelerde*[463] *dahi talebe-i ulûm leylen ve nehâren istifâza-i ulûm ile meşgul bulunur ve envar-ı zikrullah ile münevver olan hankah-ı şerife eyyam-ı mahsusasında baid ve karib her taraftan muhibban ve züvvar gelerek hissemend-i füyûz-i ilahiye müstağrik huzuz-i maneviye olurlardı. Elhasıl o hengamda bu civar-ı ali başka bir feyze, başka bir zevk ve şâdîye tecelligah olmuş bir semt-i muhteşem ve münevver idi*."[464] İsmail Hakkı Efendi'nin betimlemiş olduğu bu dünyanın yanında diğer bir etken ise hocalarının yönlendirmesidir. Babasını daha bir yaşında kaybetmiş olan Bereketzâde'yi bu hususta hocaları Hafız İsmail Efendi ve Şevket Efendi'nin yönlendirmiş olduğu anlaşılmaktadır.[465]

Bu örneklerin yanında kişilerin kendi isteklerinin de medrese eğitimi almalarında belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlamda birkaç örnekten bahsedilebilir. Misal olarak Mehmed Esad Efendi 16 yaşında Selanik Maliye Kalemine mülazım olarak girmiş olmasına rağmen bu memurluğu terk ederek medrese eğitimine yönelmiştir. Meşihat Arşivi'ndeki dosyasında bu konu hakkında "*1275 tarihinde 16 yaşımda olduğum halde mülazemet tarikiyle Selanik Maliye Kalemine devam, tahsil-i ilme olan hevahişimden naşi 1279 tarihinde kalemi terk eyledim*."[466] ifadelerini kullanmaktadır. Buna benzer bir diğer örnek ise Ahmed Bahaeddin Efendidir. O da Meşihat Arşivi'nde bulunan dosyasında, "*Rüştiye'yi tamamladıktan sonra Ulûm-i Âliye ve Âliyyeye olan iştiyakımdan dolayı 1306-1308 tarihleri arasında kasabamızda Müftü Necib Efendi'nin rahle-i tedrisinde bulundum.*"[467] ifadeleriyle ilim öğrenmekteki heves ve isteğinden bahsetmektedir. Bu örneklerin yanında ailesinin muhalefetine rağmen ilim tahsilini sürdüren örnekler de bulunmaktadır. İskilipli Atıf Efendi böyle bir örnektir. İlk eğitimini memleketinde

Müderris ve Hukukçu Rizeli Hafız Kasım Efendi II. Meşrutiyet Dönemi Hukuk Eğitiminde Üslup Arayışları, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2014).

[463] Dârü'l-ifade tabiri, Darü'l-Hadisler için kullanılmaktadır. Bkz. Mustafa Celil Altuntaş, *Osmanlı Döneminde Hadis İlmi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018.

[464] Bereketzâde İsmail Hakkı, *Yâd-ı Mâzî,* Tevsi-i Tabâat Matbası, 1332, 12.; Sadeleştirilmiş metin için bkz. Berektzâde İsmail Hakkı, *Yâd-ı Mâzî,* (haz.) Mümtaz Habib Güven, (İstanbul: Nehir Yayınları, Tarih yok.), 11.

[465] Bereketzâde İsmail Hakkı, *Yâd-ı Mâzî,* 23, 24.

[466] MŞH.SAİD. 52-32.

[467] MŞH.SAİD. 231-18.

alan Atıf Efendi, ailesinin şiddetli muhalefetine rağmen İstanbul'a medrese eğitimini sürdürmek için gitmiştir.[468] Buna benzer bir durum Silleli Musa Kazım Efendi için de söylenebilir. Erken yaşlarda itibaren çeşitli şehirlerde almış olduğu medrese eğitimini Mekke ve Medine'ye giderek ilerletmek isteyen Musa Kazım Efendi uzun yıllar ailesinden uzak bulunduğundan dolayı ailesinin, özellikle de annesinin muhalefetiyle karşılaşmıştır. Şam'da eğitim aldığı sırada ailesinden gelen mektuplara, eğitimine Mekke ve Medine'de devam etmesine izin verilmeyecek olduğunu düşündüğünden dolayı cevap vermemiştir.[469] Bu örneklerin yanında medrese eğitimi almak isteyip de alamayanlar da bulunmaktadır. Derviş İbrahim Aşçı Dede hatıratında "… *niyet ettim ki buradan kaleme gitmeyip doğruca bir medrese girip orada tahsil-i ulûm ile meşgul olayım. Lakin mukadderat-ı İlahiyye insanın istediği gibi olmuyor*."[470] ifadelerinde bulunarak bu yöndeki arzusunu dile getirmiştir.

Öte yandan medrese eğitimini tercih etmelerinde aile, çevre ve hoca yönlendirmesi ve ilim tahsiline yönelik heves gibi nedenler dışında bazı özel durumların etkili olduğuna yönelik örnekler de bulunmaktadır. Bu örneklerden ilki, Sultan II. Mahmud'un kızı Adile Sultan'ın saray imamı Hacı Nasuh Efendi'nin oğlu olan Ahmet Muhtar Nasuhoğlu'nun medrese eğitimi alma gerekçesidir. Babasının vefatı üzerine Adile Sultan'ın ona babasının vazifesini vereceğine dair söz vermiş olması onun eğitim hayatının nasıl olacağını da belirlemiştir. Babasının vazifesini elde etmek için hafızlık yapıp medrese eğitimi alan Ahmet Muhtar Bey, daha sonra bu hedefinden vaz geçerek memurluk hayatına atılmıştır.[471] Diğer örnek ise yine aile yönlendirmesi olmakla beraber bu yönlendirmede belirli bir maksadın olduğu anlaşılan Halil Halid örneğidir. Yazmış olduğu hatıratta modern mekteplere gitmek istediğini fakat amcasının yönlendirmesiyle medrese eğitimi almak zorunda kaldığını belirtmektedir. Babasını erken yaşta kaybettiğinden amcasının elinde yetişen Halil Halid, kardeşi modern mekteplerde eğitim görmesine rağmen kendisinin medrese gitmiş olmasından hiç memnun değildir. Fakat müderris olan babasının müsadere edilen mallarına tekrar sahip olmasının şartı olarak dede mesleği olan

[468] Ebül'ula Mardin, *Huzur Dersleri*, C. 2-3, (İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1951), 969.; İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler Kişiler*, C. 1, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2014), 285.
[469] Azimli, *Son Müderris Musa Kazım Efendi Sille Medresesi'nden Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Neslin Hikayesi*, 56.
[470] Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, (der.) Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi, C. 1, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006), 181.
[471] Nasuhoğlu, *Yâd-ı Mâzi ve Hayatımın Tarihi Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bir Hukukçunun Hatıraları*, 103.

müderrisliği tercih etmesi gerekmektedir. Bu sebeple amcası tarafından medrese eğitimine yönlendirilmiştir.[472]

Vermiş olduğumuz tüm bu örneklerle beraber 19. yüzyılın sonlarında kişilerin neden medreseyi tercih ettikleri yahut etmediklerinin birçok nedene bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bunlardan özellikle iki nedenin yoğunluğuna dikkat çekilebilir. Bunlardan ilki Meşihat Arşivi'nde bulunan ulema sicillerinin de vermiş olduğu istatistikle daha anlamlı hale gelen aile yönlendirmesinin baskın etken olduğudur. Vermiş olduğumuz örneklerle daha güçlü hale gelen bu istatistik aile yönlendirmesinin ilerisinde ailede, evlatlarının medrese eğitimi almasına yönelik örtülü fakat güçlü bir beklentinin varlığına da işaret etmektedir. Diğer taraftan vermiş olduğumuz örnekler ileriki bölümlerde de ifade edilecek olduğu üzere birçok müşkülat ve sıkıntıyı içerisinde barındıran ilim tahsil etme yolculuğuna kişilerin duymuş olduğu hevese dikkat çekmektedir. Kişiden kişiye değişmiş olmakla birlikte 19. yüzyılın sonlarında medrese talebesi olmanın birçok zorluğu bulunmaktadır. Bu zorluklara ve medrese tahsilini "bir ömrün zayi olması" gibi tanımlamalarla ifade eden bakış açısına rağmen medreselerde talebe eksik olmamış, medrese eğitimine rağbet azalmamıştır. Bu duruma etki eden birçok etmen olmasının yanında birçok medrese talebesi kendi ilim yolculuğunu kutsal bir yolculuk olarak görmektedir. Bir medrese talebesi olan Tavaslı Mehmed Efendi, kendi ilmi yolculuğunu, "*gece gündüz ubudiyetle, sadâkatle evkâti geçirerek diama mütalaası ibadet addolunan kitapları bulundurarak mütalaa-i ders etmek*"[473] şeklinde tanımlamaktadır. Bu hususun kişilerin medrese eğitimi için bir motivasyon kaynağı olduğunu da ifade edebiliriz. Zira birçok medrese talebesi dini ilimleri öğrenme isteğinden dolayı medreseyi tercih ettiklerini ifade etmektedir. Mustafa Cemaleddin Efendi'nin Meşihat Arşivi'nde bulunan dosyasında, "*öteden beri müştakı bulunduğum ulûm-i diniye-i şer'iyye ve Arabiyye'yi tahsil için"*[474] medrese eğitimine başladığını ifade etmesi bu yorumumuza dair bir örnektir. Bir diğer örnek ise medrese eğitimini sürdürürken kendisine kura isabet edip askere alınan ve beş yıl devam eden askerlik süresince çeşitli başarılar kazanan Hafız Mehmed Efendi'dir. 1880 yılından 1885 yılına kadar askerde kalmış olmasına rağmen, askerden döndüğünde medrese tahsiline devam etmiştir. Medrese tahsilinin peşini bırakmamasını Meşihat Arşivi'ndeki dosyasında "*ulûm-i diniye-i maarife meyil ve hevesi*"[475] sebebiyle olduğunu ifade etmektedir. Bir diğer örnekte ise Mehmed Rıfat

[472]Halil Halid, *Bir Türkün Ruznamesi,* 52.
[473] Şahintürk, "Bir Medrese Talebesinin Cer Yolculuğu", *Osmanlı'da Maarif Kişiler, Anlatılar, Kurumlar*, 171.
[474]MŞH.SAİD. 115-18.
[475]MŞH.SAİD. 19-06.

Efendi, ilmiye mesleğine dahil olmak aruzunda bulunduğundan dolayı Rüştiye tahsilini sürdürürken burayı terk ederek medrese eğitimine başlamıştır.[476] Çok yaygın olmasa da medresede eğitim alanların öteki üzerinden kendini tanımlamalarına dair vereceğimiz son örnek meselenin daha anlaşılır olmasına katkı sağlayacaktır. Din adamı olması için ailesi tarafından 1882 yılında Ahıska'dan İstanbul'a gönderilen Ömer Faruk Numanzâde Fatih Medreselerinin birinde medrese talebesi olan dayısı Osman Efendi'nin yanına yerleşmiştir. Bir yıl boyunca dayısından çeşitli medrese dersleri görmüş olmasına rağmen medreseyi ve bulunduğu ortamı sevememiştir. Baykuşlar ve avareler yuvası olarak gördüğü medreseden bir gün dışarı çıkmış ve Fatih'te bulunan Darüşşafaka Mektebi'ni keşfederek orada okuyan talebelerin muntazam hallerine şaşkınlıkla şahit olmuştur. Bu mektebe girmek istemiş fakat dayısının şiddetli muhalefetiyle karşılaşmıştır. Osman Efendi'nin yeğeni Ömer Faruk'un Darüşşafaka Mektebi'ne gitme isteğine karşılık göstermiş olduğu tepki oldukça dikkat çekicidir. Osman Efendi'nin "*Annen seni medreseye molla olmaya gönderdi, mektebe girip oynamaya, kafir olmaya değil*"[477] demiş olması, modern mektepleri bir medrese talebesi olarak nasıl gördüğünü göstermesinin yanında kendi almış olduğu eğitimi nasıl değerlendirdiğini de göstermektedir.

3.3.Medrese Talebelerinin İstanbul'a Geliş Sebepleri

Birçok anlamda Osmanlı Devleti'nin merkezi bulunan İstanbul, fetihle beraber ilim tahsilinin de merkezi olmuştur. Fetihten itibaren başta sultanların kurmuş olduğu Ayasofya, Fatih Sahn-ı Seman, Bayezid, Süleymaniye gibi üst düzey medreseler olmak üzere birçok medresede talebeler yetişmiş ve çeşitli görevlerle devletin birçok ihtiyacını bu medreselerde yetişen kişiler karşılamıştır. İstanbul, Rumeli, Anadolu, Kafkasya, Kuzey Afrika ve Orta Doğu'da bulunan Osmanlı şehirlerinden medrese tahsili için gelen talebelerle bu özelliğini Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar muhafaza edebilmiştir.[478]

---

[476] MŞH.SAİD. 1-15.

[477] Ömer Faruk Numanzade, *Kafkasya'dan İstanbul'a Hatıralar*, (haz.) İrfan Murat Yıldırım, Fazıl Gökçek, (İzmir: Akademi Kitabevi, 2000), 24.

[478] Bu konuda özellikle II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Mısır'da bulunan Camiü'l-Ezher'in ön plana çıktığına dair bazı kayıtlar söz konusudur. Bilhassa yeni ve fünûn-i cedide derslerini de içerisinde barındıracak şekilde oluşturulmak istenen medreselerin örnekliğinin İstanbul'da bulunan medreselere değil Camiü'l-Ezher'e dayandırılması dikkat çekicidir. Bkz. Hasan Şahintürk, "Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi Sonrasında Osmanlı Taşrasında Medrese Kurma Teşebbüsleri (1920-1914)", *Medeniyet Kültürel Araştırmalar Belleteni*, C. 3, S. 5, 2023, 106-133.

Şüphesiz medrese talebelerinin İstanbul'a gelmesini sağlayan en önemli etmen burada daha iyi bir eğitim alacak olduklarını düşünmeleriydi. En iyi eğitim veren medreselerin ve hocaların burada olması, medrese tahsilinde ilerlemek isteyen kişileri İstanbul'a çekmekteydi. İstanbul, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar medrese tahsili noktasına bu özelliğini kaybetmemiştir. Bu anlamda İstanbul'da medrese eğitimi alan üç farklı talebe tipinden bahsedilebilir. Bunlar İstanbul'da doğup medreseyi de burada okuyanlar, taşrada doğup Sıbyan ve Rüştiye Mektebini bitirip doğrudan İstanbul'a eğitime gelenler veya Sıbyan Mektebi ve okumuşsa Rüştiye Mektebini bitirmesinin ardından ya memleketinde yahut başka bir yerde belirli bir zaman medrese eğitimi aldıktan sonra İstanbul'a gelenlerdir. Bunlara ek olarak İstanbul'a gelip burada medrese eğitimini tamamlamadan ayrılıp başka bir yerde icazet alanlar da bulunmaktadır.

Meşihat Arşivi'nde bulunan sicil dosyaları ve dönem kayıtları dikkate alındığında medrese tahsilinde ilerlemek isteyenler, İstanbul'a yönelme gerekçelerini "*tevsî-i mâlumât*" ifadesi ile açıklamaktadır. Var olan bilgilerini genişletme, ilimi bilgilerini arttırma adına İstanbul'a gelen talebelerin bu amacına yönelik birçok kayıt bulunmaktadır. Ayrıca İstanbul'un ilim tahsilinin merkezi olduğu fikri de çokça bu kayıtlarda zikredilmektedir. Misal olarak Mehmed Hayri Efendi Yakova'da hususi hocalardan almış olduğu Sarf, Nahiv, Mantık ve Farsça eğitiminin ardından, "*kemâlât-ı beşeriyyenin merkezi mütecellîsi bulunan*"[479] şeklinde ifade ettiği İstanbul'a gelmiş ve Fatih Camii'nde medrese eğitimine başlamıştır. Diğer bir kayıtta ise M. Emin Efendi, Debre-i Bâlâ'da belirli bir müddet ders aldıktan sonra kendi ifadesiyle, "*makarr-ı ulemâ olan*"[480] İstanbul'a gelerek eğitimine devam etmiştir. Her ne kadar taşrada bulunan medreselerde de eğitim devam etmekte, hiç İstanbul'a gelmediği halde buradaki medreselerde okuyup icazet alanlar bulunmakta ise de medrese tahsilinin İstanbul'a giderek tamamlanacağına dair bir kanaatin oluştuğunu söyleyebiliriz. M. Hilmi Efendi'nin dosyasında ifade ettikleri bu anlamda örnek verilebilir. Kesriye'de Sıbyan Mektebi'ni bitirip belirli bir müddet Hacı Ahmed Paşa Medresesi'nde ders alan Hilmi Efendi İstanbul'a medrese tahsilini sürdürmek için gidişini doğal bir süreç olarak tanımlamıştır. Meşihat Arşivi'nde bulunan dosyasında "*22 yaşına bâliğ ve vâsıl olduğumda bir sevk-i tabiî üzere memba-ı fâzıl ve hüner olan Âsitâne-i Saâdete*"[481] gittiğinden bahsetmektedir. Taşrada doğup medrese eğitimi almak isteyen talebelerin doğal olarak gitmek istediği yer olarak İstanbul'un, bu vasfı kazanmasında hem ilim tahsilinin merkezi olması hem de taşradaki eğitimin yetersiz olarak görülmesi etkili olmuştur. Ahmed

[479]MŞH. SAİD. 88-18.
[480]MŞH. SAİD. 148-19.
[481]MŞH.SAİD. 33-15.

Cevdet Paşa ve eğitim hayatında büyük destekçisi olan büyük babası da taşradaki eğitimi yetersiz görenler arasındadır. Memleketi olan Lofça'da belirli bir müddet Lofça Müftüsünden çeşitli dersler almış olsa da Cevdet Paşa'ya göre burada kalması, gençlik yıllarının beyhude bir şekilde zayi olmasına sebep olabilirdi. Zira Müftü Hafız Ömer Efendi'den artık istifade edemeyecek olması sebebiyle İstanbul'a gitmek zaruri görünmektedir.[482] Ahmed Hamdi Akseki'nin babası Mahmud Efendi de buna benzer bir yaklaşımla oğlunu İstanbul'a göndermek istemektedir. Ahmed Hamdi Akseki tercüme-i hâlinde bu konudan bahsetmektedir. Ödemiş'te medrese tahsili sürerken babası onu ziyaret etmiş ve ona İstanbul'a gitmesi gerektiğini söylemiştir. Mahmud Efendi, "*Bu tahsiller sana kâfi gelmez. Ya İstanbul'a ya Konya'ya gitseniz iyi olacak, hele İstanbul'a gidebilseniz ne kadar iyi olur…*"[483] diyerek İstanbul'un medrese tahsili için ne derece önemli olduğunu belirtmiştir. Kayseri'de medrese eğitimine başlamış olan Başkatipzâde Ragıp Bey'in dedesi de benzer bir yaklaşımla "*büyük balık büyük gölde büyür*"[484] diyerek onu daha iyi bir eğitim alması için İstanbul'a göndermiştir. İstanbul'un ilim tahsilinin merkezi olduğunu ve taşrada verilen eğitimin üzerinde bir eğitim verildiğine dair Hüseyin Kamil Ertur da benzer ifadelerde bulunmuştur. Tire'deki medreseleri beğenmediğini ifade eden Hüseyin Kamil Ertur, okumak, öğrenmek aşkıyla yanıp tutuşmasına rağmen, Tire'de Rüştiye Mektebi'nden yüksek bir mektebin olmadığından bahsetmektedir. Bundan dolayı İstanbul'a gitmek istemiştir. Ayrıca Hüseyin Kamil Ertur'u bu isteğe sevk eden sebep sadece bu değildir. Tire'ye bazı zamanlarda İstanbul'dan gelen hoca ve hafızların konuştuklarından etkilenmiş, onların temiz giysileri, davranışları ve hiç duymadığı konulardaki bilgili söyleşileri onu İstanbul'a gitmeye sevk etmiştir.[485]

---

[482] Cevdet Paşa Deli Müftü olarak adlandırılan Lofça eski müftüsü Hafız Ömer Efendi'yi her fende mahir ve mütebahhir bir kişi olarak tanımlamakla beraber, lâubâli ve kayıtsız olduğunu söylemektedir. "*Nasruddin Hoca gibi garîb hikayeleri olup mesel-i sâir gibi elsine-i enamda dairdir. Her gün bir vakt-i mu'ayyenede fakiri okutmak için büyük pederim ana şehriye bir mikdâr ma'aş tahsis edecek oldu ise de âlemde hiçbir şey ile mukayyed bir olmadığı gibi zaman ve mekân ile dahi mukayyed olamıyacağı beyânıyle cevâb-ı red verdi. Fakîr yine anın dersinden istifade edebilmek emelinde bulunduğum cihetle etrafında dolaşır idim. Hâlbuki Lofça'nın talebesinden ve ulemasından ba'zı zevât bi'l-ittifak andan Tefsir-i Kaadî Beydâvî tederrüsüne karar verip hergün içtima' ile anı gâh câmide ve gâh kahvehânede bulup tederrüs ederlerdi. Bir gün sokakta rast gelmişler. Hemen yere oturup arkasını duvara verip Tefsîr-i Kaadî okutur iken gördüm. Havâşî mutâla'sına muhtaç değil Tefsir-i Kaadî'nin neresinden açılsa ta'lîm ü tefhime muktedir idi. Lâkin etrafında halka olan sâmi'în içinde kır sakallı hoca efendiler olduğu halde cümlesi toz toprak içinde oturuyorlar idi. Artık andan istifade kabil olamıyacağı te'ayyün ve İstanbul'a azimetten başka çâre olmadığı tebeyyün etti*." Bkz. Cevdet Paşa, *Tezakir*, 5.

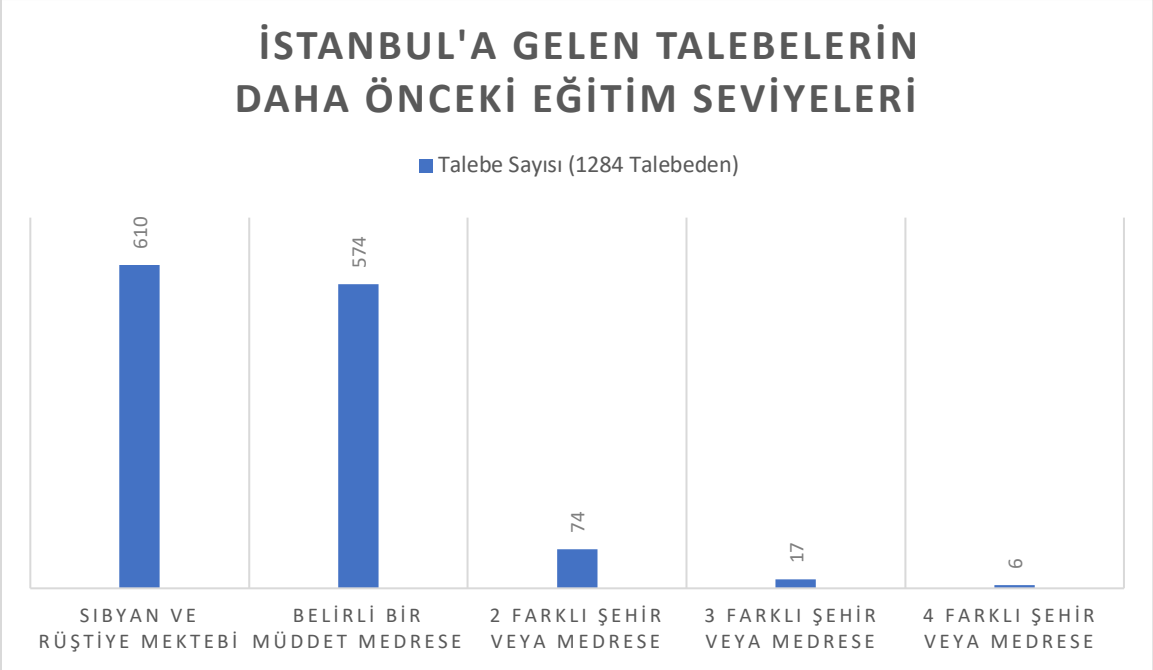
[483] Yücel, "Ölümünün 33. Yıldönümünde Kendi Kaleminden Ahmet Hamdi Akseki 1887-1951", 15.

[484]Başkâtipzâde Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım,* 25.

[485] Ertur, *Tamu Yelleri*, 15.

3.4.Medrese Talebelerinin İstanbul Öncesi Eğitim Seviyeleri

Tüm bu örneklerle İstanbul'da medrese tahsili görmek isteyen kişiler, bulundukları şehirdeki eğitimi yetersiz görmelerinden ve var olan bilgilerini arttırmak amacından dolayı İstanbul'a gittikleri anlaşılmaktadır. Meşihat Arşivi'nde bulunan ulema dosyaları incelendiğinde hem doğrudan Sıbyan Mektebi ve Rüştiye'den mezun olur olmaz İstanbul'da medrese eğitimine başlayanların hem de belirli bir müddet İstanbul dışında eğitim görenlerin İstanbul'daki eğitimi tamamlayıcı bir durak olarak gördüklerini göstermektedir. Bu anlamda özellikle "*tevsî-i mâlumât"*[486] ifadesi çokça zikredilmektedir. Bazı dosyalarda ise "*tevsi-i fünûn ve mâlumât emeliyle*"[487], "*ulûm-i Arabî vesaireden daha ziyâde kesb-i vukûfiyet peyda etmek*"[488] ve "*ikmal-i nüsah*"[489], "*ikmal-i tahsil*"[490] etmek ifadelerini kullanarak İstanbul'a gidiş gerekçelerini açıklamışlardır. Bu durum Meşihat Arşivi'ndeki sicil dosyalarından elde etmiş olduğumuz istatistikte de belirgin bir şekilde kendini göstermektedir.

Grafik 3. İstanbul'a Gelen Talebelerin Daha Önceki Eğitim Seviyeleri

[486] MŞH. SAİD. 194-6.; MŞH. SAİD. 138.11.; MŞH. SAİD.131-11.
[487] MŞH. SAİD. 235-23.
[488] MŞH. SAİD. 139-8.
[489] MŞH. SAİD. 244-21.
[490] MŞH. SAİD. 328-1.; MŞH.SAİD. 215-8.

Grafik-3 İstanbul'a gelen talebelerin yarısının henüz yolun başında olduklarını göstermektedir. Neredeyse yarısı hiç medreseye gitmemiştir. Diğer yarısı ise belirli bir müddet medrese eğitimi alabilmiştir. Aralarından çok azı ileri seviyede medrese eğitimi almış görünmektedir. Ulema dosyaları ayrıntılı bir şekilde incelendiğinde talebelerin İstanbul öncesi eğitimlerine dair kullandıkları ifadeler onların hangi seviyede olduklarını göstermektedir. "Mukaddemat-ı ulûm" ifadesi bu ifadelerden birisidir. Her ne kadar mukaddemat-ı ulûm ifadesi için mevcut literatürde özellikle klasik dönem Osmanlı medreselerindeki kullanılan şekliyle, alet ilimleri yani ulûm-i Arabi (sarf, nahiv vb.), ulûm-i edebiye, mantık, hikmet ve usul ilimlerinin[491] kastedildiği ifade ediliyorsa da 19. yüzyılın ikinci yarısı için tam olarak aynı şeyden bahsetmek mümkün değildir. Sıbyan Mektebi'nden mezun olma durumlarını "mukaddemat-ı ulûmu[492] tahsil" kavramı ile belirten talebeler, bu ifade ile daha çok Kur'an-ı Kerim, Tecvid, İlm-i Hal, Hüsn-i Hat derslerini ve bazıları hafızlığı ikmal ettiklerini belirtmektedirler. Medrese talebeleri, "… *Celaleddin Efendi Mekteb-i İbtidaisinde mukaddemat-ı ulûmu bittahsil*"[493], "*Mukaddemat-ı ulûmu Gelibolu Sıbyan Mektebi'nde tahsil*"[494], "*Kazamız Sıbyan Mektebi'nde mukaddemat-ı ulûmu biltahsil*"[495] gibi ifadelerle Sıbyan Mekteplerinde alınan eğitimi mukaddemat-ı ulûm ve bazen de "*mebadi-i ulûm*"[496] şeklinde ifade ettikleri görülmektedir. Bu anlamda her ne kadar Sıbyan Mekteplerinin ders içerikleri bölgeden bölgeye ve dersi veren hocadan hocaya değişkenlik göstermiş olsa da[497] genel olarak ulema sicil dosyalarındaki kayıtların da gösterdiği üzere "mukaddemat-ı ulûm"dan kastedilen, Kur'an-ı Kerim, Tecvid[498], Hüsn-i Hat, İlm-i Hal ve bazı ahlak risalelerinin öğretimidir.[499] Bunların yanında bazı talebelerin kısmi de olsa Arapça başlangıç derslerini bu mekteplerde aldıkları görülmektedir. Misal olarak Hafız Hüseyin Hamid

[491] Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim Riyâzî ve Tabiî İlimler*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2019), 52.; 149.; Murat Akgündüz, *Osmanlı Medreseleri XIX. Asır*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2012), 71.; Hasan Sabri Çeliktaş, "Mekteb-i Sultanî Müfredatındaki Ulûm-i Diniye Derslerinin Niteliği", *Sahn-ı Seman'dan Darülfünûna Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XIX. Yüzyıl*, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021).
[492] MŞH. SAİD. 178-6.; MŞH. SAİD. 167-11.; MŞH. SAİD. 186-28.; MŞH. SAİD. 183-22.; MŞH. SAİD. 63-18.; MŞH. SAİD. 180-5.; MŞH. SAİD. 10-6.; MŞH. SAİD. 122-4.; MŞH. SAİD. 201-5.; MŞH. SAİD. 252-14.; MŞH. SAİD. 240-8.; MŞH. SAİD. 83-8.; MŞH. SAİD. 87-11.; MŞH. SAİD. 121-15.; MŞH. SAİD. 32-6.; MŞH. SAİD. 226-22.; MŞH. SAİD. 13-16.
[493] MŞH. SAİD. 206-17.
[494] MŞH. SAİD. 224-4.
[495] MŞH. SAİD. 239.11.
[496] MŞH. SAİD. 14.3.; MŞH. SAİD. 9-5.; MŞH. SAİD. 201.1. Ulûm-i İbtidai kavramı için bk. MŞH. SAİD. 121-12.; MŞH. SAİD. 62-14.; MŞH. SAİD. 6-6.; MŞH. SAİD. 123-19. MŞH. SAİD. 81-1.; MŞH. SAİD. 217-7.
[497] İsmail Kara-Ali Birinci (haz.), *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri Hatıralar-Yorumlar-Tetkikler*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 12.
[498]MŞH. SAİD. 100-10.; MŞH. SAİD. 181-6.
[499]Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, C. 1, 77-78.

Efendi memleketi olan Hadım'da başlayan eğitim hayatı için; "*Sıbyan Mektebi'nde mebadi-i ulûmu okuduktan ve hafız olduktan sonra ulûm-i Arabiye'nin kısm-ı mebadisini tahsil ederek*"[500] ifadeleriyle Arapçadan bazı başlangıç dersleri aldığını belirtmektedir. Başka örneklere de dikkat edildiğinde medrese talebelerinin Sıbyan Mekteplerinde alet ilimlerinden sayılan sarf ve nahiv dersleriyle olan temasının oldukça nadir ve cılız olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, 1871 yılında Rize'de doğan Hüseyin Hüsnü Efendi, köyündeki İbtidai Mektebi'nde "*Kur'an-ı Kerim, Tecvid, ulûm-i diniye ve ilm-i sarftan bir nebze tahsilden sonra*"[501] medreseye gitmiş ve Arapça derslerini medresede görmüştür. Yine benzer bir örnekle Hüseyin Efendi beş altı yaşlarında Ankara'da başlamış olduğu İbtidai Mektebi'nde "*Kur'an-ı Kerim, İlm-i Hâl, Tecvid, ulûm-i sarf-ı ibtidaiyeyi tahsil*"[502] ederek İstanbul'a gitmiş ve ulûm-i Arabiyi burada ikmal etmiştir. 1859 yılında Filipe'de doğan Hüseyin Hilmi Efendi ise Arapça konusunda Sıbyan Mektebi'nde diğer örneklere nazaran biraz daha ileri bir eğitim almıştır. Hüseyin Hilmi Efendi, "*Karyemiz mektebine gidip, orada okunan Kur'an-ı Kerim, Tecvid, İlm-i Hâl, İmam Birgivi'nin Türkçe Akaidden Birgivi nam Risalesini ve bir miktar Hüsn-i Hat ve Sarf-ı Arabi ve Nahiv'den İzhar'a kadar okuduktan sonra…*"[503] İstanbul'a gitmiş, medrese eğitimine başlamıştır. Yine de medrese talebelerinin Arapça dil bilgisi eğitimine Sıbyan Mektebi'nde değil gitmiş oldukları medreselerde başladıklarına dair birçok örnek bulunmaktadır.[504] Kur'an-ı Kerim, Tecvid, İlm-i Hâl, Hüsn-i Hat[505] ve kısmen de olsa Arapça Sarf ve Nahiv'in dışında çok az örnek Sıbyan Mektepleri'nde Farsçanın öğretiliyor olduğuna dair.[506] 1839 yılında Ergiri'de doğan Bayezid Efendi böyle bir örnektir. Meşihat Arşivi'nde bulundan dosyasında, "*Mekteb-i İbtidaiyede Mushaf-ı Şerif, İlm-i Hâl ve Farsiyata dair Gülistan ve kütüb-i saire*"[507] okuduktan sonra medreseye gittiğini belirtmektedir. Sıbyan Mektebi'nde verilen eğitimin yukarıda ifade edilen derslerle sınırlı kaldığına dair dönem şahitleri de benzer bilgiler aktarmaktadır.[508] Diğer yandan medrese eğitimi başlamadan önce gidilen diğer bir mektep 1845 yılından itibaren açılmaya başlanan Rüştiye Mektepleridir. Medresede eğitim almayı

[500] MŞH. SAİD. 9-5.
[501] MŞH. SAİD. 17-10.
[502] MŞH. SAİD. 1.8.
[503] MŞH. SAİD. 47.13.
[504] MŞH. SAİD. 121-14.; MŞH. SAİD. 186-21.; MŞH. SAİD. 31-14.; MŞH. SAİD. 201-5. MŞH. SAİD. 140-4.
[505] MŞH. SAİD. 113-4.; MŞH. SAİD. 235-23.; MŞH. SAİD. 64-5.; MŞH. SAİD. 64-24.; MŞH. SAİD. 16-9.; MŞH. SAİD. 220-25.; MŞH. SAİD. 181.6.
[506] MŞH. SAİD. 170-15.
[507] MŞH. SAİD. 39-5.
[508] Bkz. Kara-Birinci (haz.), *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri Hatıralar-Yorumlar-Tetkikler*, 45-377.

hedefleyen kişiler arasında Rüştiye mekteplerini bitiren kişilerin sayısı azımsanmayacak kadar fazla olmakla birlikte, bu konuya ileriki bölümlerde temas edilecektir.

Grafik-3'te görüldüğü üzere İstanbul'da medrese eğitimi alan 1284 talebenin neredeyse diğer yarısı ya belirli bir müddet sadece bir medrese de yahut farklı şehir ve medreselerde belirli bir seviyede medrese eğitimi almışladır. Bu tip talebelerin, halihazırdaki bilgilerini arttırmak, eğitim hayatlarını İstanbul'da noktalamak ve orada icazet almak için İstanbul'a gittikleri anlaşılmaktadır. Bu kişilerin eğitim seviyeleri birbirinden farklılık arz etse de ulema sicillerindeki ayrıntılardan bazı yorumlarda bulunmamız mümkün görünmektedir. Ulema sicillerinin, tüm dosyalarda standart bilgi sağlamaması sebebiyle, tüm dosyaları değerlendiremediysek de yeterli veri sağlayan dosyalardan hareketle, medrese talebelerinin büyük çoğunluğunun İstanbul'a gelmeden önce Arapçada belirli bir seviye kazandıkları anlaşılmaktadır. Ulema sicilleri medrese talebelerinin Sarf ve Nahiv derslerini İstanbul'a gelmeden önce gördüklerini göstermektedir. Bu durumun aksini işaret eden veriler de bulunmakla beraber İstanbul'a medrese eğitimine giden talebelerden, daha önce medrese eğitimi alanların büyük çoğunluğu Arapça derslerini tamamlayarak yahut bu derslerde belirli bir ilerleme kaydederek İstanbul'a gitmişlerdir. Bu durum Arapçada belirli bir seviye kazanmış olmalarına rağmen, medresede okutulan derslerin başlangıç seviyesinden itibaren; Arapça (Sarf, Nahiv), Mantık, Meâni, Fıkıh, Usul-i fıkıh, Kelam, Hadis, Tefsir[509] gibi derslerden oluşan kabaca sıralaması dikkate alındığında onların daha yolun başında olduklarını göstermektedir.

Ulema sicillerindeki verilerde ise talebelerin seviyeleri bazen kitap ismi ile bazen de ders ismiyle ifade edilmiştir. İstanbul öncesi eğitim seviyelerini göstermesi açısından oldukça önemli olan bu ders ve kitap isimleri üzerinden bir değerlendirme yapmak mümkündür. İncelemiş olduğumuz birçok dosyada medrese talebelerinin eğitim süreçlerini yoğun olarak iki noktada ayırdıkları görülmektedir. Bunlardan ilki "ulûm-i Arabi" ifadesi ile Arapça dersleri (sarf, nahiv) içeren kitapları bitirdiklerini ifade etmiş olmalarıdır. Bu kitaplar arasında büyük

[509] Medreselerde okutulan derslerin sıralaması ve içeriği için bkz. Şükran Fazlıoğlu, "Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fi El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları", *Değerler Eğitimi Dergisi*, S. 1, Ocak 2003, 102.; Saçaklızâde Mehmed Efendi*, İlimlerin Tertibi Tertibu'l-Ulûm*.; Şükran Fazlıoğlu, "Ta'lîm ile İrşâd arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", *Dîvân İlmî Araştırmalar*, S. 18, 2005/1, 148, ; Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, C. 17, S. 1, 2008, 25-46.; Nasuhi Ünal Karaarslan, *XVII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye'de İlim ve İlmiyeye Dâir bir Eser Kevâkib-i Seb'a Risalesi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015).

oranda Arapça eğitiminde belirli bir seviyeye geldiklerinin işareti olan *Molla Cami* adlı kitaba çok yerde atıf yapılmaktadır. Daha çok *Molla Cami* olarak meşhur olan bu kitap, İbnü'l-Hâcib'in Arapça gramer kitabı *el-Kâfiye'*sine[510] Amdurrahman-ı Câmî'nin *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*[511] adıyla yazmış olduğu şerhtir. Osmanlı medreselerinde oldukça meşhur olan bu kitap, seviyesi bakımından *iktisâr*, *iktisâd* ve *istiksâ*[512] (ilk, orta ve son kademe) olarak tayin edilen kitaplar arasında Arapça Nahiv kitapları içinde yukarı-iktisâd, yani orta seviyenin ilerisinde sayılmaktadır.[513] Medrese eğitimin temelini teşkil eden Arapça öğretiminde belirli bir sıra ile okuması gerek kitaplar arasında son seviye kitaplardan olan *Molla Cami*; *Emsile*, *Bina Maksûd*, *'İzzî*, *Merâh* adlı sarf kitapları ve *'Avâmil*, *İzhâr*, *Kâfiye* adlı nahiv kitaplarının ardından okunmaktadır.[514] Ulema dosyalarındaki kayıtlarda ise özellikle İstanbul öncesi eğitim hayatlarının seviyesini belirtmek adına bu kitaba işaret edilmiş olması, tespit edebildiğimiz kadarıyla medrese talebelerinin Arapçada en az orta seviyeye sahip olduktan sonra İstanbul'a gittiklerini göstermektedir. Medrese talebeleri bu durumlarını bazen doğrudan *Molla Cami* kitabına atıf yaparak bazen de "sarf, nahiv" ve "ulûm-i Arabiyye" ifadeleriyle belirtmektedirler. Misal olarak 1850 yılında Şumnu'da doğan ve İbtidai Mektebi'ni bitirdikten sonra 1870-1876 yılları arasında Karadavud Medresesinde eğitim almış olan Ahmed Tevfik Efendi Şumnu'daki eğitimi ile ilgili olarak; "*müderris Musa Efendi'nin halka-i tedrisinde bulunub sarfdan bed' olunarak Molla Cami'yi ikmal edinceye kadar ders görüp mezkûr doksan iki tarihinde li-ecli't-tahsil Darü'l-hilafe'ye*"[515] gittiğini belirtmektedir. 1881 yılında Elbistan'da doğan Hüseyin Sami Efendi ise "*medresede Molla Cami'ye kadar tahsil ederek 1316 tarihinde Dersâadet'e gelerek…*"[516] ifadeleri ile İstanbul öncesi eğitim seviyesini belirtmektedir. Diğer bir örnekte ise İbrahim Edhem Efendi daha ayrıntılı bir şekilde Arapça eğitim sürecini açıklamaktadır: "*Sarf-ı Arabiyi ve Avamil'in tamamı ve İzhar'dan bir nebzesini memleketimde talim ve kıraat eyledim. İkiyüz seksen bir senesinde İşkodra'ya gidüb İzhar'ın bakiyesini ve Molla Cami'nin*

[510] Fazlıoğlu, "Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fi El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları" 102.
[511] Ömer Okumuş, "Câmî, Abdurrahman", *DİA,* C. 7, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 94-99.
[512] Karaarslan, *XVII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye'de İlim ve İlmiyeye Dâir bir Eser Kevâkib-i Seb'a Risalesi*, 69.; Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, 32.
[513] Karaarslan, *XVII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye'de İlim ve İlmiyeye Dâir bir Eser Kevâkib-i Seb'a Risalesi*, 74.; Fazlıoğlu, "Ta'lîm ile İrşâd arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", 148.
[514] Betül Can, "16-19. Yüzyıl Osmanlı Âlimlerinin Otobiyografileri ve İcazetnameleri Işığında Osmanlı Medrese Eğitiminde Arapçanın Yeri", *Osmanlı'da Ulûm-i Arabiyye*, Ali Bulut-Ahmet Meydan- Akın İşleme (ed.), (İstanbul: İsar Yayınları, 2021), 467.
[515] MŞH. SAİD. 32-24.
[516] MŞH. SAİD. 86-12.

tamamını (…) tahsil eyledim."[517] Benzer bir örnekte ise Hacı İsmail Hakkı Efendi Gevgili Medresesi'nde "*sekiz sene mütemadiyen Emsile, Bina, Maksûd, İzzi, Avamil, İzhar, Kafiye, Molla Cami derslerini ikmal ettikten sonra*"[518] İstanbul'a gittiğini belirtmektedir. Örneklerin sayısını arttırmak mümkündür. "*Molla Cami'ye kadar ders gördükten sonra…*"[519], "*ilm-i sarf ve ilm-i nahvi Molla Cami'ye kadar tahsil eyledim*."[520], "*Molla Cami'ye kadar tahsil ettikten sonra…*"[521], "*Molla Cami'ye kadar ders gördükten sonra*"[522] gibi ifadelerle medrese talebeleri İstanbul'a gitmeden önceki eğitim seviyelerini göstermektedirler. *Molla Cami* ifadesinin yanında kitap ismi belirtmeksizin *ulûm-i Arabiyye*, *ilm-i sarf ve ilm-i nahiv* ifadeleriyle de Arapça seviyelerini gösteren birçok örnek bulunmaktadır.[523]

Grafik-4'te görüldüğü üzere ikinci ayrım noktası olarak bir yoğunluğun mantık ilminde toplandığı görülmektedir. Ulema sicillerinden anlaşıldığı kadarıyla Mantık ilminde belirli bir seviye kat ettikten sonra İstanbul'a eğitim için gidenlerde bir yoğunlaşmanın olduğu anlaşılmaktadır. Bu kısım talebeler Arapça dersleri tamamlayıp, geleneksel medrese eğitim müfredatının ikinci seviyesini oluşturan Mantık ilmine dair bazı eserleri okumalarının ardından İstanbul'u tercih etmişlerdir. Almış oldukları mantık eğitimin seviyesini ise yoğunlukla okumuş oldukları kitap ismi ve daha az olarak ders ismi ile belirtmektedirler. Bu konuda çok sık atıf yapılan kitap ise Molla Fenari'nin, Esîrüddîn el-Ebherî'nin (öl.700/300) *İsâgûcî*[524] adlı eserine yapmış olduğu şerhtir. Kitabın asıl ismi *el-Fevâ'idü'l-Fenâriyye*[525] olmasına rağmen *Fenârî* olarak meşhur olmuştur. Ulema sicillerinde de bu isimle geçen eser, mantık ilminin yukarı-iktisâr seviyesinde okutulmaktadır.[526] Osmanlı medreselerinde *İsâgûcî* risalesine yapılan diğer şerhlerle[527] beraber yaygınlıkla okunan bu eser, başlangıçtan ileri bir seviyede okunmakla

[517] MŞH. SAİD. 62-13.
[518] MŞH. SAİD. 235-40.
[519] MŞH. SAİD. 174-30.
[520] MŞH. SAİD. 36-15.
[521] MŞH. SAİD. 57-4.
[522] MŞH. SAİD. 56.10.
[523] Bkz. MŞH. SAİD. 94-20.; MŞH. SAİD. 7-3.; MŞH. SAİD. 53-30.; MŞH. SAİD. 131-11.; MŞH. SAİD. 134-15.; MŞH. SAİD. 136-17.; MŞH. SAİD. 16-7.
[524] Ebherî, *İsâgûcî Mantığa Giriş*, (haz.) Hüseyin Sarıoğlu, (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016).; Abdülkuddüs Bingöl, "îsâgûcî", *DİA*, C. 22., (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 33-52.
[525] İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî", *DİA,* C. 30, (Ankara: Diyanet Vakfı yayınları, 2020), 245-247.; Fazlıoğlu, "Ta'lîm ile İrşâd arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", 148.
[526] Karaarslan, *XVII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye'de İlim ve İlmiyeye Dâir bir Eser Kevâkib-i Seb'a Risalesi*, 75.; İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim Riyâzî ve Tabiî İlimler*, 71.
[527] Bingöl, "îsâgûcî", 489.

beraber kitabın bazı bölümlerinin de ayrı ayrı zikredildiği görülmektedir. Misal olarak eserin bölümleri olan *Tasavvurat* ve *Tasdikat* kısımları özellikle belirtilmektedir. Örneğin, Zeynelabidin Efendi, Prizren'de bulunan "*Mehmed Paşa Medresesi Müderrisi Hacı Ömer Efendi'den Tasavvurat'a kadar*"[528] ders gördükten sonra İstanbul'a gitmiştir. Diğer bir örnekte ise Yusuf Bahri Efendi "*1284 tarihinde Ünye'deki Sadullah Bey Medresesi'ne devama başlayarak on iki sene Müderris Abdullah Efendi'den Tasavvurat'a kadar ders görmüş*"[529] ardından eğitimi tamamlamak üzere İstanbul'a gitmiştir. Ulema sicillerinde medrese talebelerinin İstanbul'a gelmeden önceki eğitim seviyelerini belirtmek adına Tasavvurat ifadesini kullandıklarına dair birçok örnek bulunmaktadır. "*ilm-i sarftan Tasavvurat'a kadar*"[530], "*Tasavvurat'a kadar*"[531] gibi ifadelerle mantık ilmindeki seviyelerini belirtmektedirler. Hafız Ali Rıza Efendi ise daha ayrıntılı bir şekilde İstanbul'a gelmeden önceki eğitim seviyesini göstermektedir. 1869 yılında Erzincan'da doğan Ali Rıza Efendi, mukaddemat-ı ulûmu tamamladıktan sonra Hoca Salih Efendi'den Sarf'tan başlayarak Nahiv'den *İzhar*'a kadar devam etmiş, Hafızağazade Ahmed Efendi'den *Kafiye*, *Molla Cami* ve *Fenari* derslerini takip ederek, Farsça eğitimi de almıştır. Hafız Mehmed Hamdi Efendi adlı bir hocadan *Tasavvurat* ve *Tasdikat* talim ettikten sonra ise İstanbul'a gitmiştir.[532] Ulema sicillerinde mantık ilminin bir konusu ve Fenârî'nin şerhinin bir bölümü olan *Tasdikat*'a da eğitim seviyelerini belirtmek adına yoğun bir atıf yapılmıştır. Örneğin, 1882 yılında Muğla'da doğan Mehmed Hilmi Efendi, Mekteb-i İbtidai'den mezun olduktan sonra Arapça eğitimi almış ve ardından Mantık derslerine başlamıştır. Daha sonra ise kendi ifadesiyle, "*Mahalli medârisinden Kurşunlu Medresesi'nde Müftü-yi esbak Hacı Mehmed Efendi'den Tasdikat'a kadar ders gördükten sonra ikmal-i nüsah zımnında Dersaâdet'e azimet*[533] etmiştir. 1873 yılında Simav'da doğan Mehmed Said Efendi de benzer bir süreçten geçerek İstanbul'a gelmiştir. Önce Hafızzade Mustafa Ağa Medresesi'nde "*İzhar nam kitaptan bed' ile Tasdikat nam kitaba kadar*"[534] ders görmüş ve ardından İstanbul'a gitmiştir. Bu konuda da örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ulema sicillerinden "*Tasdikat'a kadar ders gördükten sonra*"[535],

[528] MŞH. SAİD. 28-2.
[529] MŞH. SAİD. 173-7.
[530] MŞH. SAİD. 217-21.
[531] MŞH. SAİD. 188-1.; MŞH. SAİD.167-14. MŞH. SAİD. 71-3.; MŞH. SAİD. 206-7. MŞH. SAİD. 219-11.; MŞH. SAİD. 174.26.; MŞH. SAİD. 18-6.; MŞH. SAİD. 134-14. MŞH. SAİD. 2-1.; MŞH. SAİD. 78-7.
[532] MŞH. SAİD. 65.13.
[533] MŞH. SAİD. 244-21.
[534] MŞH. SAİD. 210-8.
[535] MŞH. SAİD. 237-20.

"*Tasdikat'a kadar*"[536], "*Fenârî*'ye kadar"[537], gibi ifadelerle medrese talebelerinin İstanbul'a gelmeden önceki ilmi seviyelerini tespit etmek mümkündür.

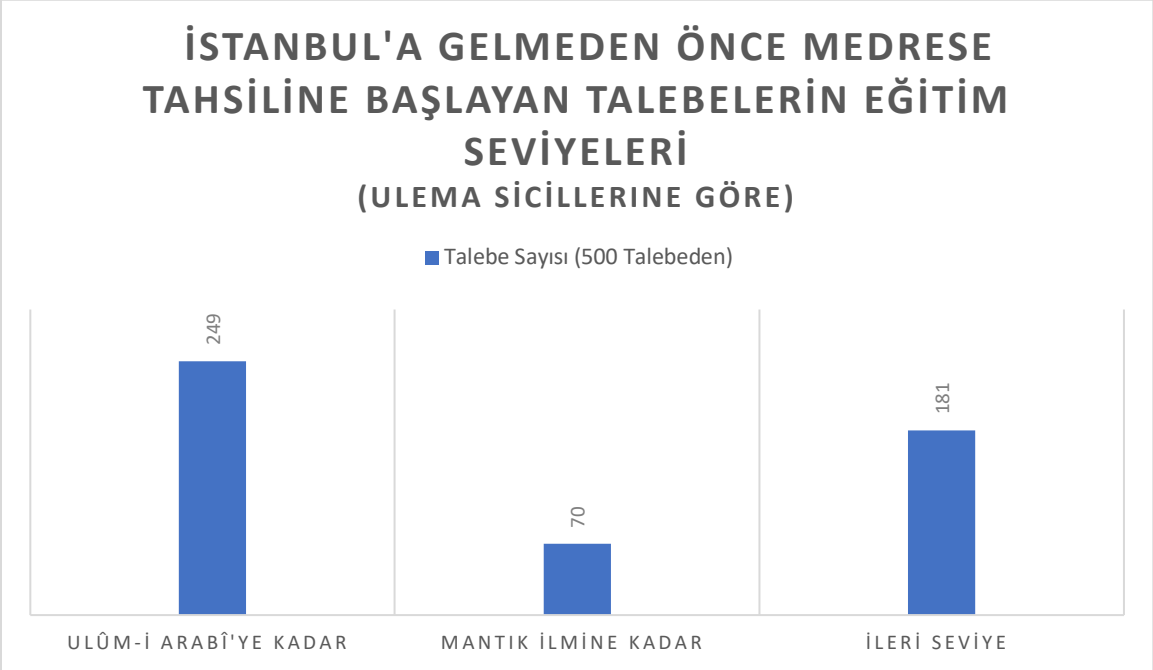
İstanbul'a gelmeden önce bir medresede tahsile başlayan medrese talebeleri yoğunlukla Arapça eğitimini tamamladıktan sonra yahut bu konuda belirli bir mesafe kat ettikten sonra İstanbul'a gelme eğilimindedirler. İkinci yoğunluk ise Mantık ilminde görülmektedir. Bu kişiler de tahsillerini tamamlamak ve İstanbul'da icazet almak üzere İstanbul'u tercih etmişlerdir. Bu iki eğilimin dışında taşradaki medreselerde daha ileri seviye bir eğitim alarak İstanbul'a gelenler de bulunmaktadır. Bu kişiler ilk iki gruba göre taşradaki medreselerde daha çok vakit geçirmiş, farklı hocalardan ders almış kişilerdir. Klasik medrese eğitim müfredatının Arapça ve Mantık ilimlerinin üzerinde bulunan Meâni, Fıkıh, Usul-i fıkıh, Kelam, Hadis, Usul-i Hadis, Tefsir ve diğer ilimlerde belirli bir mesafe kat ettikten sonra İstanbul'a gelen bu kişilerin arasında bu ilim dallarından birinden yahut birden fazlasından icazet alanlar da bulunmaktadır. Her ne kadar medrese eğitiminde ileri seviyeye ulaşmış olan bu kişilerin dosyalarında İstanbul'a gitmelerinin gerekçesi de "*tevsî-i malumât*"[538] ifadesiyle belirtilmiş olsa da almış oldukları eğitim, onların tahsillerini tamamlamak üzere İstanbul'a gittiklerini göstermektedir. Nitekim bazı kayıtlarda bu duruma doğrudan atıf yapılmaktadır. Misal olarak 1880 yılında Hayfa'da doğan Ahmed Murad Efendi, memleketinde Rüştiye Mektebini bitirmiş, ardından Mısır'a, Camiü'l-Ezher'e giderek orada sekiz yıl eğitim almıştır. Daha sonra İstanbul'a gelen Ahmed Murad Efendi, İstanbul'a geliş sebebinin, "*bazı nevâkısı ikmal etmek maksadıyla*"[539] olduğunu belirtmektedir. Görmüş olduğu eğitimi tamamlamak, eksik olanları gidermek amacıyla İstanbul'a gelen sadece Ahmed Murat Efendi değildir. Belirtildiği gibi ileri seviyede taşrada medrese eğitimi alan kişilerin İstanbul'a gidiş gerekçesi bu amaca yöneliktir. Birçok kayıtta, eğitimlerini tamamlamak, nihayete erdirmek için İstanbul'un tercih edildiği belirtilmektedir. Dosyalarda geçen, "*Tekmil-i tedris emeliyle*"[540], "*ikmal-i tahsil için*"[541] gibi ifadeler bu durumu kanıtlamaktadır.

[536] MŞH. SAİD. 88-11.; MŞH. SAİD. 62-4.
[537] MŞH. SAİD. 148-19.; MŞH. SAİD. 246-7.; MŞH. SAİD. 207-24.; MŞH. SAİD. 71-20.; MŞH. SAİD. 16-10.; MŞH. SAİD. 38-7.; MŞH. SAİD. 36-19. MŞH. SAİD. 57-20.; MŞH. SAİD. 167-2.
[538] MŞH. SAİD. 6-6.; MŞH. SAİD. 133-15.
[539] MŞH. SAİD. 153-22.
[540] MŞH. SAİD. 213-22.
[541] MŞH. SAİD. 119-22.

Bu kısım ileri seviye medrese eğitimini taşrada alıp, İstanbul'da eğitimlerini tamamlayan talebelerin kendi içerisindeki eğitim seviyeleri, gördükleri dersler ve okudukları kitaplar bakımından farklılık arz etmektedir. Ayrıca bu talebeler diğerlerine nazaran Grafik-4'te gösterildiği üzere daha çok hoca, farklı medrese ve şehirde eğitim almışladır. Misal olarak 1844 yılında Uluborlu'da doğan Mehmed Takiyüddin Efendi Isparta, Ödemiş ve Konya'da *Şerhu'l-Akâid*'e kadar ders görmüş ardından İstanbul'a gitmiştir.[542] Diğer bir örnekte, 1871 yılında Konya Akseki'de doğan Abdurrahman Hilmi Efendi, yedi yıl Akseki'de Mantık'a kadar ders görmüş daha sonra İzmir'e giderek dört yıl da orada Meani, Beyan, Vaz', Fıkıh, Feraiz ve Tefsir derslerini tahsil etmiş ve ardından İstanbul'a gelmiştir.[543] Ahmed Hilmi Efendi, Adana ve Kayseri medreselerinde Sarf, Nahiv, Adab, *Şerhu'l-Akâid, Mülteka, Muhtasar, Mutavvel* gibi kitap ve ilimleri okuyarak İstanbul'a gelmiştir.[544] Mehmed Emin Efendi ise Osmaniye, Maraş ve Konya'da Sarf, Nahiv, Mantık ve Fıkıh ilimlerini okuyarak geldiği İstanbul'da, Akaid, Meani, Usul-i Fıkıh, Hadis ilimlerinden çeşitli kitaplar okuyarak tekmil-i nüsah etmiştir.[545] Abdullah Kemalettin Efendi ise birçok farklı hocadan ders alarak ve birçok şehirde bulunarak İstanbul'a gelmiştir. Malatya'da, Harput'ta ve Tarsus'taki medreselerde bulunmuş, Sarf, Nahiv, Mantık, Adab, Meani, Fıkıh, Usul-i Fıkıh ve Kelam ilimlerinden gerekli kitapları okuduktan sonra İstanbul'da icazet alarak eğitim hayatını sonlandırmıştır.[546] Bu anlamda örneklerin sayısı arttırılabilir.[547] Fakat bu kısım talebelerin arasında taşrada icazet alarak İstanbul'a gitmiş olanların da olduğunu ayrıca belirtmek gerekir. Misal olarak, 1876 yılında Ünye'de doğan Mahmud Cemal Efendi, Ünye Sadullah Bey Medresesinde, Kelam, Fıkıh, Tefsir ve Hadis ilimlerini okumuş ve Oflu Hacı Yusuf Efendi'den Hadis iminden icazet almıştır. Bunun ardından İstanbul'a giderek Darü'l-Hadis Hasan Ağa Medresesi'ne kaydını yaptırmış ve burada da icazet almıştır.[548] İbrahim Halil Hilmi Efendi ise Harbut'ta bulunan İshakiye Medresesi'nde Sarf ve Nahiv'den bazı metin ve şerhleri, Fıkıh'tan *Halebi* ve bir miktar *Mülteka* okuduktan sonra 1891 yılında Kayseri'ye gitmiş, burada eğitimine devam ederek Osman Hilmi Efendi'den 1897 yılında icazet alarak İstanbul'a gelmiştir.[549] Mehmed İzzet Efendi'de hem memleketinde

[542] MŞH. SAİD. 216-18.
[543] MŞH. SAİD. 233-29.
[544] MŞH. SAİD. 59-13.
[545] MŞH. SAİD. 127-7.
[546] MŞH. SAİD. 209-5.
[547] MŞH. SAİD 180-17.; MŞH. SAİD. 214-7.; MŞH. SAİD. 42-5.; MŞH. SAİD. 74-17. MŞH. SAİD. 33-15.; MŞH. SAİD. 217-3.; MŞH. SAİD. 127-7. MŞH. SAİD. 33-10. MŞH. SAİD. 124-27.
[548] MŞH.SAİD. 114-14.
[549] MŞH. SAİD. 197-7.

hem de İstanbul'da icazet alan talebelerdendir.[550] Hafız Mehmed Emin Efendi[551], İsmail Hakkı Efendi[552], İbrahim Hamdi Efendi[553] gibi isimler de icazet aldıktan sonra İstanbul'a gelen talebelerdir. Bu kısım talebelerde de örneklerin sayısı arttırılabilir.[554]

Grafik 4. İstanbul'a Gelmeden Önce Medrese Tahsiline Başlayan Talebelerin Eğitim Seviyeleri

Elbette hem grafik 3'te hem de Grafik 4'te İstanbul'da medrese eğitimi almış kişilerin önceki eğitim seviyesini göstermek üzere verilen örnekler bunlarla sınırlı değildir. Burada ulema sicillerinden ve diğer kayıtlardan tespit edebildiğimiz ve görmüş oldukları eğitim seviyesini saptayabildiğimiz örneklerle, İstanbul'a gelmeden önce taşrada eğitim alan medrese talebelerinin ilmi seviyesine yönelik bir eğilime dikkat çekilmektedir. Bu tablo bize taşrada medrese eğitimine başlamış ve belirli bir seviyeye gelmiş talebelerin almış olduğu eğitimin üç seviyede yoğunlaştığını göstermektedir. Bunlar, işaret edildiği gibi Ulûm-i Arabî'ye kadar eğitim alanlar, Mantık İlmine kadar eğitim alanlar ve bunların üzerinde eğitim görmüş olan aralarında icazet alanlarında bulunduğu ileri seviye olarak belirtebileceğimiz kişilerin

[550] MŞH. SAİD. 173-2.
[551] MŞH.SAİD. 13-11.
[552] MŞH. SAİD. 126.14.
[553] MŞH. SAİD. 219-25.
[554] Bkz. MŞH. SAİD, 178-8.; MŞH. SAİD. 159-3. MŞH. SAİD. 90-23.; MŞH. SAİD. 213-25.; MŞH. SAİD. 35-3. MŞH. SAİD. 93-4.

oluşturduğu üç seviyedir. Bu yoğunlaşmalar, ilk kategorideki medrese eğitimi almaksızın doğrudan Sıbyan Mektebi mezuniyeti sonrası gelenlerle birlikte düşünüldüğünde İstanbul'a nispeten daha medrese eğitim hayatının başında olanların yoğun olarak geldiğini ifade edebiliriz. Başlangıç, orta ve ileri seviye olarak da kabaca ifade edebileceğimiz bu eğilimlerde başlangıç seviyesindeki yoğunluğun İstanbul'da bazı sorunlara neden olduğuna dikkat çekmemiz gerekmektedir.

3.5.Medrese Talebelerinin Tahsil Eşikleri

Medrese tahsilinde ilerlemek isteyen bir kişinin 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında, büyük oranda Tanzimat öncesi süreçte olduğu haline benzer bir şekilde geçmesi/aşması gereken bazı eşikleri bulunmaktadır. Erken yaşlarda Sıbyan Mektebine girmekle başlayan tedris hayatı, içerisinde farklı merhaleleri barındıran uzun bir süreci ifade etmektedir. Bu süreç genel olarak Sıbyan Mektebi akabinde gidilen Rüştiye Mektebi mezuniyeti sonrasında başlayan medrese eğitimiyle devam etmekte ve alınan icazetle sona ermektedir. Elbette genel bir istikamet olarak ifade edilen bu tedris hayatı herkes için geçerli değildir. Özellikle 19. yüzyılın bir farklılığı olarak ortaya çıkmış olan modern mektepler ve Mekteb-i Kuzat/Nüvvab gibi eğitim kurumları ana istikameti medrese olan kişilerin eğitim hayatına etkileri olmuştur. Ayrıca bazı medrese talebelerinin hem medrese eğitimine başlamadan önceki safhada hem de medrese eğitimi sırasında genel eğitim güzergahının dışına çıktıkları, farklı ilimleri öğrenmek için medrese eğitiminin yanında dersler aldıkları, uzun ilmi yolculuklara çıktıkları gözlemlenmektedir. Medrese talebelerinin heveskâr ve ciddi bir şekilde takip ettikleri tüm bu eğitim süreci onları dönem değerlendirmelerinin/mevcut literatürün aksine farklı bir şekilde değerlendirmelerini elzem kılmaktadır. Zira bu başlık altında medrese talebelerinin medrese tahsilleri boyunca sahip olmaları gereken medrese bilgisi dışında farklı bilgi çeşitlerine de ilgi duydukları görülecektir.

Tüm bu farklı yol ve eğilimler bir tarafa İstanbul'da medrese eğitimi almak isteyen kişilerin ortak güzergahı olarak, önce bir medreseye kayıt olması, kalacak yer bulması, daha sonra bir hocanın halka-i tedrisine dahil olması, kural ve kaidelere uyarak derslere devamlılık sağlaması ve tüm aldığı derslerden başarılı olması gerekmektedir. Tekmil-i nüsah etmek de denilen bu tüm derslerden başarılı olma durumunun ardından, icazet elde etmesi ile eğitim hayatı sona eren

talebenin yapması gereken Ruus İmtihanı'na girerek bu sınavdan başarılı olduğu anlamına gelen ispat-ı ehliyet etmesi gerekmektedir.

Bu sınavdan başarılı olan müderris/kadı adayı kadrosunun gelmesini bekleyecektir. Medrese talebesinin başarılı olmak zorunda olduğu yegane sınav Ruus imtihanı değildir. 1892 yılına kadar askerlikten muaf olmasını sağlayan ve kur'a çıktığı takdirde girmek ve başarılı olması gereken kur'a sınavları da medrese talebesinin hayatında önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca bazı mekteplere ve mesleklere girmek için de medrese talebesinin girmek zorunda olduğu sınavlar bulunmaktadır. Ayrıntılarına aşağıda değinilecek olan bu sınavlar, Mekteb-i Hukuk vb. gibi modern mekteplere giriş sınavları ve Mekteb-i Kuzat gibi eğitim kurumlarına giriş sınavları ile kürsü şeyhi, alay ve tabur müftüsü/imamı gibi vazifelere atanmak için girilmesi gereken sınavladır. Tüm bu eğitim süreci ve ardından mesleğe başlama durumu medrese talebeleri özelinde düşünüldüğünde bir hayli uzun olduğu mevcut literatürde ifade edilmektedir. Hatta dönemi içerisinde medrese talebelerine yöneltilen eleştirilerden bir olarak tedris süresinin uzun olması, tartışıla gelen bir mesele olarak değerlendirilmektedir.

3.5.1. Sıbyan Mektebi, Özel Hocalar ve Rüştiye Eğitimi

Dönem kayıtları incelendiğinde, talebeler, medrese eğitimine başlamadan, mukaddemat-ı ulûm olarak ifade edilen dersleri Sıbyan Mekteplerinde öğrenmekteydiler. Bu mekteplerin yanında, bazı kişiler hususi hocalardan dersler alarak bu ilimleri herhangi bir mektebe gitmeksizin tahsil etmişlerdir. Bu hususi hocalar bir yandan talebenin aile ferlerinden birisi -daha çok babası- olabilirken diğer yandan aile tarafından tutulan ya da yanına verilen beldenin imamı, müftüsü yahut ilmi yeterliliğe sahip kişiler olabilmektedir. Sıbyan Mektebinin ardından ileride medrese tahsili görecek kişilerin ya doğrudan medreseye kaydoldukları yahut bulundukları yerde Rüştiye Mektebi varsa tahsillerini ilerletmek adına bu mekteplere gittikleri görülmektedir. Bu konu oldukça mühimdir. Zira medrese tahsili öncesi özellikle 19. yüzyılın sonlarında Rüştiye Mekteplerinin yaygınlaşmasıyla beraber talebelerin bu mekteplere yöneldikleri görülmektedir. Bu durum da onların dönem kayıtları ve mevcut literatürde ifade edilenin aksine Matematik, Coğrafya, Tarih, Edebiyat gibi ilimlerden tamamen bihaber olmadıklarını göstermektedir.

Medrese talebelerinin Sıbyan, Mahalle ve İbtidai mektebi olarak ifade edilen ilk eğitim süreçlerinde edindikleri bilgiler ve aldıkları eğitim doğrudan bu mekteplerde verilen eğitimin bir yansıması olarak şekillenmiştir. Bu mekteplerde genellikle Kur'an-ı Kerim, İlm-i Hal ve

yazı eğitimi aldıkları görülmektedir. Fakat bu mekteplerde alınan eğitim mektepten mektebe bazı değişiklikler göstermektedir. Zira ulema sicillerinde ve dönemin diğer kayıtlarında bazı talebelerin belirtilen derslerin dışında farklı dersleri bu mekteplerde aldıkları anlaşılmaktadır. Ahmed Muhtar Nasuhoğlu bu mekteplerde, Kur'an-ı Kerim, Tecvid, Amal-i erba (dört işlem), Coğrafya-i umumi, Kıraat, Hat, İmla, Lügat ve Tarih gibi dersleri gördüğünden bahsetmektedir.[555] Bereketzâde İsmail Hakkı ise Kur'an-ı Kerim, İlm-i Hal, Tecvid, *Subha-i Sıbyan*[556], Arapçadan *Emsile* ve *Bina* kitaplarını ve dersleri okuduğunu, sülüs ve nesih meşki yaptığını belirtmektedir.[557] Mehmed Fehmi Efendi ise Mekteb-i İbtidai'de Elifba'dan başlayarak İlm-i Hal, Farsça'dan *Pend-i Attar*, *Gülistan* ve Arapça'dan *Bina*'ya kadar eğitim aldığını belirtmektedir.[558] Bazı mekteplerde ise Kur'an-ı Kerim öğretiminin yanında hafızlık eğitiminin de verildiği ifade edilmektedir.[559] Hüseyin K. Ertur sekiz yaşındayken, hafızlığa hocasının önerisiyle başladığını şu şekilde ifade etmiştir: "*…sekiz yaşıma bastım. O zamana dek Kur'an'ı beş altı kez okumuştum. Bir gün Hoca Efendi beni "hıfza" başlatacağını söyledi. Ben de bunu anne ve babama bildirdim. Daha küçük olduğumu söyleyerek ertelemek istedilerse de başaramadılar. Hoca efendi beni yanına çağırdı. Kur'an'ı ezberlemeye başlamamı söyledi*."[560] Bu örneklerle beraber ileride medrese tahsili yapacak kişilerin Sıbyan Mekteplerinde genel olarak Kur'an-ı Kerim, İlmihal ve yazı derslerini gördükleri, bazı yerlerde ise başlangıç seviyesinde Arapça ve Farsça ile basit matematik işlemleri gördükleri anlaşılmaktadır. Fakat bu mekteplerde verilen eğitimin yaygın olarak Kur'an'ı Kerimi okumak, ilmihal bilgisi edinmek ve bir ölçüde yazı dersleri ile sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır. Bu mekteplerde yapılan yeniliklerle beraber yüzyılın sonuna doğru "Usul-i Cedide" yaklaşımın benimsendiği ve Fenn-i Hesap, Tarih-i Osmani, Coğrafya, Malumat-ı Nafia gibi derslerin Sıbyan Mektebi müfredatına girdiği ifade edilebiliyorsa da[561] bu yeniliklerin İstanbul ile sınırlı kaldığı söylenebilir.[562] Zira bazı ulema tercüme-i hal dosyalarında Sıbyan Mektebi eğitimlerinden bahsedilirken "usul-i atik"[563] üzere bu mektepte eğitim aldıkları belirtilmektedir.

[555] Nasuhoğlu, *Yad-ı Mazi*, 87.
[556] Eser hakkında bkz. Atabey Kılıç, "Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerden Sübha-i Sıbyan -1- (inceleme)", *Turkish Studies*, C. 1, S. 2, 2006, 85-104.
[557] Bereketzade İsmail Hakkı, *Yâd-ı Mâzi,* 23.
[558] MŞH.SAİD. 42.5.
[559] MŞH.SAİD. 162.22.
[560] Ertur, *Tamu Yelleri*, 9.
[561] Şadiye Yılmaz, *Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler*, Selçuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi , Konya 2009, 52.
[562] Yılmaz, *Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler*, 61.
[563] MŞH.SAİD. 207.20.; MŞH.SAİD. 80.7.

Eski usulde Sıbyan Mektebi'nde eğitim aldıklarını belirtmeleri, bazı mekteplerin "usul-i cedid" üzere eğitim verdiğini doğrulamaktadır.

Bunun yanında sabâvet yılları olarak ifade edilen çocukluk yıllarında, ileride medrese eğitimi alacak kişilerin bilgi edinme kapılarının yalnızca Sıbyan Mektepleri ile sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır. Aileden birisi yahut kişinin bulunduğu beldedeki imam, müftü ya da hususi hocalar aracılığı ile bilgilerini genişlettikleri, bazı dersler alarak medrese eğitimine bir anlamda hazırlandıkları söylenebilir. Dolayısıyla medrese talebelerinin çocukluk vakitlerinde aldıkları eğitimi Sıbyan Mektepleri ile sınırlamak doğru olmayacaktır. Bu konuda yerinde örneklerden birisi Cevdet Paşa'nın çocukluk yıllarında almış olduğu eğitimdir. Çok erken yaşta olmasına rağmen şer'i ilimleri öğrenmeye başladığını ifade eden Cevdet Paşa herhangi bir mektep ismi zikretmeden Lofça Müftüsü Ömer Efendi adında birinden bazı dersler almaya başlamıştır. Arapçada bir hayli ilerlemiş olduğunu söyleyen Paşa, *Halebi*, *Mülteka* gibi kitapları okumaya başlamış fakat henüz yaşı küçük olduğundan, kitaplarda bahsedilen hususları zihninde canlandırmakta zorlanmıştır.[564] Bu durum Sıbyan Mektepleri dışında alternatif bir eğitim yolunun var olduğunu göstermektedir. Özellikle ulema ailelerinin çocuklarının eğitim hayatlarına evlerinde herhangi bir mektebe gitmeksizin başladıkları anlaşılmaktadır. Mehmed Emin Efendi böyle bir örnektir. Tercüme-i Hali'nde, "*pederimin ulemadan bulunmuş olması hasebiyle ilm-i sarftan başlayarak Molla Cami'ye kadar pederim mumaileyhden ve andan sonra ilm-i mantıktan Fenari'ye kadar hoca efendilerden*"[565] tahsil ettiğinden bahsetmektedir. Ahmed Hamdi Akseki ise zamanında medrese eğitimi almış olan babasının ilk eğitim yıllarında eğitimine olan katkısından bahsetmektedir: "*Kur'an'a başladığımda hemen beş altı yaşlarında idim. Kur'an'ı kaç kere hatmettiğimi bilmiyorum. Yedi yaşlarında çok ufak çocuk iken Ramazanda camide mukabele okumaya başlamıştım. Babam bir taraftan Kur'an okutuyor, diğer taraftan yazı, hesap belletiyordu. Bu sırada Akaid, Fıkıh ve Siyer'e ait bazı kitapları da yine babamın delaletiyle okudum.*"[566] demektedir. Belirli bir müddet aileden, özellikle de babalarından eğitim alan talebelere dair örnekler oldukça yaygındır. Abdurrahman Bahri Efendi, Sıbyan Mektebi'nden mezun olduktan sonra yirmi yaşına kadar babasından çeşitli dersler gördüğünden bahsetmektedir.[567] Talebelerin küçük yaşta aldıkları bu eğitimler genellikle Arapça başlangıç dersleri olmakla beraber bazıları da Kur'an-ı Kerimi okumayı

[564] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 4.
[565] MŞH.SAİD. 148.19.
[566] Yücel, "Ölümünün 33. Yıldönümünde Kendi Kaleminden Ahmet Hamdi Akseki 1887-1951", 14.
[567] MŞH.SAİD. 172.18.

öğrenme aşamasından itibaren babalarından eğitim almışlardır.[568] Misal olarak, Ahmed Hamdi Efendi Sarf, Nahiv ve Mantık[569], Ahmed Hulusi Efendi Sarf[570], Ahmed Said Efendi Nahiv, Mantık, Fıkıh ve Farsi[571], Musa Kazım Efendi Emsile, Bina ve Maksut[572] derslerini babalarından görmüşlerdir. Bazı örneklerde ise babadan değil ailenin diğer fertlerinden çeşitli seviyelerde eğitim aldıkları görülmektedir. Misal olarak Ahmed Cemaleddin Efendi, yirmi yaşına kadar büyük biraderi Abdüllatif Efendi'den Sarf, Nahiv, Mantık ve Adab derslerini talim eylemiştir.[573] Baba ve aile fertlerinin yanında bazı derslerin hususi hocalardan öğrenildiğine dair de birçok örnek bulunmaktadır. Mehmed Hayri Efendi böyle bir örnektir ve tercüme-i halinde, muallim-i mahsustan ilm-i sarf, nahiv, mantık, fıkıh derslerini aldığını ve Farsçadan *Gülistan*'ı okuduğunu belirtmektedir.[574] Ahmed Muhyiddin Efendi ise Sıbyan Mektebi'nin ardından hususi hocalardan Farsça dil bilgisi derslerini alarak *Gülistan*, *Pend-i Attar* adlı kitapları okumuştur.[575] Hüseyin Hüsnü Efendi de Arapça ve Farsça derslerini hususi muallimler aracılığı ile almıştır.[576] Talebelerin çocukluk yıllarına dair hususi hocalardan aldıkları derslerin genellikle dil dersleri olduğu görülmektedir. Bu konuda diğer bir örnek ise Mustafa Kazım Efendi'dir. Arapça Sarf ve Nahiv ve Farsça dersleri ile mantık ilmine kadar dersleri hususi hocalardan almıştır.[577] Osman Nuri Efendi'de muallim-i mahsustan kavaid-i Farsi dersleri alarak, *Pend-i Attar*, *Gülistan*, Sadi ve *Divan-ı Hafız-ı Şirazi* okumuştur.[578]

Tüm bu örneklerle medrese talebelerinin çocukluk yıllarında Sıbyan Mektebi'nin yanında aile fertlerinden ve hususi hocalardan bazı dersler aldıkları anlaşılmaktadır. Çocukluk yıllarında Sıbyan Mektebinin önemli yer tutmuş olduğu bazı talebelerin özellikle de Arapça ve Farsça öğrenmek için hususi hocalardan ders aldıkları görülmektedir. Ulema sicilleri incelendiğinde hususi hocalardan ders alma durumlarının eğitim hayatları boyunca devam ettiği görülmektedir. Hem Rüştiye Mektebi çağında hem de medrese eğitimine başladıkları sırada talebeleri ilgi duydukları alanda yahut kendilerini eksik gördükleri konularda hususi hocalardan faydalanacaklardır. Bu durum, medrese eğitimi alırken aynı zamanda çeşitli ilim meclislerine

[568] MŞH.SAİD. 111.8.; MŞH.SAİD. 36.6.
[569] MŞH.SAİD. 171.9.
[570] MŞH.SAİD. 71.3.
[571] MŞH.SAİD. 14.1.
[572] Azimli, *Son Müderris Musa Kâzım Efendi*, 37.
[573] MŞH.SAİD. 24.11.
[574] MŞH.SAİD. 88.18.
[575] MŞH.SAİD. 25.4.
[576] MŞH.SAİD. 122.4.
[577] MŞH.SAİD. 218.16.
[578] MŞH.SAİD. 16. 12.

katılan, hususi hocalardan ders alan ya da Mekteb-i Hukuk, Mekteb-i Kuzat, Darü'l-Fünûn gibi modern mekteplere giden talebelerin varlığı ile beraber düşünüldüğünde, medrese talebelerinin bilgi edinme konusunda bir serbestiyet içerisinde olduklarını göstermektedir. Ana eğitim güzergahı medrese olan bu talebeler zamanın şartlarına göre hareket edebiliyorlar ve ilgi alanları ile örtüşen bilgi çeşitlerini medrese dışında da bulabilmekteydiler. Bu durum aynı zamanda medresedeki mevcut müfredatla da alakalıdır. Bazı talebeler medrese eğitimiyle elde edemeyecekleri bilgileri özel mektep, hususi hoca ve modern mekteplerden edindikleri görülmektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısında, ileride medrese eğitimi alacak Sıbyan Mekteplerinden mezun olan bir talebenin önünde iki seçenek bulunmaktadır. Bunlardan ilki doğrudan medreseye gitmektir. İkincisi ise yaşadığı yerde Rüştiye Mektebi bulunuyorsa burada eğitim hayatına devam etmektir. Her ne kadar ilk seçeneği tercih edenlerin sayısı ikincisine göre oldukça fazla olsa da, özellikle 1870'lerden sonra hem İstanbul'da hem de taşrada yaygınlık kazanan Rüştiye Mekteplerinin tercih edilme oranı azımsanmayacak kadar yüksektir. İlk olarak 1847 açılmaya başlayan Rüştiye Mektepleri, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin yürürlüğe girmesinin ardından bir düzen içerisinde ülke sathına yayılması sağlanmıştır. Bu nizamnameye göre maarif sistemi de bir düzene oturtulmuş, eğitim kurumları arasındaki boşluklar ortadan kaldırılmıştır. Yine aynı nizamnamede tahsil mertebeleri; birinci Sibyan ve Rüşdiye, ikinci İdadiye ve Sultaniye, üçüncü Mekâtib-i Âliye olarak belirlenmiştir.[579] Nüfusu 500 haneyi geçen her yerleşim yerinde kurulması amaçlanan bu mekteplerin dört yıllık bir eğitim vermesi amaçlanmış, Sibyan Mekteplerinden şahadetname alan talebelerin bu mekteplere kayıt yaptırarak eğitim hayatlarını sürdürmesi sağlanmıştır.[580] Rüştiye Mekteplerinde verilen dersler ise şu şekildedir: Mebâd-i Ulûm-i Diniye, Lisan-ı Osmanî Kavâidi, İmlâ ve İnşa, Tertib-i Cedid üzere Kavaid-i Arabiye ve Farsiye, İlm-i Hesab, Defter Tutmak Usulü, Tersim-i Hutût, Mebâd-i Hendese, Tarih-i Umûmî ve Tarih-i Osmânî, Coğrafya, Jimnastik, Rüştiyenin bulunduğu bölgede kullanılan ikinci dil ve ticaret merkezlerinde istenmesi halinde dördüncü sınıftaki talebelere Fransızca eğitimi. Verilecek olan derslerin bu şekilde belirlenmesinin ardından

[579] Bkz. Mahmud Cevad İbnü'ş Şeyh Nâfi, *Mârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkîlât ve İcrâât ı – XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*.; Ayşegül Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018), 44.; Uğur Ünal, II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), 3.

[580] Cemil Öztürk, "Rüşdiye", *DİA*, C. 35, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 300-303.

özellikle 1875-1878 yılları arasında ülke çapında 400'e yakın Rüşdiye Mektebi açılmıştır.[581] 1888 yılında ise bu sayının 476'ya çıktığı ifade edilmektedir.[582]

Kısa denilebilecek bir sürede hem İstanbul'da hem de taşrada bir ölçüde yaygın hale gelen Rüştiye Mektepleri, ileride medrese eğitimi alacak kişiler tarafından da tercih edilmeye başlanacaktır. Yüzyılın sonuna doğru Rüştiye Mekteplerindeki sayının artmasına paralel olarak medrese talebelerinin bu mekteplere gitme oranı da artış göstermektedir. Ulema sicillerindeki veriler incelenerek bu yorum temellendirilebilir. Grafik 5'te de görüldüğü üzere bu mekteplerin İstanbul ve taşrada yaygınlaşmaya başlamasıyla Rüştiye Mektebi mezuniyeti elde etmiş medrese talebesi sayısı artmıştır. Medrese talebelerinin Rüştiye Mektebi'nde eğitim alarak medreseye kayıt yaptırmış olmaları oldukça önemlidir. Zira medrese talebelerine yönelik yapılan en bariz eleştirilerden birisi onların Tarih, Coğrafya, Matematik, Geometri gibi derslerden bihaber olduklarıdır. Halbuki böyle bir yorumun medrese talebelerinin tamamı için yapılması mümkün değildir. Gerek Rüştiye Mekteplerinde gerekse de hususi ve özel mekteplerde aldıkları eğitimle kendilerini bu yönde geliştirme çabası içerisinde olan medrese talebeleri bulunmaktadır. Medrese talebelerinin bu durumuna dair birçok örneği ulema sicillerinden ve dönem kayıtlarından tespit etmek mümkündür. Tire'de Sibyan Mektebi'nin ardından Rüştiye Mektebi'ne giden Hüseyin K. Ertur, bu mektepte, Arapça, Farsça, Nahiv, Beyan, Coğrafya, Hesap, Cebir, Mukabele, Hüsn-i Hat derslerini aldığını ve oldukça başarılı olduğunu ifade etmektedir.[583] Ahmed Cevdet Efendi ise Milas Mekteb-i Rüştiyesinde, akaid-i diniye, Arabi, Farsi, Coğrafya ve Hüsn-i Hat derslerini almıştır.[584] İstanbul'da Fatih Otlukçu Yokuşu Rüştiye Mektebi'nde, eğitim alan Hafız Ahmed Memduh Efendi de Arapça, Farsça, Coğrafya ve Hesap derslerini gördüğünü ifade etmektedir.[585] Talebelerin Arapça, Farsça, Hesap, Coğrafya ve Hüsn-i Hat derslerini Rüştiye Mekteplerinde okuduklarına dair birçok kayıt vardır.[586] Bu derslerin yanında özellikle İstanbul'da Rüştiye Mektebi'ni okuyanlar arasında

[581] Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 94.
[582] Fatma Kaya Doğanay, *Tanzimattan Cumhuriyete Rüşdiye Mektepleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, (Ankara, 2011), 210.
[583] Ertur, *Tamu Yelleri*, 10.
[584] MŞH.SAİD. 92.14.
[585] MŞH.SAİD. 104.16.
[586] MŞH.SAİD. 2.10; MŞH.SAİD. 206.17. MŞH.SAİD. 123.26.; MŞH.SAİD. 33.13; MŞH.SAİD. 5.12; MŞH.SAİD. 18.1; MŞH.SAİD. 79.17; MŞH.SAİD. 80.15; MŞH.SAİD. 139.21; MŞH.SAİD. 105.12; MŞH.SAİD. 118.16; MŞH.SAİD. 185. 32; MŞH.SAİD. 185.7. MŞH.SAİD. 122.1; MŞH.SAİD. 40.3; MŞH.SAİD. 236.10; MŞH.SAİD. 15.10; MŞH.SAİD.94.3.

bazı farklı derslerin görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu duruma örnek olarak Hüseyin Hüsnü Efendi'nin Rüştiye eğitimi verilebilir. Üsküdar Paşakapısı Rüştiye Mektebinde, Arapça, Farsça, Coğrafya, Fransızca, Hesap ve Resim dersleri almış, mezuniyetinin ardından medrese tahsiline başlamıştır.[587] Benzer bir şekilde İstanbul'da Şehzade Rüştiyesi'ne giden Mehmed Cemaleddin Efendi de, Arapça, Farsça, Lisan-i Osmani, İmla, Hesap, Hendese, Coğrafya, Tarih, Resim, Sülüs, Rika ve Divani derslerinin yanında Fransızca eğitimi almıştır.[588] Sicil dosyasında Rüştiye Mektebi şehadetnamesi bulunan kişilerin Rüştiye'de gördüğü derslerin hangileri olduğunu saptamak konuyu daha açık hale getirmektedir. Zira bu şehadetnamelerde hem hangi derslerin görüldüğü hem de bu derslerdeki başarı puanları açık bir şekilde belirtilmektedir. Misal olarak, 16 yaşında Rüştiye'den mezun olan Hasan Fehmi Efendi Arapça Nahiv, Beyan ve Mantık, Farsçadan *Gülistan* ve Kavaid, Hesab-ı küsurat ve tenasüb (oran), Tarih-i Umumi ve Osmani, Coğrafya ve Harita, İnşa'dan Hatt-ı Rik'a ve Divani, Resim, Mukaddemat-ı Hendese derslerinden başarılı olarak Rüştiye Şehadetnamesi almaya hak kazanmıştır.[589] Ahmed Nazif Efendi ise Rüştiye Mektebinde, Ulûm-i Diniye, *Risale-i Selase*, *Gülistan*, Lisan-i Osmani, İmla, Hesab, Hendese, Coğrafya, *Tarih-i Nişancı*, Sülüs, Rik'a, Divani, Resim ve Belagat derslerini görmüş ve ardından Fatih Camii'nde medrese eğitimine devam etmiştir.[590] Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Fakat burada belirtilmesi gereken ileride medrese eğitimi alacak talebelerin Türkçe, Arapça ve Farsça gibi dil derslerinin yanında Matematik, Coğrafya ve Tarih gibi dersleri almış olmalarıdır. Özellikle Coğrafya derslerinde harita bilgisi edindiklerine dair kayıtlar söz konusudur. Misal olarak Mehmed Esad Efendi, Mantık, Nahiv, Vaz', Beyan, Farsça Kavaid ve *Divan-ı Hafız-ı Şirazi*, Hesab-ı Küsurat, tenasüb ve madde, Tarih-i Umumi, İnşa, Rik'a, Hikmet-i Tabiye derslerinin yanında Asya ve Avrupa ile alakalı Harita derslerini gördüğünü belirtmektedir.[591] Yine belirtilen derslerin yanında Resim[592], İlm-i Eşya[593], Malumat-ı Ziraiye[594], Ahlak[595] gibi derslerin bu mekteplerde öğretildiği hem tercüme-i hal dosyalarından hem de Rüştiye Mektebi şehadetname suretlerinden anlaşılmaktadır.

[587] MŞH.SAİD. 88.2.
[588] MŞH.SAİD. 32.16.
[589] MŞH.SAİD. 23.39.
[590] MŞH.SAİD. 223.29.
[591] MŞH.SAİD. 136.14.
[592] MŞH.SAİD. 88.1.
[593] MŞH.SAİD. 248.31.
[594] MŞH.SAİD. 114.7.
[595] MŞH.SAİD. 30.4.

Medrese eğitimine başlamadan önce Rüştiye Mekteplerinde görmüş oldukları bu derslerle beraber, ifade edilenin aksine medrese talebelerinin fünûn-i cedide derslerine belirli ölçüde yabancı olmadıkları anlaşılmaktadır. Elbette bu medrese talebelerinin tamamı için geçerli değildir. Fakat bu durumunun oluşmasında Rüştiye Mekteplerinin Osmanlı taşrasında yaygınlaşma hızının etkisi bulunmaktadır. Zira ulema sicillerinden elde etmiş olduğumuz veriler, 19. yüzyılın sonlarına doğru medrese eğitimi almış olan talebelerin Rüştiye Mektebi'ne gitme oranlarının arttığını göstermektedir. David Kushner'in, Sadık Albayrak'ın *Son Devir Osmanlı Uleması* adlı beş ciltlik kitabının her cildinden ilk yüz kişiyi örnek alarak toplamda 500 kişi üzerinde yaptığı istatistiğe göre bu 500 kişinin %20.4'ü yani 102 kişi medrese eğitimi öncesinde Rüştiye eğitimi almıştır.[596] Bu hususta bir diğer araştırma sahibi Halil İbrahim Erbay'dır. O ise hazırlamış olduğu, *Teacing and Learning in the Madrasas of Istanbul During the Late Ottoman Period* adlı doktora tezinde yalnızca 230 dersiamın eğitim geçmişini incelemiştir. Neticede bu 230 kişi arasından 14 kişinin (%6.1) Rüştiye Mektebi'nde eğitim aldığını tespit etmiştir.[597] Erbay'ın örnekleri sadece dersiamlardan oluştuğundan dolayı dar kapsamlıdır ve varılan neticenin bu sebeple düşük olduğu anlaşılmaktadır. Bu hususta veri aktaran diğer bir çalışma ise Erhan Bektaş'a aittir. O yapmış olduğu çalışmasında 200 kişiyi örnek olarak almış ve bu kişilerin modern mekteplere gitme oranını ortaya koymuştur. 200 örnek arasında Rüştiye Mektebi'ne 33 kişinin (%16,5) gittiği anlaşılmıştır.[598]

Tüm bu çalışmalar medrese talebelerinin Rüştiye Mektebi'ne gitmelerine dair bir oran vermiş olsa da medrese eğitimi alan kişiler içerisinde Rüştiye mezunlarının durumu daha açık bir şekilde ifade edilebilir. Zira burada dikkat çekilmesi gereken mühim bir nokta Rüştiye Mekteplerinin yaygınlaşmaya başladığı tarihin oldukça önemli olduğudur. Yukarıda da ifade edildiği üzere Rüştiye Mektepleri 1870'li yıllardan itibaren yaygınlık kazanmıştır. 1869 yılında İstanbul'da 13, taşrada 87 adet Rüştiye Mektebi bulunuyorken[599] 1888 yılında bu sayı 476'ya çıkmıştır. Dolayısıyla Rüştiye Mekteplerinin 19. yüzyılın sonlarına doğru yaygınlaşmış olması daha önceki yıllarda medrese talebelerinin bu mektebe gitme imkanını sınırlamaktadır. Bu

[596] David Kushner, "Career Patterns Among The Ulema in The Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *Tanzimat'ın 150. Yıl Dönümü Uluslararası Sempozyumu Ankara 31 Ekim -3 Kasım 1989,* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.), 169.

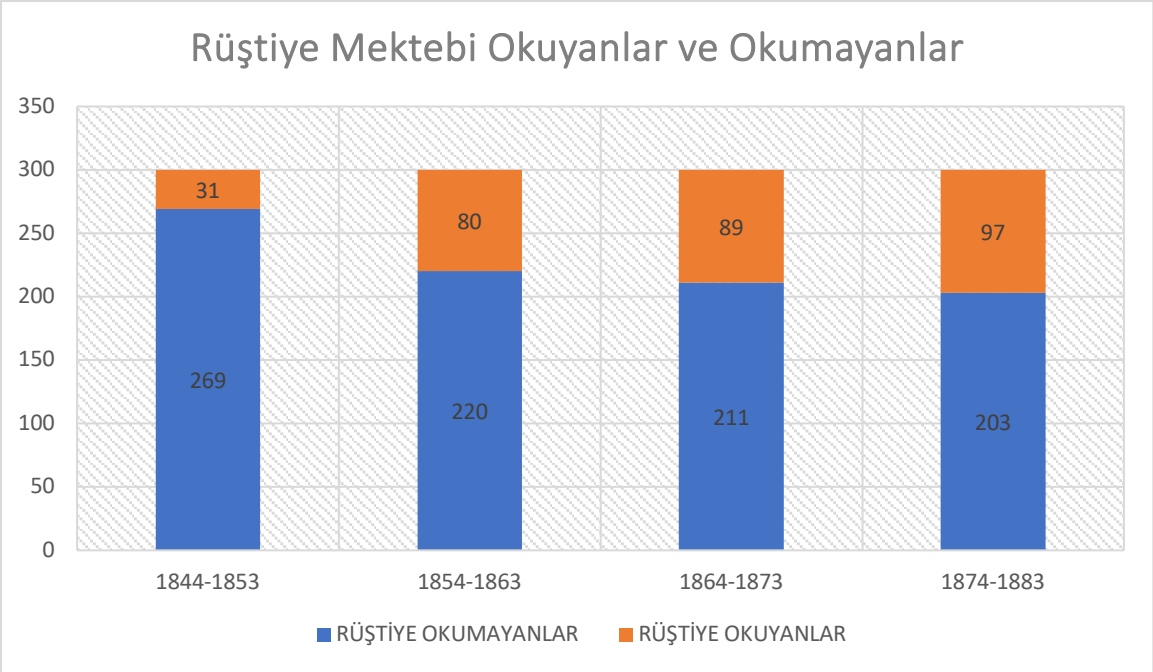
[597] Erbay, *Teacing and Learning in the Madrasas of Istanbul During the Late Ottoman Period*, 137.

[598] Erhan Bektaş, *The Ulema in the Late-Ottoman Empire (1880-1920) The Fotmation of Professional Ulema Identity*, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2019, 164.

[599] Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 97.

sebeple ulema sicillerinden bu hususta istatistik elde ederken talebelerin doğum yıllarının dikkate alınması, daha doğru sonuçların elde edilmesinde doğrudan etkili olacaktır. Bu hususa dikkat edilmediği takdirde daha önce eğitim hayatına başlayanlarla, yüzyılın sonlarına doğru eğitim hayatına başlayanların birbirinden ayrılmaksızın birlikte değerlendirilmesi doğru sonuçlar vermeyecektir. Misal olarak 1890'lı yıllarda Rüştiye seviyesindeki talebelerin Rüştiye Mektebi'nde okuma imkanı 1860'lı yıllara oranla daha yüksektir. Nitekim dönem kayıtları ve ulema sicillerinde yaşadıkları yerde Rüştiye Mektebi bulunmayanların ya doğrudan medreseye kayıt yaptıkları yahut medreseye gitmeden önce bazı dersleri hususi hocalardan talim ettikleri anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada ise İstanbul'da medrese eğitimi almış talebelerin ne oranda Rüştiye Mektebi eğitimi aldıklarını tespit etmek için 1607 kişinin tercüme-i hali incelenmiştir. Bu 1607 kişi içerisinde ise 1200 kişinin Rüştiye Mektebi okuduğu yahut okumadığına dair bilgiler edinilebilmiştir. Rüştiye Mektebi okuyup okumadığına dair bilgi edinemediğimiz kişilerin ya dosyasındaki belgeler eksiktir ya da bu kişilerin dosyaları medrese öncesi eğitimlerine dair sağlıklı bilgiler sunmamaktadır. Bu sebeple kesin olarak bilgi edinebileceğimiz dosyalar üzerinden değerlendirilme yapılmıştır. Grafik 5'te de görüldüğü üzere incelediğimiz 1200 kişinin doğum yılları esas alınarak tasnifi yapılmış ve 1844-1883 yılları arasında on yıllık periyotlar şeklinde Rüştiye Mektebi okuyanların ve okumayanların oranı tespit edilmiştir. Her on yıllık periyotta 300 talebe incelenmiş ve Rüştiye Mektebi okuyanlar ve okumayanların sayıları ile oranları belirtilmiştir. Buna göre 1844-1853 yılları arasında doğmuş ve İstanbul'da medrese eğitimi almış 300 kişinin %10'u Rüştiye Mektebi'nde eğitim almıştır. 1854-1863 yıllarında ise bu oran %26,66'ya çıkmıştır. 1864-1873 yılları arasında doğan 300 kişide de Rüştiye Mektebi okuyanların sayısı artmaya devam etmiş ve oran %29 olmuştur. 1874-1883 yılları arasında doğanlarda ise bu oran %32'ye ulaşmıştır.

Grafik 5. Rüştiye Mektebi Okuyan ve Okumayan Medrese Talebeleri

Bu veriler belirli ölçüde medrese talebelerinin 19. yüzyılın sonlarına doğru giderek artan bir oranda Rüştiye Mektepleriyle olan bağlantısını daha açık bir hele getirmektedir. Öte yandan Rüştiye Mektebi'ne gitmeden doğrudan medreseye giden veya hususi hocalardan çeşitli dersler alarak medrese eğitimine başlamış olanların sayısı yine de yüksektir. Bunun birçok nedeni olmakla beraber en barizi Rüştiye Mekteplerinin Osmanlı taşrasında yeterli düzeyde yaygınlık kazanamamasıdır. Bunun yanında Rüştiye Mekteplerinin henüz toplum nazarında medrese eğitiminin bir eşiği olarak görülmemesinin de etkili olduğu söylenebilir. Zira medrese eğitimine başlamak için Rüştiye Mektebi mezuniyeti gerekli ve geçilmesi gereken bir eşik değildir. Fakat belirtildiği gibi Rüştiye Mektepleri yaygınlaştıkça medrese eğitimi alan kişilerin Rüştiye Mektebi'nden mezun olma oranlarının artış göstermesi, bu mekteplere ilgisiz olunmadığına işaret etmektedir. Bunun yanında bulundukları yerde Rüştiye Mektebi olmayan kişilerin medreseye başlamadan önce hususi hocalardan bazı dersler aldıklarına dair birçok örnek bulunmaktadır. 1860 yılında Humus'ta doğan Mehmed Tahir Efendi böyle bir örnektir. Yaşadığı yerde Rüştiye Mektebi olmadığı için, Lisan-i Osmani, Riyaziye ve Hüsn-i Hat derslerini hususi hocalardan almıştır.[600]

[600] MŞH.SAİD. 119.6.

Medrese talebelerinin hususi hocalardan ders alma durumu sadece Sıbyan Mektebi ve Rüştiye Mektebi çağlarıyla sınırlı değildir. Medrese eğitimleri sırasında da bazı hususi hocalardan ilgi alanları çerçevesinde dersler almışlardır. Bu dersler genellikle medresede verilmeyen ve fünûn-i cedide olarak ifade edilen dersler olmakla beraber, medresede gördükleri Arapça ve Farsça derslere destek amaçlı dil dersleridir. Bu konuda bahsedilmesi gereken diğer bir husus ise özel okullarla medrese talebelerinin bağlantısıdır. Özellikle İstanbul'da bulunan talebelerin Sıbyan ve Rüştiye çağlarında Hususi Mekteplerde eğitim aldıklarına dair örnekler bulunmaktadır.[601]

Medrese talebelerinin Rüştiye Mektepleri ile olan bu bağlantısı onların belirli ölçüde Matematik, Coğrafya, Hendese vb. dersler hakkında bilgi sahibi olduklarını göstermektedir. Fakat onların edinmiş oldukları bu bilgileri medrese tahsilleri sırasında geliştirme imkanları yoktur. Medrese tahsili boyunca okudukları kitaplar ve gördükleri dersler içerisinde bu dersler bulunmamaktadır. Zira medrese eğitiminin 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında böyle bir ders programı sunma veya bu yönde talebe yetiştirme gayesi henüz bulunmamaktadır. Bu durum 1910 yılında yayımlanan Medaris-i İlmiye Nizamnamesi ile giderilmeye çalışılacaktır. Bunun yanında sunmuş olduğumuz grafik ve ulema sicillerinden edinmiş olduğumuz istatistik belirli ölçüde bu derslerle medrese talebelerinin bağlantısının olduğunu gösterse de 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da medrese eğitimi alan talebelerin büyük çoğunluğu bu bilgilerden yoksundur. Yüzyılın sonuna doğru Rüştiye Mekteplerinin sayısının artmasıyla bağlantılı olarak medrese talebesi olacak kişilerin bu mekteplere gitme oranının artması ise bu yönde bir eğilimin varlığını göstermektedir. Bu eğilimin, medrese tahsilleri sırasında sadece medrese dersleri ile kendisini sınırlamayan talebelerin varlığı ile beraber düşünüldüğünde tahsillerinin ileri seviyelerinde de devam ettiği söylenebilir. Fakat bu durum medrese eğitiminin sunduğu kapsayıcı sistemle değil, talebelerin kendi kişisel istek ve arzuları ile şekillenmiştir.

3.5.2. Medreseye Kayıt ve Kalacak Yer Bulma

19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başında İstanbul'da doğmuş olanlar dışarıda bırakılırsa, İstanbul'a medrese tahsili için gelenlerin en büyük sorunlarından biri kalacak yer bulmalarında yaşadıkları sıkıntılardır. Zira medrese sayısı sabit kaldığı halde talebe sayısı büyük oranda

[601] MŞH.SAİD. 56.15.; MŞH.SAİD. 38.9.; MŞH.SAİD. 15.2.; MŞH.SAİD. 104.10. MŞH.SAİD. 93.28.; MŞH.SAİD. 17.12.; MŞH.SAİD. 198.39.; MŞH.SAİD. 64.14.; MŞH.SAİD. 216.12

artmıştır. Her ne kadar medreseye kayıt konusunda bir sorun yaşamamış olmakla beraber kayıt yaptıran talebelerin bir medresede yer bulmasının oldukça zor olduğu ve talebelerin medrese dışında bekar odalarında, hanlarda kalarak kalacak yer sorununu çözmeye çalıştıkları görülmektedir.

Medrese talebelerinin İstanbul'a geldiklerinde herhangi bir medreseye kayıt yaptırmak için ayrıca bir sınava tâbi tutulmadıkları anlaşılmaktadır.[602] Fakat belirli bir seviyede geldikleri yerde eğitim aldıkları göz önüne alınırsa, İstanbul'daki eğitimlerini nasıl sürdürdükleri, hangi dersten başlayarak eğitimlerine devam ettikleri üzerinde durulması gereken bir konudur. Öncelikle ifade edilmesi gereken durum, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren talebe yoğunluğundan dolayı medreselerin yerine, camilerde eğitimin verilmeye başlandığıdır. Bu sebeple medreseler derslerin işlendiği yer olmaktan çıkmış, adeta birer talebe yurdu haline gelmiştir.[603] Dolayısıyla medreseye kayıt yapmak, camilerde yapılan dersleri takip edebilmenin resmi prosedüründen ibarettir. Dersler camilerde yapılmasına rağmen kayıtlar eskiden olduğu gibi medreselere yapılmaktadır. Medreselerin talebelerin kaldıkları bir ikametgah haline gelmiş olması, klasik Osmanlı medrese sisteminin, medresenin fiziksel ortamında buluşturduğu dört önemli unsuru olan medrese, müderris, talebe ve tedris birlikteliğinin bozulduğunu göstermektedir. Bu dönemde medrese dersliklerinin yerini, camiler almıştır. Ayrıca müderris ifadesinin yerine ise bu dönemde halka açık ders veren kişiler anlamında dersiam ifadesi kullanılmaya başlanmıştır.[604]

Tahsil amacıyla İstanbul'a gelen talebelerin yanlarında getirdikleri daha önceki tahsillerine dair ilmühaber, tavsiyename gibi herhangi bir evraktan bahsedilmemektedir. Fakat İstanbul'a girişlerinde kendilerinin medrese talebesi olduklarını ya da tahsil için İstanbul'a geldiklerini ispatlama zorunluluğu, onların yanlarında buna benzer bazı evraklar bulundurduklarını akla getirmektedir. Yine de medreseye kayıt yaptırmak birkaç husus açısından hem talebe için hem de Meşihat makamı için oldukça önemlidir.

[602] Bu durumun tek istisnası anlaşıldığı kadarıyla Hamidiye Medresesidir. Bu medrese taşımış olduğu vakıf şartları sebebiyle kayıt yaptıran talebeye belirli bir ücret vermiş olmasından dolayı sınavla talebe kaydı yapılmaktadır. Bkz. *Şeyhülislam Arzları ve Padişah İradeleri (1845-1878)*, (haz.) İlhami Yurdakul, (Ankara Türkiye Bilimler Akademisi, 2017), 426-427.
[603] Zeki Salih Zengin, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)*, (İstanbul: MEB Yayınları, 2004.), 151.
[604] Mehmet İpşirli, "Dersiâm", *DİA*, C. 9, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 185-186.

Bunlardan ilki talebenin takibinin yapılabilmesi ile alakalıdır. Zira talebelerin takibi, kayıt için oluşturulan defterler üzerinden yapılmaktadır. İncelemiş olduğumuz nüfus ve kayıt defterlerinde talebenin ismi, babasının ismi, memleketi, fiziksel özellikleri, doğum ve medreseye kayıt yılları yazmaktadır. Bu bilgilerin yanında talebelerin gidiş geliş tarihleri, nakil ve kayıt silinme işlemleri de yine bu defterlere, talebenin isminin karşısına not düşülerek kayıt altına alınmaktadır. Bazı defterlerde ise mülahazat kısmında talebelerin hakkında daha özel bilgiler not düşülmüştür.[605]

İkinci husus ise bir medreseye kayıtlı olmak, talebe olduğunu belgelemek açısından en temel şarttır. Zira çeşitli amaçlarla ülke içerisinde yapılan seyahatlerde yanlarında bulundurmak zorunda oldukları nüfus tezkirelerinde talebelerin memleket, baba adı, fiziksel özellikleri vb. bilgilerinin yanında talebe olduklarına, hangi medreseye kayıtlı olduklarına ve nerede ikamet ettiklerine dair bilgiler bulunmaktadır. Medrese talebeleri seyahat ve dolaşım açısından oldukça hareketlidir. Bu sebeple nüfus tezkireleri hem ilmi yolculukları hem de tatil zamanlarında cerre çıkmaları yahut memleketlerine gitmeleri sebebiyle edinmeleri gereken bir belgedir. Nüfus tezkirelerine dair bazı örnekler asıl ve suret şeklinde ulema dosyalarında bulunmaktadır. Misal olarak Hasan Fehmi Efendi'nin Meşihat Arşivinde bulunan dosyasında talebelik yıllarına dair bir tezkiresinde talebe olduğu, Tabhane Medresesi'nde 18/41 numaralı odada ikamet ettiği belirtilmektedir.[606]

Üçüncü husus ise medresede oda sahibi olmak için ön koşul medreseye kayıt yaptırmaktır. Oda sahibi olmak için uzun bir müddet beklenmek zorunda olunduğu dönem kayıtlarında sıkça zikredilmektedir. Medrese eğitimi için İstanbul'a gelip oda bulma konusunda zorluk çeken Hüseyin K. Ertur, medresesine göre değişmekle beraber bu sürenin 10 yılı bulabileceğini belirtmektedir.[607] Özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru talebe nüfusunun yoğunluğu sebebiyle medrese odalarında tek kişi kalması gerekirken bu sayı 5-6'yı bulmuş, savaş sebebi ile İstanbul'a gelen muhacirlere medreselerin tahsis edilmesi ise bu durumu perçinlemiştir. Fakat bazı durumlarda kişisel bağlantılar aracılığı ile medrese talebelerinin oda bulabildiği görülmektedir. İstanbul'a medrese eğitimi için gelen Başkatipzade Ragıp Bey bir hafta boyunca *melül ve mahzun bir hal-i ruh içinde* İstanbul'da gezmiş fakat bir oda bulamamıştır. Oda

[605] İSTM. MŞH.DFT2. 2212 numaralı defterden örnek sayfa için bkz. Ek-5.
[606] MŞH.SAİD. 13.22. İsmail Hakkı Efendi'nin nüfus tezkiresi için bkz. MŞH.SAİD. 178-24.; Ek-6. Hasan Sabri Efendi'nin nüfus tezkiresi için bkz. MŞH.SAİD. 229-18.; Ek-7. Mehmed Hilmi Efendi'nin nüfus tezkiresi sureti için bkz. MŞH.SAİD. 207-17.; Ek-8.
[607] Ertur, *Tamu Yelleri,* 17.

bulmanın imkanı olmadığını ifade eden Ragıp Bey, tam ümidini kaybetmişken bir tanıdığı aracılığı ile hemşerisi Medresetü'l-Kuzat muallimlerinden Büyük Hamid Efendi ile görüşerek, kendisine Bayezid Medresesi'nde bir oda tahsis edilmesini sağlayabilmiştir.[608] Her ne kadar kişisel bağlantılar ve hemşeri ağları talebelerin kalacak yer bulmasında etkili olsa da çoğu medrese talebesi Ragıp Bey kadar şanslı değildir. Birçok medrese talebesinin uygunsuz fiziki şartlara sahip, han ve bekar odalarında kaldıkları yine dönem kayıtlarından anlaşılmaktadır. Hüseyin K. Ertur'un bu konudaki ayrıntılı tasvirleri dikkate değerdir. Tire'den İstanbul'a medrese eğitimi almak için yola çıkan Esat Efendi, Hayrullah adındaki arkadaşı ile İzmir'den vapura binmiş ve İstanbul'a geldiklerinde ilk etapta Tahtakale'de bulunan Davut Han'a yerleşmiştir. Oldukça kötü şartlara sahip ve pis olduğunu ifade ettiği bu handa birkaç gün kaldıktan sonra bir hemşerisi aracılığı ile Fatih'te bir nalbant dükkanının üst katında bulunan bir odaya geçmişlerdir. Medresede oda bulmanın çok zor olduğunu ifade eden Esat Efendi, çoğu medrese talebesinin kendileri gibi hanlarda, dükkanların üstünde bulunan odalarda kalmaya mecbur olduklarından bahsetmektedir. Burada da paraları yetinceye kadar kaldıklarını ifade eden Esat Efendi, dışarda kalmaktan bir arkadaşının tatil için memleketine gitmesi üzerine, onun odasına yerleşmeleri sayesinde kurtulduğunu söylemektedir.[609] Esat Efendi'nin kalacak yer bulma konusunda yaşamış olduğu bu sıkıntılar, büyük oranda geçim sıkıntısı yaşayan diğer talebeler için de geçerlidir.

İstanbul'a geldikten sonra bir medreseye kayıt yaptırmış ve bir şekilde kalacak yer sorunu çözmüş talebeler için üçüncü aşama, eğitim seviyelerine göre çeşitli camilerde ders veren hocalar arasından hangi hocadan ders alacaklarına karar verme aşamasıdır. Fakat hem medreseye kayıt olma hem konaklayacak yer bulma hem de hangi hocadan ders alacaklarını seçme konusunda medrese talebelerinin hemşerilik bağlantılarıyla hareket ettikleri hususuna dikkat çekmemiz gerekmektedir. Bu konuda hem ulema sicilleri hem de medrese nüfus ve kayıt defterleri çeşitli veriler sunmaktadır.

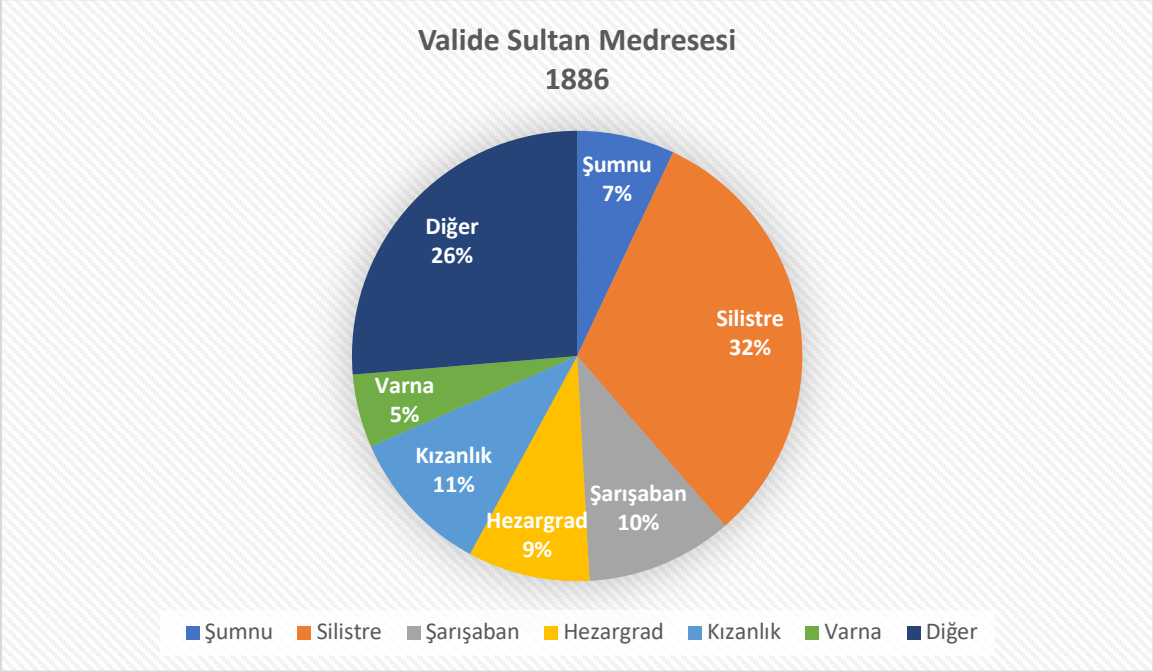
Bazı medreseler belirli şehirlerden gelenlerle dolmuştur. 1886 yılındaki medrese nüfus defteri bu hususta dikkat çekici veriler sunmaktadır. Bu defterdeki verilere göre kimi medreselerin Anadolu ve Rumeli'nin belirli şehirlerinden gelenlerce doldurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Bazı medreselerde ise birbirine yakın şehir ve beldelerden gelen kişiler yoğunlaşmıştır. Bu

[608] Başkatipzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, 28.
[609] Ertur, *Tamu Yelleri*, 19.

durum medreselerde boş oda bulma hususunda hemşeri bağlantılarının çok güçlü bir şekilde kullanıldığını göstermektedir. Diğer taraftan ise boş oda bulma maksadıyla olmasa da aynı şehirden yahut birbirine yakın şehir ve beldelerden gelen kişilerin bir medresede toplanma eğilimde oldukları anlaşılmaktadır. Misal olarak toplamda 76 kişinin yer aldığı Vefa'da bulunan Etmekçizade Ahmed Paşa Medresesindeki 28 kişi (%37,33) Giresunludur. Giresunluları, 15 kişi (%19,99) ile Bosnalılar, 4 kişi (%5,33) ile Vize ve İzmirliler, onları ise 3 kişi (%3,99) ile Lofça ve Edremitliler takip etmektedir. Medresede bulunan 18 kişi (%23,99) ise birbirinden farklı memleketlere sahiptir.[610] Mimar Sinan Yusuf Efendi Medresesi'nde ise Selanikliler ve Çağalılar yoğunlukladır. Toplamda 20 kişinin bulunduğu medresede nerdeyse yarı yarıya Selanikli ve Çağalılar kalmaktadır. 9 kişi (%45) Selanikli, 7 kişi (%35) Çağalıdır.[611] Medresede bulunan diğer 4 kişi (%20) ise farklı memleketlere sahiptir. Hasan Paşa Medresesi'nde bulunan talebelerin yarısından fazlası ise Rizelidir. Toplamda 59 kişinin kaldığı medresede 31 kişi (%52,54) Rizelidir. Rizelileri, 9 kişi (%15,25) ile Oflular takip etmektedir. Ayrıca medresede 3 kişi (%5,8) Kütahyalı, 2 kişi (%3,8) Kayserili bulunmaktadır. Birbirinden farklı memlekete sahip kişi sayısı ise 14 (%23,72)'dür.[612] Çarşamba'da bulunan Hayriyye Medresesinde Tikveşliler yoğunluktadır. Toplamda 25 kişinin bulunduğu medresede 14 kişi (%56) Tikveşli'dir. Ayrıca medresede 3 (%12) Eğridereli talebe bulunmaktadır. Birbirinden farklı memleketlere sahip kişi sayısı ise 8 (%32)'dir.[613] Nazır Hüseyin Paşa Medresesi'nde bulunan talebelerin yarısından fazlası ise Kırşehirlidir. Toplamda 25 kişinin bulunduğu medresede 13 kişi (%52) Kırşehirli, 2'şer kişi ((%8) Ankara ve Bolvadinli'dir. Medresede birbirinden farklı memleketlere sahip 8 kişi (%32) bulunmaktadır.[614] 8 kişinin bulunduğu Kıbrıslı Abdullah Efendi Medresesindeki talebelerin tamamı ise Dramalıdır.[615] 10 kişi kayıtlı bulunan Damad Mehmed Efendi Medresesi'nde ise sadece Debreliler ve Selanikliler bulunmaktadır. 7 kişi (%70) Debreli, 3 kişi (%30) Selankli talebe bulunan bu medrese, Kıbrıslı Abdullah Efendi Medresesi ile beraber neredeyse aynı memleketlilerin aynı medresede bulunduğuna yönelik en açık örneklerdendir.[616]

[610] BOA, Y.PRK.MŞ. 2-1.
[611] BOA, Y.PRK.MŞ. 2-1.
[612] BOA, Y.PRK.MŞ. 2-1.
[613] BOA, Y.PRK.MŞ. 2-1.
[614] BOA, Y.PRK.MŞ. 2-1.
[615] BOA, Y.PRK.MŞ. 2-1.
[616] BOA, Y.PRK.MŞ. 2-1.

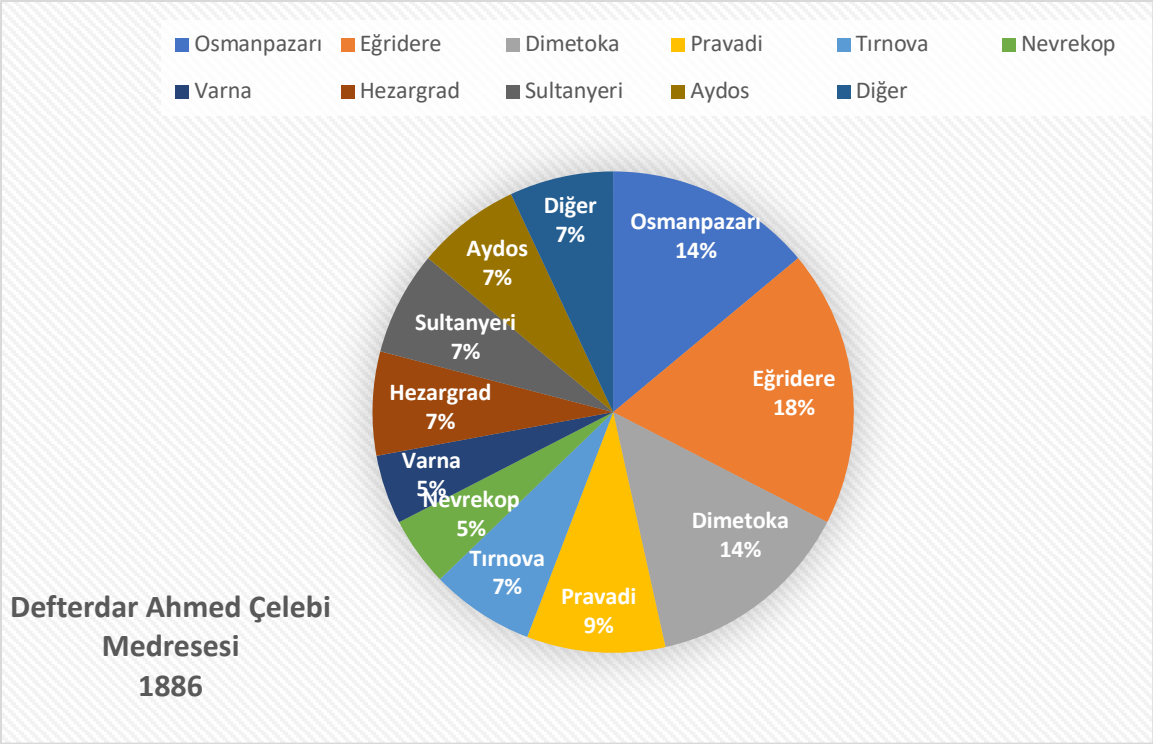
Bu örneklerin yanında özellikle Doğu Karadeniz ve Kafkasya, Orta Anadolu ve Rumeli bölgelerinden gelen talebelerin aynı medresede bulundukları gözlemlenmektedir. Bu durum çok açık bir şekilde adı geçen bölge insanlarının birbiriyle bağlantı kurarak aynı medresede kalmayı sağladıklarını göstermektedir.

Grafik 6. Valide Sultan Medresesi Talebelerinin Memleketleri (1886)

Grafik 6'da da görüldüğü üzere Valide Sultan Medresesi Rumelili talebelerin yoğun olarak bulunduğu medreselerden birisidir. Toplamda 57 kişinin bulunduğu bu medresede Şumnu, Silistre, Sarışaban, Hezargrad, Kızanlık ve Varnalı talebelerin sayısı 42 (%73,68)'dir.[617] Bu duruma dair benzer bir örnek ise Grafik 7'deki Defterdar Ahmed Çelebi Medresesidir. Bu medresede bulunan talebelerin neredeyse tamamı Rumeli kökenlidir. 43 kişinin yer aldığı bu medresede Osmanpazarı, Eğridere, Dimetoka, Pravadi, Tırnova, Nevrekop, Varna, Hezargrad, Sultanyeri ve Aydoslu talebelerin toplam sayısı 40'dır.[618]

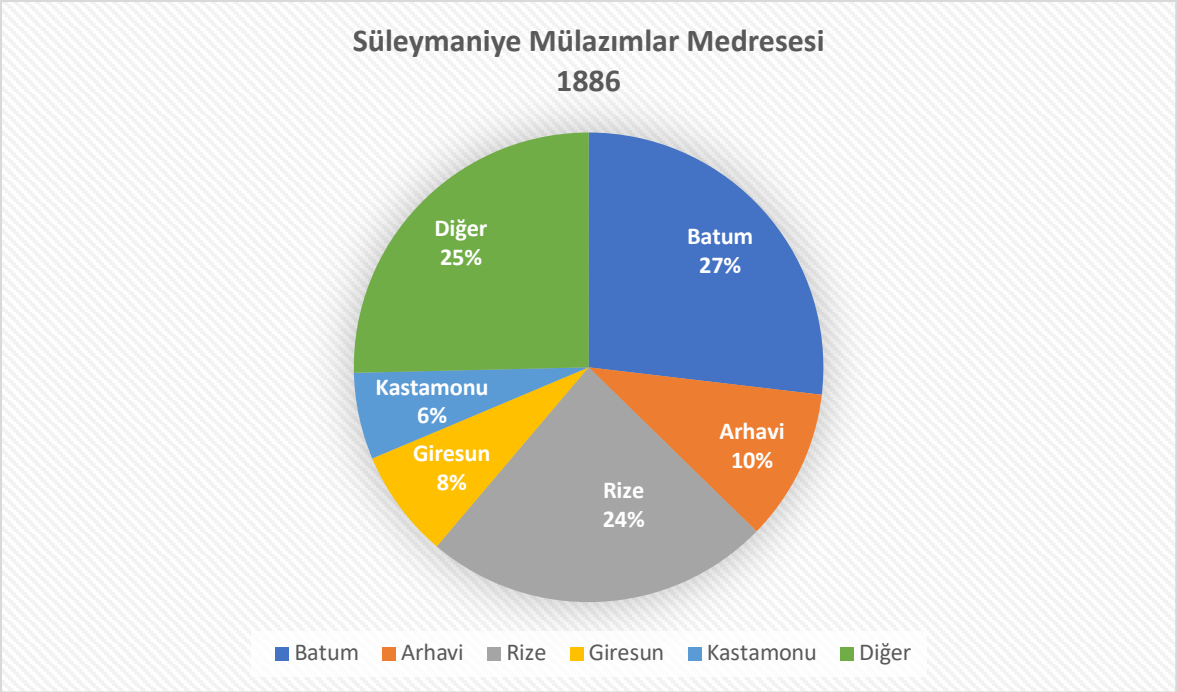
[617] BOA, Y.PRK.MŞ. 2-1.
[618] BOA, Y.PRK.MŞ. 2-1.

Grafik 7. Defterdar Ahmed Çelebi Medresesi Talebelerinin Memleketleri (1886)

Aynı medresede toplanmış hemşerilere yönelik örneklerde dikkat çekici diğer bir nokta ise daha çok Rumelili, Doğu Karadeniz ve Kafkasyalı ve Batı Karadeniz-Orta Anadolu kökenli talebelerin belirli medreselerde yoğunlaşmış olduklarıdır. Bu konuda Rumeli kökenli talebelerin yoğunlukta bulunduğu medreselerin sayısı diğerlerine göre sayıca fazla olmakla beraber Rumelilileri Doğu Karadenizlilerin takip ettiği söylenebilir. Süleymaniye Mülazımlar Medresesi bu duruma oldukça yerinde bir örnek olarak durmaktadır. 1886 yılındaki medrese nüfus defterine göre bu medreseye kayıtlı talebelerin büyük çoğunluğu Doğu Karadenizli talebelerdir. Grafik 8'de görüldüğü üzere, bu medresede, Batum, Arhavi, Rize ve Giresunluların sayısı oldukça yüksektir. Toplamda 67 talebenin kayıtlı olduğu medresede 46 talebe Doğu Karadenizlidir.[619]

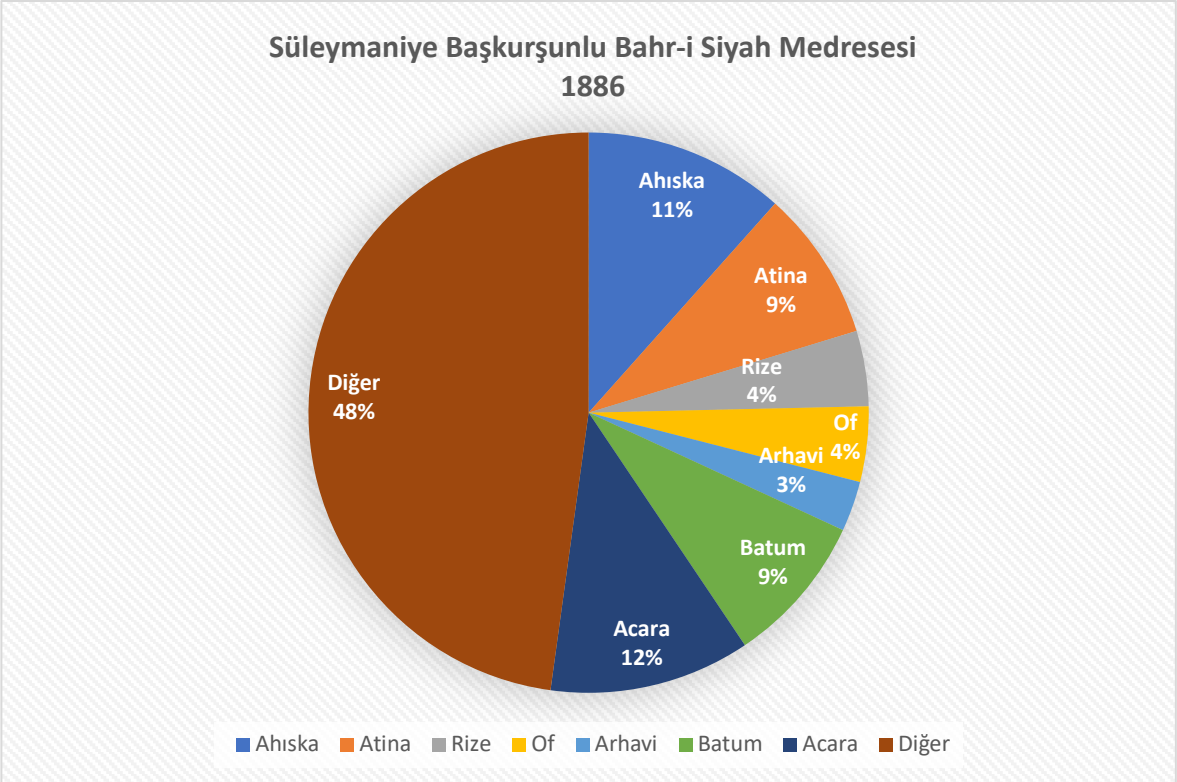
[619] BOA, Y.PRK.MŞ. 2-1.

Grafik 8. Süleymaniye Mülazımlar Medresesi Talebelerinin Memleketleri (1886)

Bu duruma benzer diğer bir örnek ise Süleymaniye Karadeniz Başkurşunlu Bahr-i Siyah Medresesidir. Bu medresede de kayıtlı talebelerin çoğu Doğu Karadenizlidir. Doğu Karadenizlilerin yanı sıra başka medreselerde de örneklerine rastladığımız[620] gibi Kafkasya kökenli talebeler de Doğu Karadenizlilerle beraber bu medresede yoğunlukta bulunmaktadır. Grafik 9'da görüldüğü üzere 69 talebenin kayıtlı olduğu bu medresede Rize, Atina, Of, Arhavi, Acara, Batum ve Ahıskalı talebelerin sayısı 36'dır.[621]

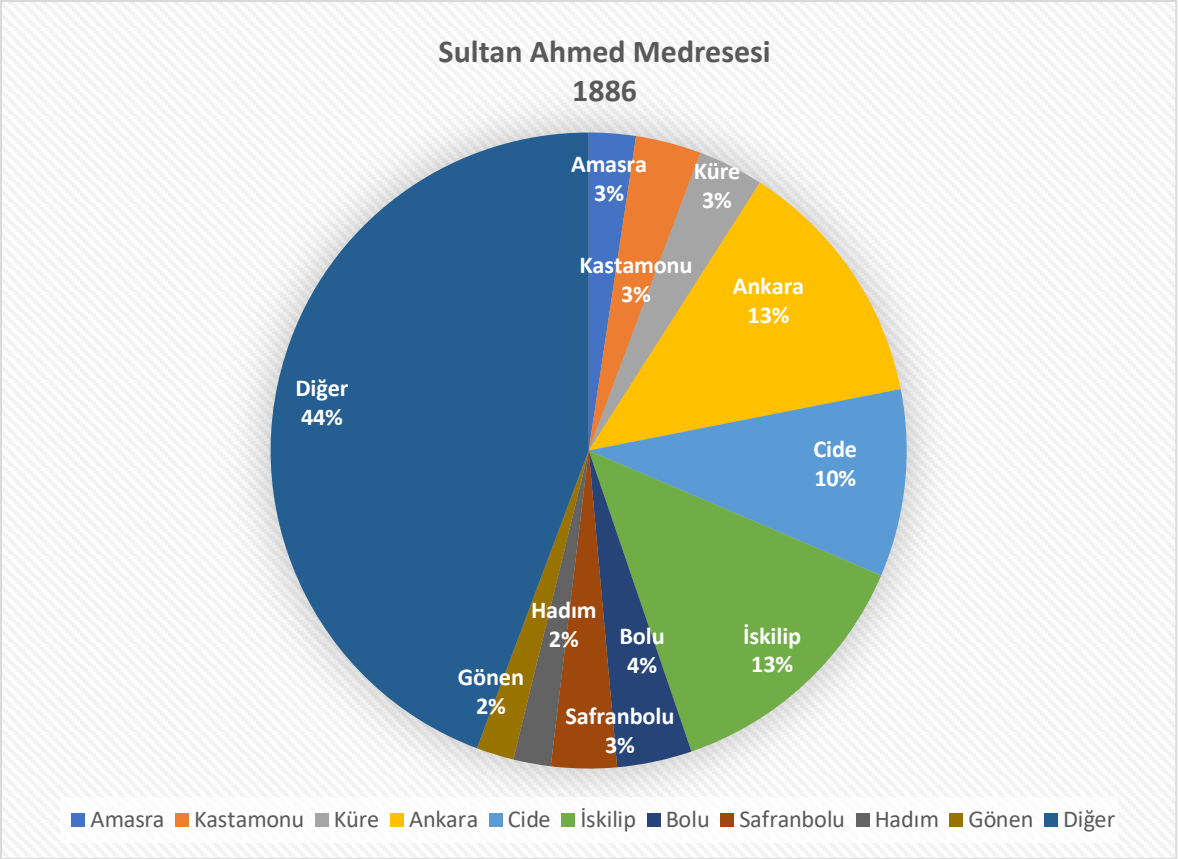
[620] Misal olarak Süleymaniye Çifte Ayak Kurşunlu Medresesi'nde Rize ve Hopalı talebeler ağırlıklı iken Batum ve Ahıskalı talebeler de yoğunluktadır. Bkz. BOA, Y.PRK.MŞ. 2-1.
[621] BOA, Y.PRK.MŞ. 2-1.

Grafik 9. Süleymaniye Başkurşunlu Bahr-i Siyah Medresesi Talebelerinin Memleketleri (1886)

Doğu Karadeniz ve Rumeli kökenli talebelerin bir araya toplanarak aynı medresede bulundukları gibi, birbirine yakın şehirlerden gelen talebelerin de aynı medresede toplandıkları görülmektedir. Misal olarak Sultan Ahmed Medresesi'nde 1886 yılında kayıtlı bulunan talebelerin yarısından fazlasını birbirine yakın şehirlerden İstanbul'a gelen talebeler oluşturmuştur. Bunlar Ankara, Kastamonu, Amasra, Cide, İskilip, Bolu, Safranbolu gibi şehir ve beldelerdir.[622] Grafik 10'da görüldüğü üzere 216 kişinin kayıtlı olduğu medresede 123 kişi belirtilen şehirlerden gelen talebelerdir.

[622] BOA, Y.PRK.MŞ. 2-1.

Grafik 10. Sultan Ahmed Medresesi Talebelerinin Memleketleri (1886)

1886 yılında tutulan medrese nüfus defterine dair vermiş olduğumuz bu örnekler, aynı şehirli yahut birbirine yakın şehir ve beldelerden gelen talebelerin aynı medresede toplandıklarını göstermektedir. Örneklerin çok yoğun olması, hemşeri ilişkilerinin ve bu ilişkilerden kaynaklanan bağlantı ağlarının oldukça güçlü olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu bağlantılar medrese talebelerinin de sosyal ağlarını ve sosyal çevrelerini belirlemektedir. Nüfus defterlerinin yanında diğer kaynak türleri de talebelerin sosyal çevrelerinin yine hemşerilik ilişkisi bağlamında şekillendiğini teyit etmektedir. 1900-1905 yılları arasında İstanbul'da Çukur Medresede eğitim aldığını bildiğimiz Tavaslı Mehmed Efendi'nin bir sorgu tutanağı ışığında vakıf olduğumuz yakın arkadaşları bilgisi de bu durumu teyitler niteliktedir. Tavaslı Mehmed Efendi'nin de görüştüğü, birlikte ders çalıştığı kişiler yine Tavas, Uşak, Aydın gibi birbirine yakın şehir ve beldelerden gelen kişilerdir.[623]

Hemşerilik bağları taşradan İstanbul'a gelen talebelerin aynı zamanda ders alacakları hocaların seçiminde de belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Zira ulema sicillerindeki verilerden hareketle

[623] Şahintürk, "Bir Medrese Talebesinin Cer Yolculuğu", 177.

birçok talebenin hemşerisi olan hocayı tercih ettikleri görülmektedir. Bu konuda birçok örnek bulunmaktadır. Misal olarak, Tokat/Erbaa doğumlu Ahmed Efendi Fatih Camii dersiamlarından Tokatlı Şakir Efendi'den[624], Gümüşhane doğumlu Ahmed Hulusi Efendi, Bayezid Camii dersiamlarından Gümüşhaneli Ahmed Efendi'den[625], Taşköprülü doğumlu Ahmed Kamil Efendi, Fatih Camii dersiamlarından Taşköprülü Abdullah Efendi'den[626], Rize doğumlu Cafer Sıtkı Efendi Şehzade Camii dersiamlarından Rizeli Hacı Abbas Efendi'den[627], Gümülcine doğumlu Hasan Efendi, Gümülcineli Hacı Hasan Efendi'den[628], Serez doğumlu Hasan Basri Efendi Fatih Camii dersiamlarından Serezli Ömer Lütfü Efendi'den[629], Hadım doğumlu Hafız Hüseyin Hamid Efendi, Bayezid dersiamlarından Hadımlı Mehmed Nuri Efendi'den[630], Nevrekop doğumlu İbrahim Efendi, Nevrekoplu Mustafa Fehmi Efendi'den[631], Bergama doğumlu İsmail Hakkı Efendi, Bayezid Camii dersiamlarından Bergamalı Ahmed Cevdet Efendi'den[632], Ödemiş doğumlu İsmail Hakkı Efendi, Ödemişli Mustafa Efendi'den[633], Vize doğumlu Mehmed Efendi, Vizeli Hacı Mehmed Efendi'den[634], Giresun doğumlu Mehmed Raşid Efendi, Giresunlu Mustafa Sıtkı Efendi'den[635], Alaiye doğumlu Mehmed Sadık Efendi, Süleymaniye dersiamlarından Alaiyeli Ahmed Tevfik Efendi'den[636], Arhavi doğumlu Mehmed Tevfik Efendi, Fatih Camii dersiamlarından Arhavili Yakup Sabri Efendi'den[637], Sivas doğumlu Osman Nuri Efendi, Bayezid dersiamlarından Sivaslı Ömer Efendi'den[638], Tikveş doğumlu Ömer Faruk Efendi, Fatih Camii dersiamlarından Tikveşli Ahmed Esad Efendi'den[639], Burdur doğumlu Ömer Lütfi Efendi, Burdurlu Dervişzade Hafız Mustafa Efendi'den[640],

[624] MŞH.SAİD. 137.18.
[625] MŞH.SAİD. 41.7.
[626] MŞH.SAİD. 19.2.
[627] MŞH.SAİD. 200.31.
[628] MŞH.SAİD. 38.5.
[629] MŞH.SAİD. 140.10.
[630] MŞH.SAİD. 9.5.
[631] MŞH.SAİD. 61.1.
[632] MŞH.SAİD. 94.20.
[633] MŞH.SAİD. 93.12.
[634] MŞH.SAİD. 209. 21.
[635] MŞH.SAİD. 5.9.
[636] MŞH.SAİD. 104.11.
[637] MŞH.SAİD. 44.6.
[638] MŞH.SAİD. 54.2.
[639] MŞH.SAİD. 245.17.
[640] MŞH.SAİD. 121.6.

Hezargrad doğumlu Ömer Lütfi Efendi, Fatih Camii dersiamlarından Hezargradlı Osman Hilmi Efendi'den[641] dersler almışlardır. Bu örneklerin sayılarını arttırmak mümkündür.[642]

Bunun yanında talebelerin hangi hocadan derse başlayacaklarını belirleyen önemli etkenlerden birisi İstanbul camilerinde halihazırda ders veren hocaların hangi dersleri verdikleridir. Zira birçoğu belirli bir seviyede eğitim alarak İstanbul'a gelen talebeler, kendi seviyelerine uygun hoca bulmak durumundaydılar. Bu konuda talebelerin hangi hocanın hangi dersi veya kitabı okuttuğuna dair bir süre araştırma yaptıkları anlaşılmaktadır. Hüseyin K. Ertur kendi seviyesine uygun ders veren hocayı bulmak için çeşitli medreseleri dolaştığını, ünlü hocaların ders verdiği medreselere giderek bilgi topladığını söylemektedir. Bu araştırmaları sonrasında kimi hocaların Molla Cami, kiminin Sarf ve Nahiv, kimilerinin de Akaid okuttuklarını öğrenmiştir. Kendisinin bu dersleri daha önce gördüğünü belirterek, ona göre bir tercih yaparak Bayezid civarında bulunan Makasçılar Çarşısı içindeki camide Atıf Bey adındaki bir hocadan ders almaya başlamıştır.[643]

3.5.3. Medrese Tahsili

Medreseye kayıt yaptıran talebelerin İstanbul'daki eğitimleri üç açıdan değerlendirilecektir. Bunlardan ilki eğitim sürecinin zamanı ile alakalıdır. Zamandan kastedilen, tatil günleri, ders günleri, günün hangi saatlerinde ders aldıkları gibi konulardır. İkincisi ise derslerin görüldüğü mekanlar, nasıl ders işlendiği ve bu mekanların öğrenme sürecine etkisidir. Üçüncüsü ise alınan dersler, okunan kitaplar, talebelerin medrese müfredatı dışındaki derslere olan yönelimi ve medrese eğitim süresinin kaç yıl olduğudur.

3.5.3.1.Tatil Dersleri

Medrese talebelerinin eğitimi süreci zaman bakımından yıllık, haftalık ve günlük olarak değerlendirilebilir. Yılda dokuz aylık sürekli bir eğitim söz konusudur. Yılın geri kalan üç ayı ise şuhur-i selase denilen aylarda yani, Recep, Şaban ve Ramazan aylarında eğitim durmakta

[641] MŞH.SAİD. 161.28.
[642] Bkz. MŞH.SAİD. 117.10.; MŞH.SAİD. 114.7.; MŞH.SAİD. 104.14.; MŞH.SAİD. 217.9.; MŞH.SAİD. 64.17.; MŞH.SAİD. 50.14.; MŞH.SAİD. 141.20.; MŞH.SAİD. 209.11.
[643] Ertur, *Tamu Yelleri*, 18.

ve tatil dönemi başlamaktadır.[644] Çoğu medrese talebesi için bu üç aylık sürede cerre çıkma ve gelir elde etme ayıdır. Ayrıca birçok medrese talebesi bu üç aylık zamanı, İstanbul dışına yahut memleketlerine gitmek amacıyla değerlendirilmektedir. Özellikle geçim sıkıntısı içerisinde bulunan medrese talebeleri, bu tatil zamanlarını İstanbul'da kalmak yerine, çeşitli şehir ve beldelere giderek gelir elde etmek için kullanmışlardır. Cerre giden talebelerin yanında, İstanbul'da kalan diğerlerine göre ekonomik durumu daha iyi olan talebeler de bulunmaktadır. Bu talebelerin üç ay boyunca çeşitli hocalardan dersler alarak ilmi anlamda kendilerini geliştirdikleri anlaşılmaktadır. Bu konuda oldukça yerinde bir örnek olarak Ahmed Cevdet Paşa'dan bahsedilebilir. Cerre çıkmayıp İstanbul'da kalan birçok talebe gibi Cevdet Paşa'da medreselerin tatilde olduğu bu üç ay boyunca dersleriyle meşgul olmuştur. İstanbul'da sürdürdüğü eğitim hayatı boyunca sadece bir kere ailesini ziyaret için memleketi olan Lofça'ya bir kere de gezi amaçlı olarak Selanik, Serez ve Drama taraflarına gittiğini belirten Paşa, bu zaman zarfında kendisini çok geliştirdiğini ifade etmektedir. "*İstanbul'da kalıp, gece gündüz tahsil-i ulûm ile meşgul olarak eyyam-ı ta'tilde eyyam-ı tahsilden ziyade kesb-i malumat eylerdim*."[645] diyerek bu zaman zarfında İstanbul'da kalmış olmanın ilmi ilerleme anlamında kendisine çok faydalar sağladığını ifade etmektedir. Bunun yanında Ahmed Cevdet Paşa, medresede okutulmayan dersleri de yine bu tatil zamanlarında aldığını şu şekilde belirtmektedir: "*Medreselerin eyyâm-ı tahsilinde müretteb olan derslerden başka eyyâm-ı ta'tiliyesinde cüziyyata dâir pek çok risaleler ve tarz-ı kadim üzere hisab ve cebir ve hendese ve he'yete ve sair fünûn-i hikmete dair pek çok kitablar okudum."*[646] Tatil zamanlarında almış olduğu dersler sebebiyle başka medrese talebelerinin on senede öğrenemeyeceği ilimleri beş altı senede öğrendiğine dikkat çeken Paşa, gelir elde etmek için cerre çıkmak zorunda kalan talebelerin eğitim hayatlarının kesintiye uğradığından ve öğrenme sürelerinin azaldığından bahsetmektedir. Cevdet Paşa'nın dikkat çektiği bu durum, dönem kaynaklarında da üzerinde durulan meseleler arasındadır. 1889 yılında İstanbul'daki çeşitli medreselerde eğitim alan 81 medrese talebesi bu konuyu da içeren bir arzuhali Şeyhülislamlık makamına sunmuş ve üç-dört ay boyunca tahsilden mahrum kalmalarının eğitim süreçlerini olumsuz etkilediğini ve bu durumun eğitim sürelerinin uzamasına sebebiyet verdiğine dikkat çekmişlerdir.[647] Talebenin erzak ve gelir elde etmek için her sene üç-dört ayının boşa gittiğini ifade eden talebeler, bu

[644] Caner Arabacı, *1900-1924 Yılları Arasında Konya Medreseleri,* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya 1996, 53.
[645] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 7.
[646] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 7.
[647] BOA, Y. PRK.MŞ. 2-41.

soruna bir çözüm bulunması ve talebelerin taşraya gitmesinin engellenmesiyle, medrese eğitimin daha kısa olacağını belirmektedirler.[648]

Tahsilleri açısından zaman kaybı olarak ifade edilen bu üç-dört aylık süreç, İstanbul'da kalan talebeler için dersleri ile meşgul olduğu ve kendilerini medrese müfredatı dışındaki ilimlerle de geliştirdikleri bir süreçtir. Ahmed Cevdet Paşa bu konuda tek örnek değildir. Ulema sicillerinde de tatil zamanlarında İstanbul'da kalarak dersleri ile meşgul olan talebelere dair kayıtlar bulunmaktadır. Misal olarak, Ali Rıza Efendi'nin, tatil zamanlarında İstanbul dışına çıkmayarak dersleri ile meşgul olduğu anlaşılmaktadır. Tercüme-i halinde ifade ettiği üzere, tatil zamanlarında Arapgirli Hüseyin Hakkı Efendi'den *Mutavvel*, Çarşambalı Hacı Ahmed Efendi'den *Dürer*, Hafız Niyazi Efendi'den Kıraat-ı Kur'an-ı Kerim dersleri almıştır.[649] İshak Ruhi Efendi ise Fatih Camii'nde tahsil zamanlarında Sarf, Nahiv, Mantık, Meani, Beyan, Akaid, Fıkıh ve Usul-i Fıkıh dersleri aldığını, tatil günlerinde ise Tefsir-i Şerif dersi aldığını ifade etmiştir.[650] Mehmed Emin Efendi de tatil zamanlarında Çarşambalı Hacı Ahmed Efendi'den *Mutavvel*, İstanbullu Ahmed Efendi'den *Tezhibü'l-Mantık* ve *Burhan-ı Gelenbevi* dersleri almıştır.[651] Mehmed Fehmi Efendi ise tatil zamanlarında Şeyh Kasım Efendi'den İlm-i Hadis dersleri aldığını belirtmektedir.[652] Mehmed Naim Efendi de tatil zamanları ilimle meşgul olan talebelerdendir. Taşraya gitmemiş ve sabahları Gürcü Sabit Efendi'den *Akaid-i Kadımir* ve *Celal* derslerini, ikindileri de Abdülkerim Efendi'den *Dürer*, Sarf, Nahiv, Mantık ve Kelam derslerini almış olduğunu ifade etmektedir.[653] Mustafa Asım Efendi ise tatil zamanlarında *Şifa-i Şerif* ve Feraiz dersleri almıştır.[654] Recep Hilmi Efendi tahsil süresince, Fatih dersiamlarından Çürüksulu İzzet Efendi'den sabahları, Halebi, Mülteka, Meani ve Beyan, ikindileri yine Meani, Beyan ve Bed'î derslerini almış tatil zamanlarında ise "*bazı muallimlerden Feraiz, Vaziyye ve Alaka ve daha bazı cüzziyat*" derslerini aldığını ifade etmektedir.[655]

Bu kayıtlardan da anlaşıldığı üzere büyük oranda maddi imkanları elveren talebeler üç-dört ayı bulan tatil zamanlarını İstanbul'da geçirerek kendilerini çeşitli konularda geliştirmekteydiler.

[648] BOA, Y. PRK.MŞ. 2-41.
[649] MŞH.SAİD. 201.8.
[650] MŞH.SAİD. 124.10.
[651] MŞH.SAİD. 214.7.
[652] MŞH.SAİD. 42.5.
[653] MŞH.SAİD. 41.11.
[654] MŞH.SAİD. 63.1.
[655] MŞH.SAİD. 117-10.

Buna imkanı olmayan talebeler ise cerre çıkmak zorundaydılar. Medrese talebelerinin tatil zamanlarında taşraya gitmeyip, İstanbul'da kalmış olmaları, onlara diğer talebelere göre bir avantaj sağladığı ifade edilebilir. Bu konuda yine Cevdet Paşa belirgin bir örnek olarak zikredilebilir. Cevdet Paşa, tatil zamanlarında sadece medrese dersleri ile bağlantılı ilimlerle ilgilenmemiş, fünûn-i cedide derslerini de bazı hoca ve arkadaşlarından öğrenmiştir. Bu anlamda Mühendishane hocalarından Miralay Nuri Bey'e *Muhtasar Meani* ve *Kadımir* okutmuş, ondan ise Hesab, Cebir, Hendese, Logaritma gibi ilimleri öğrenmiş, Usûl-i Hendese, *Mecmû'atü'l- Mühendisin*, *Oktant Risalesi*, İshak Efendi'nin *Ulûm-i Riyaziye*si gibi kitapları okumuştur.[656] Bunun yanında Cevdet Paşa, bazı hocaların derslerin tatil olduğu bu zamanlarda "tatil dersleri" ismiyle bazı dersler verdiklerini belirtmektedir. Çarşamba Pazarı'nda bulunan Hafız Seyyid Efendi adında bir hocanın, "*eyyam-ı tatil demeyip, talebe mevcud oldukça tedriste bulunduğundan ve şuhur-i selase tekarrüb ettikte dersler kesildiği gibi ta'til derslerine bed' ettiğinden*"[657] bahsetmektedir. Bu durum bazı hocaların talebeler için kimi dersler programladığı ve tatil boyunca bu derslere bazı talebelerin devam ettiklerini göstermektedir. Nitekim Hafız Seyyid Efendi'nin bu derslerine uzun bir vakit devam ettiği anlaşılan Cevdet Paşa, bu kişiden birçok malumat edindiğini ifade etmektedir. Şuhur-i selasede cerre gitmeyip İstanbul'da kalan talebelere diğer bir örnek ise Hüseyin K. Ertur'dur. Onun da İstanbul'daki tatil zamanlarını çeşitli derslere katılarak bilgisini arttırmakla geçirdiği anlaşılmaktadır. Hacı Ramiz Efendi'nin Çırçır'daki evinde Fen dersleri verildiğini ifade eden Hüseyin K. Ertur, tatil zamanları bu evde verilen dersleri takip etmiştir. İlgi ile takip ettiği bu derslerin varlığı ve diğer talebelerce de rağbet görüyor oluşu, İstanbul'da kalan medrese talebelerinin tatil zamanlarını bu gibi ev, medrese, tekke ve camilerde verilen dersleri takip etmekle geçirdikleri anlaşılmaktadır.[658] Bu durum da İstanbul'da tatil zamanlarında, bazı talebelerin kişisel gayretleriyle eğitimlerini sürdüğünü göstermektedir. Bunun yanında "tatil dersleri" olarak ifade edilen, haftalık derslerin tatil günlerinde bir ders sürecinin de hem talebeler hem de hocalar tarafından benimsendiğine dair önemli kayıtların bulunduğu da ifade edilebilir. Misal olarak 1873 yılında 14 ilmiye mensubunun imzası ile *Takvim-i Vekayi* Gazetesi'nde medrese müfredatının ıslah edilmesi gerektiğine dair bir rapor yayımlanmıştır. Bu raporda talebelerin tedris zamanları üçe ayrılmıştır. Bunlar; sabah dersleri, ikindi dersleri ve tatil dersleridir. Raporun tatil dersleri ile ilgili kısmı "*Eyyam-ı Ta'tilde Tedris Olunacak Kitaplar*"[659] başlığını

[656] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 7.
[657] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 9.
[658] Ertur, *Tamu Yelleri*, 19-20.
[659] *Takvim-i Vekayi,* No: 1570, 15 Safer 1290, 2.; Zengin, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876),* 136.

taşımaktadır. Bu başlığın altında ise, "*Talebe-i ulûm, eyyam-ı ta'tilde sermaye-i kemâl olan ömürlerini zayî' etmeyüb ilim-i tefsir ve ilm-i hadis, ve fıkıhtan Dürr-i Muhtar veya Dürer ve ilm-i vaz'dan Vaz'iyye ve ilm-i münazaradan Hüseniyye ve Velediyye gibi ve ilm-i beyandan Ferîde ve Alaka ulûm-i Riyaziyeden Heyet, Hendese ve Hesaba dair kitab ve resail tedris ve hatt ve inşaya dahi sa'yile Tahsil-i kemal eyleyeler ve talebe-i ulum esbab-ı feyzini öğrenüb tarik-i tahsilde kusur etmemek içün ilm-i sarfa bed' zamanında ta'til günleri bade'l-asr Talimü'l-müteallim kitabını okumak layıktır."* İfadeleri ile tatil zamanlarında medrese talebelerinin okuması gereken kitap isimleri belirtilmiştir.[660]

Yıllık anlamda *eyyam-ı tatil* ve *eyyam-ı tahsil* olarak ikiye bölünen medrese talebesinin hayatını haftalık ve günlük olarak da çeşitli bölümlere ayırmak mümkündür. Medrese talebelerinin haftalık tatilleri klasik dönemde Salı ve Cuma günü olmak üzere haftada iki gün olarak belirtilmiştir. Fakat Molla Fenari'nin medrese talebelerinin kitapları istinsah edebilmesi için pazartesi gününü de tatil günü olarak belirlediği, dolaysıyla hafta tatilinin üç gün olduğu kaynaklarda ifade edilmiştir.[661] 19. yüzyılda ise Bereketzâde medrese derslerinin Salı ve Cuma günleri tatil olduğunu belirtmektedir.[662] Medrese talebelerinin günlük tedris süreleri ise sabah dersleri ve ikindi dersleri olarak ikiye ayrılmaktadır.[663]

Medrese talebelerinin tedris hayatı ile ilgili süreç düşünüldüğünde onların modern mektepler gibi esnek olmayan belirli bir program dahilinde eğitim aldıklarını söylemek zordur. Bunun yanında camilerde verilen derslerin belirli bir sıra dahilinde öğretildiği ifade edilebilmekle beraber, medrese talebesinin tedrisi meselesi daha çok talebenin kendi arzu ve inisiyatifindeki bir süreç gibi görünmektedir. Camilerde sabah ve ikindi dersleri belirli ve geleneksel hale gelmiş bir program dahilinde ilerlemekteydi. Fakat bunun dışında İstanbul, medrese talebelerinin, eğitim alacakları, kendilerini geliştirebilecekleri birçok alternatife sahiptir. Talebenin arzusu dahilinde fen bilimleri, yabancı dil, tasavvuf gibi başka dersler alabilmekte ve kendilerini geliştirebilmekteydiler. Dolaysıyla 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın

---

[660] *Takvim-i Vekayi*, No: 1570, 15 Safer 1290, 2.; Hüseyin Atay, "Medreselerin Islahatı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXV., 18.

[661] Baltacı, *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri*, C. 1., 128.; Unan, *Kuruluştan Günümüze Fatih Külliyesi*, 352.

[662] Bereketzâde İsmail Hakkı, *Yâd-ı Mâzî*, 33.; Erbay, *Teaching and Learning in The Madrasa of Istanbul During The Late Ottoman Period*, 161.

[663] Zengin, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)*, 157.

başında medrese talebelerinin tedris hayatı ifade edilirken bu noktaların göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Bu açıdan ilgili ve kendisini geliştirmek isteyen medrese talebeleri bir taraftan medrese derslerini takip ederken diğer taraftan, farklı yahut medrese derslerine paralel bir şekilde o dersleri destekleyen dersleri farklı hocalardan almaktaydı. Bir kısmı talebeler de hem medrese eğitimini sürdürmekte hem de modern mekteplere devam etmekteydi.

3.5.3.2.Sabah ve İkindi Dersleri

Medrese talebelerinin "sıra dersleri"[664] olarak ifade edilen sabah dersleri mevcut medrese eğitim sisteminde oldukça önemli görülmektedir. Asıl derslerin bu dersler olduğu ve icazetlerin de bir gelenek olarak bu derslerden verildiği ifade edilmektedir.[665] Öğlenden sonra okutulan ve ikindi dersleri olarak ifade edilen dersler ise sabah derslerinin ya tekrarı yahut bu derslerin ileri seviyeleri olduğu belirtilmiştir.[666] Başkatipzâde Ragıp Bey, sabah dersleri için "*eksериya Sarf, Nahiv, Kelam, Mantık, Hikmet, Tefsir-i Şerif, Hadis-i Şerif dersleridir*"[667] demektedir. İkindi dersleri ise yine Başkatipzâde'ye göre "*Fıkh-ı Şerif, Meani ve emsali derslerdir*."[668] 1873 yılında *Takvim-i Vekayi* Gazetesi'nde yayımlanan medreselerin ıslahına yönelik raporda ise bir program önerilmiş; sabah ve ikindi dersleri olarak okutulması düşünülen dersler ifade edilmiştir. Sabah ve ikindi derslerinden hangi derslerin kastedildiğini anlamamız açısından oldukça önemli olan bu raporda, sabah dersleri; *Emsile, Bina, Maksut, İzzi, Avamil, İzhar, Kafiye, Cami, İsagoci, Kul Ahmed, Fenari, Tasavvurat, Tasdikat, Şer'i Akaid, Kadı Mir ve Celal;* İkindi dersleri ise *Halebi*, *Mülteka*, Muhtasar Meani, *Mir'at*, *Mutavvel*, *Tavzih* olarak ifade edilmiştir.[669] Ulema sicillerindeki örneklere bakıldığında ise hem sabah dersleri hem de ikindi dersleri için bazı küçük farklarla beraber talebelerin benzer dersleri zikrettikleri görülmektedir. Misal olarak, sabah derslerinden icazet aldığını ifade eden Ali Fahrettin Efendi ikindi derslerini Balıkesirli Halil Efendi'den aldığını ve derslerin *Halebi*, *Mülteka*, Meani ve Usul dersleri olduğunu ifade etmektedir.[670] Ali Rıza Efendi ise sabah derslerinin Kemahlı Ömer Efendi'den almış olduğu Nahiv ve Mantık dersleri olduğunu belirtmiştir. İkindi dersleri ise

[664] Bereketzâde İsmail Hakkı, *Yâd-ı Mâzî*, 25.
[665] Zengin, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876),* 157.
[666] Unan, *Kuruluştan Günümüze Fatih Külliyesi*, 353.
[667] Başkatipzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, 19.; Erbay, *Teaching and Learning in The Madrasa of Istanbul During The Late Ottoman Period*, 161.
[668] Başkatipzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, 19.
[669] *Takvim-i Vekayi,* No: 1570, 15 Safer 1290.
[670] MŞH.SAİD. 27.15.

Halebi, *Mülteka*, Beyan ve Bayezid dersiamlarından Kayserili Mahmud Hamdi Efendi'den almış olduğu Mantık, Kelam ve Usul dersleridir.[671] Hasan Hilmi Efendi ise "*sabah derslerini kamilen takip ederek*" icazet almıştır. İkindi derslerini ise Muhyiddin Efendi'nin ders halkasına katılarak almıştır. Bu derslere *Mülteka*'dan başlayarak *Mutavvel*'in yarısına kadar devam etmiştir.[672] İsmail Efendi, Serezli Hacı Eyüp Efendi'den sabah dersleri olarak, *Sarf*, *Nahiv*, Mantık, Akaid, *Kadımir* ve *Celal* derslerini almış, Vizeli Hacı Eyüp Efendi'den *Halebi*, *Mülteka* ve Meani'yi ikindi dersleri olarak tahsil etmiş, ayrıca Hulusi Efendi'den Usul, Çarşambalı Hacı Ahmed Efendi'den *Dürer* ve *Mutavvel* dersleri almıştır.[673] Mehmed Emin Efendi ise sabah derslerini Manastırlı İsmail Hakkı Efendi'den almıştır. Almış olduğu dersler, *Şerh-i Akaid, Kadımir, Celal, Dürer*'in kısm-ı sanisi, *Mirkat*, *Kaside-i Bânet Süâd*'tır. Halis Efendi'den almış olduğu ikindi dersleri ise Meani ve *Miratü'l-Usul* dersleridir.[674] Mehmed Hilmi Efendi ise sabahları Kavalalı Yusuf Efendi'den *Tasdikat*, Akaid ve *Kadımir* dersleri almış, onun vefatıyla Hafız Galip Efendi'den *Kadimir* derslerine devam ederek, aynı zamanda *Celal* derslerini de yine bu hocadan almıştır. İkindi derslerini ise Yakovalı Hacı Ali Efendi'den *Mutavvel* okuyarak almıştır.[675] Mehmed Naim Bey ise Gürcü Sabit Efendi'den sabah dersleri olarak Sarf, Nahiv ve Mantık; Şevket Efendi'den ikindi dersleri olarak *Mülteka* derslerini almıştır.[676] Mehmed Şemseddin Efendi ise hem sabah derslerini hem de ikindi derslerini Fatih Cami dersiamlarından Mayadağlı Hacı Hafız Mustafa almıştır. Sabahları Sarf'tan başlayarak Kelam'dan *Akaid-i Nesefi*'ye kadar ve ikindileri, Fıkıh'tan *Haleb-i Sağir* ve *Mülteka*, *Meani* ve Beyan'dan *Telhis-i Şerh-i Muhtasar* ve Usul'den *Mir'at* derslerini almıştır.[677] Mehmed Tahir Efendi ise sabah derslerine Beypazarlı Hacı Emin Efendi'den Sarf dersleri alarak başlamış ve icazet almıştır. Kendi ifadesi ile "*esna-i tahsilde ikindi derslerinde faziletlü Hüseyin Efendi'den Halebi, Mülteka, Meani, İbrahim Efendi'den Usul ve Mirat, Kasidecizade Süleyman Efendi'den Merah ve Kavaid-i Arabi, İçelli Mehmed Efendi'den Vaz'iyye, Vefalı Ahmed Efendi'den Hüseyniyye"* derslerini almıştır.[678] Birçok hocadan ders alan Mehmed Tahir Efendi, geleneğe uygun olarak icazetini sabah derslerini aldığı Beypazarlı Hacı Emin Efendi'den almıştır. Mustafa Tevfik Efendi Erzincan'da başlamış olduğu medrese eğitimine İstanbul'da devam etmiştir. Erzincan'da sabah dersleri olarak Nahiv'den *İzhar* ve *Kafiye*, *Molla Cami*, Mantık'tan

[671] MŞH.SAİD. 201.8.
[672] MŞH.SAİD. 16.10.
[673] MŞH.SAİD. 218.21.
[674] MŞH.SAİD. 214.7.
[675] MŞH.SAİD. 33.15.
[676] MŞH.SAİD. 41.11.
[677] MŞH.SAİD. 24.15.
[678] MŞH.SAİD. 134.28.

İsagoci ve *Fenari* derslerini almıştır. İkindi dersleri ise Fıkıh'tan *Halebi* ve *Mülteka*'dır. İstanbul'da ise sabahları, Oflu Kamil Efendi'den *Fenari*, ikindi derslerinde de Hacı Necip Efendi'den *Mutavvel*, *Usul* ve *Mir'at* derslerini okumuştur.[679]

3.5.3.3.Diğer Dersler

Medrese talebelerinin eğitim hayatları boyunca aldıkları dersler bunlarla sınırlı değildir. Sabah ve ikindi derslerinde ağırlıklı olarak Arapça (Sarf, Nahiv), Mantık, Meâni, Fıkıh, Usul-i Fıkıh ve Kelam gibi ilimlere dair dersler alan talebeler, gerek bu dersleri aldıkları hocalardan ve gerekse de daha yaygın olarak başka hocalardan Hadis, Hadis Usulü, Tefsir ve Feraiz dersleri aldıkları görülmektedir. Misal olarak, Abdi Lami Efendi, Ankaralı Mehmed Şükrü Efendi'den sabah ve ikindi dersleri ile birlikte *Buhar-i Şerif* (*Câmiu's-Sahîh*) dersleri almış, Ayintabi Abdullah Efendi'den ise Feraiz dersleri görmüştür.[680] Akseki'de medrese eğitimine başlayan Abdurrahman Hilmi Efendi, burada Naim Efendizade Ahmed Efendi'den Sarf, Nahiv, Mantık derslerini gördükten sonra İzmir'e gitmiş ve orada Zağralı İsmail Efendi'den Mantık, Meani, Beyan, Vaz', Fıkıh, Feraiz ve Tefsir derslerini almıştır. Akseki ve İzmir'deki eğitiminin ardından İstanbul'a gelen Abdurrahman Hilmi Efendi, Fatih dersiamlarından Hezargradlı Hafız Osman Efendi'den Kelam, Felsefe, Usul-i Fıkıh, Tefsir ve Hadis ilimlerini öğrenmiştir.[681] Bahri Efendi ise, Ahmed Hazmi Efendi'den, Sarf, Nahiv, Mantık, Meani, Beyan, Bedî', Adab, İlm-i Kelam, İlm-i Hikmet, Aruz, Fıkıh, Feraiz, Usul-i Hadis, Tefsir ve Farsça derslerini alarak icazet almıştır.[682] Kadızade Abdülkadir Efendi ise Akşehir'de Molla Cami'ye kadar eğitim aldıktan sonra İstanbul'a gelmiş, Malatyalı Hacı Mehmed Efendi'nin "*halka-i tedrisinde yine Molla Cami dersinden bed' olunub külli yevm devam ve tahsil-i ulûm ve fünûna ikdam ve bir mikdar İlm-i Feraiz ve Tefsir ve Usûl-i Hadis ve Farsi*" okumuştur.[683] Ahmed Efendi ise Erbaa'da başlamış olduğu medrese eğitimine Emsile, Bina, Maksud, Avamil, İzhar, *Molla Cami*, Mantık derslerini gördükten sonra İstanbul'a gelmiş ve Fatih Cami dersiamlarından Tokatlı Şakir Efendi'den Akaid ve *Celal* derslerini, Erzurumlu Nazım Efendi'den de Tefsir derslerini görmüştür.[684] Ahmed Reşid Efendi ise sabah ve ikindi dersleri ile birlikte "*sair üstaz ve*

[679] MŞH.SAİD. 80.17.
[680] MŞH.SAİD. 127.17.
[681] MŞH.SAİD. 233.29.
[682] MŞH.SAİD. 172.18.
[683] MŞH.SAİD. 19.9.
[684] MŞH.SAİD. 12.9.

üdebadan fıkıh ve İlm-i Farsîden Bostan, Gülistan-ı Sadi ve *Divan-ı Hafız*" derslerini almıştır.[685]

Talebelerin sabah ve ikindilerde aldıkları derslere ilaveten çeşitli hoca ve muallimlerden okudukları dersler muhtelif olmakla beraber bu derslerin yukarıda da işaret edildiği gibi Hadis, Hadis Usulü, Tefsir ve Feraiz derslerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu derslerin yanında kimi talebelerin Farsça ve Mesnevi derslerine yöneldikleri gözlemlenmektedir. Bu konuda İstanbul'un sağlamış olduğu avantajların etkili olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Zira mevcut medrese derslerinin yanında İstanbul'da birçok konuda hoca bulmak mümkündür. Farsça ve Mesnevi derslerinin çeşitli tekkelerde, köşklerde öğretildiği yine dönem kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bu konuda, Antakya'da doğan ve çeşitli ilimleri öğrenmek için birçok seyahat yapmış olan Mehmed Rüştü Efendi'nin tercüme-i haline düştüğü not dikkat çekicidir. Trablusşam'da *Hadis* ve *Akaid*, Şam'da *Beyzavi* ve *Buhari*, Mekke'de yine *Buhari* ve Usul-i Münazara, Antakya'da Usul-i Fıkıh ve Tefsir derslerini aldıktan sonra İstanbul'a gelen Mehmet Rüştü Bey, burada *Tasdikat*, *Tasavvurat, Şerh-i Akaid* dersleri almış ve İstanbul'da geçirdiği yıllar için "*birçok meclis-i ilmiyeye devam ederek tevsi-i malumat eyledim*."[686] ifadesini kullanmıştır. Nitekim Cevdet Paşa da "*ol vakit Fatih civarında pek çok ulema ve fudalâ olduğu gibi Fatih'ten Sultan-Selim'e ve bir taraftan Karagümrük'e kadar bu arada pek çok erbab-ı şiir u inşâ vardı*"[687] diyerek hem dini ilimler hem de edebiyat sahasında İstanbul'un çok canlı bir yer olduğunu ifade etmiştir. Eğitim hayatı boyunca bu ilim meclislerinde bulunan Paşa, Farsçayı Murad Molla Tekkesi'nde öğrenmiş ve *Mesnevî-i Şerif* okumalarına katılmıştır.[688] Camilerde aldığı sabah ve ikindi derslerini kendisine yeterli bulmayan Başkatipzâde Ragıp Bey ise, bu derslerin dışında çeşitli ilim meclislerinde bulunduğunu şu şekilde belirtmektedir: *"... fakat bendeki olan fart-ı zeka ve istidada munzam olan heves ve gayret bu iki dersle iktifaya mani olduğundan, hususi olarak birçok hoca efendiden muhtelif dersler okumaya başladım. Bilhassa kendi mektep arkadaşlarımdan olup İstanbul'da Vezir Hanı'nda bir odada ikamet etmekte bulunan Feyzioğlu Sait Azmi, Karakimselizade Ahmet Zeki, Akşehirlizade Nafiz beyler vesair arkadaşların ziyaretine giderek çok kıymetli müzakere ve sohbetlerde bulunurduk*."[689]

[685] MŞH.SAİD. 133.4.
[686] MŞH.SAİD. 52.30.
[687] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 15.
[688] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 13.
[689] Başkâtipzâde Ragıp Bey*, Tarih-i Hayatım*, 28-29.

Bu konuda diğer bir örnek ise Hüseyin Kamil Ertur'dur. İstanbul'daki eğitim hayatı boyunca medrese dersleri dışında farklı hocalardan dersler alan Hüseyin Kamil Ertur, Astronomi de öğrenmek istemiştir. Bu konudaki isteğinden şu şekilde bahsetmektedir:

"*…o yıl astronomi öğrenmek istedim. Karlovalı Hüseyin Efendi adında bir zat bu konuda ünlüydü. Bana ders verirken ayrıca yapmakta olduğu takvim üzerine de birlikte çalıştık. Sonradan bu takvimler basıldı. Bana da bir hisse verildiği için yaşamımı sürdürmek bakımından çalışmalarım boşa gitmemiş oldu. Bu arada hocam Astronomide pek bilgili olan Müneccim Mustafa Bey'e beni götürerek onunla tanıştırdı. Uzun yıllar Kandilli Rasathanesi'nin başında bulunan Fatin Efendi de bu zatın öğrencisiydi. Her yıl zayiçe çıkararak Padişaha sunarmış, yıldızlar bilimi konusunda üstüne yokmuş…*"[690]

Hüseyin Kamil Ertur'un ifade ettiği bu satırlar, bir medrese talebesinin ilgi duyduğu alanla ilgili hocayı bulmada herhangi bir sorun yaşamadığını göstermektedir. Astronomi öğrenmek ve bu konuda kendini geliştirmek isteyen sadece Hüseyin Kamil Ertur değildir. Hüseyin Hilmi Efendi'de almış olduğu medrese derslerinin yanında, Müneccimbaşı Mustafa Asım Efendi'den ilm-i nücûm dersleri almış, takvimlerin oluşturulmasına katkı sağlamıştır.[691]

Bir taraftan medrese derslerini takip edip diğer taraftan başka hocalardan farklı dersler alan medrese talebelerinin, bu dersleri öğrenmeyi kendi ilgi ve istekleri çerçevesinde tercih ettikleri söylenebilir. Bu durum, medrese eğitimine talebelerin eğitim hayatları bağlamında odaklanılarak bakıldığında farklı perspektiflerin elde edilebileceğini göstermektedir. Bu açıdan meseleye yaklaşıldığı zaman, talebelerin arzu ettiği ilimi öğrenebildiği, medrese eğitim müfredatını genel hatları ile bazı geleneksel kitaplar oluştursa da medrese eğitiminin doğrudan bazı dersler dışında kesinlik ve zorunluluk sunmadığı anlaşılacaktır. Medrese eğitimi demek, hoca ve kitap merkezli bir eğitim demekse de büyük oranda talebe demektir. Talebe ve kişisel istekleri ile öğrenmeyi arzuladıkları ilim; medrese eğitimin temelini oluşturmaktadır.

Bunun yanında Feraize dair ilimleri öğrenen ve bu dersten ayrıca icazet alan talebelerin sayısı da oldukça fazladır. Bu dersi, özellikle eğitim hayatının sonunda niyabet vazifesi alanların aldığı ifade edilebilir. Misal olarak, Abdülgaffar Efendi farklı hocalardan Sarf, Nahiv, *Molla*

[690] Ertur, *Tamu Yelleri,* 25.
[691] MŞH.SAİD. 47-13.

Cami, Mantık, Akaid*, Kadımir*, *Celal*, *Mülteka*, *Dürer*, Meani ve *Mir'at* dersleri almış ve ayrıca el-hac Osman Efendi'den de Feraiz öğrenmiştir.[692] Ali Kemal Efendi ise Uluborlu'da Sarf ve Nahiv dersleri ile başlayan eğitim hayatını İstanbul'da Urfalı Mehmed Efendi'den almış olduğu derslerle devam etmiş, adı geçen hocadan icazet alması sonrasında Hafız İsmail Hakkı Efendi'den Kur'an ilimleri (kıraat-ı aşere, takrib) eğitimi görmüştür. Filibeli Ahmed Hulusi Efendi'den ise Feraiz ve Hadis ilimleri dersi görerek, bu derslerden de icazet almıştır.[693] Ali Fahreddin Efendi ise almış olduğu diğer medrese derslerinin yanında Kasım Nuri Efendi'den ayrıca Feraiz icazetnamesine sahip olmuştur.[694] Halil Efendi de medrese dersleri dışında Feraiz icazetnamesi alan talebeler arasındadır. Fatih Camii dersiamlarından Gümülcineli Hüseyin Hüsnü Efendi'nin derslerini takip eden Halil Efendi, Muallim Hacı Selim Efendi'den de Feraiz icazetnamesi almıştır.[695] Hasan Fehmi Efendi'de medrese derslerinin yanında Feraiz icazetnamesine sahiptir.[696] Mehmed Arif Efendi'de Fatih Cami dersiamlarından Eğinli Mehmed Rahmi Efendi'den medrese derslerini almış, Filibeli Ahmed Hulusi Efendi'den ise Feraiz ilmine vakıf olarak icazetname almıştır.[697] Mehmed Celaleddin Efendi ise Kalecikli Hacı Hafız Mehmed Şükrü Efendi'nin cami derslerini takip ederken Gümüşhaneli Şeyh Ahmed Ziyaeddin Efendi'den Hadis, Perşembeli Ahmed Efendi'den ise Feraiz ilimlerini görmüş ve her üç hocadan da icazet almıştır.[698] Mehmed Cemaleddin Efendi ise Ayasofya Cami dersiamlarından Mustafa Efendi'nin derslerini takip ettiği esnada Nuruosmaniye Cami'de Feraiz dersleri veren İstanbullu Ahmed Remzi Efendi'nin derslerine katılmış ve her iki hocadan da icazetname almıştır.[699] Mehmed Faik Efendi'de Fatih Cami dersiamlarından Şevketzade Hacı Abdullah Münib Efendi'den medrese dersleri almış, bu esnada yine Fatih Cami dersiamlarından Filibeli Hacı Ahmed Hulusi Efendi'den Feraiz dersleri ve Bâb-ı Âli'de bulunan Nakşibendi Dergahında Şeyh Hasan Hilmi Efendi'den *Râmûzü'l-Ehadis* dersleri alarak, her üç hocadan da ayrı ayrı icazet almıştır.[700]

Medrese talebeleri arasında Feraiz eğitimi alanların sayısı yüksektir ve örneklerin sayısı arttırılabilir. Zira İslam Miras Hukuku'na dair dersleri içeren Feraiz eğitimi, medrese

[692] MŞH.SAİD. 23.7.
[693] MŞH.SAİD. 17.1.
[694] MŞH.SAİD. 27.15.
[695] MŞH.SAİD. 44.10
[696] MŞH.SAİD. 36.14.
[697] MŞH.SAİD. 138.11.
[698] MŞH.SAİD. 227.7.
[699] MŞH.SAİD. 181.1.
[700] MŞH.SAİD. 161.13.

derslerinin yanında ayrı bir uzmanlık alanı olarak göze çarpmaktadır. Medrese eğitimi sonrasında niyabet vazifesinde bulunacak olanların bu sebeple Feraiz eğitimi aldıkları anlaşılmaktadır. Bu eğitimi alanların ekseriyeti niyabet vazifesini üstlendiklerinden eğitim kariyerlerini bu şekilde düzenlemişlerdir. İsmail Zühdü Efendi böyle bir örnektir. Şakir Efendi'den almış olduğu *Halebi*, *Mülteka* gibi medrese derslerinin yanında Ali Rıza Efendi'den Feraiz dersleri almış, daha sonra da niyabet vazifesine atanmıştır.[701] Bayezid Efendi de İstanbul'da bulunan hocalardan, Sarf, Nahiv, Mantık, Meani, Fıkıh ve Usul dersleri almış, bu esnada Feraiz ilmini de öğrenerek niyabet vazifesi ile görevlendirilmiştir.[702] Kariyerinin sonunda naib olmayı amaçlayan medrese talebelerinin tahsilleri sırasında tercih ettikleri bir diğer yol ise Muallimahne-i Nüvvab/Mekteb-i Kuzat'a gitmektir. Aşağıda ayrıntılarına değinilecek olan bu hususa dair de birçok örnek bulunmaktadır. Misal olarak medrese eğitimi hayatı boyunca birçok hocadan ders alan Mehmed Necib Efendi, Yunus Zühdü Efendi'den almış olduğu Feraiz dersleri sonrasında Muallimhane-i Nüvvab'a da giderek Terkos Niyabeti vazifesi elde etmiştir.[703] Mustafa İsmet Efendi de benzer bir eğitim kariyerinin ardından naib olmuştur. Fatih Cami dersiamlarından Osmanpazarlı Hafız Hamid Efendi'den Sarf, Nahiv, Mantık, Kelam ve Fıkıh dersleri görmüş ve aynı zamanda Kadızade Efendi'den Feraiz dersleri almıştır. Bu esnada da Muallimhane-i Nüvvab'a gitmiş ve mezuniyetinin ardından Gümülcine Naibi olarak atanmıştır.[704] Münib Efendi ise Süleymaniye Rab'i medresesinde hücrenişin talebe olarak hem medrese derslerinde hem de Feraiz ilminde icazetname aldığından bahsetmektedir. Bu esnada Muallimhane-i Nüvvab'a gitmiş ve mezuniyetinin ardından Tırnova Niyabetinde görevlendirilmiştir.[705]

3.6.Mektepler ve Medrese Talebeleri

Medrese talebelerinin medrese eğitimi yanında 19. yüzyılda kurulmuş bazı mekteplerde de eğitim aldıkları gözlemlenmektedir. Medrese talebeleri ile mekteplerin bağlantısını hem ulema sicillerinden hem de diğer dönem kayıtlarından takip etmek mümkündür. Bir kısım medrese talebelerinin mekteplerle olan bu bağlantısı dikkate değer olmakla birlikte, bu bağlantının nedenleriyle birlikte ortaya konulması, medrese talebesinin tedris sürecini de daha anlamlı hale getirmektedir. Özellikle ulema sicillerindeki veriler bazı talebelerin çeşitli amaçlar

[701] MŞH.SAİD. 178.23.
[702] MŞH.SAİD. 39.5.
[703] MŞH.SAİD. 29.12.
[704] MŞH.SAİD. 25.1.
[705] MŞH.SAİD. 66.8.

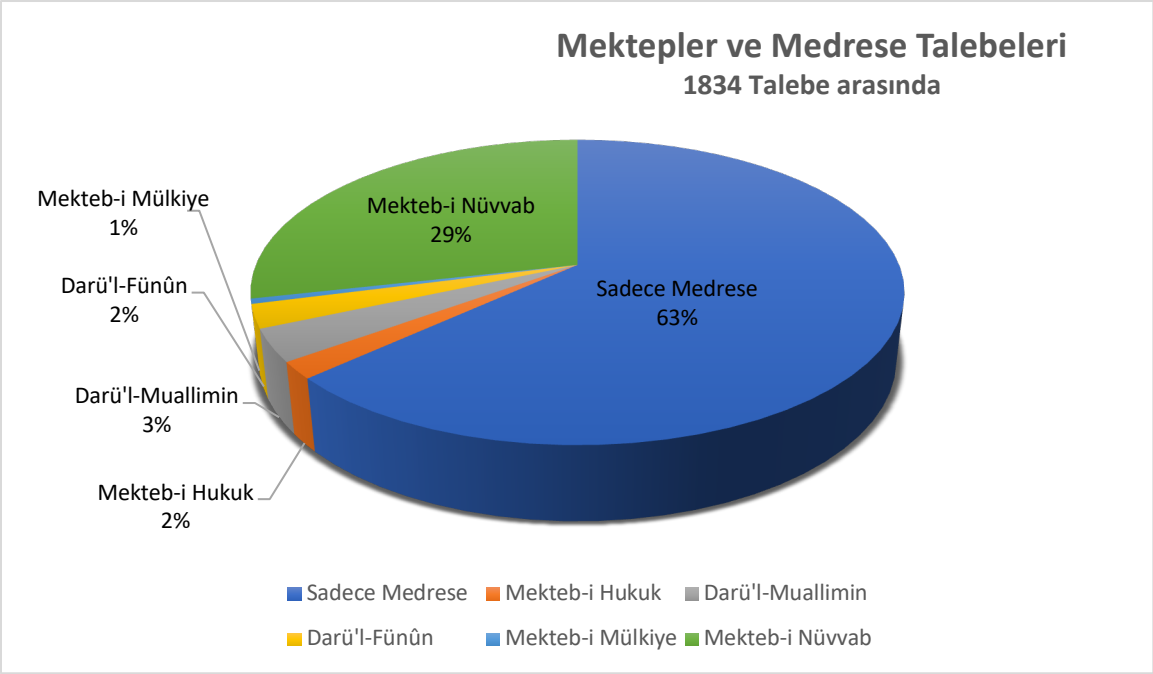
doğrultusunda Mekteb-i Nüvvab, Darü'l-Muallimin, Mekteb-i Hukuk, Mekteb-i Mülkiye ve Darü'l-Fünûn gibi farklı seviyedeki eğitim kurumlarında eğitim aldıklarını göstermektedir. Büyük oranda bir taraftan medrese eğitimi devam ederken gidilen bu mekteplere, icazet alınması sonrasında gidildiği anlaşılmaktadır.

Medrese talebelerinin mekteplere gitme oranı Grafik 11'de görüldüğü üzere azımsanmayacak bir seviyededir. Ulema sicillerinde incelemiş olduğumuz toplamda 1834 tercüme-i halden hareketle oluşturulan bu grafik, 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başında İstanbul'da bulunan medreselerde eğitim almış olan talebelerin Mekteb-i Nüvvab, Darü'l-Muallimin, Mekteb-i Hukuk ve Mekteb-i Mülkiye ve Darü'l-Fünûn ile olan bağlantılarını göstermektedir. İncelenmiş ve eğitim bilgileri belirlenmiş olan 1834 medrese talebesinin 637'si, yani %36'sı yukarıda zikredilen mekteplerden birine gitmiş ve belirli müddet yahut mezuniyete kadar bu mekteplerde eğitim görmüşlerdir. Bu mektepler arasında medrese talebelerinin yoğun olarak gittikleri mektep ise Mekteb-i Nüvvab'dır.

3.6.1. Mekteb-i Nüvvab

İlk kurulduğunda Muallimhane-i Nüvvab (1855), daha sonra Mekteb-i Nüvvab (1885), Mekteb-i Kudat (1908) ve Medresetü'l-Kudat (1909) ismi ile anılan mektep, kadı yetiştiren bir kurum olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır.[706] İlk olarak kadı olmak isteyenlerin İslam Hukukunun muamelat kısmını, miras hukuku ve şer'i hukuka dair belge düzenlemeyi, Arapça ve güzel yazı yazabilmeyi öğretmek amacıyla kurulan mektep[707], zamanla kadı yetiştiren bir kurum haline gelmiştir. Özellikle 1869 yılında Mecelle'nin hayata geçirilmesiyle Nizamiye Mahkemeleri İslam Hukuku'nun muâmelât kısımına, Şer'iyye Mahkemeleri ise miras, nafaka, evlenme, boşanma ve ceza ile ilgili davalara bakmaya başlamasıyla beraber, bu mektepten mezun olanlar hem Nizamiye hem de Şer'iyye Mahkemelerinde görev yapmaya başlamışlardır. Bu sebeple mektebin ders programı da bu duruma göre şekillenerek, mektepte fıkıh derslerinin yanında hem Müslim hem de gayrimüslim davalarına bakılacak şekilde muâmelât dersleri de verilmeye başlanmıştır.[708]

[706] Mehmet İpşirli, "Medresetü'l-Kudat", *DİA*, C. 28, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 343.
[707] İlhami Yurdakul, "Mekteb-i Nüvvâb", *DİA*, C. EK-2, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 240.
[708] Yurdakul, "Mekteb-i Nüvvâb", 240.

Grafik 11. 19. yüzyılın İkinci Yarısı ve 20. yüzyılın Başında Mektepler ve Medrese Talebeleri

İlk kurulduğunda bu mektebe kaydedilecek talebelerin *Şerh-i Akaid*'e kadar ders görmüş olmaları şartı aranırken mektebe alımlar sınavla gerçekleştirilmiştir. Muâmelât fıkhı, Feraiz, Şakk-ı Şer'-i ve güzel yazı derslerinin öğretildiği[709] bu mektebin ders içerikleri ve çeşitleri de zamanla değişmiş ve gelişmiştir. 1908'den sonra ismi Mekteb-i Kudat olarak değiştirilen mektepte verilen dersler ise şunlardır: Dürer, Mecelle, Şakk-ı Şer'i, Feraiz, Defter-i Kassam, Arazi Kanunu, Teşkil-i Mehâkim, Hukuk Muhâkeme Usulü, İcra Kanunu, Ceza Kanunu, Ceza Muhâkemeleri Usulü, Tanzîm-i i'lâmât-ı Hukukiyye ve Cezâiyye, Ticare-i Berriyye Kanunu, Tizaret-i Bahriyye Kanunu, Kitâbet-i Resmiyye ve Hukuk-i Düvel."[710] Mekteb-i Hukukla beraber hakim/kadı yetiştirme amacı taşıyan bu mektebe, medrese talebelerinin yoğun ilgisinin olduğunu ifade etmek mümkündür. Zira bu mektep, medrese eğitimine kadı olmak için girmiş yahut eğitim sırasında kadı olmaya karar vermiş bir talebenin geçmesi gereken bir eşik haline gelmiştir. Her ne kadar bu mektebe gitmediği halde niyabet vazifesine atanan kişilerin varlığı söz konusu olsa da, mektep kadı/hakim yetiştirme anlamında son merci olma özelliğine

[709] Ferda Esengün Hasekioğlu, *Osmanlı Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medrsetü'l-Kudât*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, 22.
[710] Hasekioğlu, *Osmanlı Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medrsetü'l-Kudât*, 29.

sahiptir.[711] Ulema sicilleri incelendiğinde Mekteb-i Nüvvab'ın hayat sürdüğü ve kadı yetiştirmeye devam ettiği süre zarfında bazı talebelerin mezkur mektebe gitmeksizin, medrese eğitimini tamamladıktan sonra niyabet vazifesine atandıkları görülmektedir. Bu talebeler, cami derslerinin yanında veyahut cami dersleri aldıkları hocalardan ya da başka hocalardan Feraiz dersleri gören ya da bu ilimde icazet alanların ağırlıklı olduğu kişilerdir. Bu konudaki örnekler, bir taraftan kadı yetiştiren müstakil bir mektebin varlığının yanında medreselerin de hala bu vazifeyi sürdürdüklerini göstermektedir. Fakat bu durumun belirli bir müddet devam ettiği, 19. yüzyılın sonlarına doğru Mekteb-i Nüvvab'a gitmeksizin, medrese eğitimini tamamladıktan sonra niyabet vazifesine atananların sayısında belirgin bir düşüş söz konusudur. Bu duruma dair örnekler de yine daha erken tarihlere aittir. Misal olarak, Bayezid Efendi, İstanbul medreselerinde görmüş olduğu, Sarf, Nahiv, Mantık, Meani, Fıkıh ve Feraiz dersleri sonrasında 1864 yılında naib olarak görevlendirilmiştir.[712] İbrahim Rüştü Efendi de Nahiv, *Mülteka*, *Halebi*, *Fenari* ve Feraiz dersleri aldıktan sonra 1871 yılında naib olmuştur.[713] Mehmed Fehmi Efendi ise *Halebi*, *Mülteka*, *Cami*, *İsagoci*, *Fenari*, *Tasavvurat*, *Tasdikat*, *Dürer*, *Şerh-i Akaid*, Feraiz ve Hadis ilimlerini okuduktan sonra 1878 yılında naib olmuştur.[714] Hüseyin İbrahim Efendi de *Molla Cami*, *Mülteka*, *İsagoci*, *Fenari* ve Feraiz dersleri alıp, 1880 yılında naib olarak atanmıştır.[715] Vermiş oluğumuz örneklerden de anlaşıldığı üzere Mekteb-i Nüvvab'ın açılışından 25 yıl geçmiş olmasına rağmen Mekteb-i Nüvvab'a gitmeksizin, medrese eğitimi sonrasında naib olunabilmekteydi.

Diğer yandan Mekteb-i Nüvvab'a giriş için *Şerh-i Akaid* ve üzerinde ders görmüş olma zorunluluğu bulunmaktadır ve giriş için ayrıca bir sınav yapılmaktadır. Dolayısıyla medrese talebeleri arasında gerekli olan bu şartı sağlayan bir çok talebe, naib olmak amacıyla bu mektebe gitmeyi tercih etmişlerdir.

Fakat burada bir konuya da açıklık getirmek icap etmektedir. Mekteb-i Nüvvab'a giriş şartları düşünüldüğünde medrese eğitiminin gerekli olmadığı, hiç medrese eğitimi almayanların veya yarıda bırakanların da bu mekteplere girilebileceği mevcut literatürde ifade edilmiştir.[716] Bu

[711] Kemal Faruk Aksoy*, Medresetü'l-Kudat ve Türk Hukuk Eğitimindeki Yeri*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kırıkkale, 2023, 63.
[712] MŞH.SAİD. 39.5.
[713] MŞH.SAİD. 65.26.
[714] MŞH.SAİD. 42.5.
[715] MŞH.SAİD. 121.12.
[716] Hasan Sabri Çeliktaş, *Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX.-XX. Yüzyıl)*, (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2023), 99.

yorumun yanlış anlaşılmalara mahal vermemek için açıklanması icap etmektedir. Mekteb-i Nüvvab'ta ise *Şerh-i Akaid'e* kadar ders görmüş kişiler, bir sınava tabi tutularak bu mektebe girebilmekteydiler. Dolayısıyla, diğer bir çalışmada bu duruma dikkat çekilmiş, mektebe giriş şartlarından olan *Şerh-i Akaid* hususu vurgulanarak, medrese eğitimin gerekli olmadığı fikrine itiraz edilmiştir. Bu itirazın sahibine göre hiç medrese eğitimi alınmadan bu kuruma dahil olabilmenin düşünülmesi yanlıştır.[717] Belirtilen fikir ve ona itiraz edilen husus, birkaç açıdan açıklanmaya muhtaçtır. Zira Mekteb-i Nüvvab'a giriş için gerekli şartlar doğrudan medrese dersleri ile ilgilidir. Yani medresede okutulan derslerin *Şerh-i Akaid*'e kadar olan kısmını tahsil etmiş kişiler, Mekteb-i Nüvvab'a giriş için başvuru yapabilmektedirler. Bu açıdan bakıldığında adaylara medrese eğitimi şartı dolaylı olarak koşulmaktadır. Fakat diğer yandan *Şerh-i Akaid*'e kadar eğitim almanın tek yolu bir medreseye kaydolmak ve orada bu dersleri almak da değildir. Özel hocalar tarafından, baba, dede gibi aile fertlerinden de belirli bir dereceye kadar eğitim alan kişiler, çeşitli görevlere atanmakta, ilmi yetkinliği yeterli görülmektedir. Dolayısıyla burada kastedilen husus doğrudan ilmi yetkinlikle ve medrese müfredatında İlm-i Akaid seviyesine karşılık gelebilecek bir eğitim seviyesine ve bilgi birikimine sahip olmaktadır. Nitekim hiç medreseye gitmediği halde, bu mektebe girme başarısını göstermiş örnekler de bulunmaktadır. Mehmed Arif Efendi böyle bir örnektir. Hususi muallimlerden ulûm-i âliye ve ulûm-i âliyyeyi tahsil ettiğini belirten Mehmed Arif Efendi, Rüştiye Mektebi'nde de eğitim görmüştür. Daha sonra Muallimhane-i Nüvvab'a girmiş ve buradaki dersleri tahsil ederek 1877 yılında mezun olmuş ve 1881 yılında da Vize'ye naib olarak atanmıştır.[718] Bu örnek itiraz sahibinin dikkati çektiği, medrese eğitiminden kastedilenin medrese değil, hoca ve okunan kitap olduğu hususunu desteklemektedir.[719] Fakat bununla birlikte, medrese eğitimini yarım bırakan kişilere bu mektebin alternatif bir yol sunduğunu da ifade etmek gerekmektedir. Nitekim Mekteb-i Nüvvab'a kabul şartı tamamıyla medrese derslerini bitirmek değil, *Şerh-i Akaid*'e kadar ders okumuş olmaktır. Dolayısıyla medrese icazetine sahip olmak bu mektebe giriş için aranan bir şart değildir. Nitekim bu konuda bir çok örnek bulunmaktadır. Medrese talebesi iken Mekteb-i Nüvvab'a girme hakkı kazananlar arasında icazet alamamış birçok kişi vardır. Bu kişilerin büyük çoğunluğu da bu mektebe girdikten sonra mevcut medrese tahsillerini yarıda bırakmışlardır.[720]

---

[717] Kemal Faruk Aksoy, *Medresetü'l-Kudat ve Türk Hukuk Eğitimindeki Yeri*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kırıkkale, 2023, 95.
[718] MŞH.SAİD. 69.11.
[719] Aksoy, *Medresetü'l-Kudat ve Türk Hukuk Eğitimindeki Yeri*, 95.
[720] Bkz. MŞH.SAİD. 33.13.; MŞH.SAİD. 125.3.; MŞH.SAİD. 126.1.; MŞH.SAİD. 40.1.; MŞH.SAİD. 40.3.; MŞH.SAİD. 124.10.; MŞH.SAİD. 33.15.; MŞH.SAİD. 125.8.; MŞH.SAİD. 31.13.; MŞH.SAİD.

Mekteb-i Nüvvab'a girmek için yapılan imtihanların ise oldukça zor olduğu anlaşılmaktadır. Hem dönem kayıtları hem de bu mektebe girme başarısını göstermiş kişiler, medrese talebelerinin bu mektebe yoğun ilgi gösterdiklerini ve sınavın da bir hayli zor olduğunu ifade etmektedirler. Hüseyin K. Ertur, İstanbul'daki medrese eğitiminin devam ettiği sırada Mekteb-i Nüvvab'a girişini şu şekilde ifade etmektedir:

"*… üç yıldır okuyacağım diye sefalet, yoksulluk içinde yüzüyordum. Birkaç kuruş kazanmak için yorucu gezilere katlanıyordum. Sonunda elimde avucumda bir şey kalmıyordu. Bu işin nereye varacağını kestiremiyordum. Gerçekten mektep gibi bir mektebe girmeliydim*."[721] Bu düşüncelerle Mekteb-i Nüvvab'ın ön eleme sınavlarına katılan Hüseyin K. Ertur, bu sınava kendisiyle beraber yüz elli kişinin girdiğini belirtmektedir. Eleme sınavından sonra girmiş olduğu giriş sınavında ise on iki kişi arasından altıncı olarak başarılı olmuş ve Mekteb-i Nüvvab'a girmeye hak kazanmıştır. Mektebe giriş sınavlarının zorluğuna değinen Başkatipzâde Ragıp Bey ise şunları söylemektedir:

"*… bu mektebe duhul için ehliyetname ve İlm-i Kelam okuduğuna dair bir vesika-i resmiye ile evvela, duhuliye imtihanına girebilmek için kaydolunurdu. Bu kayıt muamelesi hitama erince, yevmiye otuz kırk efendi tahrir-i imtihan olunur. Bu imtihanda Dürer'den bir ibare yazılır, bu ibareyi tahrik etmek, tahlil etmek, mana vermek, mefhum ve tercüme etmek, keza bu ibareden Sarf, Nahiv, Mantık, Meani, Beyan, Bed'î, Akaid, Fıkıh, Usul-i Fıkıh ilimlerinden üçer suale cevap verip yazmaktır. Bu imtihana beş, altı yüz, bin efendi girip bunlardan yüz, yüzelli kişi kazanır, bilahare bu kazananlar arasında da temyiz imtihanı namını taşıyan şifahi bir imtihan da yapılıp, otuz, kırk efendi Mekteb-i Kuzat'ı kazanarak dilşad ve bermurad olurlardı ki, bu mektebi kazanabilmek pek büyük bir şeref ve liyakat idi.*"[722]

Giriş sınavlarının zor olduğu ve mektebe talebe alımlarında seçici davranıldığı hususu diğer kaynaklar tarafından da teyit edilmektedir. Hatîbzâde Ahmed Vasfi, *Sebilürreşad*'ta yazmış olduğu yazıda, "*Talebeden ruûs imtihanında muvaffak olamayanlarla şöhreti istirâhata fedâ edenlerden kısm-i küllîsi kendilerini Mekteb-i Nüvvab'a nâmzed addederler. Mekteb-i Nüvvâb*

39.8.; MŞH.SAİD. 186.30.; MŞH.SAİD. 3.2.; MŞH.SAİD. 105.6.; MŞH.SAİD. 78.17.; MŞH.SAİD. 86.4.

[721] Ertur, *Tamu Yelleri,* 29.

[722] Başkatipzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, 40-41.

duhul imtihanının ciddiyeti ve tedrîsâtının mükemmelliyeti i'tibârıyla mekâtib-i âliyyemiz miyânında bir mebki'-i bâlâterin işgal eder. Denilebilir ki hiçbir mekteb-i âlîye tahsil edeceği ders için bu kadar kuvvetli hazırlanmış talebe alamıyor."[723] demektedir. Medrese talebelerinin medrese eğitiminin ardından göreve başlamak üzere geçmeleri gereken son eşik olan ruus imtihanlarından başarılı olamayanların Mekteb-i Nüvvab'a girmeye çalıştıkları ifade edilmiştir. Fakat Ahmed Vasfi'nin yazısında belirttiği üzere bu sınav hiç de kolay değildir ve başarılı olunması için ciddi bir alt yapı gerekmektedir. Nitekim giriş sınavlarına yapılan başvurular ve bu sınavlardan başarılı olanlara dair bilgiler de bu durumu destekler niteliktedir. 1891-1892 dönemi için 150 kişi başvurmasına rağmen 12 kişi mektebe girebilmiştir. 1910-1911 döneminde ise 400 kişi başvurmuş, bunlardan 190 kişi başarılı olmuş, bu 190 kişinin ise 84'ü mektebe girebilmiştir. 1913-1914 döneminde de 384 kişi başvurmasına rağmen 199 kişi başarılı olmuş, nihayetinde de 199 kişiden 47 kişi mektebe giriş yapabilmiştir.[724]

Neticede hem Şer'i Mahkemeler hem de Nizamiye Mahkemelerine kadı/hakim yetiştirmek amacıyla 1855'te kurulmuş olan Mekteb-i Nüvvab, medrese talebeleri arasında kadı/naib olmak isteyenler için geçilmesi gereken bir eşik haline gelmiştir. Fakat belirtildiği üzere bu mektebe girmek bir hayli zordur. Yine de medrese talebelerinin bu okula girebildikleri ve gerekli yeterliliğe sahip oldukları hem ulema sicillerinden hem de diğer kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bu durum da medrese talebelerinin başarısızlığına dair karikatürize edilen tiple çelişmektedir.

3.6.2. Diğer Mektepler

Medrese talebelerinin Mekteb-i Nüvvab dışında, yine 19. yüzyılda kurulan diğer mekteplerle olan bağlantısı dikkate değer bir ayrıntı olarak ifade edilmelidir. Zira özellikle de 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayıp 20. yüzyılın başlarında yoğunlukla vurgulanan olumsuz medrese talebesi fikri ile çelişen bu bağlantılar, mevcut medrese talebesi algısını irdelememize olanak sağlayan bağlantılardır. Bu açıdan medrese talebeleri incelendiğinde Mekteb-i Hukuk ve Darü'l-Muallimle bağlantılarının daha açık olduğu görülmektedir. Ulema sicilleri bu konuda bazı örneklerden haberdar olmamızı sağlamaktadır. Misal olarak İbrahim Rüştü Efendi, Mekteb-i Rüştiye, Mekteb-i İdadi ve Mekteb-i Hukuk'ta eğitim görmüş ve Fatih Cami'de Molla

[723] Hatîbzade Ahmed Vasfi, "Terbiye ve Ta'lîm Mesâlik-i İlmiyye", *Sebilürreşad*, C. 10, S. 243, 25 Nisan 1329.
[724] Aksoy, *Medresetü'l-Kudat ve Türk Hukuk Eğitimindeki Yeri*, 100.

Cami'ye kadar derslere devam etmiştir.[725] İsmail Hakkı Efendi ise Bergama'da bulunan Taşhan Medresesi'nde başladığı eğitim hayatına İstanbul'da Kuyucu Murad Paşa Medresesi'nde devam etmiş 1908 yılında Bergamalı Ahmed Cevdet Efendi'den icazet almıştır. İcazet aldığı yıl ise Mekteb-i Hukuk giriş sınavına girmiş ve başarılı olarak bir yıl bu mektepte eğitim görmüştür.[726] İsmail Zühtü Efendi de Manastır'da başlamış olduğu eğitimine İstanbul'da Fatih Askeri Rüştiyesi'nde devam etmiş ve Fatih Camii'nde medrese eğitimine başlamıştır. Fatih Camii dersiamlarından İbrahim Efendi'den dersler aldığı sırada Mekteb-i Nüvvab'a devam etmiştir. 1884 yılında ise Mekteb-i Hukuk giriş sınavında başarılı olarak eğitime başlamıştır. Mecelle, Ahkam-ı Adliye, Ceza ve Usul-i Muhakeme-i Hukukiye ve Cezaiye, Ticaret-i Bahriye, Arazi Kanunları, Nizamat ve Tatbikat-ı Hukukiye ve Cezaiye, Medhal-i Hukuk, Hukuk-i Düvel, Hukuk-i Siyasiye, Feraiz, Mantık ve bir miktar da Fransızca derslerini yine Mekteb-i Hukuk'ta almıştır.[727] Mahmud Cemal Efendi'de hem medrese hem Mekteb-i Nüvvab hem de Mekteb-i Hukuk'a gitmiş, medrese eğitiminden icazet mekteplerden de şahadetname almıştır.[728] 1873 yılında Humus'ta doğan Mehmed Nesib Efendi ise memleketinde bulunan bazı hocalardan, Mantıki Meani, Münazara, Kelam, Fıkıh, Hadis, Usul-i Fıkıh ve Usul-i Hadis gibi dersleri gördükten sonra İstanbul'a gelmiş ve burada da Atif Efendi'den *Kadımir* adlı kitabı tahsil ettiği sırada Mekteb-i Hukuk'a girmiştir.[729]

Bu örneklerin yanında bazı medrese talebelerinin Mekteb-i Hukuk'a alınmalarına dair Maarif Nezaretine yazılan yazılar bulunmaktadır. Bu kayıtlardan da medrese talebelerinin Mekteb-i Hukuk'u kendi kariyerleri için uygun bir yer olarak gördüklerini göstermektedir. 1905 yılında Maarif Nezareti'ne yazılan böyle bir yazı örneğinde, Hafız Mehmed adında bir medrese talebesinin Mekteb-i Hukuk'a girmek istediği belirtilmiştir.[730] Bu durum Darü'l-Muallimin[731], Mekteb-i Mülkiye[732], Mekteb-i Tıbbiye ve İdadi Mektepleri[733] için de geçerlidir. Ayrıca örneklerin yanında ve Grafik 11'de belirtilen oranlar dışında bazı arşiv kayıtları da medrese talebesi olup da bu mekteplere gidenlerin varlığını ispatlamakta ve bu oranın daha yüksek olabileceğine işaret etmektedir. Misal olarak 28 Mart 1884 tarihli bir belgede, hem medrese

[725] MŞH.SAİD. 244-11.
[726] MŞH.SAİD. 94-20.
[727] MŞH.SAİD. 14-3.
[728] MŞH.SAİD. 114.14.
[729] MŞH.SAİD. 216.12.
[730] BOA, BEO, 2402-180133.
[731] BOA, BEO, 3787-261483.
[732] BOA, MVL. 425-64.
[733] BOA, A. MKT.NZD. 152-57.

talebesi olup hem de Mekteb-i Tıbbiye'ye devam eden talebelerin medreselerde ikamet edip edemeyeceği hususu konu edinilmiştir. Mekteb-i Tıbbiye Müdürü tarafından, Meşihat Makamına yazılan bu yazıda, Ders Vekaleti'nden hem medresede hem de Mekteb-i Tıbbiye'de talebe olanların medreselerde kalmalarına müsaade göstermesi istenilmektedir. Belgede geçen ifadeyle, "*Medresenişin talebeden olub ilm-i tıb dahi tahsil etmek üzere Mekteb-i Tıbbıye-i Mülkiye'ye devam etmekte bulunan"*[734] bu talebelerin sayısı belirtilmemiştir. Fakat mektep müdürü tarafından yazılmış olması ve böyle bir gündemin oluşması bu talebelerin sayılarının yüksek olabileceğine işaret etmektedir. Diğer yandan medrese talebelerinin özellikle askere alınma durumları ile ilgili olarak, hem mektep hem de medresede eğitim görmelerinden dolayı bazı sıkıntılarla karşılaştıklarına dair belgeler de bu durumu desteklemektedir. Bu duruma yönelik bir belgede "*Dersaadet Medaris-i İlmiyesi'nde mukayyed talebe-i ulumdan olub da tevsî-i mâlûmat zımnında mekâtîb-i âliyeye devam eden talebeler*"den bahsedilmektedir.[735] *"…esasen medresenişin talebeden olub da Darü'l-Muallimin'e girmiş bulunanlar…*"[736], "*...Medresenişin olarak Mekteb-i Hukuk'a devam etmekde bulunan talebe-i ulûm…*"[737], "*…Nev'-i mâlûmat zımnında talebelerin mekâtib-i âliyeye devam etmeleri…*"[738] gibi belgelerde geçen ifadeler, medrese talebelerinin bu mekteplerle irtibatının yaygın olabileceğini düşündürmektedir. Tüm bu örneklerin yanında 22 Ekim 1908 tarihli bir belgede, yine askerlik işlemleri ile bağlantılı olarak medrese talebesi olup da Darü'l-Mualliminde de kayıtlı olan talebelerin kayıtları silinmesi ve medreselerine gönderilmeleri mektebin öğrenci sayısını, *"... büsbütün inkisarını mucib olduğundan dolayı, az zaman içinde elli mevcud yirmi dörde tenzil etti…*"[739] denilmektedir. Ma'mûretülazîz Vilayeti'nden Maarif Nezareti'ne yazılan bu yazı, taşrada da medrese talebelerinin bu mekteplerde sayıca çok olabileceklerini göstermektedir. Belgede de işaret edildiği gibi bir Darü'l-Muallimin Mektebi talebesinin yarısı aynı zamanda medrese talebesidir.

Tüm bu örneklerle beraber, bu mekteplere medrese talebelerinin girme başarısı gösterebilmesi oldukça önemlidir. Zira Mekteb-i Nüvvab başlığında da ifade edildiği üzere bu mekteplere giriş sınavla olmaktadır. Dönem kaynakları ise bu sınavların zorluğunun altını çizmektedir. Bu konuda Ahmed Muhtar Nasuhoğlu, hatıratında çok ayrıntılı bilgiler edinmemizi sağlamaktadır.

[734] BOA, MF. MKT.83-10.
[735] BOA, BEO, 4266-319977.;
[736] BOA, İBT.258-62.
[737] BOA, BEO, 3712-278338.
[738] BOA, ŞD. 2825-13.
[739] BOA, İBT. 258-62.

Beşiktaş'taki Sinan Paşa ve Fındıklı Camii'nde medrese derslerini tahsil ettiği bir sırada Mekteb-i Hukuk giriş imtihanlarına girmiştir. 1901 yılında Mekteb-i Hukuk'a dahil olmak için yapılan bu imtihanlar için "*be-gayet müşkil*" ifadesini kullanmakta ve bu mektebe yoğun bir talebe teveccühünden bahsetmektedir.[740] İmtihanın olacağı gün Sultanahmet'e gitmiş olan Ahmet Muhtar Bey, üç yüzden fazla talebenin imtihan için geldiğini, üç gündür devam eden imtihanlarla toplamda bine yakın kişinin başvuru yaptığını ifade etmiştir. Ön değerlendirme sınavı olan bu sınavda talebelerden bir istida yazısı yazması istenmiştir. İstenilen istidanın mahiyeti işe şöyledir: "*ma'zûl, madur bir kaymakam tarafından atabe-i seniyyeye tazallüm-i hâl-i nâtık, memuriyyet talebi zımnında bir istid'a yazılacaktı.*"[741] Bu imtihanı başarılı bir şekilde geçen Ahmet Muhtar Bey, imtihana giren 860 talebe arasından başarılı olan 72 kişiden biri olmuştur. Bu 72 kişi arasından ise sadece 26 kişi okula kabul edilecektir. Ahmet Muhtar Bey bu hususta imtihan yetkililerinin, "*... Şu halde müsabakanın* [imtihanlarının] *ne kadar ağır olacağını düşünmeniz lazım gelir... Şayet içinizde kendisine güvenemeyenler varsa, şimdiden çıkıp gitsinler*"[742] dediğini ifade ederek imtihanın zorluk derecesine dikkat çekmiştir. Bu imtihanda sorulan sorular ise aşağıdaki gibidir:

"Lâ-tanzur ilâ-mâ-kâl
V'anzur ilâ-mâ-kâl

Sual bir: Tercümesini yapınız ibareyi düzeltiniz
Sual iki: Kâle'nin i'lâli, siga-i muttaride ve muhtelifesini yazınız
Sual üç: Cümleyi tahlil ediniz. Fiil ve fâilin Arapça tarifi
Sual dört: Bu cümleden bir kaziyye-i iktirâniyye yapınız. Kaziyye-i şartiyye yapılamaz mı? Sebebi: Kaziyyenin Arapça tarifi
Sual beş: Bu cümle, aksâm-ı kelâmdan hangi kısma dahildir? Mecazın tarifi"[743]

Bu sorulara birtakım cevaplar verdikten sonra tarih muallimi olan kişinin dershaneye geldiğini ve tebeşirle tahtaya tarih imtihanının sorularını yazdığını belirten Ahmet Muhtar Bey, tarih sorularını da hatıratından bildirmektedir:

[740] Nasuhoğlu, *Yâd-ı Mâzi ve Hayatımın Tarihi Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bir Hukukçunun Hatıraları*, 135.
[741] Nasuhoğlu, *Yâd-ı Mâzi ve Hayatımın Tarihi Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bir Hukukçunun Hatıraları*, 137.
[742]Nasuhoğlu, *Yâd-ı Mâzi ve Hayatımın Tarihi Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bir Hukukçunun Hatıraları*, 137.
[743] Nasuhoğlu, *Yâd-ı Mâzi ve Hayatımın Tarihi Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bir Hukukçunun Hatıraları*, 139.

"Sual bir: İskender-i Kebîr'in Şark Seferleri, vefatıyla mülkünün dört generali arasında nasıl taksim olunduğu?
Sual iki: Hazreti Ömer'in Kudüs'e duhulü; İskenderiye Kütüphanesi hakkında malumat-ı tarihiyye?
Sual üç: Yavuz Sultan Selim'in Haremeyn fethindeki nutk-i celadetleri ve Mercidâbık Muharebesi?"[744]

Coğrafya soruları ise aşağıdaki gibidir:

"Sual bir: Avrupa'daki burunlar, meşhur şehirler.
Sual iki: Berzahlar, Körfezler
Sual üç: Beş kıtadaki payitahtlar, nüfus-i umumileri, teşkilatları
Sual dört: Osmanlı ülkeleri, taksimat-ı mülkiyesi
Sual beş: Trabzon Vilayetinin mahsulat ve mamulat-ı ziraiyyesi"[745]

Hesap Soruları:

Sual bir: İki meçhullü bir muadele
Sual iki: Faiz, şirketten bir mesele ve bunların tarifleri
Sual üç: Logaritmanın tarifi, logaritma cetvellerinde bulunmayan adetlerin ensâbının nasıl tayin olunacağı?[746]

Ahmet Muhtar Bey, yukarıda alıntılamış olduğumuz sorulara muhtelif cevaplar vermesine rağmen yeterli puanı alamayarak Mekteb-i Hukuk'a girememiştir. Bu neticeden dolayı oldukça üzgün olduğunu ifade eden Ahmet Muhtar Bey, Mekteb-i Hukuk'a girmek için gerekli olan 32 numarayı toplayamadığını ve 31 numara alarak mektebe girmeyi kıl payı kaçırdığını belirtmektedir.[747] Ahmet Muhtar Bey'in 1901 yılı için sorularını verdiği Mekteb-i Hukuk giriş sınavı bir medrese talebesinin üstesinden gelmesi zor bir sınav olarak değerlendirilebilir. Fakat bu sınavdan başarılı olarak çıkmış ve Mekteb-i Hukuk'a girmeye hak kazanmış medrese talebelerinin varlığı, bazı medrese talebelerinin Tarih, Coğrafya ve Hesap ilimlerinde kendilerini ayrıca geliştirdiklerini göstermektedir. Bunun yanında medrese talebelerinin Mekteb-i Hukuk'a girme ve burada eğitim almaları hususunun Meclis-i Vükalâ'da da müzakere konusu edildiği anlaşılmaktadır. 1908 yılına ait bir belgede, Mekteb-i Hukuk'a kayıt olmak isteyen medrese talebeleri ile alakalı olarak, İdadi derecesinde eğitim görmemiş olanların başarılı olamayacaklarına değinilmiştir. "*İdadi derecesinde tahsil görmemiş olanların ilerüde*

[744] Nasuhoğlu, *Yâd-ı Mâzi ve Hayatımın Tarihi Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bir Hukukçunun Hatıraları*, 143.
[745] Nasuhoğlu, *Yâd-ı Mâzi ve Hayatımın Tarihi Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bir Hukukçunun Hatıraları*, 146.
[746] Nasuhoğlu, *Yâd-ı Mâzi ve Hayatımın Tarihi Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bir Hukukçunun Hatıraları*, 147.
[747] Nasuhoğlu, *Yâd-ı Mâzi ve Hayatımın Tarihi Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bir Hukukçunun Hatıraları*, 149.

icab ve ihtiyaç-ı zamana göre her suretle kesb-i vüs'at ve tekmil edecek olan mekteb-i mezkûr derslerinden müstefid olamayacakları…"[748] ifade edilmiştir. Bu ifadelerden Mekteb-i Hukuk'un medrese talebeleri için uygun bir eğitim kurumu olmadığına işaret edildiği anlaşılmaktadır.

Bu mekteplerden birine girmeye hak kazanan medrese talebelerinin, nasıl bu iki farklı kurumdan ders alabildikleri, zamanlarını nasıl düzenledikleri hususunda ise Bereketzâde İsmail Hakkı Efendi bazı ayrıntılar vermektedir. Mekteb-i Mülkiye'ye imtihanla giren İsmail Hakkı Efendi, sabahları erkenden uyanarak dersleri mütalaa ettiğinden bahsederek Hoca Şevket Efendi'nin sabah derslerine gittiğini ve ardından evine dönmeyerek mektepteki dersleri takip ettiğini ifade etmektedir.[749] İkindi vaktinden önce mektepten çıktığı vakitlerde ise medresedeki ikindi derslerine katıldığını belirten İsmail Hakkı Efendi, sabahın erken saatlerinde başlayan mektep ve medrese eğitimi ve ders mütalaalarının gecenin ilerleyen saatlerine kadar devam ettiğini hatıratında anlatmaktadır.[750] Bu bilginden hareketle diğer mektebe giden medrese talebelerinin de benzer bir koşuşturma içerisinde olduğu ifade edilebilir. Günlük anlamda sabah ve ikindi dersleri olarak ikiye bölünen medrese eğitimlerinde büyük oranda ikindi dersleri yerine mekteplere gittikleri, günlerini bu minval üzere dizayn ettikleri tahmin edilebilir.

3.7.Medrese Talebelerinin Ders İşleme Ortamları ve Ders İşleme Yöntemleri

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren derslerin medrese dershanelerinde değil, camilerde işlendiği hususuna daha önce temas edilmişti. Medreselerin talebelerin kalacakları yer haline gelmesi, talebe nüfusunun artması gibi sebeplerden ötürü dersler camilerde yapılmaktadır. Dönem kaynakları bu cami dersleri konusunda bazı ayrıntılar edinmemizi sağlamaktadır. Fatih, Bayezid, Ayasofya, Sultanahmet gibi büyük camilerde aynı anda birçok hoca ders verebilirken diğer küçük camilerde de bu derslerin yapıldığı görülmektedir. Medrese talebesinin bir günü sabah dersleri ve ikindi dersleri olarak ikiye bölünmesi sebebiyle, bazı talebelerin sabah başka bir camiye, ikindi dersleri için de başka bir camiye gitmek durumunda oldukları anlaşılmaktadır. Misal olarak Hocapaşa'da bulunan Kayış Mustafa Ağa Medresesi'nde kalan

[748] BOA, MF. MKT. 1084-3.
[749] Bereketzâde İsmail Hakkı, *Yâd-ı Mâzî,* 37.
[750] Bereketzâde İsmail Hakkı, *Yâd-ı Mâzî*, 38.

Abdülkadir Efendi, sabah dersleri için Bayezid Camii'ne ikindi dersleri için de Ayasofya Camii'ne gittiğinden bahsetmektedir.[751]

Sabah ve ikindi vakitlerinde camilerde yapılan bu dersleri medrese talebeleri bir hocanın *halka-i tedrisinde* bulunmak şeklinde ifade etmektedirler. Bu tabirden de anlaşılacağı üzere merkezde hoca ve onun etrafından hâlelenen talebe topluluğu temel anlamda camilerdeki medrese eğitiminin fiziki vaziyetini tanımlamak için yeterli bir betimlemedir. Cami içindeki muhtelif mahallerde halkalar halinde işlenen bu derslerin ise kimi zaman oldukça kalabalık olduğu ve gürültü ve sesten dolayı öğrenme açısından bazı sıkıntıları beraberinde getirdiği ifade edilmiştir. 1890 yılında kaleme almış olduğu medreseler hakkındaki raporunda bu konuya değinen Kırımîzâde, derslerin eskiden olduğu gibi medrese dershanelerinde yapılması gerektiğini ifade etmektedir.[752] Kırımîzâde bu hususta camilerde *"...müterâkim binlerce talebe ve yüzlerce müderrislerin gürültüleri ve patırtıları bir gemgame teşkil ederek o meyanda söylenen sözlerin işitilmesi ve derslerin anlaşılması adeta muhal derecesine gelmekte olduğundan..."*[753] bahsetmektedir. Derslerin özellikle de selatin camilerinde kalabalık olduğuna dair dönem kayıtlarının da ittifak halinde olduğu söylenebilir. Tercüme-i hâlinde ilk derse çıktığı süreci anlatan Ali Haydar Efendi, 1867 yılında Fatih Camii'nde ders halkasında bulunan talebe adedinin 400'ü mütecaviz olduğunu ifade etmektedir.[754] Cami içerisindeki bu kalabalıklığı bir düzene koymak adına, her dersiamın ayrı bir ders mahalli bulunduğu Başkâtipzâde Ragıp Bey'in şu kaydından anlaşılmaktadır: "…*Her seher yeri güzelce abdest alıp Bayezid Cami-i Şerifinde Sabah Namazını cemaat-ı kübra ile eda ettikten sonra mahfelin altında, minberin sağ tarafında, ders mahallimizde hocam Sait Efendi'nin teşriflerine intizar eyler ve dersimizi bu suretle hoca efendi takrir buyurduktan sonra medreseye avdet ederdim."*[755] Ragıp Bey'in vermiş olduğu bu ayrıntıdan, her hocanın önceden belirlenmiş ayrı bir ders mahalli olduğu görülmektedir. Cami derslerindeki kalabalık ve gürültü konusunda Ragıp Bey de benzer ifadelerde bulunmaktadır: "*...Bilhassa Fatih, Bayezid ve Ayasofya cevâmi-i şerifleri Sabah ve İkindi Namazını müteakip birçok müderris efendilerin halka-i tedrislerinde binlerce talebe arz-ı mevki ederek dersler okunurdu. Bu esnada işbu cevâmideki hacegânın ders takrir sadalarından cami kubbelerinde muhtelif ahenkte sadalar gürültüsü*

[751] MŞH.SAİD. 19-9.
[752] BOA, Y.PRK.MŞ. 3-6.
[753] BOA, Y.PRK.MŞ. 3-6.
[754] MŞH.SAİD. 251-28.
[755] Başkâtipzâde Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, 29.

insanı tahayyür ve tedhiş ederdi."[756] Cevdet Paşa ise özellikle dönemim meşhur hocalarının halkalarının kalabalık olduğuna işaret etmektedir. Misal olarak Vidinli Hoca'nın Fatih Camii'nde verdiği *Mutavvel* dersinin 300'ün üzerinde talebe tarafından takip edildiğini belirtmektedir.[757] Bu derslerin bir hayli kalabalık olduğunu ifade eden Cevdet Paşa, halkanın dışlarında kalan talebelerin dersleri anlayamadıklarını belirtmektedir. Bu sebeple Vidinli hoca dersini medresedeki dershanesine taşımak durumunda kalmıştır. Cevdet Paşa'nın belirttiğine göre talebelerin buraya da sığmamasına ve birçoğunun dershanenin dışında kalmasına rağmen gürültüsüz bir ortam olduğu için derslere burada devam etmişlerdir.[758]

İfade edilen bu örneklerle beraber cami derslerinin kalabalık olduğu ve dersi anlama noktasında talebelerin bazı sıkıntılarla karşılaştıkları anlaşılmaktadır. Fakat bu durum selatin camileri ve meşhur hocaların dersleri için geçerli olmalıdır. Fatih, Ayasofya, Sultanahmet ve Bayezid gibi büyük camilerin yanında daha küçük camiler ve dershanelerde daha az talebelerle derslerin işlenmiş olacağı da muhakkaktır. Nitekim Bereketzâde İsmail Hakkı Bey bazı hocaların değişik cami ve mescitlerde ve medrese dershanelerinde dersler verdiklerini ifade etmektedir.[759] Ahmet Cevdet Paşa da Dügerzâde Camii'nde bazı talebelere *Kadımir* okuttuğunu ifade etmektedir.[760]

Zaman zaman bu yoğunlukta işlenen derslerde dersiamların kullandıkları öğretme metotları ile ilgili olarak kaynakların el verdiği ölçüde bazı değerlendirmeler yapılabilmektedir. Her ne kadar medrese eğitimi için müderris ve kitap odaklı bir eğitim sisteminin varlığı kabul edilmiş olsa da derslerde gerek müzakere, tartışma ve gerekse de soru cevap yönteminin varlığına dair elde bulunan kaynaklar bu derslerde talebelerin oldukça aktif olduklarını göstermektedir. Hatta hem Ahmet Cevdet Paşa'nın hem de Bereketzâde İsmail Hakkı'nın vermiş olduğu örnekler, bazı talebelerin hocaları ders konusunda zor durumda bıraktıklarını, onları derslere daha hazır bir şekilde girmek için ayrıca çalışmaya sevk ettiklerine yöneliktir. Ahmet Cevdet Paşa'nın *meydan-ı mübâhese* olarak ifade ettiği derslerdeki ilmi ve fikri tartışma ortamı, talebelerin pasif birer dinleyiciden ziyade derslerde oldukça aktif olduklarına işaret etmektedir. Bereketzâde İsmail Hakkı ise *mübârezegah-ı fazıl ve irfan* ifadesini kullanarak, Cevdet Paşa ile benzer bir yaklaşımla ders ortamlarını betimlemiştir.[761] İfade edilen bu yaklaşım derslerin etkileşimli bir

[756] Başkâtipzâde Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, 29, 30.
[757] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 10.
[758] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 10.
[759] Bereketzâde İsmail Hakkı, *Yâd-ı Mâzî*, 38.
[760] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 12.
[761]Bereketzâde İsmail Hakkı, *Yâd-ı Mâzî*, 26.

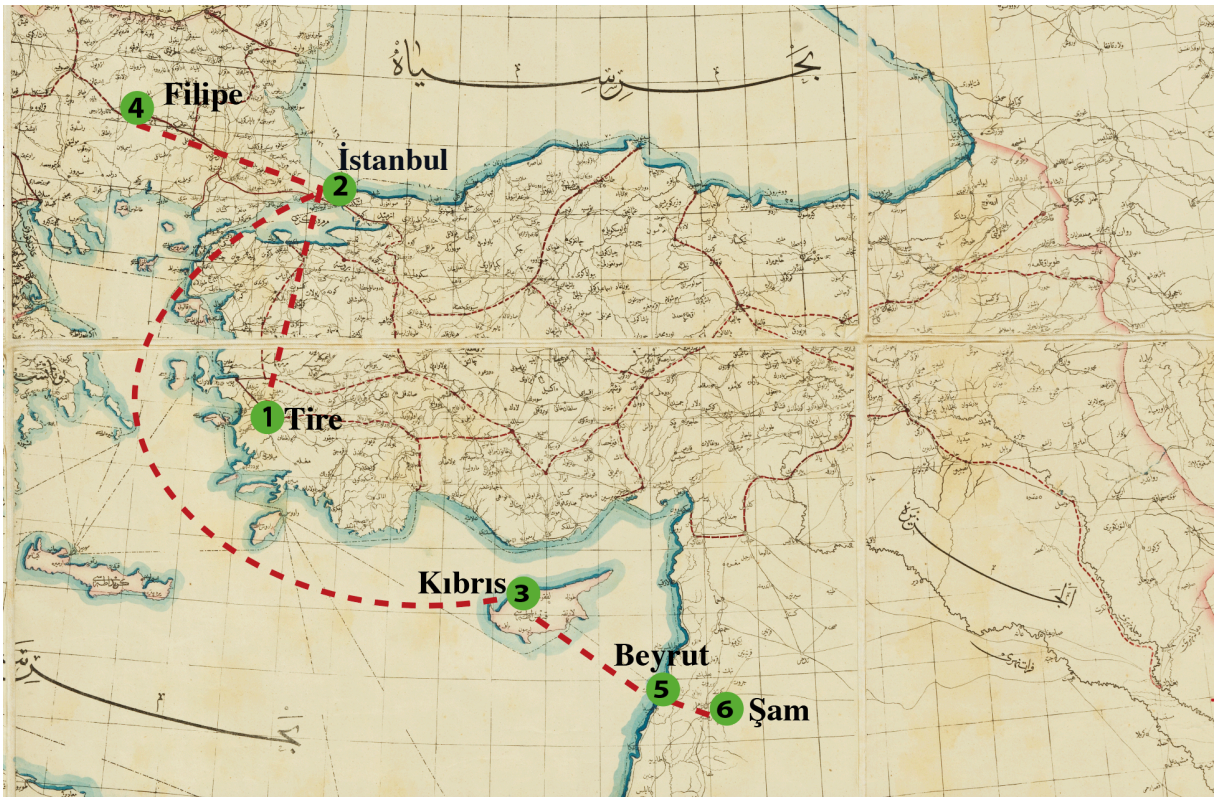
şekilde yapıldığını göstermektedir. Bunun yanında ders ortamının bir fikri ve ilmi mücadele meydanı olarak ifade edilmesi dikkat çekicidir. Zira talebeler derslerde aktif olma durumlarını bu meydanda at koşturmak benzetmesiyle ifade etmektedir. Bereketzâde derse yeni başladığı zamanları anlatırken, bu hususa da temas ederek, ilk bir kaç ay kadar suskun kaldığını diğer arkadaşlarının at sürmüş olduğu bu *mübârezegah-ı fazıl ve irfana* katılamadığını ve belirli bir müddet geçtikten sonra bu meydana sokulabildiğini ifade etmiştir.[762] Yine bu konu ile ilgili olarak Ahmet Cevdet Paşa *ehl-i kıyâm* olarak ifade ettiği talebelerden bahseder. Paşa, kendilerini yetiştirmiş ve tedrise muktedir hoca bulamayan bu talebelerin halkasına dahil oldukları hocaları ilmi anlamda zor durumda bıraktıklarından bahsetmektedir. Bu talebeler için kullandığı *hoca efendi ile bahise girenler* ifadesi, ders esnasında bazı konularda hoca ile ilmi anlamda tartışmaya girildiğini göstermektedir. Vidinli Hoca ile olan derslerinde de böyle durumlar olduğunu, fakat bu direncin hocanın bilgisi sebebiyle kırıldığını söyleyen Paşa, bu durumu ifade etmek için zamanla *ehl-i kıyamın sesi çıkmaz oldu* demektedir.[763] Bunun yanında hoca ve talebe arasında karşılık fikir beyan etme ve soru sorma ve cevap verme usulünün kadim bir medrese ders usulü olduğunu ifade eden Bereketzâde İsmail Hakkı, hocasının önce derste okunması planlanan metni okuduğunu, sonra şerhine, daha sonra da haşiyesine geçerek tafsilatlı bilgiler aktardığını söylemektedir. Nihayetinde şerhler arasındaki mütalaa ve tartışmalarla derslerin devam ettiğini belirten İsmail Hakkı, hocasının yeri geldiğinde garip konularda ince ayrıntılara girdiğinden de bahsetmektedir.[764] Ayrıca bazı hocaların dersleri beyitlerle, menkıbelerle ve fıkralarla renklendirerek, talebelerin yorulmuş olan zihinlerini dinlendirme çabası içerinde oldukları belirtilmektedir.[765] Her ne kadar çok örnek karşımıza çıkmamış olsa da bazı hocaların cami ve dershane dışında açık havada ders işlediklerine dair örnekler de bulunmaktadır. Bereketzâde'nin ders aldığı hocalardan biri olan Abdi Bey, bazı zamanlarda yürüyerek, bazen evinde, kimi zamanlarda ise çayhanelerde ve deniz kenarlarında ders yapmıştır.[766]

3.8.İlmi Seyahatler

İncelemiş olduğumuz hatırat, ulema sicilleri ve arşiv kayıtları medrese talebelerinin 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın başında klasik Osmanlı döneminde olduğu gibi eğitim amacıyla

[762]Bereketzâde İsmail Hakkı, *Yâd-ı Mâzî*, 27.
[763]Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 10.
[764]Bereketzâde İsmail Hakkı, *Yâd-ı Mâzî*, 26.
[765]Bereketzâde İsmail Hakkı, *Yâd-ı Mâzî*, 33.
[766]Bereketzâde İsmail Hakkı, *Yâd-ı Mâzî*, 33.

seyahatlere çıktıklarını göstermektedir. Araştırmamızın kapsamı sadece İstanbul'da eğitim almış medrese talebeleri ile sınırlıdır. Bu sebeple bu başlık altında sadece eğitim hayatının bir kısmında İstanbul'da bulunan medrese talebelerinin ilmi seyahatleri değerlendirilecektir. İfade edilen kaynaklar incelendiğinde medrese talebelerinin bu konuda oldukça hareketli oldukları söylenebilir. Medrese talebeleri hem cer amacıyla hem de bilgi edinme, ders görme ve eğitim alma amacıyla birçok seyahate çıkmışlardır. Bu durum, onlar hakkında yapılan medrese odalarına sıkışmış, hareketsiz talebeler topluluğu olduklarına yönelik eleştirilerle çelişmektedir. Bir kısım medrese talebesinin, birçok ekonomik soruna rağmen bilgi edinebilecekleri mahal ve hocalara ulaşmaktan geri durmadıkları anlaşılmaktadır.

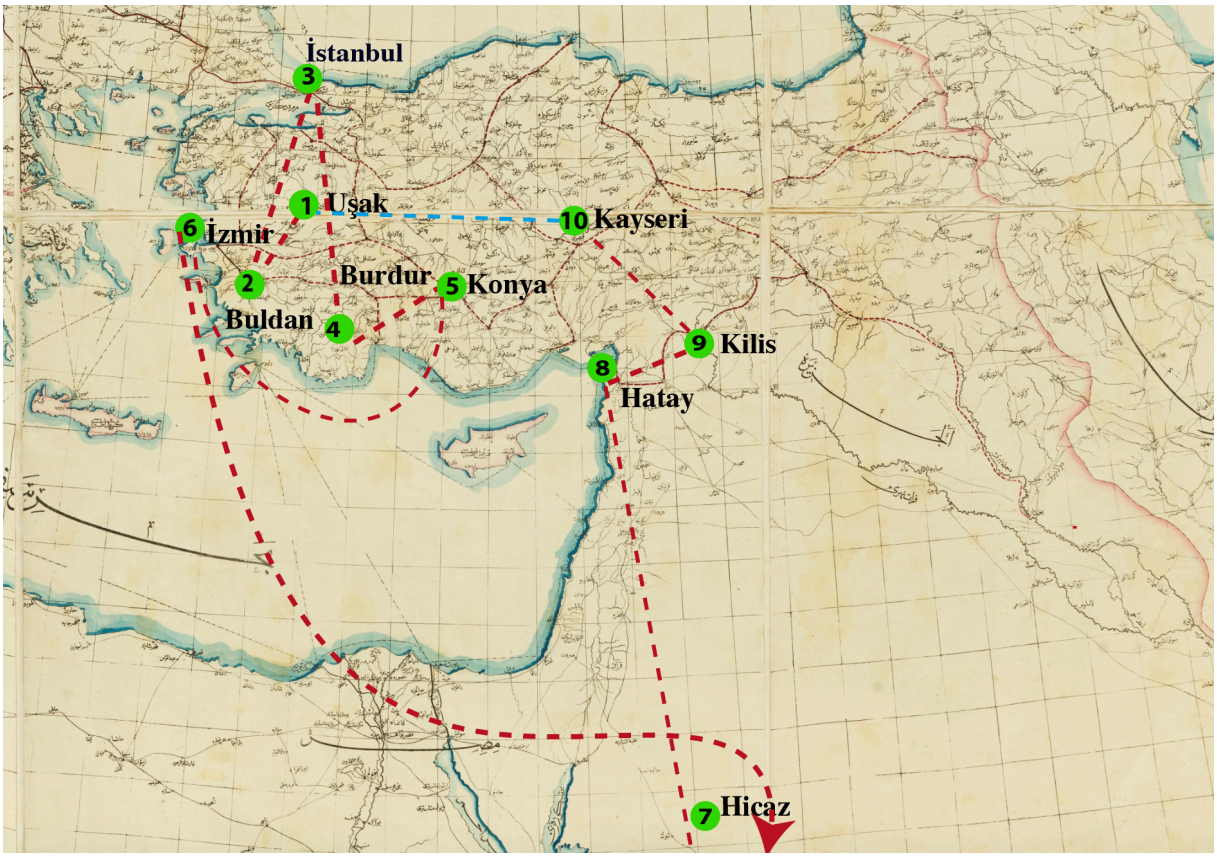
Harita 1. Hüseyin K. Ertur'un İlmî Seyahatleri

Misal olarak Harita 1'de gösterildiği üzere Hüseyin K. Ertur, Tire'de başlayan medrese eğitimine 1880 yılında gelmiş olduğu İstanbul'da devam etmiş ve buradaki eğitim hayatı boyunca birçok kere İstanbul dışına hem cer amaçlı hem de eğitim amaçlı seyahatler yapmıştır. Bu seyahatlerinin birinde cer amacıyla Kıbrıs'a gitmiş oradan da Kilis'e gitmek istemiştir. Kilis'e gitmek istemesinin amacı meşhur ulema olan Kilisli Abdullah Efendi'den Mantık ve Usul derslerini okumaktır. Fakat vapurla İskenderun'a vardığı zaman Kilis'in uzak ve gitmenin güç olduğunu öğrenmesi üzerine Abdullah Efendi'den ders almaktan vaz geçmiş ve İstanbul'a

dönmüştür.[767] Gelecek yıl ise Filibe'ye giden Hüseyin K. Ertur, bir sonraki yıl yine cer amacıyla Kıbrıs'a gitmiştir. Ramazan sonrasında ise Şam'da bulunan bir alimden ders görmek için rotasını Şam'a çevirmiş önce Beyrut'a sonra da Şam'a geçmiştir. Hüseyin K. Ertur'un amacı Şam'da bulunan Hüseyin Elcesir adındaki bir alimden ders almaktır. Şam'a vardığında bu alimi bulamamış bir gün kalarak Beyrut'a geri dönmüştür. Burada rastlamış olduğu talebelere Şam'daki bu alimi bulmak ve ders görmek istediğini belirtmesi üzerine, bu talebelerin yardımıyla Şam'da bulunan Sultan Selim Medresesi'ne yerleşmiştir. Hüseyin K. Ertur'un cer amacıyla çıkmış olduğu bu yolculuk eğitim amaçlı bir seyahate dönüşmüştür. Şam'da bir ay kaldığını ifade eden Hüseyin K. Ertur, birçok kişiyle tanıştığından bahsetmektedir. Her ne kadar bu bir ay içinde almış olduğu derslerin içeriğinden bahsetmese de bir ay boyunca Şeyh Esad adında birinden ders aldığını belirtmektedir.[768]

Hüseyin K. Ertur'un bu seyahatleri, cerrin sadece gelir elde etme amacıyla değil, bazı zamanlarda ilmî bir yolculuğa dönüşebilmekte olduğunu göstermektedir. Zira talebeler bu yolculuklarda çeşitli bağlantılar elde etmekte ve ilerlemek istedikleri alanla ilgili meşhur hocalara ulaşabilmektedirler. Misal olarak 1850 yılında Uşak'ta doğan Mustafa Asım Efendi, burada bulunan medresede sekiz yıl eğitim aldıktan sonra Denizli/Buldan'a gitmiş orada ise bir yıl Süleyman Efendi Medresesi'nde ders görmüştür. Daha sonra İstanbul'a giden Mustafa Asım Efendi burada da bir müddet eğitim görmüştür. Ardından Burdur'a giderek iki yıl da burada eğitim gördükten sonra Konya'ya gitmiş, burada da iki yıl ders gördükten sonra Karaağaç'ta dört yıl, Kayseri'de dört yıl ve Kilis'te 2 yıl ders görmüştür. Kilis'te ise Hocazade Abdullah Efendi'den icazet almıştır. İcazet aldıktan sonra memleketi Uşak'a dönen Mustafa Asım Efendi burada bulunan medresede tedrisata başlamıştır. Toplamda 24 yıl süren eğitim hayatında birçok hocadan ders gören Mustafa Asım Efendi medrese talebelerinin ilmi yolculukları konusunda oldukça yerinde bir örnektir. Harita 2'de de görüleceği üzere Mustafa Asım Efendi'nin bu ilmi yolculukları dışında, İzmir'e yapmış olduğu cer yolculuğu sonrasında İzmir'deki bazı zengin kimseler tarafından iyi karşılanmış ve onların yardımıyla Hicaz'a gitmiştir.[769] İzmir'de edinmiş olduğu bağlantılar onun rotasını değiştirtmesine sebebiyet vermiş ve birçok medrese talebesinin hayali olan Hicaz'a gidebilmesini sağlamıştır.

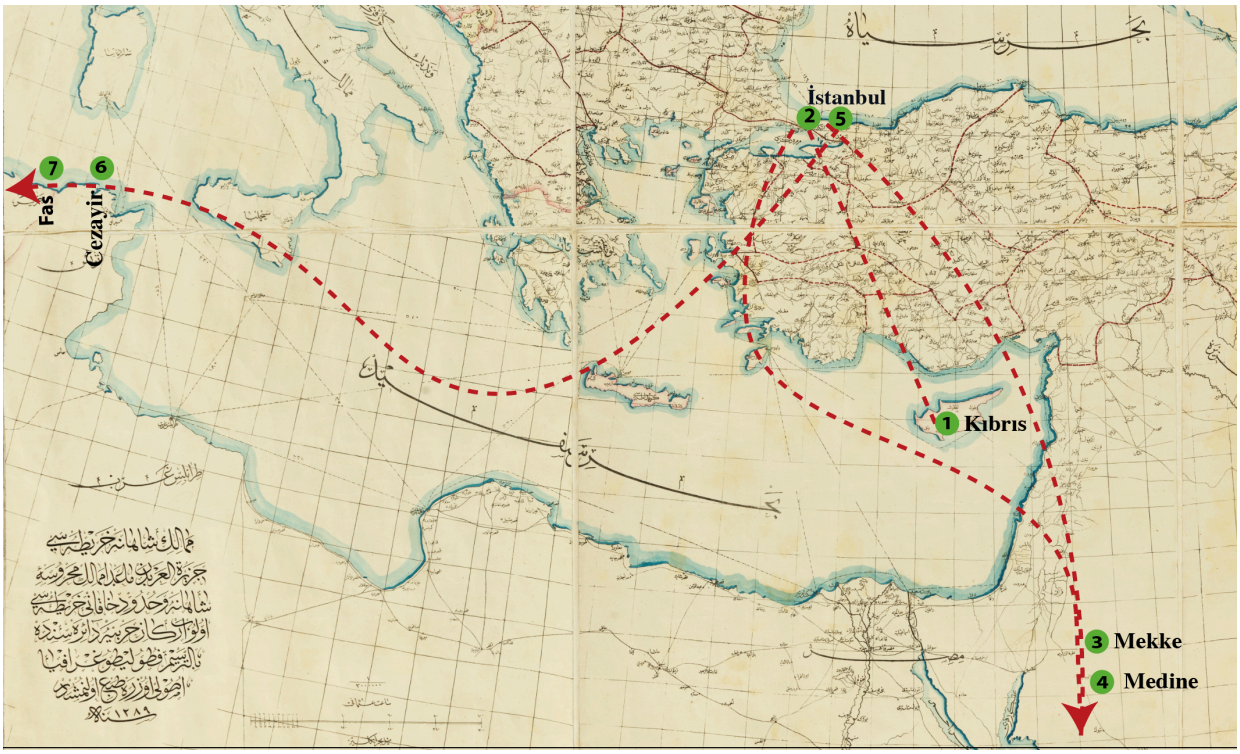
[767] Ertur, *Tamu Yelleri,* 24.
[768] Ertur, *Tamu Yelleri,* 28.
[769] MŞH.SAİD. 243-13.

Harita 2. Mustafa Asım Efendi'nin İlmî Seyahatleri

1869 yılında Lefkoşa'da doğan Mehmed Zeki Efendi ise 20 yıllık medrese eğitimi boyunca birçok ilmî seyahate çıkmış isimlerden birisidir. Lefkoşa İbtidai Mektebi'nde Kur'an-ı Kerim ve Tecvit derslerini gördükten sonra 1884 yılında Lefkoşa Rüştiyesi'nden mezun olarak beş yıl (1884-1889) Kıbrıs'ta medrese eğitimi almıştır. Daha sonra İstanbul'a giden Mehmed Zeki Efendi burada sekiz sene (1884-1889) medrese eğitimi görmüş, ardından Mekke'ye ve Medine'ye gitmiştir. 1890-1904 yılları arasında Mekke ve Medine'de bulunan Mehmed Zeki Efendi, hadis ilmi konusunda kendisini geliştirmiş ve burada hadis icazetnamesi almıştır. Daha sonra 1906-1908 yılları arasında İstanbul'da bulunmuş ve burada hadis eğitimine devam etmiştir. 1908 yılından sonra Kuzey Afrika'da Cezayir ve Tunus'ta görülmektedir. Cezayir'de Müftü Şeyh Mehmed Efendi ve Cezayir'in Vehran Beldesi'nde Müftü Şeyh Seyyid Ali Bin Abdurrahman'dan ders görmüştür. Daha sonra Fas'a geçen Mehmed Zeki Efendi burada Şeyhülislam Seyyid Cafer el-Kettani, Şeyh Şuayib el-Marekeşi ve Şeyh Seyyid Mehmed el-Dimaşki adlı alimlerden dersler görmüştür. Toplamda altı farkı alimden icazet alan Mehmed Zeki Efendi, Tefsir, Hadis, Fıkıh ve dört mezhep meselelerinde ileri derecede vukufiyet

kesbetmiştir.[770] On farkı hocadan yirmi yıl boyunca ders gören Mehmed Zeki Efendi Harita 3'te de görüleceği üzere, bu zaman zarfı içerisinde yedi farklı yerde bulunmuş ve 1884 yılından 1908 yılına kadar bu yerlere eğitim amaçlı seyahatler yapmıştır.

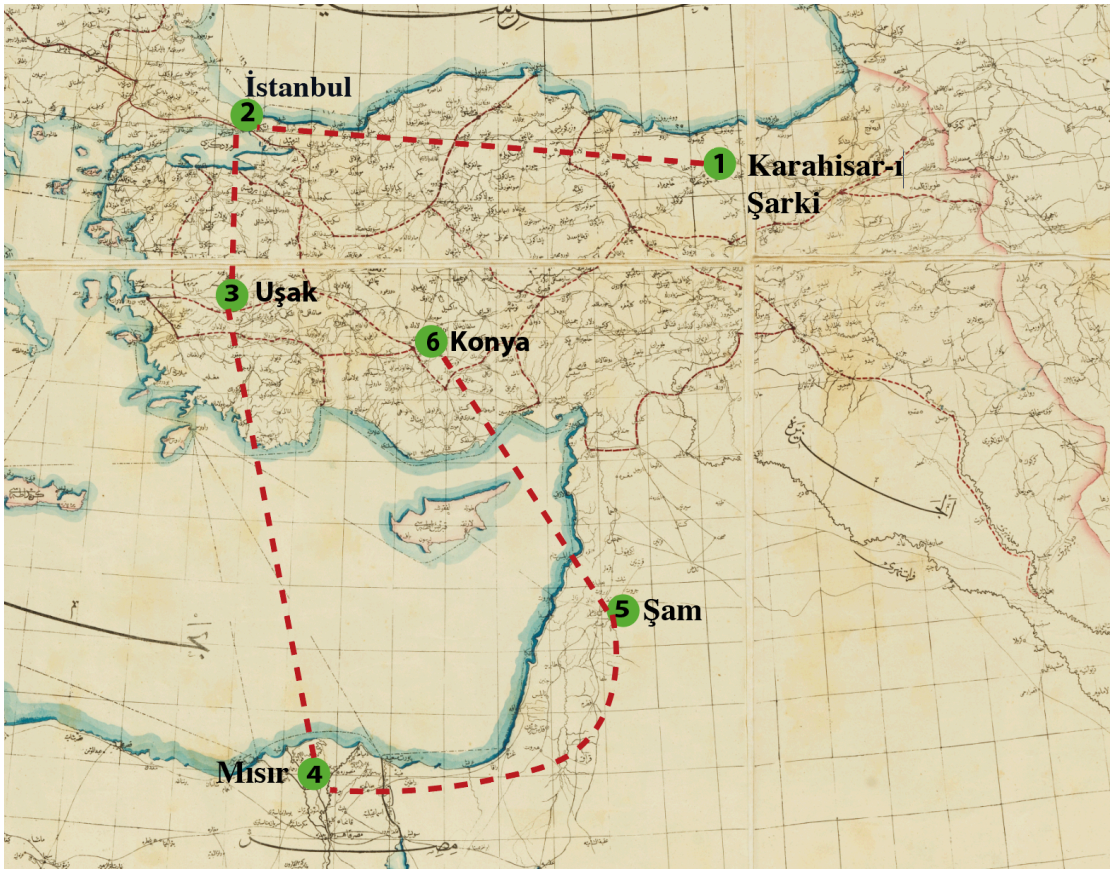

Harita 3. Mehmed Zeki Efendi'nin İlmî Seyahatleri

1872 yılında Karahisar-ı Şarki'de doğmuş olan Osman Efendi ise 1876 yılında Mekteb-i İbtidai'ye başlamış ve 1883 yılında mezun olmuştur. Bu mezuniyet sonrasında mezkûr vilayetin merkezinde bulunan Hacı Yusuf Efendi Medresesinde 1883-1887 yılları arasında dört yıl eğitim görmüş ve İstanbul'a gitmiştir. Süleymaniye Medresesi'ne yerleşen Osman Efendi burada Manastırlı İsmail Efendi'nin ders halkasına dahil olmuştur. 1887-1893 yılları arasında altı yıl boyunca burada eğitim aldıktan sonra Uşak'a gitmiş ve burada bulunan Ayıntâbî Medresesi'nde 1893-1895 yılları arasında iki sene eğitim almıştır. Osman Efendi, Uşak'tan sonra rotasını Mısır'a, Câmiü'l-Ezher Medresesi'ne çevirmiştir. 1895-1897 yılları arasında iki sene de burada eğitim almış ve Şam'a geçmiştir. Bir yıl da Şam'da Şeyh Bedreddin Efendi'den Usul-i Hadis dersleri almış ve ardından 1898 yılında Konya'ya gitmiştir. Burada ise Sivaslı Ali Kemal Efendi'den 1902 yılına kadar dört yıl boyunca eğitim almasının ardından tekmil-i nüsah ederek

[770] MŞH.SAİD. 3.6.

icazet almıştır. Osman Efendi 19 yıl süren medrese eğitim hayatı boyunca Harita 4'te de görüleceği üzere altı farklı yere ilmî seyahatte bulunmuştur. Bu seyahatlerinde ders aldığı medreseleri ifade etmiş olsa da hangi hocalardan ders aldığını tam olarak ifade etmemiştir. Sadece İstanbul, Şam ve Konya'da hangi hocalardan ders aldığını belirtmiş, diğer duraklarında sadece medrese ismini ifade etmiştir.[771]

Harita 4. Osman Efendi'nin İlmî Seyahatleri

1846 yılında Kızanlık'ta doğan Mehmed Nazmi Efendi ise dört yaşında Sıbyan Mektebi'ne başlamış beş yıl sonra mezun olmuştur. Bu mezuniyetinin ardından Kızanlık'ta bulunan Çukur Medresede Sarf ve Nahiv tahsil etmiş ve Zağra-yi Atik'e gitmiştir. Burada bulunan medresede yedi yıl eğitim gördükten sonra, Hasköy'e geçmiştir. Kendi ifadesiyle buradaki medresede de 3-4 yıl eğitim gördükten sonra, tekmil-i nüsah niyeti ile İstanbul'a gitmiştir. Fatih Bahr-i Siyah Ayak Kurşunlu Medresesi'ne kayıt yaptırmıştır. Burada Fatih Camii dersiamlarından Şumnulu Ahmed Efendi'den Mantık ve Usul dersleri alarak tekmil-i nüsah etmiştir.[772] Mehmed Nazmi

[771] MŞH.SAİD. 180-12.
[772] MŞH.SAİD. 213-22.

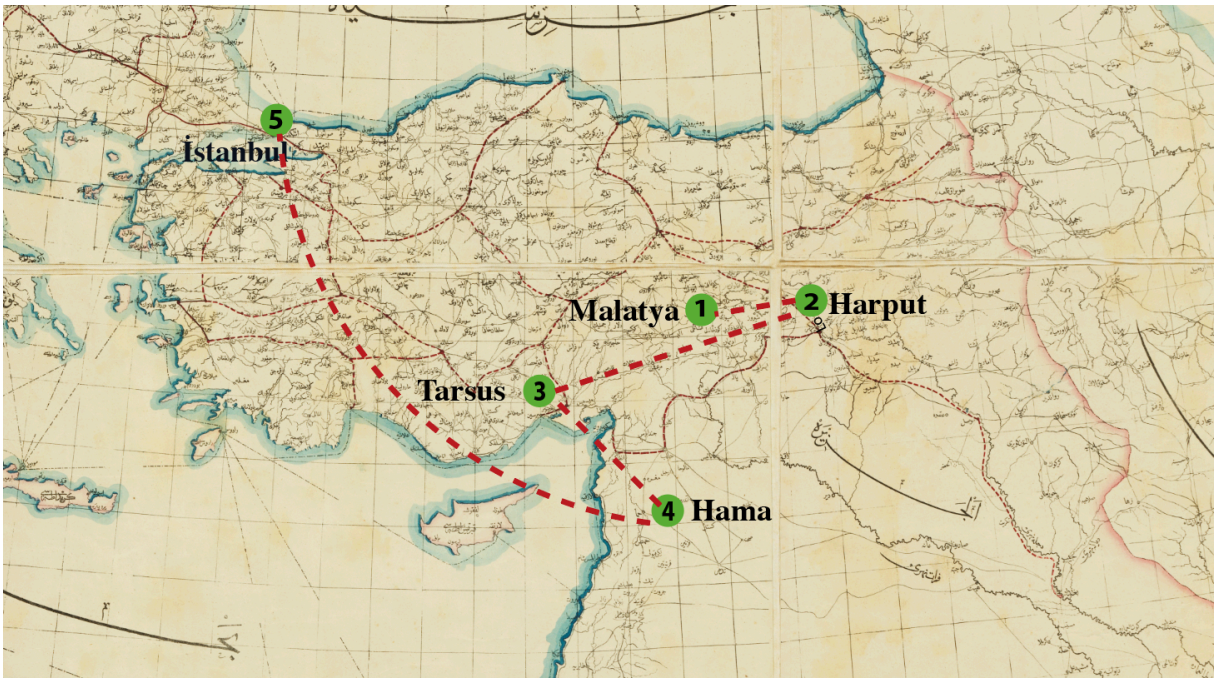
Efendi'nin ilmî yolculukları Harita 5'te de görüleceği üzere İstanbul'a gelmeden önce yaptığı Rumeli'deki birbirine yakın yerlerle sınırlıdır. Bu gibi örneklerin sayısı bir hayli fazladır. Bu örneklerin ekseriyeti genellikle doğduğu yerde veyahut ona yakın bölgelerde belirli bir müddet ders görüp İstanbul'da var olan bilgilerini genişletmek ve icazet almak için gelenlerden oluşmaktadır.

Harita 5. Mehmed Nazmi Efendi'nin İlmî Seyahatleri

1835 yılında Malatya'da doğan Kemalettin Efendi ise Sıbyan Mektebi'nin ardından Abbas Efendi adında bir hocadan ve Harput'ta bulunan Müftü Mehmed Efendi'den bazı dersler almıştır. Daha sonra Tarsus'a giden Kemalettin Efendi burada Kabakzade Osman Efendi'den ders görmüştür. Tarsus'un ardından Hama'ya gitmiş ve burada Şeyh Zübeyir Efendi ve Şeyh Mehmed Efendi'den Sarf, Nahiv, Mantık, Adab, Meani, Fıkıh, Usul ve Kelam dersleri almıştır. Hama'da almış olduğu eğitimin ardından yönünü İstanbul'a çeviren Kemalettin Efendi, medrese eğitimin beşinci durağı olarak İstanbul'a gitmiştir. Burada Hafız Galip Efendi ve Şeyh Temimi Efendi'den Meani, Usul, Kelam dersleri almasının yanında, kendi ifadesi ile *üdeba-yı kiramdan Edebiyat-ı Arabiye ve Farsiye* dersleri almıştır. Fakat Galip Efendi'nin derslerini takip ettiği sırada vefat etmesi üzerine icazetname alamamıştır. Kemallettin Efendi bu durumu

tercüme-i halinde şu şekilde izah etmektedir: "*müşarünileyh Galib Efendi'den nevâkısımı bil-ikmal ahz-ı icazet azminde iken vefatları cihetiyle muvaffak olamadım*."[773] Harita 6'da da görüldüğü üzere Kemalettin Efendi, medrese eğitimi boyunca beş farklı yerde yedi farklı hocadan ders almıştır.

Harita 6. Kemalettin Efendi'nin İlmî Seyahatleri

1851 yılında Manisa'da doğan Hüseyin Efendi de birbirine yakın şehirlerde belirli bir müddet ders gördükten sonra İstanbul'a gitmiş ve burada medrese eğitimi tamamlamış talebeler arsındadır. On yaşına kadar köy mektebinde ve köyünde bulunan medresede eğitim alan Hüseyin Efendi, Manisa'nın Demirci kazasında bulunan Kanatsızzâde Medresesi'nde eğitimine devam etmiştir. İki yıl boyunca (1861-1863) burada eğitim aldıktan sonra Kütahya'ya gitmiştir. Kütahya Simav'da bulunan Hızır Efendi Medresesi'nde de iki yıl (1863-1865) Sarf, Nahiv ve Fenn-i Kıraat dersleri görmüş ve Uşak'a gitmiştir. Uşak'ta bulunan Ahmed Ayintâbî Medresesi'nde *Adalı*, *İmtihan-ı Ezkiya*, *Molla Cami*, *Mülteka* ve *Dürer* derslerini almıştır. Uşak'ta almış olduğu dört yıllık eğitimin arından Manisa'ya giden Hüseyin Efendi burada bulunan Hindistânî (Medrese-i Veled Beğ[774]) Medresesi'nde, *Muğnü'l-Tullab*, *Fenari*, *Dürrü'n-Nâcî* ve *Tasavvurat* derslerini görmesinin ardından İstanbul'a gitmiştir. 1871 yılında

[773] MŞH.SAİD. 209-5.
[774] Ertan Gökmen, "Manisa Medreseleri Nüfus Yoklama Defteri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 27, S. 2, Aralık 2012, 387.

İstanbul'a giden Osman Efendi Kirmasti Medresesi'ne yerleşmiş ve burada on yıl boyunca Süleymaniye Camii dersiamlarından İbrahim Nuri Efendi'den ders görmüş ve 1881 yılında icazet almıştır. Harita 7'de de görüldüğü üzere beş farklı beldeye ilmî yolculuk yapmış olan Osman Efendi, bu ilmî yolculuklarını yirmi yılda tamamlamış ve İstanbul'da icazet almıştır.[775]

Harita 7. Osman Efendi'nin İlmî Seyahatleri

Medrese talebelerin ilmî yolculuklarıyla ilgili olarak en yerinde örneklerden bir diğeri ise Silleli Musa Kazım Efendi'nin yolculuklarıdır. 1856 yılında Sille'de doğan Musa Kazım Efendi, Sıbyan Mektebi'nde ilk eğitimini aldıktan sonra babası ve bazı hocalardan 15 yaşlarına kadar Emsile, Bina ve Maksut dersleri almıştır. 1871 yılında Sille'de bulunan Hacı Hafız Medresesi'ne giren Musa Kazım Efendi burada beş yıl boyunca Maksud, İzzi, Avamil, İzhar, Kafiye ve Molla Cami'nin bazı bölümlerini okumuştur. Hacı Hafız Medresesi'nde beş yıl ders gördükten sonra Konya'ya gitmiş ve burada bulunan İplikçi Medresesi'nde üç yıl eğitim almıştır. Daha sonra Afyonkarahisar'a gitmiş, burada kısa bir süre eğitim almıştır. Afyonkarahisar'dan Manisa'ya giden Musa Kazım Efendi, üç yıl boyunca burada Hacı Davut Efendi'den Tasavvurat, Tasdikat ve Kelam dersleri almıştır. Musa Kazım Efendi'nin Manisa'dan sonraki durağı ise İstanbul'dur. 1885 yılında İstanbul'a varmış ve Rakım Efendi Medresesi'nde Hafız Şakir Efendi'den iki yıl boyunca eğitim almıştır. Hafız Şakir Efendi'den icazet alan Musa Kazım Efendi, ilmî yolculuklarına devam ederek 1887 yılında Bursa'ya

[775] MŞH.SAİD. 121-17.

gitmiştir. Bursa'da Ortapazar Medresesi'nde bir yıl boyunca eğitim almış ve rotasını Şam'a çevirmiştir. 1889 yılında Şam'a varan Musa Kazım Efendi, burada Şam Müftüsünden ve diğer bazı hocalardan Tefsir ve Hadis dersleri almıştır. Musa Kazım Efendi'nin buradan sonra gideceği yer Mekke ve Medine olmasına rağmen ailesinin geri dönmesi gerektiğine yönelik istekleri üzerine Sille'ye geri dönmek zorunda kalmıştır. 1890 yılında dönüş yoluna çıkan Musa Kazım Efendi, İskenderun, Mersin ve Karaman üzerinden memleketine geri dönmüştür.[776] Harita 8'de de görüldüğü üzere Musa Kazım Efendi medrese eğitimi hayatı boyunca yedi farklı noktaya ilmî yolculukta bulunmuş, birçok hocadan ders görmüştür.

Harita 8. Silleli Musa Kazım Efendi'nin İlmî Seyahatleri

Bu tür örneklerin sayısını arttırmak mümkün olmakla beraber, birçok medrese talebesi de doğdukları yerde ilk eğitimlerini almalarının ardından İstanbul'a gitmiş ve burada eğitimlerini tamamlamışlardır. Dolayısıyla ilmî yolculuk anlamında hareketli olan talebelerin yanında İstanbul'a gidip eğitim hayatları boyunca burada kalan talebelerin varlığını da ifade etmek gerekmektedir. Bu tür talebeler her ne kadar cer ve sıla-i rahim gibi çeşitli amaçlarla bazı yolculuklara çıkmış olsa da ilmî anlamda İstanbul'da sabit kalmışlardır. Bu konuda en yerinde

[776] Azimli, *Son Müderris Musa Kazım Efendi Sille Medresesi'nden Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Neslin Hikayesi*, 36-67.

örneklerden birisi Ahmed Cevdet Paşa'dır. Eğitim hayatı boyunca İstanbul'dan bir kere gezi amaçlı ve bir kere de sıla-i rahim için ayrılmış, kalan zamanlarının tamamını İstanbul'da geçirmiştir.[777] Bu anlamda İstanbul'da eğitim için gelmiş talebelerin çoğu için İstanbul yeterli derecede bilgi edinebilecekleri bir mahaldir. Bu sebeple Ahmed Cevdet Paşa gibi eğitim hayatının tamamını İstanbul'da geçiren medrese talebelerine dair örnekler de oldukça yaygındır.

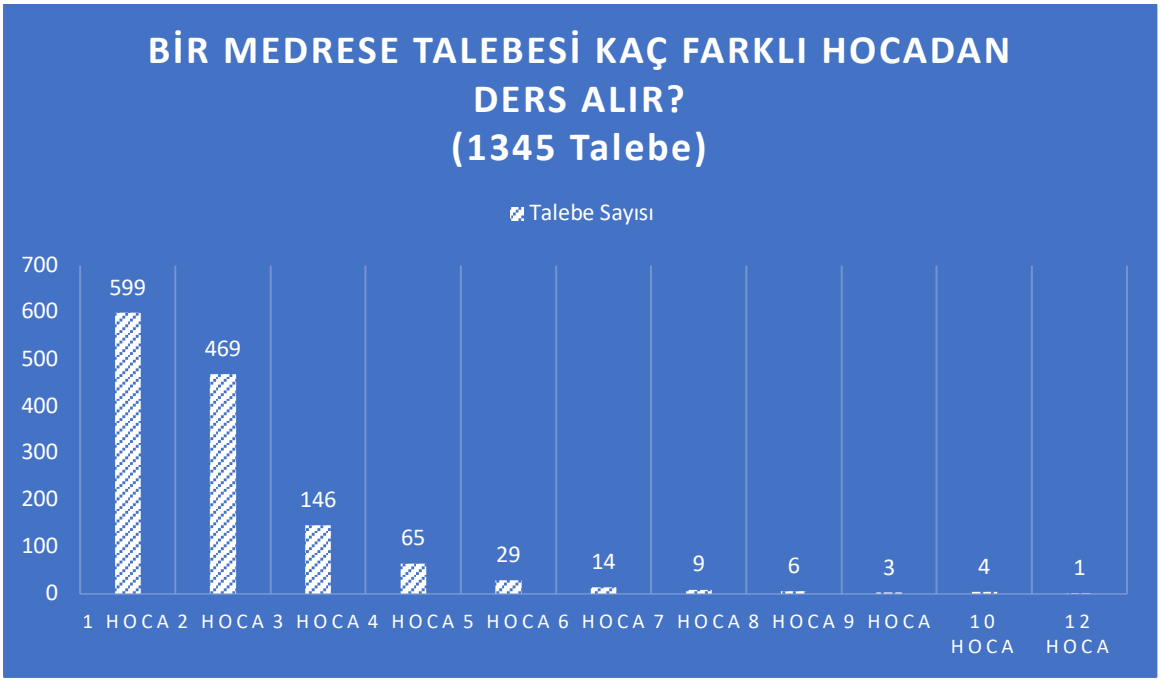
Medrese talebeleri ilmi yolculuklar bakımından hareketli olmalarının yanında ders aldıkları hocalarının sayıları bakımından da dikkat çekici bir durumdadırlar. Her ne kadar sabah ve ikindi dersleri olarak aynı hoca veya farklı en az iki hocadan ders alabilecekleri ön görülebilmekteyse de, ulema sicillerinden elde etmiş olduğumuz istatistik bu konuda daha fazla ayrıntı verilebileceğini göstermektedir. Eğitim hayatları boyunca birçok konuda farklı hocalardan ders aldıkları anlaşılan medrese talebelerinin Grafik 12'de de görüldüğü üzere ağırlıklı olarak bir ve iki hocadan aldıkları derslerle eğitim hayatlarını sonlandırmışlardır. Bunun yanında dikkat çekici bir sayıya sahip talebeler üç ve üzeri sayıda hocadan ders almışlardır.

3.9.Talebeler ve Hocaları

Medrese talebelerinin farklı duraklarla, farklı şehirlerde eğitim almaları onların ders gördüğü hocaların sayısını arttırmakla beraber, eğitim hayatının tamamını ya da büyük bir kısmını İstanbul'da kalarak tamamlayanlar da daha fazla hocadan ders görme şansı elde etmişlerdir. Misal olarak 12 farklı hocadan ders alan Mehmed Bahaeddin Efendi İstanbul'dan eğitim amacıyla hiç çıkmamıştır. 1848 yılında Halid Efendi adından bir hocadan Sarf derslerini almaya başlayan Mehmed Bahaeddin Efendi birkaç yıl sonra Amasyavî Abdülkerim Efendi'nin ders halkasına dahil olduğundan bahsetmektedir. Daha sonra Yanyalı Hacı Ömer Efendi'nin *Molla Cami*, *İsagoci, Fenari, Tasavvurat* derslerine dahil olmuştur. Tatil zamanlarında ise Osman Efendi, Numan Efendi, Laz Hasan Efendi, Arnavut Ali Efendi, Kahvecibaşızade Sadık Efendi, Harputî Ahmed Efendi, Şeyh Kasım el-Mağribî, Esat Efendi ve Münzevi Raci Efendilerin ders halkasına dahil olmuştur. Tüm bu hocalardan ise *Buhar-i Şerif*, *Şifa-i Şerif*, *Molla Cami*, *Mülteka*, *Dürer*, Akaid, *Salih Efendi Ceridesi* (*Ceride-i Feraiz-i Salih Efendi*), *Metn-i Menar*,

[777] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 7.

Şafiye, *Velediyye*, *Tasdikat*, Vaz‘, İsti‘are, Kavaid-i Farsi ve Nahiv, *Gülistan* kitaplarını okumuş ve bu kitaplar bağlamında dersler görmüştür.[778]

Grafik 12. Bir Medrese Talebesi Kaç Hocadan Ders Alır

Mehmed Bahaeddin Efendi, incelemiş olduğumuz tercüme-i haller arasında en çok hoca kaydına rastladığımız kişidir. Ona yakın diğer kişilerden örnek vermek gerekirse, Ali Haydar Efendi verilebilir. Ali Haydar Efendi tercüme-i halinde on farklı hocadan ders aldığını belirtmektedir. Bunlardan ilki Rüştiye Mektebi’nde okuduğu sırada tatil günlerinde ders almış olduğu Fatih Camii dersiamlarından Dağıstanlı Abdullah Şakir Efendi’dir. Daha sonra sırasıyla Bayezid dersiamlarından Kasımpaşalı Mehmed Efendi, Fatih Camii dersiamlarından Eğinli Kasım Efendi, Laz Hasan Efendi, Tikveşli Yusuf Efendi, Şeyh Temimi Efendi, Süleyman Paşa Kitapçısı Emin Efendi ve Fatih Camii dersiamlarından Ahmed Efendi’dir. Ahmed Efendi’den icazet alan Ali Haydar Efendi, almış olduğu icazet sonrasında da bazı dersler almaya devam etmiştir. Bu anlamda, Mustafa Elverdi Efendi gibi *muhaddisin ve müfessirin-i kiramdan* bazı hadis dersleri aldığını ifade etmektedir. *Buhari*’yi okuduktan sonra silk-i muhaddisine dahil olduğunu belirtmektedir.[779] Ali Haydar Efendi’nin hocalarına dair vermiş olduğu bu bilgiler onun daha çok kişiden ders almış olabileceği izlenimi vermektedir. Bu konuda örneklerin sayısı arttırılabilir.

[778] MŞH.SAİD. 208-16.
[779] MŞH.SAİD. 251-28.

Meşihat Arşivi'nde bulunan ulema sicillerindeki verilerden hareketle oluşturulmuş olan Grafik 12, 1345 medrese talebesinin yarısından fazlasının iki ve üzeri sayıdaki hocadan ders alarak medrese eğitimini sürdürdükleri yahut tamamladıklarını göstermektedir. Bu durum da medrese talebelerinin, muhtemelen bu verilerden daha üst bir seviyede özellikle İstanbul'da birçok hoca ile iletişim halinde olduklarını ve eğitimi amaçlı bağlantılar sağladıklarını göstermektedir. Öyle ki İstanbul camilerinde ders veren birçok hocayı takip eden medrese talebeleri, kendilerine uygun ve muteber olan hocaları araştırmakta ve onlardan ders alabilmektedirler. Bu konuya hem ulema sicillerinde hem de bazı hatıralarda değinilmektedir. Başkâtipzâde Ragıp Bey, birçok hocadan ders aldığını ifade ettiği hatıratında dönemin muteber olarak görülen hocalarından da bahsetmektedir.[780] Bu konuda Cevdet Paşa da ayrıntılı bilgiler aktararak dönem hocalarının talebeler nazarında bazı kriterlere tâbi tutulduklarını ve hoca seçtiklerine değinmektedir. Kendisi gibi bazı ileri seviye talebeler için, "…*hocaların kalıbına erişmiş talebe olub, hocaları anları tedrise muktedir olamıyorlar idi bunların birçoğu derslerini terk ile havada dolaşmıyorlar idi. Bazıları dahi isteksiz olarak derse gidip sahîhen istifade edecek hoca arıyorlar idi …*"[781] ifadelerini kullanmaktadır. Talebelerin bu arayışı, birçok hocanın halka-i tedrislerinde bulunmalarını sağlamış, İstanbul içerisinde kendi istek ve arzuları doğrultusunda kimi hocalarla bağlantı kurmalarını beraberinde getirmiştir. Ulema sicillerinde ise sabah derslerinden icazet almak bir gelenek olduğu için, daha çok bu dersleri aldıkları hocalar zikredilmiştir.

3.10. Medrese Talebelerinin Eğitim Süresi

Medrese talebelerinin eğitim hayatı çeşitli evreleri içerisinde barındıran uzun bir süreci ifade etmektedir. Birçok katmanı bulunan bu süreç bir hocanın halka-i tedrisine girmekle başlamakta, farklı hoca ve ilmî meclislerle irtibat kurmakla devam etmekteyken zaman zaman ilmî yolculuklara çıkmayı da gerekli kılmaktadır. Her ne kadar medrese talebelerinin bu süreci kendi ifadeleriyle tanımlamalarına dair çok örnek elimizde bulunmasa da bu konuda hem hatırat hem de bazı arşiv vesikaları ile ulema sicillerinden bazı çıkarımlar yapılabilmektedir. Misal olarak Cevdet Paşa, talebelik yılları için "*ol devirde ne güzel günler gördüm. Ne tatlı ömür sürdüm. Her dem ferağ-ı hâtır ile safâ-yi derûn bana hem dem idi. O âlem ne güzel âlem idi.*"[782] ifadelerini kullanmaktadır. Cevdet Paşa'nın talebelik yılları için bu ifadeleri kullanmasının

[780] Başkatipzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, 30.
[781] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 10.
[782] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 17.

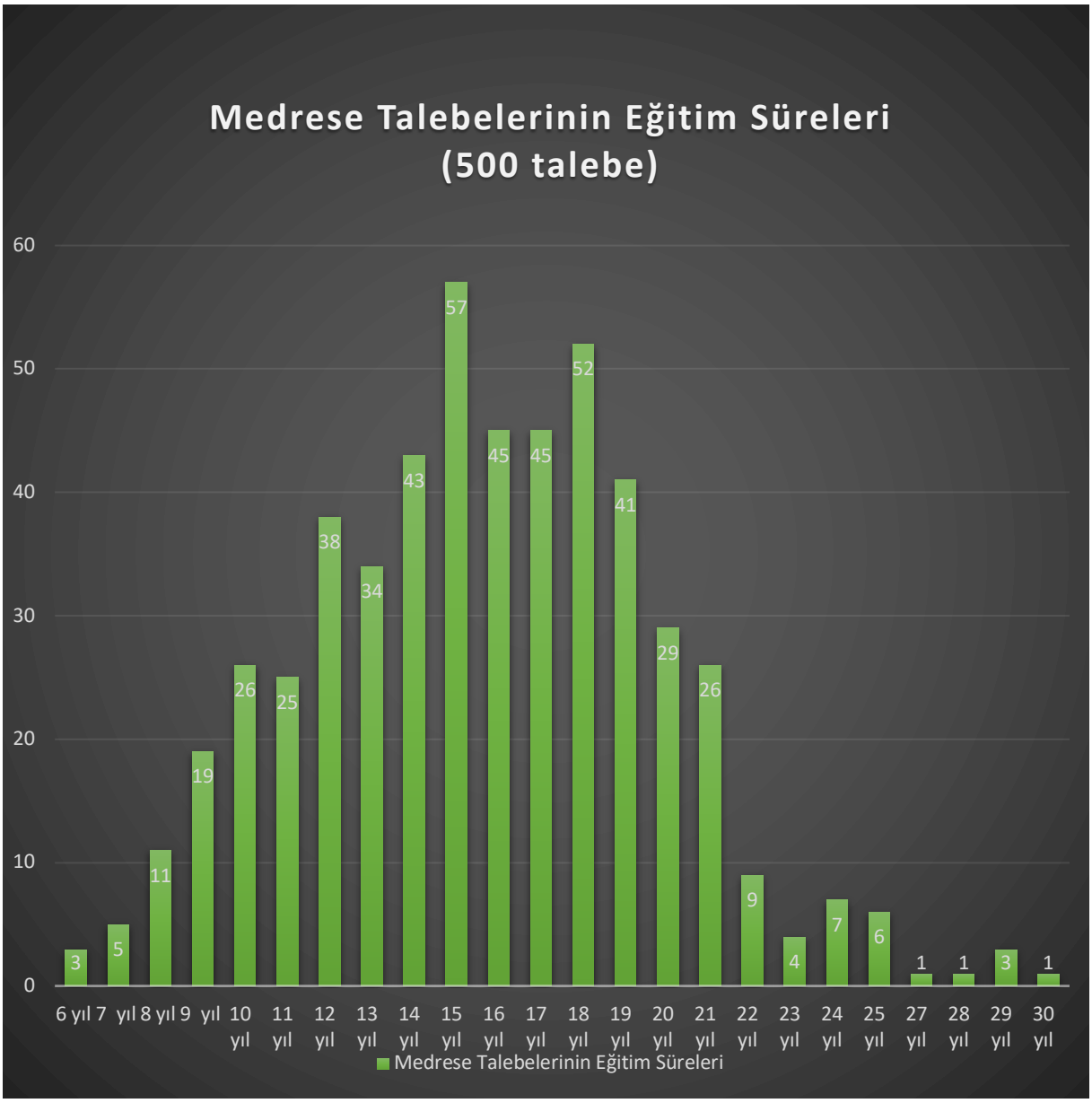
sebebi, dersleri ile alakadar olması ve yalnız kalıp çeşitli konularda düşünebilmesi ile ilgilidir. Yine bu yıllara dair kullanmış olduğu, "*... kendi odamda tenhâ kalıp tatlı tatlı mutâlâ'a ya te'lîfât ile meşgul olurdum ve bazen tab'ımın zamân-ı cûd u sehavetine tesâdüf ederek şiir yapardım ya münşiyâne bir şey kaleme alırdım*"[783] ifadeleri, açık bir şekilde dersleri ile meşgul olmaktan zevk duyan bir talebeyi yansıtmaktadır. Başkâtipzâde Ragıp Bey de Cevdet Paşa ile benzer ifadeler kullanarak tahsil günlerini ifade etmektedir. "*Ah, ne tatlı, ne mes'ut bir hayattı*" diyerek ifade ettiği medrese hayatının bir dakikasını, bin yıla bedel olduğunu belirtmektedir."[784] Her ne kadar Cevdet Paşa ve Başkâtipzâde Ragıp Bey talebelik yıllarını olumlu ve güzel geçen bir zaman dilimi olarak tanımlamış olsalar da 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında medrese tahsili uzun sayılabilecek bir zamanı ifade etmektedir. Bu konuda da araştırmamızın birinci bölümünde yapılan eleştiriler ifade edilmiş ve medrese tahsilinin uzun yıllar aldığı hususuna değinilmiştir. Ulema sicillerinde ise medrese talebeleri tedris hayatlarına dair bazı ayrıntılar vererek, bu konuda fikir edinmemizi sağlamışlardır. Misal olarak İsmail Hakkı Efendi, 19 yıl süren toplam eğitim hayatının 9 yılını memleketi Selanik'te gördükten sonra İstanbul'a gelmiş ve "*bilâ fasıla on sene müddetle…*"[785] İstanbul'da eğitim görerek tamamlamıştır. Abdülhamid Efendi ise 18 yıl süren eğitim hayatının 3 yılını Çorum'da geçirerek İstanbul'a gelmiş ve Köprülü Mehmed Paşa Medresesi'ne kaydolarak, kendi ifadesiyle; *"... on beş sene bilâ-infikak ulûm-i aliyeyi tahsil...*"[786] etmiş ve ardından icazet almayı başarabilmiştir. Abdülkadir Efendi ise 13 yıllık tedris hayatını, "*küll-i yevm devam-ı tahsil-i ulûm ve fünûn…*"[787] ifadesi ile açıklamaktadır. Hüseyin Mazhar Efendi de Kırşehir'de başlayıp 12 yılı İstanbul'da geçen tahsil hayatı için, *"...kemâl-i ciddiyetle derse devam ederek…*"[788] ifadelerini kullanmaktadır. Mehmed Tahir Efendi ise tahsil hayatını ciddi, zaman ve emek vererek geçirdiğini, "*...geceyi gündüze katarak tahsilde ciddi ihtimam edüb…*"[789], ifadeleri ile belirtmektedir. Mehmed Refi Efendi de benzer ifadeler kullanarak *"... geceli ve gündüzlü tahsili meşrut olan ulûm ve funûnu tahsil ederek…*"[790] icazet alabildiğinden bahsetmektedir. Ahmed Sami Efendi ise tahsil hayatı için *"...leyl ü nehar medresede cidd-i tam teallüm ettim.*"[791] demektedir. Ayrıca bu sürecin yoğun ders çalışma ve sabır gerektiren bir

[783] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 17.
[784] Başkâtipzâde Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, 35.
[785] MŞH.SAİD. 235.40.
[786] MŞH.SAİD. 131.26.
[787] MŞH.SAİD. 19.9.
[788] MŞH.SAİD. 29.10.
[789] MŞH.SAİD. 119.6.
[790] MŞH.SAİD. 35.8.
[791] MŞH.SAİD. 98.10.

süreç olduğuna değinen talebeler de bulunmaktadır. Misal olarak Mehmed Hikmet Efendi, tahsil hayatını "... *bezl-i mechud ve ihtimam ile*"[792] (olanca kuvveti ve özeni ile) sürdürdüğünden bahsetmektedir. İsa Efendi ise bu sürecin sabır gerektirdiğine değinerek, "... *ahz u icazetime kadar devam ve sebat eyledim…"*[793] demektedir.

Medrese eğitim hayatının uzun yıllar alan, ciddi çalışma, emek ve sabır gerektiren bir süreç olduğu bu ifadelerden anlaşılmaktadır. Bunun yanında medrese talebelerinin sadece derslere katılmak ve dersleri dinlemekle yetinmedikleri, kendilerini geliştirmek adına yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı üzere gece ve gündüz ders çalışmakla meşgul oldukları görülmektedir. Bu konuda Cevdet Paşa daha çok ayrıntı içeren bir örnek olarak verilebilir. Medrese tahsiline olan düşkünlüğü sebebiyle geceleri uyumayarak kitap okuduğundan bahseden Paşa, "*kitap üzerinde uyur ve uyanıp yine kitaba sarılır idim*"[794] demektedir. 1900-1905 yılları arasında İstanbul'da medrese eğitimi almış olan Tavaslı Mehmed Efendi de geceleri arkadaşları ile ders çalışarak vakitlerini geçirdiklerini ve "*gece gündüz ubudiyetle, sadâkatle evkâti geçirerek* [...] *mütalaa-i ders etmek*"[795]te olduğundan bahsetmektedir.
Tüm bu örnekler medrese talebelerinin zamanlarının büyük bir kısmını derslere devam etmek, ders çalışmak ve dersleri ile ilgili kitaplar okumakla geçirdiklerini göstermektedir. Dersleri ile ilgilenmenin dışında aynı zamanda ekonomik anlamda geçimlerini de temin etme durumları bulunan medrese talebelerinin, üç ay boyunca derslerden uzak kalması, ders dönemlerinde ise bazı talebelerin çalışmak zorunda olması, tahsil sürelerinin uzamasına sebebiyet vermiştir. Grafik 13'te de gösterildiği üzere bu sürenin yoğunluğu 12 yıl ile 20 yıl aralığındadır. Fakat ulema sicillerinde medreseye başlama ve icazet alma tarihleri referans alınarak oluşturulmuş olan bu grafik talebelerin genellikle 14 yıl ile 19 yıl arasında medrese eğitimi tamamlayıp icazet aldıklarını göstermektedir. En çok talebenin ise medrese eğitimini 15 yılda tamamlamış olduğu anlaşılmaktadır.

[792] MŞH.SAİD. 14.10.
[793] MŞH.SAİD. 31.8.
[794] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 12.
[795] Şahintürk, "Bir Medrese Talebesinin Cer Yolculuğu", 171.

Grafik 13. Medrese Talebelerinin Eğitim Süreleri

Yoğun olarak bu süre içerisinde bitirilen medrese eğitimini bazı talebelerin 30 yıla kadar uzattıkları yine Grafik 13'ten anlaşılmaktadır. Medrese eğitimini 30 yılda tamamlayan talebelerden biri Mehmed Hulusi Efendi'dir. 1845 yılında Eski Cuma'da doğan Mehmed Hulusi Efendi, memleketinde bulunan mahalle mektebinde 13-14 yaşlarına kadar ders görmüştür. Yine tercüme-i hâlinde belirtildiği üzere, memleketinde bulunan medresede eğitime başlamış ve burada 12 yıl boyunca *Halebi, Mülteka*, *Alaka*, *Vaz'iyye*, *Tarikat-i Muahmmediye* ve *Şifa-i Şerif* gibi kitapları okumuş ve Sarf, Nahiv, Mantık derslerini görmüştür. 1869 yılında İstanbul'a gelen Mehmed Hulusi Efendi, Yanyalı Mürteza Efendi'nin ders halkasına dahil olarak Molla Cami'den itibaren ders almaya başlamıştır. 12 yıl boyunca Mürteza Efendi'nin

derslerine devam etmiştir. Hocasının vefatı üzerine Kalkandelenli Recep Efendi'nin ders almaya başlayan Mehmed Hulusi Efendi, 1887 yılında Recep Efendi'den icazet almıştır. Böylelikle 12 yıl Eski Cuma'da 18 yıl da İstanbul'da eğitim aldıktan sonra, 42 yaşında medreseden mezun olmuştur. 1850 yılında Pazarcık'ta doğan Mehmed Efendi de medrese eğitimini, diğer örneklere göre uzun tutmuş kişilerdendir. 1865 yılında Pazarcık Kara Mustafa Paşa Medresesi'ne 15 yaşında girmesiyle başlayan eğitim hayatı 29 yıl sürmüştür. 44 yaşında icazet alarak medreseden mezun olan Mehmed Efendi, 5 yıl Pazarcık'ta, eğitim gördükten sonra İstanbul'a gitmiş ve 1872-1877 yılları arasında ders görmüştür. 1877 yılında memleketine dönen Mehmed Efendi medrese eğitiminin geri kalan kısmını burada tamamlamış ve 1894 yılında icazet almıştır.

Osman Efendi de 29 yıl süren medrese eğitim hayatına sahip talebeler arasındadır. Bu hayatı boyunca birçok hocadan ders alan Osman Efendi, 1855 yılında Rize'de başlamış olduğu eğitimine 1884 yılında İstanbul'da sonlandırmıştır. Osman Efendi, 29 yıl süren tahsil hayatını ayrıntılı bir şekilde tercüme-i hâlinde anlatmaktadır. Rize'de Altıkulaçzade Ali Efendi'den, Sarf, Avamil, İzhar, *Molla Cami* derslerini; Hasan Efendi'den yine *Molla Cami*, Usul-i Hadis, Dâvûd-i Karsî, Kaside-i Bürde; Mehmed Efendi'den *Mülteka*, *Tarikat-i Muhammediye*, Yasin Suresi Tefsiri, Bakara Suresi Tefsiri gibi dersleri almış ve belirtilen kitapları okumuştur. 1867 yılında İstanbul'a gelen Osman Efendi, burada Hafız Şakir Efendi'den yine *Molla Cami*, *Fenari*, *Tasavvurat*, *Tasdikat*, Şerh-i Akaid, *Kadımir*, *Celal*, Muhtasar Meani, Usul-i Kıraat, *Makamat-i Hariri*, Aruz, *Siyalkuti;* Kavalalı Hüseyin Efendi'den Mirat ve Laz Hasan Efendi'den Vaz'iyye ve Alaka dersleri almıştır.[796]

Osman Efendi'nin 29 yıl süren eğitim hayatında bu sürenin neden bu kadar uzun sürdüğüne dair bazı ayrıntılar söz konusudur. Tahsil hayatına dair tercüme-i hâlinde yer alan hoca değişiklikleri bu sürecin uzamasına etki etmiş olabilir. Zira Rize'de Altıkulaçzâde Ali Efendi'den almış olduğu dersleri zikrederken *Molla Cami*'yi de zikretmiş, sonra yine Rize'de Hasan Efendi'den aldığı dersler arasında *Molla Cami*'den tekrar bahsetmiştir. İstanbul'a giden Osman Efendi burada da yine *Molla Cami* dersi aldığını söylemektedir. Osman Efendi'nin tahsil hayatında üç farklı hocadan üç kere *Molla Cami* dersi aldığı görülmektedir. Her ne kadar *Molla Cami* derslerinin belirli aşamaları bulunduğu kabul edilse de Osman Efendi, tekrar tekrar *Molla Cami* dersleri görmüştür. Bu konuda Hüseyin Kamil Ertur benzer bir durumla

[796] MŞH.SAİD. 141-18.

karşılaştığını ifade ederek, Tire'de almış olduğu derslerin aynılarını belirli bir dönem İstanbul'da da almak durumunda kaldığını ifade etmektedir:

"... Fatih'te Ödemişli Ekmekçizâde Mustafa Efendi Mantıktan Molla Fenari'nin kitabını okutuyor. Manastırlı Hacı İsmail Efendi ve Arnavut İbrahim Efendi Tasavvurat okutuyorlar. Beyazıt'ta, Evkaf Müfettişi Atıf Bey de Tasavvurat okutuyor. Şehrî Ahmet Ramiz Efendi, Cumalı Mustafa Efendi gibi ünlü müderrisler var. Kimi Molla Cami, kimileri Sarf u Nahiv ve Akaid okutuyorlar. Oysa biz bunların çoğunu Tire'de iyi kötü okumuşuz. Okuduklarımızı yeniden okumak, her ne denli ünlü hocalardan ve daha geniş bir açıdan olsa da neye yarayacak? Bununla birlikte yapılacak bir şey yok. Bir karar vermeden, boş vakit de geçirmek istemediğimden, o yıl Beyazit çevresinde Makasçılar Çarşısı içindeki camide ders veren Atıf Bey'in derslerine gittim.."[797]

Bu ders tekrar etme durumlarının bir hayli yaygın olduğu söylenebilir. Zira birçok medrese talebesi, hoca değişikliği veya şehir değişikliğinden kaynaklanan hoca değişiklikleri sebebiyle daha önce görmüş oldukları dersleri tekrar görme durumunda kalmışlardır. Bu duruma dair birçok örnek ulema sicillerinde bulunmaktadır.[798] Öte yandan her ne kadar Meşihat Arşivi'nde bulunan ulema sicillerindeki verilerde çok belli olmasa da medrese talebelerinin birçoğu eğitim hayatları boyunca aynı zamanda geçimlerini sağlamak adına muhtelif işlerde çalışmak durumundaydılar. Bu durumun medrese talebelerinin eğitim hayatını ne denli etkilediği belirsizdir. Fakat Osman Efendi, tercüme-i hâlinde Rize'deki eğitimi devam ederken Sıbyan Mektebi'nde belirli bir müddet ders verdiğinden ve imamlık yaptığından bahsetmektedir.[799]

Bunun yanında bazı medrese talebelerinin icazet aldıktan sonra da belirli bir müddet eğitim almaya devam ettikleri görülmektedir. Bazı eksiklerini tamamlama olarak ifade edilebilecek bu süre yıllar alabilmektedir. Misal olarak Hafız Halil Efendi, 1878 yılında Edirne'de başlamış olduğu medrese eğitimini İstanbul'da 1896 yılında tamamlamış ve 18 yılda icazet almıştır. Fakat Hafız Halil Efendi icazet aldıktan sonra da eğitimine devam ettiğini ifade etmektedir. *"...ve altı sene dahi bila-fasıla devam ve bazı nevakıs-ı ulûm ve fünûnu tahsil ve ikmal ettikten sonra..."*[800] Ruus İmtihanına girmiş ve Fatih Camii'nde dersiamlığa başlamıştır. Böylece Hafız

[797] Ertur, *Tamu Yelleri,* 18.
[798] MŞH.SAİD. 57-16.
[799] MŞH.SAİD. 141-18.
[800] MŞH.SAİD. 226-22.

Halil Efendi'nin eğitim hayatı 25 yılı bulmuştur. Medrese talebelerinin eğitim hayatlarını uzatan etmenler arasında sayılabilecek diğer bir husus ise talebelerin birden fazla alan veya hocadan almış oldukları icazetlerdir. Misal olarak 20 yıl süren eğitim hayatında birçok hocadan ders almış olan Hüseyin Hilmi Efendi, İstanbul'da Amasyalı Hoca Halil Efendi'den icazet almış olmasına rağmen eğitimine devam etmiş ve Hoca Mustafa Efendi'den Fıkıh, Meani, Beyan ve Bed'i, Gürcü Numan Efendi'den Usul ve Arnavut Hoca Ali Efendi'den *Dürer* dersleri görmüştür. İkinci icazetnamesini ise Nevşehirli Hoca Hazım Efendi'den almıştır.[801] Bir diğer örnek ise İbrahim Sadık Efendi'dir. İbrahim Sadık Efendi Balıkesir'de başlamış olduğu medrese eğitimine, burada icazet aldıktan sonra İstanbul'da devam etmiştir. 1872 yılında Balıkesir'de medreseye başlamış ve Yenikaryeli Süleyman Efendi'den 1882 yılında icazet almıştır. On yıl içinde icazet almış olmasına rağmen İstanbul'a gelmiş ve Fatih Camii dersiamlarından Hacı Hafız Şakir Efendi'den yedi yıl daha ders görmüş ve ardından adı geçen hocadan da icazet almıştır. Toplamda 17 yıl süren eğitim hayatında iki icazet sığdırmıştır.[802] İkinci icazetlerin neden alınması gerektiği çok açık değildir. Yukarıdaki diğer örneklerden de anlaşıldığı üzere medrese talebeleri eksiklerini gidermek üzere icazet aldıktan sonra da eğitimlerine devam etmektedir. İcazet sonrası eğitim bazı talebelerde ikinci bir icazet almaksızın sürmekte kimi talebelerde ise ikinci, üçüncü icazetlere zemin hazırlamaktadır. Ali Kemal Efendi böyle bir örnektir. 1857 yılında Uluborlu'da doğmuş ve memleketinde belirli bir müddet okuduktan sonra İstanbul'a giderek eğitimini sürdürmüştür. 1880 yılında Hafız İsmail Efendi'den Kıraat-ı Aşere ve Takrib icazetnamesi, 1884 yılında Filibeli Ahmed Hulusi Efendi'den *Râmûzü'l-Ehâdîs* icazetnamesi, 1887 yılında Urfalı Mehmed Efendi'den ulûm-i âlîye ve ulûm âliyye icazetnamesi ve 1892 yılında yine Filibeli Ahmed Hulusi Efendi'den Feraiz icazetnamesi almıştır.[803] Tercüme-i hâlinde medreseye hangi yıl başladığını belirtmediğinden, medrese eğitiminin tam olarak ne kadar sürdüğünü bilemiyorsak da Ali Kemal Efendi'nin eğitimi 35 yaşına kadar devam etmiştir. Bu süre zarfı içerisinde 1887 yılında Urfalı Mehmed Efendi'den almış olduğu icazeti esas alması gereken icazet kabul edersek, bu derslere katılım sağlarken bir taraftan hem Kıraat derslerini, hem de Hadis derslerini takip ettiği anlaşılmaktadır. Bu durum da mevcut dersleri bitirme sürecinin uzamasına etki etmiş olacağını akla getirmektedir. Ayrıca Urfalı Mehmed Efendi'den icazet aldıktan sonra da eğitimini beş yıl daha sürdürmüş ve feraiz icazetnamesi almıştır. Bu durum araştırmamız boyunca vermiş olduğumuz diğer medrese talebesi örneklerinde olduğu gibi oldukça yaygın bir durumdur.

[801] MŞH.SAİD. 57-16.
[802] MŞH.SAİD. 146-11.
[803] MŞH.SAİD. 17-1.

Birçok medrese talebesi mevcut medrese/cami derslerinde aldıkları icazetlerin yanında Feraiz, Hadis, Kıraat gibi alanlarda kendilerini daha çok geliştirmek adına eğitimlerini sürdürmektedir. Medrese talebeleri arasında oldukça yaygın olan bu durum da büyük oranda onların eğitim sürelerinin uzamasını da beraberinde getirmektedir.

Bu hususla bağlantılı olarak ifade edilmelidir ki medrese talebelerinin eğitim sürelerinin uzun olduğuna yönelik hem döneminde hem de tarih yazımında bulunan yaygın kanaat, medrese eğitim sisteminin modern okullar gibi düşünülmesi/onlara benzetilmeye çalışılmasından kaynaklanmaktadır. Zira burada asıl üzerinde durulması gereken mesele, medrese sisteminin doğrudan talebenin merkezde/etkin olduğu bir sistem olduğudur. Medrese eğitim süresinin ne kadar olacağını belirli oranda hoca ve kitap/konu belirlediği kabul edilse de buradaki asıl özne ne hocadır ne de kitap, tüm bunları belirleyen talebe ve onun ilgili alanıdır. Bu sebeple sabit/belirli bir medrese eğitim süresi ifade etmek ve bunu belirlemeye çalışmak mümkün değildir. Fakat birçok örneği bir araya getirerek bazı yoğunlaşmalardan bahsedilebilir. Zira medrese eğitim sistemi modern mekteplerin aksine bireysel yönelimlerin daha rahat belirginleştiği, nispeten talebelerin daha aktif olabildikleri bir eğitim sistemdir.

Talebelerin eğitim süresinin uzun olduğuna yönelik var olan eleştiriler II. Meşrutiyet'in ilanından sonra hayata geçirilen medrese ıslahatlarının ana konularından birisidir. 19. yüzyılın sonlarında bu mesele, medreselerin ıslah edilmesi ile ilgili risale ve yazılarda sıkça vurgulanmıştır. 1910 yılında ilan edilen Medâris-i İlmiye Nizamnamesi ile de medrese eğitim süresi 12 yıl olarak belirlenmiştir.[804] Yapılan öneri ve eleştirilerin bir neticesi olarak ortaya çıkan bu 12 yıllık eğitim süresi, Grafik13'te gösterilen düzenleme öncesi ortalama eğitim sürelerinin çok uzağında değildir. Bu durum da düzenleme öncesinde medrese talebelerinin 12 yıla yakın sürelerde eğitimlerini tamamlayabildiklerini göstermektedir. Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nin belirlemiş olduğu 12 yıllık eğitim süresi zaten daha önce de medrese talebelerinin yoğunlukla medrese eğitimlerini tamamladıkları yıllara yakın bir süreyi ifade etmiş olsa da, nizamnamenin belki de en büyük katkısı, kesin bir süre belirtiyor oluşudur.

1914 yılında ise Islah-ı Medâris Nizamnâmesi ilan edilerek İstanbul'da bulunan medreseler Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi adı altında birleştirilmiş ve eğitim süresi dört yıl Tâlî Kısm-i Evvel, dört yıl Tâlî Kısm-ı Sânî, dört yıl Kısm-ı Âlî olmak üzere toplamda 12 yıl olarak

[804] Çeliktaş, *Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX.-XX. Yüzyıl)*, 243.

belirlenmiştir. Fakat bu nizamnâmede bir de 12 yıllık eğitimi tamamlayan talebeler için açılması ön görülen Medresetü'l-Müteassisin'den bahsedilmektedir. Bir ihtisas medresesi olarak düşünülen bu medrese ise Tefsir ve Hadis Şubesi, Fıkıh Şubesi, Kelam-Tasavvuf ve Felsefe Şubesi olarak şubelere ayrılmakta ve 2 yıllık eğitim sunmaktadır.[805] Dolayısıyla Medresetü'l-Müteassisin de medrese eğitimine dahil edilirse 1914 yılında medrese eğitim süresinin 12 yıldan 14 yıla çıkarıldığı ifade edilebilir. 1917 yılında Musa Kazım Efendi'nin Şeyhülislamlığı döneminde ilan edilen Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun'da ise medrese düzeninde ve isimlendirilmesinde bazı değişikliğe gidilmiştir. Bu kanuna göre Tâlî Kısm-i Evvel'in ismi İbtida-i Hariç, Tâlî Kısm-ı Sânî'nin ismi İbtida-i Dahil, Kısm-ı Âlî'nin ismi Sahn olarak değiştirilmiş ve eğitim süreleri üçer yılla sınırlandırılmıştır. Medresetü'l-Müteassisin'in ismi ise Sülleymaniye olarak değiştirilmiş ve eğitim süresi üç yıla çıkartılmıştır.[806] Dolayısıyla yapılan bu değişikliklerle eğitim süresi ihtisas şubesi de dahil olarak 11 yıla indirilmiştir.

3.11. İcazet/Mezuniyet

Medrese talebelerinin eğitim süreçlerinin ardından hayata atılma ve bir meslek sahibi olma süreçleri ise icazet alma ve dersiam/müderris olacak olanlar için Ruus İmtihanına girme ve bu sınavdan başarılı olma aşamalarıyla devam etmektedir. Bu aşamanın ilki ise şüphesiz bir medrese talebesinin eğitim hayatının en önemli eşiği olan hocasından almış olduğu icazetnamedir. İcazet meselesi, medrese talebelerinin eğitim hayatları için son eşik olarak ifade edilebilir. Gerek ulema sicillerinde ve gerek diğer dönem kaynaklarında bir medrese talebesinin bu seviyeye gelmesi ve icazet almaya hak kazanması süreci için "*tekmil-i nüsah*"[807] veya "*ikmal-i nüsah*"[808] ifadeleri kullanılmaktadır. Bu iki tabir de medresede okuması gereken tüm kitapları okudukları ve alması gereken tüm dersleri alarak başarılı oldukları anlamında kullanılmaktadır. Uzun yıllar süren eğitim hayatlarının ardından tüm dersleri başarı ile tamamlayan talebeler ise ders aldıkları hocalarından icazet alarak bu eğitimlerini bir anlamda belgelemektedirler.

---

[805] Hasan Yıldız, *Darü'l-Hilâfieti'l-Aliyye Medresesi'nde Eğitim Öğretim*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017. 101.

[806] Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 152, 153.; Yıldız, *Darü'l-Hilâfieti'l-Aliyye Medresesi'nde Eğitim Öğretim*, 145.

[807] MŞH.SAİD. 28-7.

[808] MŞH.SAİD. 104-9.; MŞH.SAİD. 202-16.; MŞH.SAİD. 244-21.; MŞH.SAİD. 53-30.; MŞH.SAİD. 18-7.; MŞH.SAİD. 32-17.; MŞH.SAİD. 36-6.; MŞH.SAİD. 161-26.

İslam tarihinin köklü gelenekleri arasında yer alan icazet[809], medrese talebelerinin artık öğrenim sürecinin tamamlandığını gösteren en açık belgedir. Medrese talebeleri almış oldukları bu icazetle kadılık, naiplik yapabilmekte; müderrislik/dersiamlık ile müftü ve imamlık gibi vazifeleri yerine getirebilmektedir. Bu sebeple talebelerin almış oldukları icazetlerin ne derece önemli olduğu kolaylıkla anlaşılabilir. İcazet meselesi araştırmamızda iki açıdan değerlendirilecektir. Bunlardan ilki icazet alma/verme işleminin fiziki karşılığı olarak icazetnameler ve onların çeşit ve içerikleridir. İkincisi ise tespit edilebilen örneklerle 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başında düzenlenen icazetname törenlerinin mahiyetidir.

Ulema sicilleri incelendiğinde iki farklı icazetin var olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki genellikle tek bir hocadan alınan genel/umumi icazetnamelerdir. İkincisi ise özel icazetname olarak da ifade edilebilecek olan Feraiz, Hadis ve Kıraat gibi derslerden alınan icazetnamelerdir.[810] Umumî icazetler genellikle *ulûm-i âlîye ve ulûm-i âliyye* olarak ifade edilen derslerden başarılı olunması sonrasında alınan icazetlerdir. Misal olarak Hasan Fehmi Efendi, 1878 yılında İstanbul'a giderek Fatih Camii dersiamlarından Hacı Mehmed Efendi'nin halka-i tedrisinde 22 yıl bulunduktan sonra icazet almış ve almış olduğu icazeti, "*Hacı Mehmed Efendi'nin halka-i tedrisine bil-devam ulûm-i âlîye ve âliyyeyi tahsil ile ikmal-i nüsah ederek…*"[811] ifadeleri ile belirtmektedir. Abdülhamid Efendi ise Çorum'da başlamış olduğu medrese eğitimine 1883 yılında gitmiş olduğu İstanbul'da devam etmiş ve burada 15 yıl boyunca ders görerek, "*Ulûm-i âlîyeyi tahsil ile..*"[812] icazet almıştır. Hüseyin Efendi ise 1887 yılında İstanbul'a gelerek *ulûm-i âlîye ve âliyye* tahsiline başladığını ifade etmiş ve 1903 yılında icazet alana kadar, Sarf, Nahiv, Mantık, Meani, Bed'i, Beyan, Fıkıh, Feraiz, Usul-i Fıkıh, Usul-i Hadis, İlm-i Kelam ilimlerini tahsil etmesi sonrasında icazet almayı başarabilmiştir. Meşihat Arşivi'nde bulunan dosyasında almış olduğu bu icazetnamenin bir sureti yer almakta olan Hüseyin Efendi, hem icazetnamesinde hem de tercüme-i halinde belirtildiği gibi bu icazetnameyi Fatih Camii dersiamlarından Mustafa Sabri Efendi'den almıştır.[813] Bunun yanında Hasan Efendi tüm bu saymış olduğu dersler için tek bir icazet almıştır. Dolayısıyla *ulûm-i âlîye ve âliyye* ifadesinden tüm bu derslerin kastedildiği anlaşılmakla beraber, Hadis, Feraiz, Kıraat gibi özel bir alan dışında alınan genel icazetlere örnek olduğu ifade edilmelidir.

[809] Mesut Idrız, "İslam Eğitim Yaşamında İcazet Geleneği", (çev.) İbrahim Kapaklıkaya, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 1, S. 3, 2003, 183. 169-188.
[810] Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, (Ankara: Atayy Yayınları, 2018), 136.
[811] MŞH.SAİD. 35.6.
[812] MŞH.SAİD. 131. 26.
[813] MŞH.SAİD. 254-60. Hüseyin Efendi'nin icazetnamesinin son kısmımın sureti için bkz. Ek-9.

Bu konuda diğer bir örnek ise Mehmed Emin Efendi'dir. Tercüme-i hâlinde eğitim hayatı boyunca almış olduğu dersleri ve okumuş olduğu kitapları belirten Mehmed Emin Efendi, tüm bu dersleri aldıktan ve kitapları okuduktan sonra bir kıt'a icazetname almaya hak kazandığını ifade etmektedir. Mehmed Emin Efendi, almış olduğu dersler ve okumuş olduğu kitapları şu şekilde belirtmektedir: "*Süleymaniye Medreselerinden İbrahim Paşa Medresesi'nde Arabi, Farsi, Sarf, Nahiv, Mantık, Meani, Şerh-i Akaid, Celal, Kazımir, Ulum-ı Fıkıh'tan Halebi, Mülteka, Şeriatü'l-İslam(?), Şifa-i Şerif, Şemail-i Şerif, Ulum-i Feraiz, Tefsir-i Kazı (?) Kuduri, Dürer, Şerh-i Menar derslerini tedris ve talim ederek bir kıt'a icazetnâme aldım.*"[814] Genel icazet alarak medrese eğitimini sonlandıranlara diğer bir örnek ise Mustafa Asım Efendi'dir. 1862 yılında Pazar'da doğan Mustafa Asım Efendi, 17 yıl süren medrese eğitim hayatında biri Amasya'da diğeri İstanbul'da olmak üzere iki farklı medresede ve üç farklı hocadan ders almasına rağmen, görmüş olduğu tüm dersler için bir tane icazet almıştır. Tercüme-i hâlinde aşağıda alıntılanan ifadeleri meselenin anlaşılması açısından oldukça önemlidir.

"... ba'de bin ikiyiz doksan dört senesinde diyar-ı gurbeti bil-ihtiyar Amasya'ya azimet edüb Kaşifiye Medresesi'nde kayd ve duhul iderek ulûm-i âliyyeden Sarf ve Nahiv ve Mantık ulûm-i âlîyeden Fıkıh ve bazı cüzziyatı tahsil edüb ba'de bin üçyüz iki senesi Muharremü'l-haremi gurresinde memba'-ı fâzıl olan Derâliyeye azimet edüb cennet mekan el-gazi Fatih Sultan Mehmed Han tâbeserâhu hazretlerinin Tetimme-i Râbi' Medresesi'nde kayd ve duhul iderek meşhur ve maruf esâtız-ı kiramdan Atıf Bey ile Rehâvî nâm-ı diğeri Urfalı Mehmed Efendiler rahimehullah hazaratının halka-i tedrislerinde ulûm-i âliyyeden Mantık ve Adab ve Vaz' ve Meani ve Beyan ve Bedi' ve Hikmet, ulûm-i âlîyeden Fıkıh ve Usul-i Fıkıh ve Kelam ve Hadis ve Usul-i Hadis ve Ahlak ve Tefsir ve Farsi gibi bazı cüzziyat ve fünûni dâhi tahsil ve ikmal-i nüsah idüb müşarünileyh Mehmed Efendi'den 1311 senesinde icazetnâme aldım."[815]

Mustafa Asım Efendi'nin tercüme-i halinden alıntılamış olduğumuz bu pasaj, genel icazetlerin mahiyetinin anlaşılması açısından yerinde bir örnektir. Birçok hocadan ve birden fazla medresede eğitim görmüş olmasına rağmen tek bir icazetle eğitim hayatını neticelendiren Mustafa Asım Efendi, ulûm-i âliyye ve ulûm-i âlîye ifadeleri ile kastedilen ilimlere de temas etmektedir. Mustafa Asım Efendi'nin tercüme-i hâlinde dikkat çeken diğer bir husus ise İstanbul'da biri Urfalı Mehmed Efendi diğeri Atıf Bey olmak üzere iki farklı hocanın dersini

[814] MŞH.SAİD. 127-13.
[815] MŞH.SAİD. 105.9.

takip etmiş olmasına rağmen Atıf Bey'den değil Urfalı Mehmed Efendi'den icazet almış olmasıdır. Bu durum diğer birçok örnekte karşımıza çıkmış olduğu gibi Medrese eğitim sisteminde yer alan bir gelenekle yakından alakalıdır. Zira icazet, bir gelenek olarak sabah derslerinden alınmaktadır. Başka bir ifade ile bir medrese talebesinin sabah derslerini takip ettiği hocası, ikindi derslerinde başka hocalardan ders almış olsa dahi, onun eğitim hayatının sonunda icazet alacağı hocasıdır. Bu duruma dair birçok örnek bulunmaktadır. Misal olarak Cevdet Paşa, sabah derslerinde Şakir Efendi'nin derslerini takip etmiş olmasına rağmen Vidinli Hoca'nın ikindi ve tatil derslerinden ayrıtı ile bahsetmekte ve hocası için, "*bu zâtın gerek ikindi dersinden ve gerek eyyâm-ı tatildeki derslerinden pek çok fâide-mend oldum.*" ifadelerini kullanmaktadır. Buna rağmen "*icâzet ber-mutad sabah dersine âid olmak hasebiyle icâzetim Şâkir Efendi'dedir*."[816] diyerek bu geleneğe dikkat çekmektedir. Fakat bazı talebelerin hem sabah derslerini aldıkları hem de ikindi derslerini aldıkları hocaları aynı kişidir. Misal olarak Mehmed Halis Efendi, Fatih Tabhane Medresesi'nde ikamet ederek Fatih Camii dersiamlarından Tikveşli Hacı Hafız Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin hem sabah derslerini hem de ikindi derslerini takip etmiş ve hocasından icazet almıştır.[817] Aynı durum Mehmed Hayreddin Efendi için de geçerlidir. O da İstanbul'da Hacı Necip Efendi'nin hem sabah hem de akşam derslerini takip ederek hocasından icazet almıştır.[818]

Sabah dersleri için alınan bu genel icazetnâmelerin yanında ikinci bir icazet türü olarak özel icazetler söz konusudur. Bu icazetler genellikle talebelerin kişisel istekleri ve uzmanlaşmayı düşündükleri konu ve kitaplara yönelik icazetler olduğu söylenebilir. Feraiz, Hadis ve Kıraat ilmine dair özel icazetlerinin yanında yine bu ilimlerle alakalı olarak bazı kitaplara dair özel icazetnâmelerin varlığından bahsedilebilir. Misal olarak Ali Kemal Efendi, almış olduğu cami dersleri ve Feraiz icazetnâmelerinin yanında Gümüşhaneli Ahmed Ziyaeddin Efendi'nin (öl. 1893) derlemiş olduğu *Râmûzü'l-Ehâdîs*[819] adlı 7103 hadisi muhteva eden kitabından da ayrıca icazet almıştır.[820] Ali Kemal Efendi ile benzer bir şekilde Mehmed Faik Efendi de elinde özel icazetnâme bulunan kişilerdendir. Onun hem 1902 yılında almış olduğu *Râmûzü'l-Ehâdîs* icazetnâmesi hem de yine aynı yıl almış olduğu *Garîbü'l-Hadis*[821] icazetnâmesi

[816] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 11.
[817] MŞH.SAİD. 17.19.
[818] MŞH.SAİD. 32.10.
[819] İbrahim Hatiboğlu, "Râmûzü'l-Ehâdîs", *DİA*, C. 34, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 454-455.
[820] MŞH.SAİD. 17-1.
[821] M. Yaşar Kandemir, "Garîbü'l-Hadîs", *DİA*, C. 13, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 376-378.

bulunmaktadır.[822] Hasan Sabri Efendi ise Artvin'de başlayan eğitim hayatında İstanbul'da devam etmiş ve Tabhane Medresesi'nde ikamet ederek Merzifonlu Hafız Mustafa Efendi'den icazet almıştır. Almış olduğu bu genel icazetin yanında Fatih Camii dersiamlarından Mehmed Hilmi Efendi'nin *Kasîdetü'l-Bürde*[823] derslerini takip etmiş ve bu eserden ayrıca özel icazetnâme almıştır.[824]

Medrese talebelerinin eğitim hayatlarının dönüm noktalarından biri olarak aldıkları icazetnâmelerin içeriği ise birçok açıdan önemlidir. Meşihat Arşivi'nde yer alan birçok ulema dosyası içerisinde büyük oranda suret şeklide yer alan bu icazetnâmelerin tamamı Arapçadır. Bu icazertnâmeler genellikle besmele, hamdele ve selavatla başlanmakta ve ardından ilim öğrenmenin ve öğretmenin önemine değinilerek devam etmektedir. Bu ifadelerden sonra talebenin ismi belirtilerek kazanmış olduğu ilmi ehliyetten bahsedilmektedir. Daha sonra icazeti veren hocanın ismi geçirilerek okuttuğu kitaplar, öğrettiği ilimler sıralanarak hocanın bu ilimleri kimlerden aldığı silsile şeklinde zikredilmektedir. Bu bölümde icazeti veren hoca talebesine vermiş olduğu icazeti nasıl kullanacağına dair bazı önerilerde bulunmakta ve talebesinden kendisine dua etmesini istemektedir. Bu ifadelerden sonra hocanın mührü veya imzası yer alarak icazetnâme sona ermektedir.[825]

Bu icazetnâmelerde yer alan bazı ayrıntılar dikkate değerdir. Bir anlamda talebenin, icazet veren hocasının ait olduğu silsilesine eklendiğinin bir vesikası olan bu icazetnâmeler, talebenin artık talebelikten çıkıp hocalığa attığı ilk adımın belgeleridir. Bu sebeple talebenin dahil olduğu silsile icazetnâmelerin ana unsurlarındandır. İcazetnâmelerde silsileler Hz. Muhammed'e (S.A.V), bazen de Allah'a (C.C.) kadar götürülmektedir. Misal olarak Şerafeddin Efendi'nin iczatnâmesinde silsile Hz. Muhammed'e (S.A.V.) kadar götürülmüştür. Şerafeddin Efendi'nin icazet almış olduğu hocası Mehmed Nuri Efendi ise bu silsilenin son ismidir ve talebesi olan Şerafeddin Efendi'nin ismi onun isminin altına yazılmıştır.[826] Bunun yanında her ne kadar benzer ve bazı kalıp ifadeler içeriyorsa da icazetnâmelerde yer alan hocasının icazet verdiği

[822] MŞH.SAİD. 161-13. İcazetnâmelerin sureti için Bkz. Ek-10.
[823] Bkz. Kenan Demirayak, "Kasîdetü'l-Bürde", *DİA,* C. 24. (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 566-568.; Mahmud Kaya, "Kasîdetü'l-Bürde", *DİA,* C. 24. (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 568-569.
[824] MŞH.SAİD. 229-118. Hafız Mustafa Efendi'den almış olduğu genel icazetname için bkz. Ek-11. Mehmed Hilmi Efendi'den almış olduğu *Kasîdetü'l-Bürde* icazetnâmesi için bkz. Ek-12.
[825] Cemil Akpınar, "İcâzet", *DİA*, C. 21, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 398.
[826] Talip Ayar, "Bir Osmanlı Müderrisinin İcâzetnâmesi ve Tarihi Kaynak Değeri Üzerine Bazı Mülahazalar", *Turkish Studies*, C. 9, S. 1, 20114, 54.

talebesine yönelik sözleri, öğüt ve tavsiyeleri de dikkate değer ifadeleri içerisinde barındırmaktadır. Hoca-talebe ilişkisi ve talebenin eğitim hayatına dair bazı ayrıntılar bakımından değerli olan bu ifadelere örnek olarak Ahmed Ziya Efendi'nin 1901 yılında Hasan Kutsi Efendi'den almış olduğu icazet verilebilir. Bu icazetnâmede Hasan Kutsi Efendi, talebesinden şu şekilde bahsetmektedir:

"*O bu meclisin en mütevazı devam edenlerindendi. Benden ilimden bir miktar, fenden de bir pay aldı. En olgun seviyede kabiliyetli ve en üst düzeyde mükemmeldi. Hakikatleri kazandı, inceliklere ulaştı. Onu üst derecede olgun buldum. Allah ona daha fazlasını versin. Sonra halef ve selefin yolu üzere kitapların rivayetleri ve eserlerin dirayetlerinden faydalanması, öğrencilerin ders alması, ilme rağbet edenlerin müzakerelerde bulunması, ilmi isteyenlerin kazançlı olması, ilimden daha fazla faydalanması amacıyla benden icazet istedi. Hâlbuki ben icazet vermeye layık değilim. O ise beni icazet vermeye ehil zannetti, ben de onun bu zannını hoş görerek benden rivayeti uygun olan akli ve nakli, ilmi ve ameli ilimlerden Tefsir, Hadis, usul, Furûun (Fıkıh) tamamı için rivayette bulunmasına icazet verdim.*"[827]

Hocaların icazetnâmelerde talebelerinden bahsettikleri kısımları vermiş oldukları ayrıntılar bakımından da dikkat çekicidir. Bazen icazet alan talebenin hangi medresede eğitim gördüğü ve eğitim hayatını hangi şartlarda sürdürdüğüne dair bazı detayların verilmesi söz konusudur. Misal olarak 1860 yılında Sivas/Aziziye'de doğan ve belirli bir müddet Maraş'ta eğitim gördükten sonra Mısır'a gitmiş olan Abdülhamid Rüştü Efendi'nin, Camiü'l-Ezher'de almış olduğu Hadis icazetnamesi böyle bir icazetnamedir:

"*…İşte Mısırımıza gelip de Ezherimizde verilen ders halkalarının meyvelerini dermek üzere ikamet eden, muhtasar veya uzun süre okutulan kitapların tahsilinde hazır bulunan, muradına eren ve ilmini tamamlayanlardan biri de bu asrın övündüklerinden birisi olan âlim, fazıl, zeki evladımız ve göz nurumuz, ilim deryasından kana kana içen değerli âlim, muhterem beyefendi, Aziziye'nin Çerkes (asıllı) Şahibey köyünden Şeyh Abdülahmid Rüşdi'dir. Tahsili sırasında bütün meşakkatlere göğüs gerip eşsiz bir ciddiyetle kendisine erdem kapısı açan uzun bir yolculuğun ardından vatan özlemi ile kardeş ve ailesinin talebine evet diye cevap verince de ve de muhakkik bilginlerin gözünü dolduran ilim seviyesinin gözlemlendiği bir dönemde bizden*

[827] İsmail Bilgli, "Son Dönem İslam Hukukçularından Şeyhzade Ahmed Ziya Efendi'nin Hasan Kudsî Efendiden Aldığı İlmî İcazet", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, 2012, 53.

Ezher ilimleri ve sünnet-i seniyyenin rivayetine ehil odluğuna dair icazet istedi. Biz de onun isteğinin tamamını olumlu karşıladık ve kendisine Rivayet, Dirayet hususunda ders ve fetva vermeye yetkili olduğuna dair icazet takdim eyledik."[828] Abdülhamid Rüştü Efendi'ye verilen bu icazetnamede Camiü'l-Ezher Medresesi'nin dikkat çekici bir şekilde vurgulandığı görülmektedir. Bunun yanında icazetnâmede yer alan diğer bir ayrıntı ise Abdülhamid Efendi'nin uzun yıllardır Mısır'da olması sebebiyle ailesi tarafından geri dönmesinin istendiğidir.

İcazetnâmelerde, icazet verilen talebelere dair ifadeler genel olarak yukarıda alıntılamış olduğumuz iki icazetnamede olduğu gibi birbirine benzerdir. İcazet veren hoca, talebesinin ne kadar iyi ve çalışkan olduğunu, dersleri ile meşgul olarak eğitim hayatın bitirdiğine değinerek kendisinden icazet almayı istediğini belirtmektedir. Hatta bazı icazetnâmelerde bir icazetnâme metninin birçok talebe için kullanıldığı, metnin tamamıyla aynı olduğu ve sadece talebenin isminin geçtiği yerin farklı olduğuna dair örnekler bulunmaktadır.[829] Bu bağlamda icazetnâmelerde talebelere dair geçen ifadelerin örneklerini arttırmak mümkün olmakla beraber birçok icazetname belirli bazı farklar içermesinin yanında talebelere dair benzer içerik sunmaktadır.[830]

3.11.1. İcazet Merasimleri ve Mahiyeti

Medrese talebelerinin eğitim hayatının son eşiğini temsil eden icazet elde etme aşaması, icazet merasimlerinden ayrı düşünülemez. Birçok talebenin hayalini kurmuş olduğu bu merasimlerin yeri, içeriği ve talebeler için taşıdığı anlamın izah edilmesi oldukça önemlidir. Öncelikle icazet merasimlerinin nerede ve ne zaman düzenlendiği üzerinde durulabilir. Bu hususla ilgili olarak

[828] Durmuş Aslan, "Abdülhamid Rüştü (Görücü) Efendi (1860-1923) ve İcazetnameleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 17, S. 1, 2011, 422-423.
[829] Hamit Demir, "Arapgirli Hüseyin Avni Tarafından Yazılmış Bir İcazetname: Tahkik ve Değerlendirme", *Hitit İlahiyat Dergisi*, C. 20, S. 1, Haziran 2021, 411.
[830] Bkz. Rashadat Ahmadov, "Ahmed Cevdet Paşa ve İcâzetnâmesi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 6, 2016, 57-85.; Ahmet Turan Arslan, "Ahmed Ziyâeddîn Gümüşhanevî'nin Verdiği Bazı İcâzetnâmeler", *Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevî Sempozyum Bildirileri 11-12 Temmuz 1992*, Haz. Necdet Yılmaz, (İstanbul: Seha Neşriyat, 1992), 109-119.; Fikret Karaman, "Eğitimde Bilimsel Bir Belge: İcazetnâme ve İçeriği", *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 9, S. 1, Bahar 2018, 9-20.; Necmi Atik, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın İlmiye İcâzetnâmesi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 26, S. 2, 2021, 227-266.; Durmuş Arslan, "Kıraat İlminde İcâzetnâme Geleneği ve Bir İcâzetnâme Örneği", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 2, Aralık 2003, 291-317.; Nevzat Sağlam, "Tekfurdağlı Bir Âlim; Osman Nuri Efendi ve İcâzetnâmesi", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 1, 2018, 7-22.

kaynaklar genellikle İstanbul'daki selatin camilerinin tercih edilmiş olduğunu göstermektedir. Hem arşiv vesikaları hem de dönemin süreli yayınlarına yansıdığı kadarıyla incelemiş olduğumuz icazet merasimlerinin Ayasofya Camii[831], Fatih Camii[832], Bayezid Camii[833], Sultan Selim Camii[834], Şehzade Camii[835], Süleymaniye Camii[836] ve Beşiktaş'ta bulunan Sinan Paşa Camiinde[837] düzenlendiği anlaşılmaktadır. 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında düzenlenen icazet merasimlerinin ağırlıklı olarak bu camilerde tertiplendiği ifade edilebilir. Fakat örneklerine rastlamamış olmamız diğer camilerde bu merasimlerin yapılmadığı anlamına gelmemektedir. Nitekim İstanbul'da düzenlenen kırâat icazet törenlerinin ağırlıklı olarak Eyüp Camii, Fatih Camii ve Bayezid Camii'nde düzenlendiği ifade edilmektedir.[838] Bu camiler arasında ise Fatih Camii ve Bayezid Camii'nin yoğun olarak icazet merasimlerine ev sahipliği yaptığı yine belirtilen kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Her yıl düzenlenen icazet merasimlerinin ise belirli bir tarihinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda Konya Medreseleri özelinde, icazet merasimlerinin üç aylar içerisinde, Recep ayında yapıldığı ifade edilmektedir.[839] Bunun sebebi ise üç aylarda yapılan cer yolculuklarıdır. Talebeler cer yolculuklarına çıkmadan önce bu merasimlerin yapıldığı belirtilmektedir. Fakat incelemiş olduğumuz İstanbul'da yapılan icazet törenlerinin neredeyse tamamı üç aylardan önce, Cemaziyelahir ayında gerçekleşmiştir. Bu durumun birkaç istisnası bulunmakla birlikte bunlar da icazet merasimlerinin üç aylara kalmadan, Rebiülevvel[840] ve Cemaziyelevvel[841] aylarında gerçekleştirildiğine yöneliktir. Bu hususun İstanbul'a has olması düşük bir ihtimal olsa da akla gelebilir. Zira İstanbul'a yönelik tespit edebildiğimiz örnekler, yoğunlukla Cemaziyelahir ayında gerçekleşirken, üç aylar içerisinde gerçekleşen icazet törenine hiç rastlanmamıştır. Fakat taşradaki örneklerde bazı farklılıklar söz konusudur. Böyle bir örnek 4

[831] BOA, YPRK.ZB. 22-16.; BOA, Y.PRK.MŞ. 7-65.; BOA, Y.PRK.MŞ. 1-7.
[832] BOA, Y.PRK.ZB. 14-75.; BOA, Y.PRK.ZB. 30-26.; BOA, ML.EEM. 198-67.; BOA, ML. EEM. 420-2.; BOA, Y. PRK.MŞ. 4-74.; BOA, Y.PRK.MŞ. 7-65.; BOA, Y.PRK.MŞ. 1-7.
[833] BOA, A.AMD. 36-55.; BOA, MB. 61-28.;BOA, ML. EEM. 420-2.; BOA, Y.PRK.ZB. 30-53.; BOA, Y.PRK.ZB 12-79.; BOA, Y.PRK.MŞ. 7-65.; BOA, Y.PRK.MŞ. 1-7.
[834]Kara, *Aramakla Bulunmaz*, 100.
[835] BOA, Y.PRK.ZB 14-70.
[836]BOA, Y.PRK.MŞ. 7-65.; BOA, Y.PRK.MŞ. 1-7.; *Sabah*, 29 Eylül 1325, 2.
[837]BOA, Y. PRK. BŞK. 8-61.; *Sabah*, 27 Recep 1319, 2.
[838] Bkz. Fatih Çollak, "Kırâat Riyâset Makâmı ve İcâzet Cemiyetlerinde icrâ Olunan Usûl-i Kadîme", *Kur'an ve Kıraati Sempozyumları Kitabı Abdurrahman Gürses Anısına I. Kur'an ve Kıraati Sempozyumu: 12 Kasım 2000* M. Rüştü Aşıkkutlu Anısına II. Kur'an ve Kıraati Sempozyumu: 25 Mayıs 2003, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2006), 207.
[839] İsmail Kara, *Aramakla Bulunmaz*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2014), 104.
[840] BOA, Y.PRK.ZB. 14-75.
[841] BOA, ML.EEM. 198-67.

Şaban 1320/6 Kasım 1902 tarihli *Sabah* Gazetesi'nde haber olarak yer alan icazet merasimi ile ilgilidir. Belirtilen tarihte İzmir'de bulunan Faik Paşa Medresesi müderrisi Şeyhzade Ali Haydar Efendi'nin, Şadırvan Camii'nde talebelerine icazet verdiği ifade edilmektedir.[842] Bir diğer örnek de Kastamonu'dandır. Kastamonu'da bulunan Atabey Medresesi müderrisi Mehmed Rıza Efendi 1331 yılının Safer ayında talebelerine icazet vermiştir.[843] Manastır'da ise müderris Abdülhamid Efendi ve Hacı Şerif Efendi talebelerine 1324 yılının Zilhicce ayında icazet verdiklerinden bahsetmektedirler.[844] Tüm bu örnekler taşraya nazaran İstanbul'da icazet merasimleri için düzenli ve sabit bir tarihin söz konusu olduğunu göstermektedir. İcazet merasimlerinin günleri ise farklılık arz etmektedir. Birbiri ardında düzenlenen ve bir haftadan daha uzun süren icazet merasimlerinde Cuma gününün atlandığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple Cuma günleri icazet merasimlerinin yapılmadığı ifade edilebilir.

İcazet merasimlerinin içeriği hususunda ise çok örnek söz konusu değildir. Fakat tespit edilebilen bazı metinlerden, icazet merasimlerinin içeriği hakkında bazı çıkarımlar yapmak mümkün olabilmektedir. Abdülaziz Bey bu konuda oldukça ayrıntılı betimlemelerde bulunmaktadır. Abdülaziz Bey, icazet verecek dersiamın icazet alacak talebelerin isimlerini yazdığı bir belge ile Bâb-ı Meşihat'e başvurarak Ders Vekilini bilgilendirdiğini, Ders Vekilinin ise Şeyhülislam'dan icazet merasimi için müsaade aldığını belirtmektedir. Bu aşamadan sonra ise icazet merasiminin düzenleneceği gün ve yer belirlenerek çeşitli yerlere davetiyeler gönderilmektedir.[845] Davetiyelerin gönderilmesi hususu diğer metinlerde de zikredilmektedir. Abdülkadir Erdoğan, Konya medreselerinde düzenlenen icazet merasimleri için icazet haftasında bazı kişilerin ve özellikle bölgenin ileri gelenlerinin icazet merasimine davet edildiklerinden bahsetmektedir.[846] İshak Sungurluoğlu ise Harput'ta 1896 yılında gerçeklemiş bir icazet merasimi için birkaç gün evvel ilanlar yapıldığına değinerek, civar kaza, köy ve vilayetlerdeki alim ve ileri gelenlere müderrisler tarafından hususi davetiyeler gönderildiğini ifade etmektedir.[847] Rıza Tevfik'in 1922 yılında İstanbul Sultan Selim Camii'nde düzenlenen bir icazet merasimine katıldığını anlattığı satırlarda, icazet merasiminden birkaç gün evvel

[842] *Sabah,* 4 Şaban 1320, 2.
[843] "İcazet Duası", *Ceride-i Sufiyye*, 29 Kanunievvel 1327, 2.
[844] BOA, BEO, 2995-224593.
[845] Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri,* (haz. Kâzım Arısan, Duygu Arısan Günay), (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2023), 99.
[846] Kara, *Aramakla Bulunmaz*, 104.
[847] Kara, *Aramakla Bulunmaz*, 113.

haberdar olduğunu belirmiş olması, bu merasimin de daha önce duyurulduğunu göstermektedir.[848]

Abdülaziz Bey, icazet merasimlerine eski adetlere göre sadrazamlar ve şeyhülislamların mutlaka katıldığını ifade etmektedir. Fakat tespit ettiğimiz örnekler arasında sadrazam ve şeyhülislamın katılım sağladığına dair bir bilgi yoktur. Yine de davet edilme durumlarının söz konusu olduğu ve katılmış olma durumlarının muhtemel olduğu ifade edilebilir. Zira 20 Aralık 1857 tarihli bir belgede İstanbul'da dersiam olan Babakaleli Ahmed Efendi'nin düzenlenecek icazet merasimine Sultanı davet ettiği anlaşılmaktadır.[849] Her ne kadar Sultanın bu davete icabet edip etmediği belirtilmiyorsa da icazet merasimlerine üst düzey devlet yetkililerinin katılım sağladığı/sağlayabileceği bilgisine bu belgenin dayanak olduğu ifade edilebilir. Öte yandan dersiamların bazı icazet merasimlerinin ne zaman düzenleneceği hususunda da Sultana arzuhal gönderdikleri anlaşılmaktadır. Bu hususta 14 Mart 1852 tarihli bir belgede Bayezid Camii dersiamlarından Mehmed Hasib Efendi'nin, Bayezid Camii'nde düzenleyecek olduğu icazet merasiminin ne zaman uygun olduğunu Sultandan sorduğu görülmektedir. Mehmed Hasib Efendi'nin arzuhaline yanıt olarak ise 18 Mart 1852 tarihinde Perşembe günü düzenlenmesinin uygun olacağı belirtilmiştir.[850]

İcazet merasiminin ne zaman ve nerede düzenleneceği belirlenip davetiyeler de gönderildikten sonra, merasimin gerçekleşeceği caminin uygun hale getirilmesi söz konusudur. İcazet merasimlerinin gün içinde hangi saatte yapılacağı hususunda ise kaynaklar ittifak halindedir. Hem Abdülaziz Bey hem de diğer kaynaklar, öğle namazı sonrasında merasimlerin başladığını belirtmektedirler.[851] Cami içerindeki düzen ise Abdülaziz Bey tarafından betimlenmektedir. Onun ifade ettiğine göre, caminin ortasına bir ihram serilmekte ve bu ihramın ortasında ve kenarlarında süslü örtülerle kapatılmış iskemleler üzerinde büyük gümüş buhurdanlar bulunmaktadır. Mihrabın önünde ise hoca efendi için değerli kumaştan işlenmiş bir seccade ve sedefli bir ders rahlesi konulmaktadır. Mihrabın sağına ve soluna ise vükela, ekabir ve ulema için ders minderleri yerleştirilmektedir. Caminin ortasında ise icazet alacak talebeler için yan yana kıymetli kumaşlardan seccadeler dizilmiştir.[852] İshak Sungurluoğlu ise 1896 yılında

[848] Kara, *Aramakla Bulunmaz*, 100.
[849] BOA, A. MKT.NZD. 247-46. İcazet merasimine sultanın davet edildiğine yönelik 1876 yılına ait bir diğer belge için bkz. TS.MA.E, 385-29.
[850] BOA, A. AMD. 36-55.
[851] Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri,* 99.; Kara, *Aramakla Bulunmaz*, 113.
[852] Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri,* 99.

Harput'ta düzenlenen icazet merasimindeki cami düzeni için şunları söylemektedir: "*merasim günü, öğle namazından sonra Sarahatun Camii'nin dört sütununun arasına evvelce evlerden, konaklardan getirilip hazırlanmış olan, yüzleri Şam ve Halep kutnusu kumaşlarından kabartılmış döşekler ve minderler konulurmuş. Birinci safta kamilen siyah binişli büyük âlimler, müderrisler, vaizler yer alırlar.*"[853] Abdülkadir Erdoğan ise merasim için öğle namazından sonra hocaların arkalarını mihraba dönerek oturduklarını çok ayrıntıya girmeden ifade etmektedir.[854]

İcazet alacak talebelerin merasim düzeni içerisindeki konumu hakkında ise Abdülaziz Bey, onların caminin ortasına serilen seccadelerde oturduklarını ifade etmektedir. Fakat diğer iki ayrıntılı metinde durum farklıdır. Konya'daki örnekte Abdülkadir Erdoğan, icazet alacak talebelerin caminin müezzin mahfilinde oturduklarını daha sonra hazirunun önüne çağrıldıklarından bahsetmektedir.[855] İshak Sungurluoğlu ise caminin sol makrusesinde talebelerin beklediğini, herkes yerini aldıktan sonra minderlere oturduklarını ifade etmektedir.[856] *Sebilürreşad* Mecmuasında betimlenen icazet merasiminde ise: "*Caminin ortasında, birer arşın yüksekliğindeki ders şilteleri, sedefli müzeyyen rahlelerle bir daire teşkil edilir. Şiltelerin üzerine nefis seccadeler örtülür. Altmış yetmiş kadar ulema-yı kiram şiltelere, diğer müderrisler de bunların etrafına otururlar. Talebe-i ulûm ise rahleler önüne serpilirler*."[857] denilmektedir.

İcazet merasiminin ana sebebi olan icazetnâmeler ise bu konudaki kaynakların ittifak halinde olduğu bir durum olarak, icazet verecek hocanın önünde bulunan müzeyyen bir rahlenin üzerinde bulunmaktadırlar. İcazet veren hoca merasim hitamında bu rahlenin üzerinde bulunan icazetleri birer birer talebelere dağıtmaktadır. Abdülaziz Bey, talebelerin icazetlerini aldıktan sonra önce hocasının elini sonra da sağ taraftan başlayarak diğer hazır bulunanların elini öperek cami kapısının iki tarafına dizildiklerini ve merasimden ayrılanları uğurladıklarını ifade etmektedir.[858]

[853] Kara, *Aramakla Bulunmaz*, 113.
[854] Kara, *Aramakla Bulunmaz*, 107.
[855] Kara, *Aramakla Bulunmaz*, 106.
[856] Kara, *Aramakla Bulunmaz*, 113.
[857] İcazetnâme Cemiyeti", *Sebilürreşad*, C. 12, S. 297, 25 Cemaziyelahir 1332, 207.
[858] Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri,* 100.

Merasimde ise Kur'an-ı Kerim'den farklı surelerin okunduğu, çeşitli dualaların edildiği belirtilmektedir. "*merasimin en lâtif, en ruhanî zamanı*"[859] olarak ifade edilen bu sürede hafızlar aşirler okumaktadır. Bazı örneklerde ise farklı surelerin yanında Mevlid-i Şerif'in de okunduğu görülmektedir.[860] Kur'an-ı Kerim'den surelerin okunmaya devam edildiği bu bölümün ardından bir hocanın icazetnâmeler arasından birini seçerek okuduğu yine kayıtlardan anlaşılmaktadır.[861] Bu aşamadan sonra ise icazet duası yapılarak, merasim son bulmaktadır. İcazet duası oldukça dikkat çekici bir husustur ve aşağıda ayrıntılı bir şekilde izah edilecektir.

Camilerdeki merasimin sonlanmasının ardından bir takım faaliyetlerle merasim sürecinin icazet veren dersiam ve talebeler için devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu faaliyetlerden en yaygın olanı yemek ve şerbet ikramıdır. Bazı icazetlerde yemek ve şerbet ikramı dışında kitap hediye edildiği de görülmektedir. Misal olarak, 28 Nisan 1884 tarihinde düzenlenen icazet merasiminde Gümüşhanevi Ahmed Efendi icazet alan talebelerine kendi telif eserlerinden hediye etmiştir.[862] 8 Cemaziyelahir 1316/24 Ekim 1898 tarihinde Ayasofya Camii'nde dersiam Mustafa Asım Efendi tarafından düzenlenen icazet merasimi sonrasında da bazı ikramlarda bulunulduğu anlaşılmaktadır. Mustafa Asım Efendi'nin on talebesine vermiş olduğu icazet merasimi sonrasında Sultan Ahmed Medresesi'ne geçilmiş ve burada 200 kadar dersiam ve talebeye şerbet ikram edilmiştir.[863] 25 Ekim 1898 tarihli *Sabah* Gazetesi'nde de haber olarak yer alan bu icazet merasiminde şerbetlerin yanında şekerlerin de ikram edildiği belirtilmektedir.[864] Camide başlayan icazet merasiminin ikram anlamında devamı medreselerde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bu konudaki diğer örnekler ise medreselerde bazı talebelerin icazet almış olduklarından dolayı arkadaşlarına yemek yedirdiklerine yöneliktir. Muhtemelen maddi durumu diğer arkadaşlarına nazaran daha iyi olduğunu tahmin edebileceğimiz bu talebeler icazet sonrasında kaldıkları medreselerde taam meclisleri kurmaktaydılar. Böyle bir örnek 2 Cemaziyelahir 1312/1 Aralık 1894 tarihli bir belgede bulunmaktadır. Şehzade Camii'nde düzenlenecek olan icazet merasiminin ardından, icazet alan talebelerden biri olan Mahmud Efendi mukim olduğu Sinekli Medresede (Kirmasti Medresesi) bazı arkadaşlarına yemek ikram edeceği belirtilmektedir.[865] Diğer bir örnek ise 13 Cemaziyelahir 1317/19 Ekim

[859] İcazetnâme Cemiyeti", *Sebilürreşad*, C. 12, S. 297, 25 Cemaziyelahir 1332, 208.
[860] "İcazet", *Sabah,* 5 Cemaziyelahir 1317.
[861] İcazetnâme Cemiyeti", *Sebilürreşad*, C. 12, S. 297, 25 Cemaziyelahir 1332, 208.
[862] BOA, Y. PRK. BŞK. 8-61.
[863] BOA, Y.PRK. ZB. 22-16.
[864] "İcazet İtası", *Sabah,* 9 Cemaziyelahir, 1316, 1.
[865] BOA, Y.PRK.ZB. 14-70.

1899 tarihli *Sabah* Gazetesi'nde haber olarak yayımlanmıştır. Bu habere göre Fatih Camii dersiamlarından Tirebolulu Ahmed Efendi'nin 9 Cemaziyelahir 1317/15 Ekim 1899 tarihinde Fatih Camii'nde otuzun üzerinde talebesine icazet verdiği anlaşılmaktadır. Haberin devamında ise icazet merasiminin ardından Kazlıçeşme'de bulunan Hüseyniye Medresesi'nde icazet alan talebelerden olan Hasan Efendi'nin yemek ikramında bulunduğu ifade edilmektedir.[866]

Bu çerçevede tertiplenen icazet merasimleri incelediğimiz dönem olan 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başında birçok defa düzenlenmiştir. Belirtildiği gibi belirli bir tarihi olan bu merasimlerin, bir düzen içerisinde yapılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu bilgilerle beraber icazet alma süreci, kabaca camide düzenlenen icazet merasimi ve duası, ardından şerbet, şeker ve yemek ikramı gibi ikramlarla son bulan bir süreç olduğu anlaşılmaktadır. Devlet görevlilerin de icazet merasimleri sürecinin bu şekilde kalması taraftarı oldukları anlaşılmaktadır. 1892 yılına ait bir belge icazet merasimlerinin zaman ve mekan anlamında boyutlarını çizmesi, sınırlarını göstermesi açısından oldukça önemli bilgiler sunmaktadır. Bayezid dersiamlarından Tekfurdağlı Hasan Efendi'nin talebesi olan, aynı zamanda Defterhane-i Hakani Sicil-i Ahval Şubesi halifelerinden olan Mehmed Nayyab adlı bir talebe icazet merasimini üç gün üç gece boyunca devam eden bir süreç olarak tasarlamıştır. Bu süre içerisinde icazet merasimini nasıl yapacağını dair belgede bir bilgi bulunmuyorsa da üç gün üç gece devam edecek bir program dahilinde, Kumkapı Komiserliğine baş vurarak izin istemiştir. Zaptiye Nazırının bu isteğe karşı vermiş olduğu cevap ise icazet merasimlerinin nasıl olması gerektiğinin altını çizmektedir. Zaptiye Nazırı, Mehmed Efendi'nin bu isteğine karşılık olarak böyle bir uygulamanın olmadığını belirtmektedir. İcazet merasimlerinin Mehmed Efendi'nin istediği gibi olmasına dair hiçbir *irade-i seniyye tebliği* olmadığına değinen Zaptiye Nazırı, eğer bu şekilde gelişigüzel bir icazet merasimine müsaade olursa kötü misal teşkil edeceğini belirtmektedir. İcazet merasimlerine "*...ancak adet ve emsali haricine çıkmamak şartıyla müsaade olabileceği*"ni belirten Zabıta Nazırı, Mehmed Efendi'nin uyarıldığını ifade etmektedir.[867] Mehmed Efendi'nin icazet merasimi için alışılmışın dışında bir istekte bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu durum da özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında icazet merasimlerinin gelişigüzel bir şekilde üç gün gibi uzun bir zaman dilimi içerisinde yapılmasına müsaade edilmediği ve devlet kontrolünde olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda özellikle yüzyılın sonlarına doğru İstanbul'da yapılan icazet merasimleri belirli bir plan ve düzen dahilinde gerçekleştirilmiştir.

[866] "İcazet", *Sabah*, 13 Cemaziyelahir, 1317, 2.
[867] BOA, Y.PRK.ZB.9-65.

İcazet verilen talebelerin sayısı ise her merasimde değişiklik göstermektedir. Misal olarak 1884 yılında Gümüşhanevî Ahmed Efendi, *kırk kadar* talebesine, *Râmûzü'l-ehâdis* ve *Garâ'ibü'l-ehâdîs* icazetnamesi vermiştir.[868] 1893 yılında Fatih Camii dersiamlarından Kemahlı Üveys Efendi, Fatih Bahr-i Siyah Çifte Ayak Kurşunlu Medresesinde kayıtlı 6 talebesine ve Süleymaniye Cifte Rab'i Medresesinde kayıtlı 3 talebesine icazet vermiştir. Aynı icazet merasiminde Fatih Camii dersiamlarından Hezargradlı Hasan Şevki Efendi de 6 talebesine icazet vermiştir.[869] Aynı yıl Bayezid Camii'nde de icazet merasimi söz konusudur. Burada da Bayezid Camii dersiamlarından Ahmed Efendi 5 talebesine icazet vermiştir.[870] 13 Ekim 1984 tarihinde ise Fatih Camii dersiamlarından Yunus Efendi 2 talebesine icazet verdiği görülmektedir.[871] Aynı yıl Şehzade Camii'nde Bayezid dersiamlarından Mustafa Efendi 15 talebesine[872], 12 Ekim 1899 tarihinde Vezirköprülü Ahmed Cemaleddin Efendi Bayezid Camii'nde 20'den fazla talebesine[873], 25 Ekim 1899 tarihinde Ayasofya Cami dersiamlarından Mustafa Asım Efendi 10 talebesine[874] icazet vermiştir. Örneklerini vermiş olduğumuz bu sayılar belgelerle tespit edebildiğimiz merasimlere dairdir.

Bu örneklerden de anlaşıldığı gibi merasimlerde icazet verilen talebelerin sayıları değişiklik göstermektedir. Fakat 1901 yılında icazet merasimlerinde bir düzenlemeye gidildiği görülmektedir. Daha doğru bir ifade ile, icazet merasimlerinde bizim tespit edebildiğimiz bir düzen ilk kez 1901 yılında karşımıza çıkmaktadır. Bu planlama ve düzen sayesinde o yıl kaç talebenin icazet aldığını öğrenebilmekteyiz. 1901 yılında Tablo 2'de görüldüğü üzere hangi dersiamların, hangi camide kaç talebeye, ne zaman icazet vereceği önceden planlanmış ve icazet merasimleri dokuz günlük bir zamana yayılmıştır. Neticede 1901 yılında icazet alan medrese talebesi sayısı 648'dir.[875] Bu düzenli durumun gelecek yıllarda da devam ettiği anlaşılmakla beraber, bu evsafta bir kayıt bir de 1905 yılında dairdir.[876] Fakat bu tarihten itibaren icazet merasimlerine sultanın çeşitli hediyeler gönderdiğine dair oluşturulan belgelerde, "*bu sene icazet veren*" ve "*bu sene dersten icazet veren*" gibi ifadelerin yer alıyor

[868] BOA, Y.PRK.BŞK. 8-61.
[869] BOA, Y.PRK.MŞ 7-74.
[870] BOA, Y.PRK.ZB. 12-79.
[871] BOA, Y.PRK.ZB.14-75.
[872] BOA, Y.PRK.ZB. 14-70.
[873] "İcazet", *Sabah*, 6 Cemaziyelahir 1317, 2.
[874] BOA, Y.PRK.ZB. 22-16.; "İcazet İtası", *Sabah,* 9 Cemaziyelahir, 1316, 1.
[875] BOA, Y.PRK.MŞ. 7-65.
[876] Buna benzer bir belgenin tarihi belli değildir. Bu tarihsiz belgede Fatih Camii'nde 32 talebe, Bayezid Camii'nde 164 talebe, Süleymaniye Camii'nde 16 talebe, Ayasofya Camii'nde 3 talebe olmak üzere toplamda 215 talebe farklı dersiamlardan icazet almışlardır. Bkz. BOA, Y.PRK.MŞ. 1-47.

oluşu, bu düzenin devam ettirildiğini düşündürmektedir. Bu sebeple oluşturulmuş olan 17 Ocak 1905 tarihli bir belgede, 1905 yılı için icazet alacak talebe sayısı 959 olarak belirtilmiştir.[877] Yine aynı amaçla oluşturmuş 1 Ocak 1908 tarihli bir diğer belgeye göre ise, 1908 yılında icazet alan talebelerin sayısı 232'dir.[878]

[877] BOA, ML.EEM. 492-95.
[878] BOA, ML.EEM. 638-32.

Tablo 2. 1901 Yılında İstanbul'da İcazet Veren Dersiamlar ve İcazet Alan Talebelerin Sayısı

İcazet Yeri	**Dersiam İsmi**	**Talebe Sayısı**	**İcazet Tarihi**
Fatih Camii	Nevrekoplu Mustafa Efendi	36	19 Eylül 1901 Perşembe
	Rizeli Osman Sabri Efendi	12	
	Aydoslu Mustafa Rakım Efendi	8	
	Kastamonulu İbrahim Kemali Efendi	11	
	Rizeli Musa Kazım Efendi	19	21 Eylül 1901 Cumartesi
	Ahıskalı Hasan Hilmi Efendi	7	
	Dağıstanlı Mehmed Hilmi Efendi	5	
	Ergirili Ahmed Reis Efendi	15	
	Sultanyerili Hasan Tevfik Efendi	8	22 Eylül 1901 Pazar
	İstanbulî Ataullah Efendi	10	
	Dağıstanlı Ali Rıza Efendi	8	
	Dağıstanlı Abdülfettah Efendi	6	
	Ziştovili Hafız Halil Efendi	6	
	Rusçuklu Hacı Ahmed Efendi	17	23 Eylül 1901 Pazartesi
	Mustafa Safi Efendi	20	
	Tortumlu Musa Kazım Efendi	19	
	Kangırılı Mahmud Derviş Efendi	5	
	Eğinli Mehmed Rahmi Efendi	108	24 Eylül 1901 Salı
	Gümülcineli Hasan Efendi	4	
	Nevrekoplu Abdullah Efendi	6	
	Burdurî Mustafa Hilmi Efendi	18	
Bayezid Camii	Tokatlı Mehmed Nuri Efendi	42	25 Eylül 1901 Çarşamba
	Kangırılı Zeynelabidin Efendi	21	
	Karacaviranlı Mehmed Muharrem Efendi	6	
	Arapgirli Hüseyin Avni Efendi	70	
	Çarşambalı Ahmed Hamdi Efendi	119	26 Eylül 1901 Perşembe
	İzmidli Hafız Mehmed Efendi	11	
Süleymaniye Camii	Mapavrili İsmail Hakkı Efendi	6	28 Eylül 1901 Cumartesi
	Bolulu Hasan Nazım Efendi	11	
Ayasofya Camii	Kastamonulu Mustafa Necati Efendi	3	29 Eylül 1901 Pazar
	Boyabadi Mahmud Efendi	6	
	Safranbolulu Ahmed Necati Efendi	7	
		Toplam: 648[879]	

[879]BOA, Y.PRK.MŞ. 7-65.

3.11.2. İcazet Merasimlerinin Önemli Bir Gerekliliği: Sultan'a Dua ve İhsan-ı Hümâyun

İcazet merasimleriyle ilgili arşiv vesikaları merasimlerin devlet yetkilileri tarafından titiz bir şekilde takip edildiğini göstermektedir. Ayrıca bazı kişilerin bu merasimleri takip ederken özellikle de sultana dua edilip edilmediği hususuna dikkat çektikleri ve bu konuda raporlar kaleme aldıkları anlaşılmaktadır. İncelemiş olduğumuz neredeyse bütün icazet merasimlerinde bu husus takip edilmiştir. Bu durum 1 Aralık 1894 tarihli bir belgede açık bir şekilde görülmektedir. Bu belgede Bayezid dersiamlarından Mustafa Efendi'nin 3 Aralık 1894 tarihinde Şehzade Camii'nde talebelerine icazet vereceği rapor edilmiştir. Ayrıca icazet merasimi sonrasında Mahmud Efendi adlı bir talebenin de medresede arkadaşlarına yemek ikramında bulunacağının haber alındığı belirtilmiştir. Bu bilgilerden sonra belgede geçen "*yevm-i mezkûrde her ikisinde de hususi memurlar bulundurularak takyidat-ı münasibe icrası mukarrer bulunmuş olduğu maruzdur*"[880] ifadeleri ise icazet merasimlerini takip için bazı memurların görevlendirildiği ve bu memurların çeşitli notlar alacaklarını açık bir şekilde göstermektedir. İcazet merasimlerinin bu denli takip edilmesi, Sultan II. Abdülhamid'in işlevsel hale getirmiş olduğu hafiye teşkilatının[881] ve ona bilgi sağlayan jurnal yazıcılılarının, icazet merasimi gibi toplu halde icra edilen cemiyetlere özel ilgi gösterdiklerinin bir göstergesidir. Bu merasimlerin takip edilmesinin yanında daha önce de belirtildiği gibi, sultana dua edilip edilmediği ayrıca not edilmiştir. Bu konuda birçok örnek bulunmaktadır. *"...icazet verüb hitamında duavat-ı mefruza-i hazret-i hilafetpenahi tezkâr edilmiş olduğu..."*[882], "*...hazret-i hilafetpenahi yâd edilmiş olduğu*"[883], "*…duavat-ı mefruza-i cenab-ı cihanbani eda olunduğu*"[884], "*…bu vesile-i hasene ile de duavat-ı mefruza-i hazret-i hilafetpenahi yâd ve tezkâr kılınmıştır*"[885] gibi ifadelerle icazet merasimlerinde sultana dua edildiği belirtilmiştir.

Merasimleri takip eden kişiler, yazmış oldukları raporlardan anlaşıldığı kadarıyla bu merasimleri başlangıcından sonuna kadar takip etmektedirler. Misal olarak Ayasofya Camii'nde yapılan icazet merasiminin saat üç buçukta başladığı ve daha sonra Sultanahmed Medresesi'ndeki ikramlara geçilerek bu ikramın da saat altı buçuk raddelerinde sona erdiği,

[880] BOA, Y.PRK.ZB. 14-70.
[881] Mehmet Ali Beyhan, "II. Abülhamid Döneminde Hafiyye Teşkilâtı ve Jurnaller", *İlmî Araştırmalar*, S. 8, 1999, 65-83.
[882] BOA, Y.PRK.ZB. 12-79.
[883] BOA, Y.PRK.ZB. 14-75.
[884] BOA, Y.PRK.ZB. 30-53.
[885] "Talim ve Kıraat-ı Kur'an-ı Azimüşşan Mezuniyeti", *Sabah*, 27 Recep 1319, 2.

toplanan cemaatin belirtilen saatte dağıldığı ifade edilmiştir.[886] Takip edilen icazet merasimlerinde Sultana dua edilmediğinde ise bu durum da rapor edilmiştir. Bu konuya dair tespit edebildiğimiz tek örnek Gümüşhanevî Ahmed Efendi'nin talebelerine icazet verdiği merasime dairdir. 25 Nisan 1884 tarihli belgeye göre, Gümüşhanevî Ahmed Efendi talebelerine öğleden önce ve öğleden sonra olmak üzere iki kere icazet vermiştir. Bu icazet merasimlerini takip eden memurdan alınan *jurnal*e göre, "*olunan dua esnasında şevketmeab efendimiz hazretlerine hiçbir duada bulunmadığı*" belirtilmiştir. Ayrıca bu ilk de değildir. Jurnal memurunun kaydına göre dört defadır padişah hakkında dua edilmemektedir.[887] Bu ifadelerden sonra ise "*eğer muvaffak-i râ'y-ı hümayun-i mülükaneleri buyurur ise olunan dualar esnasında şevketmeab efendimiz hazretlerine dua edilmemekte olduğu haber alınmışdır diyerek, şeyh-i mumaileyhe ihtaratta bulunacağı maruzdur*"[888] denilerek, Gümüşhanevî Ahmed Efendi'nin uyarılabileceği belirtilmiştir.

İcazet merasimlerinde sultana nasıl dua edildiği ise bir memur tarafından kaydedilmiştir. 13 Ocak 1892 tarihli belgeye göre Fatih Camii hocalarının Bayezid Camii'ne davet edildiği haber alınmış ve bunun sebebinin ne olduğunun soruşturulması istenmiştir. Yapılan soruşturma neticesinde Fatih Camii hocalarının Bayezid Camii'nde tertiplenecek olan icazet merasimine davet edildiği anlaşılmış ve bu merasimde Sultana duaların edildiği belirtilmiştir. Duaya ise icazet merasiminde bulunan bütün talebelerin amin diyerek iştirak ettiği ayrıca belirtilmiştir. Edilen dua ise şu şekildedir:

"*Cenâb-ı münşi'-i manzume-i bedâyi'-i îcâd ve mübdi'-i mecmû'a-i sanâyi'-i ibâd, tenezzehet ezeliyyetü zâtihi an târîhi'l-mîlâd ve tekaddest hakîkatü senâ'ihi min ihâtati'l-inşâd, hazretleri ser-levhâ-i devâvîn-i devlet ve iclâl olan zât-ı mekârim-âyât-ı mülûkânelerini ile'l-ebedi'l-âbâd serîr-i saltanatında âfiyetle dâim buyursun Âmin Âmin Âmin Âmin Âmin Âmin Âmin, bi-hürmeti Kur'âni'l-azîm, ve bi-hürmeti Seyyidi'l-mürselîn"*[889]

Sultan II. Abdülhamid dönemine denk gelen tüm bu örnekler icazet merasimleri özelinde medrese talebelerinin ve hocalarının kontrol altında tutulmaya çalışıldığını göstermektedir. Buna karşın tespit edebildiğimiz kadarıyla Sultana karşı olumsuz bir tavır bu merasimlerde söz

[886] BAO, Y.PRK.ZB. 22-16.
[887] BOA, Y.PRK.BŞK. 8-61.
[888] BOA, Y.PRK.BŞK. 8-61.
[889] BOA, Y.PRK.MŞ. 3-53.

konusu olmamıştır. Bir istisna dışında icazet merasimlerinde Sultana da dua edildiği görülmektedir. Fakat bu durum onların kontrol altında tutulduğu ve takip edildikleri gerçeğini ortadan kaldırmamaktadır. Sultan II. Abdülhamid'in medrese talebeleri ve hocalarına yönelik oluşmuş olan bu kontrol altında tutma politikası, icazet merasimleri özelinde bir başka nokta ile de kesişmektedir. Bu nokta ise icazet veren hocalara ve icazet alan talebelere çeşitli ihsanlarda bulunuluyor oluşudur. Sultanın medrese talebelerine yapmış olduğu yoğun sayılabilecek ihsanlar, bir güruh olarak, muhalifliği söz konusu olabilecek olan medrese hocalarını ve talebelerini yanında tutma politikasının bir ürünü olarak değerlendirilebilir.

19. yüzyılın sonlarına doğru artan bir şekilde icazet merasimlerinde padişahın hem icazet veren hocalara hem de icazet alan talebelere çeşitli ihsanlarda bulunduğu görülmektedir. Özellikle 19. yüzyılın son on beş yılında ve 20. yüzyılın ilk yıllarında bu örneklere sıkça rastlanmaktadır. İcazet merasimlerinde medrese talebelerine ve onlara icazet veren hocalara yapılan çeşitli miktarlardaki maddi ihsanın yanında, onların liyakat madalyalarıyla da taltif edildiği gözlemlenmektedir. Aşağıda örnekleri verilecek olan bu hususa dair, Sultan II. Abdülhamid'in bir madalya siyaseti güderek hem liyakat sahiplerini ödüllendirdiği hem de bu sayede onları yanına çekmek gibi bir siyasetinin olduğu ifade edilmektedir.[890] Bu anlamda İstanbul'da yapılan icazet merasimlerinde hem liyakat madalyası hem de maddi ihsanların dağıtımı söz konusu olmuştur. Bu konudaki ilk örneklerden biri 25 Nisan 1884 tarihinde Beşiktaş Camii'nde icazet alan 12 medrese talebesinin sultana, her birine beşer yüz ve hocalarına 1500 guruş ihsanda bulunmasından dolayı teşekkürlerini bildirdikleri belgede ifade edilmektedir. Belgede, medrese talebeleri, bu ihsandan dolayı, hemen şükür secdesine kapandıklarını ve gözlerinden *meserret yaşları dökerek, bülend-avaz ile* padişaha dua ettiklerini belirtmektedirler.[891] Diğer bir örnek ise 1893 yılında Fatih Cami dersiamlarından Kemahlı Üveys Efendi ve Hezargradlı Hasan Şevki Efendi'ye üçüncü sınıf mecidiye nişanının verilmiş olmasıdır. Adı geçen dersiamlar Fatih Camii'nde düzenlenen merasim sonrasında bu nişanla taltif edilmişlerdir.[892] Diğer bir örnekse bu sefer sadece icazet almış hocalara yapılan ihsan ile ilgilidir. 29 Kasım 1894 tarihli belgeye göre Fatih Camii'nde icazet almış olan hocalara ihsan olarak altmış altı Osmanlı Lirası verilmiştir.[893] Bu konudaki diğer örnekler ise daha çok 20. yüzyılın başlarına

[890]Bkz. Fırat Küskü, "II. Abdülhamid'in Madalya Siyaseti: Liyakat Madalyası Örneği", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 46, 2021, 109-144.
[891] BOA, YPRK.BŞK. 8-61.
[892] BOA, Y.PRK.MŞ. 4-74.
[893] BOA, ML.EEM.198-67. 66 Osmanlı Lirasının Hazine-i Şahane'den alındığına dair makbuz için bkz. Ek-13.

yöneliktir ve bu örnekler öncekilere göre belirli bir düzen içermektedir. Misal olarak 1901 yılında Fatih Camii'nde yapılan bazı icazet merasimlerinden sonra dersiam, talebe, hafız ve duaguya ihsan edilen paralar ve madalyalar düzenli bir şekilde kaydedilmiştir.[894] Bu kayıtlara göre Tablo 2'de belirtilmiş olan 1901 yılındaki icazet merasimlerinden, 19 Eylül 1901 tarihinde icazet verecek ve alacakların sadece liyakat madalya sayıları, 21 Eylül 1901 ve 22 Eylül 1901 tarihinde icazet verecek ve alacakların hem liyakat madalya sayıları hem de ne kadar ihsan alacakları belirtilmiştir. 1901 yılında bir plan dahilinde düzenlenen diğer icazet merasimlerine yönelik Tablo 3, 4 ve 5'deki gibi bir veri elimizde yoktur. Fakat kaç kişiye altın kaç kişiye gümüş liyakat madalyası verileceği ve kişi başı kaç para ihsan alınmış olduğu Tablo 3, 4 ve 5'deki verilerden hareketle tahmin edilebilir. Zira hocalara birer altın liyakat madalyası ve onar Osmanlı Lirası, talebelere ise birer gümüş liyakat madalyası ve birer Osmanlı Lirası ihsanda bulunulmuştur.

Kime Verildiği	**Cinsi**	**Adedi**
İcazet Veren Efendilere	Altın Liyakat Madalyası	4
İcazet Alacak Talebe-i ulûm Efendilere	Gümüş Liyakat Madalyası	59[895]

Tablo 3. 19 Eylül 1901 Tarihinde İcazet Veren Dersiam ve İcazet Alan Talebeye Verilen Liyakat Madalyaları

Kime Verildiği	**Cinsi**	**Adedi**
İcazet Veren Efendilere	Altın Liyakat Madalyası	4
İcazet Alacak Talebe-i ulûm Efendilere	Gümüş Liyakat Madalyası	45
İcazet Veren Dört Nefer Hoca Efendiye	Lira-i Osmani	40
İcazet Alan Kırkbeş[896] Talebe-i ulûm Efendilere	Lira-i Osmani	45
Kur'an-ı Kerim Tilaveti ile Beş Nefer Hafız Efendilere	Lira-i Osmani	5
İcazet-i Kur'an ile Duahan Efendilere	Lira-i Osmani	2

Tablo 4. 21 Eylül 1901 Tarihinde İcazet Veren Dersiam ve İcazet Alan Talebeye Verilen Liyakat Madalyaları ile Hafız ve Duahan Efendilere Yapılan İhsan

[894] BOA, Y.PRK.SRN. 5-43.
[895] Bu sayı, Tablo 2'de gösterildiği gibi, icazet alan talebelerin sayılarının belirtildiği belgede 67 olarak yazılmıştır. Fakat gümüş liyakat madalyası alan talebelerin sayılarını gösteren belgede 59 olarak gösterilmektedir. Bkz. BOA, Y.PRK.SRN. 5-43.; BOA, Y.PRK.MŞ. 7-65.
[896] Aynı merasimden bahseden bir başka belgede 21 Eylül 1901 tarihinde Fatih Camii'nde icazet alan talebelerin sayısı 40 olarak gösterilmektedir. Bkz. BOA, Y.PRK.ZB 30-26.

Kime Verildiği	Cinsi	Adedi
İcazet Veren Efendilere	Altın Liyakat Madalyası	5
İcazet Alacak Talebe-i ulûm Efendilere	Gümüş Liyakat Madalyası	37
İcazet Veren Beş Nefer Hoca Efendiye	Lira-i Osmani	50
İcazet Alan Otuzyedi Talebe-i ulûm Efendilere	Lira-i Osmani	37
Kur'an-ı Kerim Tilaveti ile Altı Nefer Hafız Efendilere	Lira-i Osmani	6
İcazet-i Kur'an ile Duahan Efendilere	Lira-i Osmani	2

Tablo 5. 22 Eylül 1901 Tarihinde İcazet Veren Dersiam ve İcazet Alan Talebeye Verilen Liyakat Madalyaları ile Hafız ve Duahan Efendilere Yapılan İhsan

Bu durum bir istisna dışında 1901 yılında düzenlenen diğer icazet merasimleri için de muhtemelen geçerlidir. Bu istisna ise dersiamlara ihsan olarak verilen paralarda farklılıkların var olabileceğine işaret eden diğer belgelerdir. Her ne kadar Tablo 3, 4 ve 5'te hocalara ihsan olarak onar Osmanlı Lirası verilmiş olduğu görülse de Fatih Camii'nde 1901 yılında düzenlenen diğer icazet merasimlerinde dokuzar Osmanlı Lirası verildiği görülmektedir.[897] Dersiamlara verilen ihsanlardaki farklılık dışında altın ve gümüş madalya ve talebelere ihsan edilen birer Osmanlı Lirası diğer belgelerde de aynı şekilde belirtilmiştir.[898] Neden bazı dersiamlara dokuzar, bazılarına onar lira verildiği ise belli değildir.

Bu bağlamda 1901, yılında Tablo 2'de de gösterildiği üzere icazet alacak talebe sayısı 648'dir. Buna mukabil icazet veren hoca sayısı ise 33'tür. Dolayısıyla elimizdeki verilerden hareketle 1901 yılında düzenlenen icazet merasimlerinde 648 gümüş liyakat madalyasının medrese talebelerine verildiği ve 648 Osmanlı Lirası ihsanda bulunulduğunu söylemek mümkündür. Aynı şekilde elimizdeki verilerden hareketle 33 altın liyakat madalyasının talebelerin hocalarına verildiği söylenebilirse de dersiamlara yapılan ihsanlardaki farklılık sebebiyle onlara toplamda ne kadar Osmanlı Lirası verildiği belli değildir.[899] Bunun yanında 1901 yılı için icazet

[897] Bu belgelerin birinde, icazet merasimlerinde ihsan olarak verilen paralar zikredilirken dersiam efendilere dokuzar aded Lira-i Osmani ifadesi kullanılmıştır. Bkz. BOA, Y.PRK.ZB. 30-53.
[898] BOA, Y.PRK.ZB. 30-53.
[899] 1901 yılında düzenlenen icazet merasimlerinde yapılan ihsanlara dair elimizde yedi adet makbuz bulunmaktadır. Bkz. BOA, ML.EEM. 382-52.; BOA, ML.EEM. 382-83.; BOA, ML.EEM. 382-84; BOA, ML.EEM. 382-102.; BOA, ML.EEM. 382-53.; BOA, ML.EEM. 382-108.; BOA, ML.EEM. 382-54.

merasimlerinde Kur'an-ı Kerim okuyan hafızlara ve duahanlara ne kadar ihsanda bulunulduğu da sayıları belli olmadığından dolayı belirsizdir.

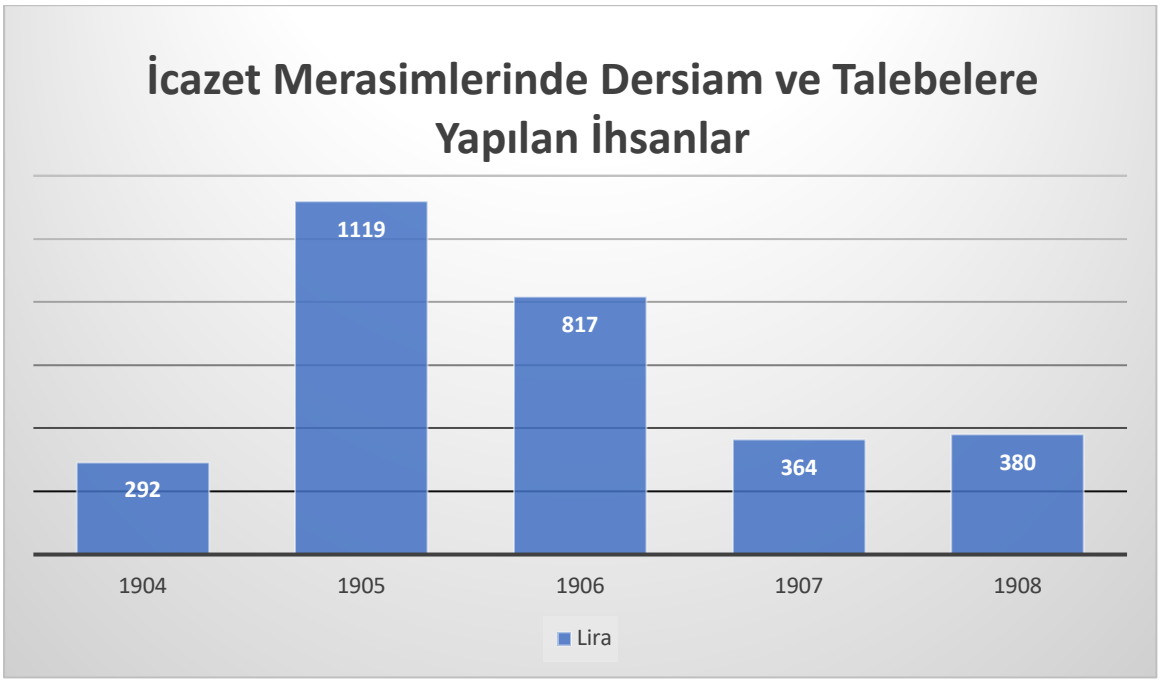
Yapılan bu ihsanlara karşılık olarak talebeler de Sultan II. Abdülhamid'e teşekkür ettikleri bir metin kaleme almışlardır. Otuz beş talebenin ve Süleymaniye Camii dersiamlarından üç kişinin imza ve mühürlerinin bulunduğu bu yazının, talebelerin Sultan'a şükranlarını bildirdikleri kısmı şu şekildedir:

"*Mucîz ve mücâz dersi'âm ve talebe-i ulûm abd-i dâ'îleri selam-ı sa'âdet encam-ı şahane ve hakk-ı abîdânemizde lütfen bî-diriğ ve ibzâl buyurulan eltâf-ı me'âlî gâyât-ı pâdişâhâneleriyle taltif buyurulduğumuz Faik Bey kulları tarafından tebşir ihsan buyrulan altın ve gümüş madalyaları seniyye-i sâdıkanelerimize ta'lîk ve inâyet buyrulan atiyye-i seniyeleri dahi Tahir Bey kulları ma'rifetiyle yeden bi-yedin tevzî' buyuruldukda heman cümlemiz cebîn-i şükr ve mahmideti secdegâh-ı tazarru' ve niyâza vaz' ederek Sultan-ı selâtin-i cihan ve hakan-ı havâkin-i zaman padişahımız Sultan Abdülhamid Han Efendimiz hazretlerini ile'l-kazâi'd-devrân serîr-ârâ-yı şevket ve şan buyurmak duâ-yı mefruzu'l-edâsını bi-hulûsi'l-bâl îsâl-i icâbet-gâh-ı cenâb-ı rabb-i müte'âl eylemiş olduğumuz muhât-ilm-i ârâ-yı hilâfet-penâhîleri buyuruldukda ol babda ve her hâl u kârda ermr u ferman padişâh-ı celîlu'l-unvân efendimiz hazretlerinindir*."[900]

1902 yılında ise icazet veren hocalara beşer lira, icazet alan talebelere ise ikişer lira ihsanda bulunulduğu kaydedilmiştir.[901] Aynı yıl düzenlenen Fatih ve Bayezid Camii'ndeki icazet merasimlerinde Aşr-i Şerif okuyacak hocalara kaç kişi oldukları belirtilmeksizin yirmi dört lira verileceği belirtilmiştir.[902] 1904 yılında ise icazet verecek olan 11 dersiama onardan 110 Lira, icazet alacak 182 talebeye birerden 182 Lira, toplamda 292 Lira ihsanda bulunulmuştur.[903] 1905 yılına gelindiğinde ise bu yıl, icazet alan talebe sayısı incelemiş olduğumuz dönem içerisinde en yüksek talebe sayısıdır. 24 hoca tarafından 959 talebeye icazet verilmiştir. Bu bağlamda 24 hocaya onar Liradan 240'lira, 959 talebeye de birer liradan 959 Lira, toplamda 1119 Lira ihsanda bulunulmuştur. Bu ihsanların yanında 24 hocaya, birer adet altın liyakat madalyası, 959

[900] BOA, Y.PRK.MŞ.7-65.
[901] BOA, ML.EEM. 420-4.
[902] BOA, ML.EEM. 420-2.
[903] BOA, ML.EEM. 461-92.

talebeye de birer gümüş liyakat madalyası verilmiştir.[904] 1905 yılında düzenlenen bu icazet merasimine dair elimizde oldukça teferruatlı bir liste bulunmaktadır. Bu liste icazet veren 24 hocanın ismini ve icazet alan 959 medrese talebesinin ismini kapsamaktadır.[905] 1906 yılında ise dersiam ve talebe sayısı belirtilmeksizin 817 Lira icazet merasimi sebebiyle ihsan buyrulmuştur.[906] 1907 yılında da sayı belirtilmeksizin icazet veren dersiamlar ile icazet alan talebelere 364 Lira ihsanda bulunulduğu belirtilmiştir.[907] 1908 yılında ise on dersiamın 232 talebeye icazet verdiği ve bu icazet merasimi dolayısıyla talebe, dersiam ayrımı belirtilmeksizin toplamda 380 Lira ihsanda bulunulduğu anlaşılmaktadır.[908]

Grafik 14. 1904-1908 Yılları Arasında İstanbul'da Düzenlenen İcazet Merasimlerinde Dersiam ve Talebelere Yapılan İhsanlar

[904] BOA, ML.EEM. 492-95. Bu ihsanların makbuzları için bkz. BOA, ML.EEM. 495-72.; BOA, ML.EEM. 495-63.; BOA, ML.EEM. 495-70; BOA, ML.EEM. 495-73.; BOA, ML.EEM. 496-18.; BOA, ML.EEM. 495-59.
[905] Bkz. BOA, İ.TAL. 356-45.
[906] BOA, ML.EEM. 534-36. Ödeme makbuzları için bkz. BOA, ML.EEM. 534-6.; BOA, ML.EEM. 534-33.; BOA, ML.EEM. 534-15.
[907] BOA, ML.EEM. 579-78.
[908] BOA, ML.EEM. 638-32.

Sultan II. Abdülhamid'in medrese talebelerine ve hocalarına icazet merasimleri dolayısıyla liyakat madalyaları vermesi ve ihsanlarda bulunması tespit edebildiğimiz kadarıyla 19. yüzyılın sonlarında başlayarak 20. yüzyılın ilk yıllarında hem yoğunluk kazanmış hem de belirli bir düzene girmiştir. Bu madalya îtâsı ve yapılan ihsanların İstanbul ile sınırlı kalıp kalmadığı hususu ise tartışmalıdır. Zira öncelikle İstanbul'da düzenli bir hale gelen bu uygulama imparatorluğun çeşitli yerlerinden talepleri de beraberinde getirmiştir. Birçok şehirde yapılan icazet merasimleri sonrasında dersiam ve talebeler hem liyakat madalyası hem de ihsan talebinde bulunmuştur. Bu konuda birçok örnek bulunmaktadır. Misal olarak, 1902 yılında İzmir'de Faik Paşa Medresesi Ali Haydar Efendi'ye altın ve 19 kişi olan talebelerine ise gümüş liyakat madalyası ile ihsanlar gönderilmiştir.[909] 1905 yılında ise Erzurum'da talebelerine icazet vermiş olan Müftü Hacı Lütfullah Efendi ve Müderris Hacı Osman Efendiye altın liyakat madalyaları gönderilmiş, icazet almış olan on talebeye de gümüş liyakat madalyaları irsal kılınmıştır.[910] Yine böyle diğer bir örnek ise 1906 yılında Menemen Müftüsü İbrahim Efendi tarafından üç talebesine verilen icazet sebebiyle gönderilmiş olan altın ve gümüş liyakat madalyalarıdır.[911] Benzer bir örnek de Edirne için geçerlidir. Birisi 15 Nisan 1908 yılına ait diğer 20 Haziran 1908 yılına dair iki belge, Edirne'de icazet alan talebelere ve icazet veren müderrislere gümüş ve altın liyakat gönderilmesi ile ilgilidir. Edirne Eski Cami'de dersiam Ahmed Efendi altın, icazet alan on talebesi gümüş liyakat madalyası ile taltif edilmişlerdir.[912] Diğer taltif edilenler ise Edirne Taşlık Medresesi müderrisi Kangırılı Mustafa Efendi ve on talebesidir.[913] Bu madalya ve ihsanlara karşılık olarak talebeler de Sultan II. Abdülhamid'e bir teşekkür yazısı yazmışlardır.[914]

Tüm bu örneklerin yanında bazı isteklerin cevapsız bırakıldığı ve reddedildiği de söz konusu olmuştur. Bu anlamda denilebilir ki, İstanbul'un bu isteklere karşı tavrı, bazı şehirlerden gelen talepleri uygun bulmakla beraber aslında bu uygulamanın İstanbul'a mahsus olduğu yönündedir. Zira 21 Nisan 1907 tarihli bir belge çok açık bir şekilde, icazet merasimlerinde madalya ve ihsanda bulunma uygulamasının İstanbul'da geçerli olduğu belirtilmiştir. Bu belgede, Aydın Vilayetinde Hasan ve Osman Efendi adında iki müderrisin 25 talebeye vermiş oldukları icazetname sonrasında İstanbul'dan madalya ile taltif edilme istekleri

[909] BOA, YEE. 5-47.; "İnayet-i Mahsusa-i Hilafetpenahileri", *Sabah*, 4 Şaban 1320, 2.
[910] BOA, İ.TAL. 377-58.
[911] BOA, İ.TAL. 400-8.
[912] BOA, İ.TAL. 448-20.
[913] BOA, İ.TAL. 448-23.
[914] Bkz. BOA. Y.PRK.UM.81-30.

değerlendirilmiştir. Yapılan değerlendirmede ise bir müddetten beri İstanbul camilerinde icazet veren dersiam ve icazet alan talebelere yönelik olarak madalya ihsanında bulunulmakta olduğu belirtilmekte fakat bu her vilayette uygulanmasının mümkün olmadığı ifade edilmektedir. Zira Bu icazet merasimlerini ve yapılan dualaın takip etmek için memurların görevlendirilmesi söz konusudur. Aynı zamanda bu memurlar vasıtasıyla madalyalar ve ihsanlar icazet meclislerine ulaştırılmaktadır. Bu sebeple her icazet merasimine madalya ihsanı söz konusu olursa, "*vilayat-ı sairece de misal ittihaz olunarak müstediata mucib olacağına nazaran terviç-i iş'ar-ı vâlâları muvafık maslahat görülmemiş"*[915]tir. Neticede Aydın Vilayetindeki hoca ve talebelerin istekleri reddedilmiştir. Bunun gibi 12 Mayıs 1907 tarihli Manastır Vilayetinden hoca ve talebelerin ve 8 Mayıs 1907 tarihli Konya Vilayetindeki hoca ve talebelerin istekleri yanıtsız bırakılmıştır.[916]

[915] BOA, BEO. 3038-227848.
[916] Bkz. BOA, BEO. 2995-224593.; BOA, DH.MKT.1169-73.

4. BÖLÜM: MEDRESE TALEBELERİNİN EKONOMİK VE SOSYAL HAYATI

4.1.Ekonomik Hayat

Dönem kaynakları, medrese talebelerinin ekonomik hayatlarına ve geçim şartlarına göre incelendiğinde genelinin oldukça zor durumda oldukları görülmektedir. Bu konuya temas eden kaynaklar onları tanımlarken, *fakrü'l-hâl*[917], *zaruret ve naçârda kalan*[918], *bî-kes ve bî-mekan*[919], *düçar-ı müzâyaka*[920], *şâyan-ı iâne*[921], *şâyan-ı merhamet*[922] *erbab-ı ihtiyaç*[923] ve *garibüd-diyar*[924] gibi ifadeler kullanmakta ve geçim sıkıntısı içerisinde olduklarına atıf yapmaktadır. Cevdet Paşa bu hususta, talebelerin kanaat ehli olduklarını ve pek az bir masrafla hayatlarını sürdürdüklerini belirtmektedir.[925] Dönemin diğer kaynakları da medrese talebelerinin geçim şartlarının iyi olmadığında neredeyse hemfikirdir. Misal olarak, İstanbul'da medrese eğitimine gelmiş olan Hüseyin K. Ertur, medresede kalacak oda bulamadığı için bir han odası kiralamak zorunda kalmış ve kısa sürede elindeki parası tükenerek bazı öğrencilere ücret karşılığı ders vermeye başlamıştır.[926] Diğer bir örnek ise Bereketzâde İsmail Hakkı'dır. O da eğitim hayatını sürdürebilmek için çalışma gerekliliği duymuş ve Yahya Efendi Matbaasında çalışmaya başlamıştır.[927] Bu örnekler oldukça fazladır. Fakat geçim sıkıntısı içerisinde bulunan bu talebelerin yanında maddi durumu iyi olan ve ailesi tarafından desteklenen medrese talebeleri de bulunmaktadır. Cevdet Paşa ve Başkâtipzâde Ragıp Bey böyle örneklerdendir. Cevdet Paşa, "*medresede sâirine nisbetle ben beyler gibi geçinirdim*"[928] diyerek diğer talebelerle arasındaki maddi imkan farkını belirtmektedir. Başkâtipzâde Ragıp Bey ise maddi ihtiyaçlarının babası tarafından çok iyi bir şekilde sağlandığını ifade etmektedir.[929]

[917] BOA, C.ML. 196-8122.
[918] BOA, Y.PRK.AZJ. 30-98.
[919] BOA, A.MKT. 181-49.
[920] BOA, MKT. NZD. 73-9.
[921] BOA, A. MKT.UM. 92-56.
[922] BOA, A. MKT. NZD. 206-21.
[923] BOA, BEO, 2551-191283.
[924] BOA, A. MKT.NZD. 329-49.
[925] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 8.
[926] Ertu, *Tamu Yelleri*, 18.
[927] Bereketzâde İsmail Hakkı, *Yâd-ı Mâzî*, 39-40.
[928] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 8.
[929] Başkâtipzâde Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, 35.

Medrese talebelerini bu denli zorlayan ve dersleri dışında çalışarak geçimlerini sağlama zorunda bırakan bazı temel giderler söz konusudur. Bunlar ise yeme-içme, giyim kuşam, kalacak yer ve eğitimleri için gerekli kitapları elde etme olarak ifade edilebilir. Talebelerin ana gider kalemlerini oluşturan bu ihtiyaçların bir kısmı devletin sağladığı bazı imkanlarla kısmi olarak karşılanmaktadır. Devletin sağlamış olduğu olanakların yanında medrese talebelerinin büyük oranda yine devletin sağladığı olanaklarla da bağlantılı olarak bazı gelirleri ve gelir elde etme yöntemleri bulunmaktadır. Bunlar büyük oranda çeşitli zamanlarda talebelere sunulan Sultanın ihsanlarından oluşan maddi desteklerdir. Bu ihsanların yanında imaretlerden faydalanma imkanı ve çeşitli vergilerden muaf tutulma gibi talebelere sunulan devlet destekli bazı ayrıcalıklar da söz konusudur. Bazı durumlarda ise fakir ve geçinemez halde bulunan talebelere şahsi yardımlarda bulunulduğu anlaşılmaktadır. Bu yardımlar ise, vazife verme, maaş bağlama gibi neticelerle sonuçlanmaktaysa da bazı durumlarda talebenin isteğine göre değişiklik göstermektedir. Tüm bunların yanında medrese talebelerinin geçimlerini sağlama adına en güçlü dayanakları ise medreselerin tatil olduğu zamanlarda ülkenin çeşitli şehirlerine giderek imamlık, vaizlik gibi vazifeleri üstlenerek elde ettikleri gelirlerdir.

4.1.1. Medrese Talebelerinin Gelirleri

4.1.1.1.Cerre Çıkma

Dönem kayıtları incelendiğinde medrese talebeleri açısından oldukça önemli bir gelir kaynağı olduğu anlaşılan cerre çıkma, birçok açıdan incelenmeye değer bir konudur. Talebelerin hem gelir elde ettiği hem de mesleki anlamda tecrübe kazanıp aynı zamanda ülkenin dört bir yanında sosyal bağlantılar kurabildikleri bir uygulama olan cer, birçok boyutu ile bu başlık altında incelenecektir.

Medrese talebeleri için oldukça eski bir uygulama olan cer, inceleme alanımız olan 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başına kadarki süreçte de uygulanmaya devam etmiştir. Cer sürecinin kurumsallaşmasının sağlanması ve belirli bir kaideye bağlanması açısından belirttiğimiz yıl aralığı ayrıca önemlidir. Belirtilen zaman aralığında talebelerin cer için müracaat süreçlerinden, İstanbul'dan ayrılmaları ve geri dönüşleri, onlara sağlanacak yol yardımları ve seyahat süreçleri belirli bir nizam altına alınmıştır.

Medrese talebelerinin cer uygulamasının üç farklı dönem ve koşulda gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bunlar, kurban bayramı dolayısıyla yapılan kurban cerri[930], harman zamanı yapılan harman cerri ve üç aylar dolayısıyla yapılan Ramazan cerridir.[931] Medrese talebelerinin belirtilen bu zamanlar içerisinde başta imamlık ve vaizlik olmak üzere, koyun sayımı, tabur ve alay imamlığı gibi vazifelerde bulunarak çeşitli gelirler elde ettikleri görülmektedir. Bu cer türleri içerisinde en çok uygulanan ise Ramazan cerridir. Şuhur-i selase olarak ifade edilen Recep, Şaban ve Ramazan ayları içerisinde gerçekleşen cer faaliyetinin bir başlangıç süresi ve bitiş zamanı bulunmaktadır.

Bu anlamda, özellikle Ramazan ayında camilerde teravih namazı kıldırmak ve vaaz etme görevini ifa etmek ana vazife olarak görülmüş ve bu sebeple İstanbul'dan taşraya Ramazan ayı öncesinde çıkış işlemlerinin başlanmasına özen gösterilmiştir. Cer işlemlerinin ne zaman başladığı ve ne zaman son bulduğuna yönelik belgeler, ağırlıklı olarak Cemaziyelevvel ayından itibaren işlemlerin başladığı Cemaziyelahir, Recep ve Şaban ayı boyunca devam ettiğine yöneliktir. Fakat Recep ayı içerisinde bu işlemlerin son bulması oldukça önemlidir. Zira uzak vilayetlere cer için giden talebelerin geç kalma durumu söz konusu olmaktadır. Bu konuya dair arşiv belgeleri Recep ayına dikkat çekmektedir. Bu ay içerisinde kaleme alınan, daha çok cer için talebelere verilecek olan harcırahın verilmediğine/geciktiğine yönelik belgeler, Recep ayının başlangıcını işaret etmektir. "*Receb-i Şerif'in gurresinden itibaren*"[932] taşraya gitmeye başlaması gereken talebelerin bu gecikmeler sebebiyle gidecekleri mahallere varamadıklarından dolayı zarara uğradıkları belirtilmektedir.[933] Ayrıca bu gecikmeler sebebiyle medrese talebelerinin tepkilerine neden olmak istemeyen yetkililer, yine ekseriyeti Recep ayına denk gelen belgelerde talebelerin "*bilâ-tehir sızlanmalarına meydan bırakılmayarak*"[934] nakil işlemlerinin bir an önce başlamasını istemektedirler. Cer sürecinin bitmesi ve talebelerin İstanbul'a dönmesinin ise Ramazan Bayramı sonrasına tekabül etmekte olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda Şeyhülislam Cemaleddin Efendi oldukça açık malumatlar vermektedir. Ona göre şühur-i selase içerisinde taşraya giden talebeler, Ramazan Bayramı'ndan sonra dönüş sürecine girmektedirler. Tam dönüş tarihleri ise ertesi senenin Muharrem ayının başlangıcıdır. Bu tarihe kadar dönüş işlemlerini bitiren medrese talebeleri, tahsillerine kaldıkları yerden devam

[930] BOA, DH.MKT. 1848-20.
[931] Hümmet Kanal, "II. Abdülhamid Devrinde İstanbul Medreselerindeki Öğrencilerin Cerr Faaliyetleri", *AVİD*, C. 2, S. 2 2014, 280.
[932] BOA, İ.DH. 1071-83986.
[933] BOA, İ.HUS. 168-29.
[934] BOA, BEO, 1047-78519.; BOA, Y. MTV. 31-50.

etmektedirler.[935] Bu anlamda senenin neredeyse yarısını medreselerinden uzak ve tahsil dışı bir faaliyet ile geçirmiş olmaktaydılar.[936]

Medrese talebelerine has bir uygulama olarak görülmüş olsa da cerre çıkanların sadece medrese talebeleri olmadığı anlaşılmaktadır. İcazet almış medrese talebeleri, müderrisler ve bunların yanında medrese mezuniyeti bulunan bazı muallimlerin de cerre çıktıkları görülmektedir. Misal olarak, 1844 yılında Müderris Ahmed Efendi, Selanik'e şühur-i selase münasebetiyle gittiğinden dolayı adına bir tavsiyename kaleme alınmıştır.[937] Yine benzer bir örnek olarak 3. Ordu Seyyar Topçu Alay Müftülüğünden mütekaid Müderris Hacı Mahmud Said Efendi 1890 yılında Girit'e cer amacıyla gittiği görülmektedir.[938] 1894 yılında Söğüd'e gitmiş olan Müderris Niyazi Efendi[939], 1888 yılında Kosova'ya giden Süleymaniye Camii dersiamlarından Hacı Mustafa Efendi[940] ve yine 1862 yılında Yenişehir'e giden dersiamdan Mehmed Efendi[941] bu hususa dair verilebilecek örneklerdendir. Bu örneklerden müderris ve dersiamların da talebelere nazaran çok sık örnek teşkil etmese de cer faaliyetleri içerisinde olduğu görülmektedir. Bu örneklerin yanında özellikle medrese kökenli Darülmuallimin Mektebi talebe ve muallimlerinin de cerre gittiğine yönelik bilgiler oldukça dikkat çekicidir.

Bu konuda mevcut literatürde yer alan çalışmalar Darülmuallimin Mektebi'nin 1851 yılında Cevdet Paşa tarafından hazırlanan nizamnamesine sıkça atıf yapmaktadırlar. Cevdet Paşa hazırlamış olduğu bu nizamnamede, Darülmuallimin Mektebi talebelerinin maaşlarının yeterli olmaması sebebiyle medrese talebeleri gibi cerre çıkmak zorunda kaldıklarına dikkat çekmektedir. Bu sebeple de senenin yarısını *celb-i erzak için taşralarda geçirmek* durumunda olan talebeler, dersleri ile çok ilgilenememektedirler.[942] Darülmuallimin Mektebi talebelerinin cerre çıkmış olmaları ise dilenciliğe benzetilmiş ve bu durumun hocalık mesleğinin vakarına gölge düşürdüğü ifade edilmiştir.[943] Fakat bu uygulamanın Darülmuallimin talebeleri arasında

[935] BOA, Y. MTV. 238-49.
[936] BOA, Y. PRK.A. 5-22.
[937] BOA, A.MKT.DV. 2-33.
[938] BOA, DH. MKT. 1710-114.
[939] BOA, DH. MKT. 332-77.
[940] BOA, DH. MKT. 224-59.
[941] BOA, A.MKT.UM. 527-87.
[942] BOA, İ. MVL. 211-684. Mustafa Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, (Ankara: Doğubatı Yayınları, 2015), 110;Nihal Özdemir, *Konaklardan Cemiyetlere Kahvehanelerden Mecmualara Osmanlıda Yeni Bilimin Kurumsallaşması*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2024.), 57.
[943]BOA, İ. MVL. 211-684.; Abdülkadir Özcan, "Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi", *150. Yılında Tanzimat*, (haz.) Hakkı Dursun Yıldız), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992), 446. (441-474)

devam ettiğine yönelik bazı emarelerin varlığı söz konudur.[944] 1914 yılındaki bir belgede ise mektep muallimlerinin resmi vazifeleri dışında işlerle ilgilenme durumlarının olduğu ve özellikle de Ramazan ayında cerre gittiklerinin belirtilmiş olması[945] cerre çıkma usulünün mekteplerde de belirli oranda devam ettiğine işaret etmektedir. Fakat yaygınlığı konusunda kesin bir çıkarımda bulunmak mümkün değildir. Öte yandan cer faaliyetinin dilenciliğe benzetilmiş olması, 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında ve özellikle de II. Meşrutiyet sürecinde medrese talebelerine yönelik yapılan ciddi eleştirilerden birisidir. Cevdet Paşanın daha yüzyılın ortalarında yapmış olduğu bu benzetme zaman zaman gündeme gelmiş ve medrese talebelerine yönelik bir eleştiri olarak ifade edilmiştir. Fakat bu yaklaşımın oluşmasında sadece medrese talebelerinin kendi başlarına etkili olmadığına dair bazı örnekler vardır. Cer faaliyetlerinin hayata geçirilmesinde bazı aksaklıkların varlığı gözlemlenmiş olsa da dikkatli bir şekilde uygulanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle Ramazan aylarında orduda görev yapacak talebelerin seçilmesi aşamasında, sınav yapılarak dikkatli davranıldığı ve her birinin cer için gideceği yere belirli kurallar dahilinde ve resmi yazı ile gittiği düşünülürse, bu durumun dilencilikle bağdaştırılmasında farklı amillerin etkili olabileceğini akıllara getirmektedir. Bunun yanında cer uygulamasının olumsuz bir şekilde tanımlanmasına ve talebelerin dilencilere benzetilmesine dair verilen örnekler ise daha çok bu durumu suistimal eden, medrese talebesi olup olmadığı tartışmalı kimselerin işin içinde olduğu örneklerdir. Misal olarak, 1899 yılında İstanbul'a girmek için Gerede'de bekleyen dilencilerin, nüfus tezkirelerinde dilenci oldukları belirtilmiş olmasına rağmen mürur tezkirelerinde talebe olarak yazılmış olmaları verilebilir.[946] Bunun yanında dilencilerin bazı camilerde ve mezarlıklarda Kur'an-ı Kerim okuyarak halktan zorla para topladıklarına dair kayıtlar da yine bu kişilerin talebelerle karıştırılarak, talebelerin de dilenci gibi değerlendirilmesine zemin hazırladığı anlaşılmaktadır.[947] Bu benzetmelere dair örnekler de yine bu minval üzere 19. yüzyılın sonlarından itibaren sayıca artarak, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemine kadar medrese talebelerinin olumsuz bir şekilde tanımlanmasında etkili olmuştur. Tahsin Uzer'in 1897 yılında Drama'da Nahiye Müdürlüğü yaptığı sırada medrese talebesi olduğunu belirttiği kişilere dair olumsuz betimlemeleri bu duruma örnek olarak verilebilir. Tahsin Uzer, bulunduğu yerde birçok kaza ve köyde medresenin var olduğunu ve bu medreselerden çıkan "*hocadan başka her*

[944] BOA, MF.İBT. 6-59.; BOA, MF. İBT. 6-75.; BOA, MF. MKT. 27-137.
[945] BOA, MF. İBT. 511-49.
[946] BOA, DH. MKT. 2161-72.
[947] Mehmet Demirtaş, "Osmanlı Başkenti'nde Dilenciler ve Dilencilerin Toplum Hayatına Etkileri", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 20, Mart 2006, 90.

şeye benzeyen dilenci kabilinden softalar"ın bütün bölgeyi çekirge gibi istila ettiklerinden bahsetmektedir.[948] Tahsin Uzer, bu kişilerin yalan yanlış bilgileri halka anlattığına değinmekte, biraz Kur'an, birkaç sure ve ilahi okuyarak, Köroğlu, Plevne, Küçük Hasan gibi destanları anlatarak halktan para topladıklarını belirterek diğer köylere gittiklerini ifade etmektedir.[949] Tahsin Uzer'in betimlemiş olduğu bu tablo daha çok, belirli bir kural ve kaide dahilinde ve muayyen bir zamanda gerçekleşen, resmi prosedürü bulunan talebelerin cer faaliyetlerinden ziyade, resmi süreç dahilinde hareket etmeyen ve bu süreci suistimal eden kişilere işaret etmektedir. Medrese talebelerinin cer faaliyetlerine yönelik yapılan eleştirilerin[950] de genel mahiyetinde bu yaklaşımın hakim olduğunu söylemek mümkündür. Zira incelenen örnekler bu betimleme ve eleştirilerin tam aksini işaret etmektedir. Bu örnekler medrese talebelerinin, her ne kadar birçok müşkülatla karşılaşmış olsalar da cer faaliyetlerinden hem maddi hem ilmi hem de hayat tecrübesi olarak fayda sahibi olduklarını göstermektedir. Misal olarak Başkatipzâde Ragıp Bey, maddi durumu oldukça iyi olmasına rağmen tecrübe kazanmak için cerre gittiğinden bahsetmektedir. Halbuki ilk kez cerre gittiğinde birçok problemle karşılaşmıştır. Fakat, bu problemleri yaşaması gerektiğini, bunların tecrübe anlamında ona büyük katkılar sağladığını ifade etmektedir.[951] Hüseyin K. Ertur da birçok kere cerre gitmiştir ve gittiği yerlerde tecrübeler kazandığı ve bilgisini arttırdığı görülmektedir.[952]

Muallim Cevdet ise döneminin yaygın kanaatinin aksine, medrese talebelerinin cerre çıkmasını oldukça müsbet bir süreç olarak değerlendirmektedir. Cer faaliyetini mekteplerle medreseler arasında halkın içinde bulunma, tecrübe kazanma anlamında değerlendiren Muallim Cevdet, medrese sistemini bu anlamda daha başarılı bulmaktadır. Pedagojik anlamda da medreselerin ders seçiminden, kendi ihtiyaçlarını giderme noktasında ve talebenin daha serbest olmasından dolayı mekteplerden daha iyi konumda olduklarını ifade etmektedir.[953] Bu anlamda medrese talebeleri, sabah derslerini aldıktan sonra kendilerini geliştirmek istedikleri dersleri takip etmişler, farklı mekteplere kaydolabilmişler ve birçok farklı alanda dersler alarak kendilerini

[948] Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1979), 39.; Şahintürk, "Bir Medrese Talebelesinin Cer Yolculuğu", 166.
[949] Uzer, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, 39.
[950] Elif Ay, *1908-1914 Yıllarında Mekteplilerin Medreseye Yönelik Bakışı (Değerlendirmeleri)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Felsefe ve Din Bilimleri Bili Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2002, 60, 156.
[951] Başkâtipzâde Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, 37.
[952] Ertur, *Tamu Yelleri,* 24.
[953] Osman Ergin, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, (İstanbul: Bozkurt Basımevi, 1937), 223, 224.; Ay, *1908-1914 Yıllarında Mekteplilerin Medreseye Yönelik Bakışı (Değerlendirmeleri)*, 60.

geliştirebilme imkanına sahip olabilmişlerdir. Bunun yanında kendi, maişetini kazanma ve kendilerini geliştirme adına çıkmış oldukları cer yolculuklarının da bu sürece katkı sağlamış olduğu söylenebilir.

Öte yandan cerre giden bir talebenin Teravih Namazı kıldıracak, Ramazan ayı boyunca cemaate vaaz ve nasihatte bulunacak ve mukabele okuyacak derecede bilgiye sahip olması gerekmektedir. Bu sayılan hizmetleri belirli bir disiplin altında ve belirli bir donanıma sahip olmadan gerçekleştirebilmek oldukça zor olsa gerektir. Zira bu faaliyetler içerisinde bulunan talebeler, gittikleri yere kendi başlarına ve resmi olmayan yollarla da gitmemişlerdir. Bulundukları yerin mülki amiri, kadısı veya müftüsü sürecin içerisindedir ve bu talebeleri uygun bulunan yerlere yönlendirmektedir. Bu anlamda cer sürecinin nasıl gerçekleştirildiğine değinmek meselenin daha anlaşılır hale gelmesine katkı sağlayacaktır. Zira bu sürecin her ne kadar bazı aksaklıları da beraberinde getirmiş olsa da ciddiyetle sürdürülmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

4.1.1.1.1. Talebelerin Cerre Çıkma Prosedürü

Medrese talebelerinin cerre çıkma usulü belirli bazı kuralların işletilmesi sonucunda gerçekleşmektedir. Bunlardan en önemlisi cerre çıkacak talebeye müderrisi tarafından verilen bir ilmühaber ve talebenin gideceği yerdeki mülki amir, kadı, müftü gibi yetkililere vereceği tavsiyenamedir. Bunun yanında bir yerden diğer bir yere geçişlerde mürur tezkiresinin ellerinde bulunması oldukça önemlidir.[954] Hem ellerinde bulunan gidecekleri yerin makamına yazılmış tavsiyenameler hem de gitmeleri gereken yerin sınırların belirleyen mürur tezkireleri, medrese talebesi dışındaki kişilerin bir yerde resmi olarak cer faaliyeti içerisine girmesini engellemektedir. Mürur tezkiresinin belirttiği yer dışında hareket eden talebeler hakkında ise tahkikat yapıldığı anlaşılmaktadır. 1901 yılında mürur tezkiresinde Drama'ya gideceği belirtilmiş olmasına rağmen Balıkesir'e gelen, Fatih Bahr-i Siyah Baş Kurşunlu Medresesi talebesinden Batumlu Derviş Efendi hakkında tahkikat başlatılmıştır.[955] Bu konuda dikkatli davranıldığına dair diğer bir örnekte ise medrese talebesi olan Hasan Efendi'nin 1860 yılında mürur tezkiresinde yapmış olduğu bazı sahtekarlık dolayısıyla sorgulanmış olmasıdır.[956] Tavsiyenameler ise doğrudan medrese talebelerinin gideceği beldedeki mülki amire yazılan ve

[954] BOA, BEO, 1813-135953.
[955] BOA, DH.MKT. 2382-83.
[956] BOA, A. MKT. MVL. 114-28.

talebenin cer amacıyla oraya gittiğini ve yardımcı olunması gerektiğini belirten evraklardır. Yine bu belgelerde de talebenin gideceği yer belirtilmiş ve talebenin farklı bir yere gitmesinin önü alınmaya çalışılmıştır. Talebenin tavsiyename belgesini elde etme süreci ise kayıtlı olduğu medrese müderrisi tarafından verilen ilmühaberle birlikte Dahiliye Nezareti'ne yazmış olduğu tavsiyenâme talep yazısından sonra elde edilmektedir. Bu sürece dair belgeler belirli oranda içerik ve yapı bakımından birbirine benzemektedir. İlmühaber belgeleri, medrese talebesinin talebe olduğunu ve hangi medreseye kayıtlı olduğunu gösteren belgelerdir.

İlmühaber Belgesi:
"*Safranbolulu Osman Efendi… şühur-i selase münasebetiyle Yemen'e azimet edeceğinden efendi mumaileyhin medresemizde mukayyed talebe-i ulûmdan olduğunu musaddık işbu ilmühaber îtâ olundu*."[957]

Tavsiyenâme talep yazısı:
"*İşbu sene-i mübareke-i şühur-i selase mülabesesiyle celb-i maişet zımnında Yemen canibine azimet edeceğimden cenab-ı vilayet-i celileye bir kıt'a tavsiyenâme devletleri şeref-tastiri hususuna müsaade-i âlî cenab-ı nezaretpenâhilerine şâyân buyrulması babında emr u ferman hazret-i menlehü'l-emrindir.*"[958]

Tavsiyenâme:
"*Talebe-i ulumdan Hüseyin, Ali, Halil Efendi[ler] isticlâb-ı erzak-ı mukaddere zımnında bu kere ol tarafa azimet edeceğinden bahisle tavsiyesini istidâ etmiş olmağla mumaileyh hakkında teshîlât-ı lazıme ifasını himemi-i âlî âsafânelerine derkâr buyrulmak babında*"[959]

Büyük oranda yukarıdaki belge ile benzerlik taşıyan ilmuhaber, tavsiyename talep yazısı ve tavsiyenâme yazıları, talebelerin gideceği yerdeki işleri kolaylaştırmanın yanında, sürecin resmi bir şekilde yürütülmesini de sağlamaktadır.

Bu anlamda tavsiyename ve mürur tezkirelerini alan medrese talebeleri, o yıl nereye gideceklerse oraya doğru hareket etmeye Recep ayının başlarından itibaren başlamaktadırlar.

[957] BOA, DH.MKT. 198-49.
[958] BOA, DH.MKT. 198-49.
[959] BOA, DH.MKT. 2047-38.

Fakat bu sürecin belki de en önemli aşamalarından birisi talebelere sağlanan şimendifer, vapur biletleri ve yol harcırahlarının teminidir.

4.1.1.1.2. Cer Yolculuklarında Talebelere Sağlanan Yardımlar

Medrese talebeleri cer yolculuklarında büyük oranda devlet tarafından desteklenmiş ve inceleme alanımız olan 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın başlarında ücretsiz bir şekilde gidecekleri yerlere gönderilmişlerdir. Bu durumun 19. yüzyılın ikinci yarısından önce bir gelenek haline geldiği ifade edilebilir. Zira bu konu hakkındaki belgeler, medrese talebelerinin fakir hallerinden dolayı desteklenmesi gerektiğini işaret etmektedir. Bu anlamda medrese talebelerine yolculukları için sağlanan üç ödeme kalemi söz konusudur. Bunlar kara ve deniz yolu ile yapılacak olan seyahatlere göre değişen vapur ve şimendifer bilet ücretleri ile zaman zaman katık bahası zaman zaman da harcırah olarak ifade edilen ve talebelere verilen yol yemek parasıdır. Medrese talebelerine bu ödemelerin yapıldığına dair belgeler bu usulün Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemlerinde uygulandığına işaret etmektedir.[960] 19. yüzyılın ikinci yarısının ilk yıllarına dair yarım bilet ücreti uygulaması sadece vapurla transfer söz konusu olduğundan dolayı vapurlar için geçerli olmuştur. İlerleyen yıllarda ise demiryollarının inşa edilip kullanılmaya başlanmasıyla, şimendifer biletlerinde de yarım bilet tarifesi medrese talebeleri için uygulanmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısının başlarına ait belgelerde ise medrese talebelerinin üç aylar dolayısıyla cerre giderken kendilerine yarım vapur bileti ve kumanya ücreti olarak 50'şer kuruş verildiği anlaşılmaktadır.[961] Bu uygulamanın devam ettiğine yönelik birçok belge bulunmaktadır. 1852 yılına ait bir masraf defteri, Cemaziyelevvel ayından Recep ayına kadar taşradaki muhtelif yerlere gitmiş olan medrese talebelerinin hem sayısını vermekte hem de bu transferlerde ne kadar masraf yapıldığını göstermektedir. Bahsi geçen defterde, Silistre, Şumnu, Rusçuk, Vidin, Trabzon, Beyrut, Yafa, Alanya, Batum, Rize, Girid, Rodos, Kıbrıs, Selanik, Kavala, Gümülcine, İzmir, Trablusgarb, Maçin, İskenderiye, İstanköy, İzmid, Bursa, Humus, Tekfurdağı, Kala-i Sultaniye gibi iskelelere toplamda 4031 medrese talebesi taşınmış ve bunlar için toplamda 188270 guruş ödeme yapılmıştır.[962] 1861 yılına ait 3820 medrese talebesinin isminin yer aldığı 6 ciltlik defter serisinde ise 50'şer kuruş ödeme yapılacak

[960] BOA, BEO, 319-23877.
[961] BOA, A.MKT. 72-4.; BOA, A.MKT.NZD. 111-49.; BOA, A.MKT.NZD. 129-79.; BOA, İMVL. 328-14043.; BOA, A. MKT.NZD. 385-23.
[962] BOA, ML. MSF.d. 9769.

medrese talebeleri gösterilmektedir.[963] Bu defterin bazı ciltleri eksiktir ve tam olarak ne kadar ödeme yapıldığı belirsizdir. Fakat 3820 talebenin var olduğu, talebelerin isim sıralamasından anlaşıldığından dolayı her bir talebeye 50'şer kuruş verildiği için toplam yapılan ödemenin 192500 kuruş olduğunu söylemek mümkündür. 1862 yılına ait bir diğer belge ise geriye dönük olarak üç yılda medrese talebelerinin üç aylar sebebiyle taşraya gidişleri için harcanan paranın miktarını göstermektedir. Bu veriler aşağıda tablolaştırılarak her bir talebeye 50'şer kuruş verildiği göz önüne alınarak, toplam harcanan miktardan ne kadar talebenin cerre gittiği belirtilmiştir.[964]

Yıl	**Ödenen Para Miktarı**	**Talebe Sayısı**
H. 1274/M. 1858	249250 Kuruş	4985
H. 1275/M.1859	223000 Kuruş	4460
H. 1276/M.1860	244800 Kuruş	4896
H.1277/M.1861	192500 Kuruş	3820

Bu yıllarda medrese talebelere 50 kuruş yol harcırahı ve vapurlarda yarım bilet uygulamasına devam edildiği görülmektedir. Fakat bazı talebelerin gidişler için geçerli olan yarım bilet uygulamasının dönüşler için de geçerli olmasını istemektedir. 1852 yılına ait belgede dile getirilen bu husus, yarım bilet uygulamasının, sadece gidişleri mi yoksa geri dönüşleri de mi kapsadığına yönelik 19. yüzyılın sonlarına ve 20. yüzyılın başarına kadar devam edecek bir soruna dair ilk örneklerdendir.[965] Daha çok yabancı vapur ve şimendifer kumpanyaları ile yapılan anlaşma ile alakalı olan bu husus oldukça tartışmalıdır.

Cerre giden her talebeye verilen 50 kuruşluk harcırah ile ilgili olarak 1860'lı yılların başında bir sorunla karşılaşılmıştır. Bu sorun bazı medrese talebelerinin 50 kuruşluk yol parasını aldıkları halde taşraya gitmemeleri bazılarının da birkaç defa alarak bu durumu suistimal etmeleri ile ilgilidir. Bu konuya dair bir belgede, hazineyi zor durumda bırakacak bu gibi durumlar için dikkatli olunması istenmektedir.[966] Medrese talebelerinin, harcırahı almaları için düzenlenen pusulalarda yer alan isim, tarih ve numara kısımlarını değiştirmek suretiyle birkaç

[963] BOA, ML. MSF.d. 15581.; BOA, ML. MSF.d. 15583.; BOA, ML. MSF.d. 15585.; BOA, ML. MSF.d. 15586.; BOA, ML. MSF.d. 15589.; BOA, ML. MSF.d. 15591.
[964] BOA, A. A.MD. 94-95.; BOA, A. MKT. MVL. 133-39.; BOA, İ.MVL. 454-20295.
[965] BOA, İ.MVL. 299-1293.
[966] BOA, MVL. 842-43.

defa harcırah aldıklarının tespit edilmesi ve bazılarının bu harcırahı aldıkları halde taşraya gitmemiş olduklarının anlaşılması üzerine, bu usulde bazı düzenlemelerin yapılmıştır.[967] Bu hususta usulsüzlük yapan talebeler cezalandırılmıştır. Yapılan düzenlemeye göre ise daha önce hazineden gümrük emanetine gönderilen ve oradan talebelere dağıtılan paraların artık Meşihat makamına gönderilmesine ve buradan daha dikkatli bir şekilde talebelere verilmesine karar verilmiştir.[968] Yapılan bu değişiklikle beraber de Meşihat makamı, talebelerin cerre gitmesi için verilen paranın 200.000 kuruş olmasının yeterli olacağını ifade etmiştir. Alınan bu karar doğrultusunda her bir talebeye ellişer kuruş verilmesinden dolayı, Meşihat makamının her yıl cerre gidecek talebe sayısını 4 bin talebe olarak ön gördüğü anlaşılmaktadır. İlerleyen yıllarda bu usulün takip edildiği görülmektedir.[969]

Medrese talebelerine cer amacıyla taşraya gitmeleri konusunda yardımının ilerleyen yıllarda da devam ettiği anlaşılmaktadır. Fakat 1893 yılına ait bir belgede vapur ve şimendifer ücretlerinin devlet tarafından karşılanmasının yanında katık bahası olarak ifade edilen yol yemek ücreti desteğinin bir süre verilmediği görülmektedir. Her talebeye ikişer Mecidiye olarak verilen bu yemek paralarının, ne zamandır verilmediği bilinmese de 1893 yılından itibaren tekrar verilmeye devam edildiğini söylemek mümkündür.[970] Aynı yıla ait bir belgede ise talebeye cerre giderken yapılan yardım konusunda Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz devrilerindeki usulde yardımların yapıldığı belirtilmektedir. Bu konuda Sultan Abdülmecid zamanında medrese talebelerine bilet ve navul esmanı verilmeyip belirli bir harcırah verildiğini, Sultan Abdülaziz zamanında ise medrese talebelerine yarım navul ücreti ödendiği ve ayrıca ikişer üçer mecidiye harcırah verildiği belirtilmiştir. Sultan Abdülhamid dönemi için ise mezkur belgede bu masraflara dair bütçede 6 bin liralık bir tahsisat ayarlandığı belirtilmektedir. Belirlenen bu 6 bin liranın cerre gidecek olan talebelerin şimendifer yarım bilet parası ve katık bahası olduğu ifade edilmiştir.[971] Bütçeye yapılan bu ekleme talebelerin cer için taşraya taşınması amacıyla kullanılmış ve araştırmanın zaman dilimi boyunca uygulanmaya devam etmiştir.[972] Her ne kadar vapurla taşınan talebeler için gemi kumpanyalara ödenen ücrete dair elimizde belirli bir istatistik bulunmuyor olsa da 1897-1908 yılları arasında şimendifer kumpanyalarına ödenen miktarın yıl yıl ne kadar olduğu bilgisine sahibiz. 1909 yılına ait bu

[967] BOA, İ. MVL. 454-2095
[968]BOA, İ. MVL. 454-2095.
[969] BOA, İ. DH. 671-56749
[970] BOA, BEO, 319-23877.
[971] BOA, BEO, Y. A.RES. 68-23.; BOA, BEO, 890-66692.; BOA, BEO, 885-66311.
[972] BOA, BEO, 3605-270330

belgede, 11 yıllık sürede toplamda 1.488.480 Kuruş, 30 Para şimendifer kumpanyalarına talebelerin taşınması için ödeme yapılmıştır.[973]

Talebeler için yapılan bu ödemelerde zaman zaman problemlerin yaşandığı, ödemelerin sarktığı ve yabancı gemi ve şimendifer kumpanyalarının talebeleri taşımamakla ve ödemeleri gereken bazı vergileri vermemekle tehdit ettiği görülmektedir. Bir taraftan kumpanyaların bu tavırları diğer taraftan da muayyen bir zaman dilimi olması hasebiyle talebelerin oluşturmuş oldukları baskı devlet yetililerini zor durumda bırakmıştır. 1886[974], 1888[975], 1893[976], 1894[977]1895[978], 1897[979], 1898[980], 1902[981], 1904[982], 1908[983] yıllarında ödemeler gecikmiştir. Bu gecikmeler bazen doğrudan talebeye verilen harcıraha bazen de gemi ve vapur kumpanyalarına yapılması gereken ödemelere yöneliktir. Talebelerin harcırahlarına yönelik gecikmeler cer süresinin geçirilmemesi gerektiğinden, acilen ödenebilmiş ve talebelerin tepkileri önlenebilmiştir. Fakat kumpanyalara ödenmesi gereken ücretlerin, ödenemediğinden zamanla birikmiş olduğu anlaşılmaktadır. Kumpanyalar da bu sebeple gemi ve şimendiferlere talebe kabul etmemişlerdir.[984] Bunun yanında, 1898 yılına ait bir belgede belirtildiği gibi zaman zaman vapur kumpanyaları ödemeleri gereken şamandıra vergisini, alacaklarına karşılık ödemekten imtina etmişlerdir.[985] 1889 yılına ait bir belgede ise Şark Şimendifer Kumpanyası (Rumeli) üç senedir ödenmesi gereken ücreti alamadığını ve bu sebeple kumpanyanın hayli zor durumda bulunduğunu ifade etmektedir.[986]

Vapur ve şimendifer kumpanyaları ile yaşanan diğer bir sorun ise yarım bilet uygulamasıdır. Genel olarak bu konudaki belgeler incelendiğinde, demiryolları ile taşraya gidecek talebelerin gidiş ücretlerinin yarısı hazineden, dönüş ücretlerinin yarısı da talebelerin kendileri tarafından

[973] BOA, BEO, 3605-270330. Kanal, "II. Abdülhamid Devrinde İstanbul Medreselerindeki Öğrencilerin Cerr Faaliyetleri" 272.
[974] BOA, İ.DH. 989-78052.
[975] BOA, Y.MTV. 31-50.
[976] BOA, BEO, 326-24444.
[977] BOA, İ. HUS. 32-77.
[978] BOA, BEO, 689-51659.; BOA, MV. 86-8.
[979] BOA, BEO, 1048-78538.; BOA, BEO, 1058-79284.; BOA, İ.HUS. 59-83.
[980] BOA, BEO, 1152-86367.
[981] BOA, BEO, 1933-144915.
[982] BOA, BEO, 243-180906.; BOA, İ.HUS. 121-36.; BOA, BEO, 2418-181323.; BOA, DH.MKT. 897-34.
[983] BOA, İ. HUS. 168-29.
[984] BOA, BEO, 689-51659.; BOA, BEO, 2418-181323.
[985] BOA, BEO, 1152-86367.; BOA, MV. 77-33.
[986] BOA, Y. PRK. 2-45.

kumpanyalara ödenmektedir.[987] Bu bilgiden şimendifer ve vapur biletlerinde genel olarak medrese talebeleri için tam bilet değil yarım bilet ücreti alındığı anlaşılmaktadır. Fakat bazı şimendifer ve gemi kumpanyalarının var olan yarım bilet uygulamasındaki indirim oranlarında farklı tarifeleri uygulamaya koydukları görülmektedir. Misal olarak LIoyd kumpanyası %50 indirimli, yani yarım biletle talebeleri taşıması gerekirken %15 indirim uyguladığından dolayı uyarılmıştır.[988] Buna benzer bilet indirim ve tarife oranlarında yapılan değişikliklerden dolayı medrese talebelerinin zor durumda kaldıkları görülmektedir. Bu konuda diğer bir örnek ise talebelerden yarım bilet ücreti yerine tam bilet isteniyor oluşudur. 1867 yılında cer için İzmit'e gitmiş bir talebeden dönüşte tam bilet ücreti istenmiştir. Ayrıca yine aynı talebeden yanında getirmiş olduğu eşya ve zahirelerden dolayı beşer onar kuruş iskele akçesi alınmıştır.[989] Kumpanyalarla yaşanan bu gibi sorunların tezin inceleme zaman dilimi boyunca devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu konuda, kumpanyalarla imzalanan mukavelenin tarafı olan Ticaret ve Nafia Nezareti'nin tavrı ise medrese talebelerinin taşınmasında azami tarifenin yarım bilet olduğu ve kumpanyaların bu tarife üzerinde hareket etmesi gerektiğidir.[990]

4.1.1.1.3. İstanbul'dan Cerre Giden Talebeler

İstanbul'da bulunan medrese talebelerinin 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında ne kadarının cerre gittiği konusu oldukça önemlidir. Zira bu hususa dair yapılacak olan saptamalar, medrese talebelerinin cerre gitmeye ne ölçüde ihtiyaç duyduklarına bir cevap olacaktır. Bunun yanında medrese talebelerinin geçim şartlarının boyutlarına dair ip uçları da büyük oranda bu sorunun cevabında bulunmaktadır. Zira incelemiş olduğumuz arşiv kayıtları ve diğer kaynaklar, talebeler nezdinde cerre çıkmanın hayati bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Medrese talebelerinin cer amacıyla çıkmış oldukları bu yolculuklarda üstendikleri vazifelerden elde ettikleri gelirler sene boyunca İstanbul'da birçok ihtiyacı karşılamaktadır. Fakat bu hususta tespit edilen belgeler İstanbul'da bulunan medrese talebelerinin her yıl kaçının cerre gittiğini, kaçının gitmediğini belirtmekten uzaktır. Buna karşın tespit edebildiğimiz baz belgeler bu konuda çıkarımlar yapmamıza olanak sağlamaktadır. Tablo 6'da da gösterildiği üzere kimi veriler için o yıl talebelere verilen harcırah miktarı üzerinden bir sayı belirlenmeye çalışılmış, kimi veriler için de belgelerde belirtilen cerre

[987] BOA, BEO, 718-53814.
[988] BOA, DH. MKT. 310-3.
[989] BOA, MVL. 562-44.
[990] BOA, BEO, 1232-92396.; BOA, MV.73-89.

giden talebe sayıları doğrudan yazılmıştır. Fakat 1858, 1859, 1860, 1861, 1879, 1882, 1885, 1886, 1894, 1895, 1896, 1897 ve 1899 yıllarına dair veriler bulunan bu tabloda, belirtilen yıllarda cerre giden talebe sayısı belli olsa da, 1879, 1886 ve 1896 yılları hariç karşılaştırma yapmak mümkün değildir. Sadece üç yıl için İstanbul'da kalan ve cerre giden talebe sayısı tespit edilebilmiştir. Bu anlamda tablonun sunmuş olduğu verilerden hareketle, İstanbul'da mevcut olan talebelerin büyük çoğunluğunun cerre gitme eğiliminde oldukları söylenebilir. Bu eğilimi oranlarla ifade etmek gerekirse 1879 yılında İstanbul'daki talebelerin %91'i cer için taşraya gitmiştir. Bu oran 1886 yılında %84'tür. 1896 yılında ise bu oranın %94 olduğu görülmektedir. Nerdeyse onar yıllık ara ile elde edilmiş olan bu istatistik oldukça anlamlı görünmektedir. Oranların birbirine yakın olması ve Tablo 6'da veri eksikliği sebebiyle karşılaştırma imkanı bulunmayan yıllar için de bu oranların geçerli olabileceği fikrini güçlendirmektedir. Bunun yanında 1888 yılına ait bir belge, bu istatistiği desteklemektedir. Bu belgede İstanbul'da bulunan talebeler imaretlerden verilen ekmeğin kalitesinden şikayet etmekte ve askerlere verilen ekmeklerden kendilerine verilmesini istemektedirler. Talebelere göre bu ekmeğin kalitesiz ve sağlıksız olmasından dolayı kendilerine hiçbir faydası yoktur ve bu ekmeklerin dağıtımı israfa sebep olmaktadır. Talebelerin bu konudaki en büyük gerekçeleri ise medrese talebelerinin senenin yarısını taşrada geçirmiş olmalarıdır. Belgede ifade edildiğine göre, bu süre zarfı içerisinde, yani talebeler cerre gittiklerinde İstanbul'da onda bir oranında talebe kalmaktadır. Bu sebeple talebelere göre, kendilerinin İstanbul'da olmadığı sürede masraflar düşeceğinden, bu masraflar İstanbul'a döndükleri zaman için saklanmalı ve o zaman kullanılarak ekmeklerin kalitesi arttırılmalıdır.[991] Talebelerin dikkat çektiği bu onda bir oranı, Tablo 6 belirtilen sayılarla ve yukarıda ifade edilen oranlarla benzerlik arz etmektedir. Dolaysıyla İstanbul'da bulunan medrese talebelerinin büyük çoğunluğu (neredeyse onda dokuzu) üç aylarda taşraya gitmekte ve geçimlerini sağlamak için çeşitli vazifeler üstlenerek para kazanmaktadırlar.

Medrese talebelerinin bu denli yoğun bir şekilde cerre gitmiş olmalarının en büyük nedeni hiç şüphesiz maddi kazanç elde etmektir. Bu maddi kazancın yanında mesleki tecrübe edinmek ikinci önemli neden olarak ifade edilebilir. İstanbul'daki medrese talebeliği günlerini ekonomik anlamda oldukça zor geçirdiğini anladığımız Hüseyin K. Ertur'un cerre gitme gerekçeleri yerinde bir örnek olarak verilebilir. Medresede oda bulamamış, ailesinden maddi destek göremeyen, kiralamış olduğu odanın kirasını ödemekte zorluk çeken bir talebe olarak birçok

[991] BOA, Y. PRK. A. 5-22.

kere cerre gitmiştir. Hüseyin K. Ertur o günler için kullanmış olduğu aşağıdaki ifadeler medrese talebelerinin maddi kazanç elde amacıyla cerre gitmelerinin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir:

"*... o yıl kış çok sert geçmişti. Param yoktu. Çoğu günler yemek yemiyordum. Pabuçlarım delinmişti. Karda fırtınada Fatih'ten Şehzadebaşı'na dek yürüyerek derse gidiyordum. Derslerden de geri kalmak istemiyordum. Geceleri derslerime çalışmak için ışık gerekiyordu. Gaz alacak param yoktu*."[992] Hüseyin K. Ertur'un bu satırları, geçim sıkıntısı içerisinde bulunan bir medrese talebesinin içerisinde bulunduğu durumu betimleyen ifadeler olarak değerlendirilebilir. Bu durumdan bir nebze olsun kurtulma çaresi ise cerre gitmektir. Zira oldukça zor durumdadır. Kıbrıs'a cerre giden Hüseyin K. Ertur, gitme gerekçesini ise "*Kıbrıs'ta biraz para kazanma olasılığım var*."[993] diyerek ifade etmiştir.

Yıl	**Ödenen Para Miktarı**	**Mevcut Talebe**	**Cerre Giden Talebe Sayısı**
1858	249250 Kuruş		4985[994]
1859	223000 Kuruş		4460[995]
1860	244800 Kuruş		4896 [996]
1861	192500 Kuruş		3820 [997]
1879	-	4500	4100[998]
1882	-	-	4 bin küsür[999]
1885	600 lira atiyye	6608	2 bin kişi raddesinde[1000]
1886		7157	6053[1001]

[992] Ertur, *Tamu Yelleri,* 24.
[993] Ertur, *Tamu Yelleri,* 20.
[994] Her bir talebeye ellişer Kuruş verildiği belirtildiğinden ve toplamda 249250 Kuruş harcırah olarak verildiği ifade edildiğinden dolayı, 1858 yılında cerre giden talebe sayısı 4985 olarak hesaplanmıştır. Bkz. BOA, A. A.MD. 94-95.; BOA, A. MKT. MVL. 133-39.; BOA, İ.MVL. 454-20295.
[995] Her bir talebeye ellişer Kuruş verildiği belirtildiğinden ve toplamda 22300 Kuruş harcırah olarak verildiği ifade edildiğinden dolayı, 1859 yılında cerre giden talebe sayısı 4460 olarak hesaplanmıştır. Bkz. BOA, A. A.MD. 94-95.; BOA, A. MKT. MVL. 133-39.; BOA, İ.MVL. 454-20295.
[996]Her bir talebeye ellişer Kuruş verildiği belirtildiğinden ve toplamda 244800 Kuruş harcırah olarak verildiği ifade edildiğinden dolayı, 1860 yılında cerre giden talebe sayısı 4896 olarak hesaplanmıştır. Bkz.BOA, A. A.MD. 94-95.; BOA, A. MKT. MVL. 133-39.; BOA, İ.MVL. 454-20295.
[997] BOA, ML.MSFd.15581.; BOA, ML.MSFd. 15583.; BOA, ML.MSFd. 15585.; BOA, ML.MSFd. 15586.; BOA, ML.MSFd. 15589.; BOA, ML.MSFd.15591.
[998] BOA, Y.A.HUS. 161-27. 1879 yılına ait diğer bir belgede ise İstanbul'da Mevcut talebe sayısının 3792 olduğu ve bunların 2942 kişisinin cerre gideceği, 850 kişinin İstanbul'da kalacağı belirtilmiştir. Bkz. BOA, Y.A.HUS. 161-88.
[999] BOA, Y.PRK.AZJ. 8-21. Bu belgede 4 bin küsür talebenin taşraya gittiği belirtilmesine rağmen 3677 kişinin tezkire alarak hareket ettiği ifade edilmiştir.
[1000] BOA, Y. PRK. MŞ. Bu belgede ifade edilen 2 bin kişi H.1305/M.1885 yılının Recep ayı içerisinde taşraya giden talebeler ile sınırlıdır.
[1001] BOA, Y.PRK. MŞ.2-1.

1893	6 bin lira	6 bin raddesinde	-[1002]
1894	Katık bahası için 14 bin Mecidiye	-	7 bin[1003]
1895	-	-	5951[1004]
1896	-	7014	6614[1005]
1897	Katık bahası için 12 bin Mecidiye	-	6 bin[1006]
1899	-	-	4991[1007]

Tablo 6. Cerre Giden Talebelerin Sayısı

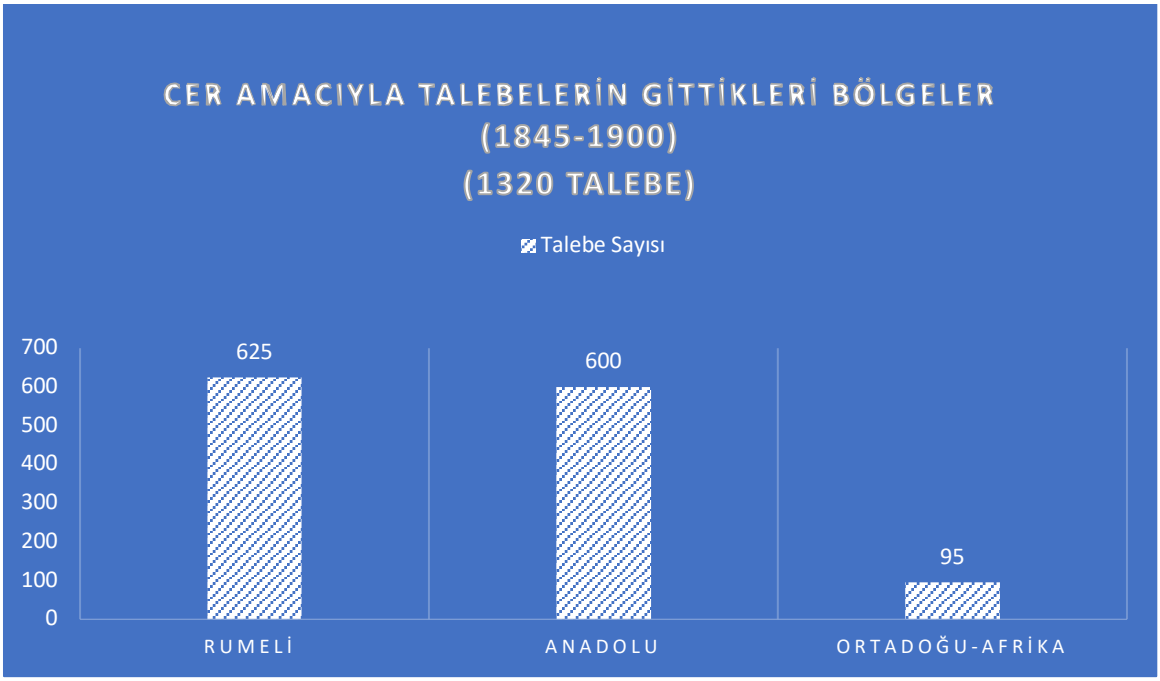
Hüseyin K. Ertur örneğinde olduğu gibi birçok medrese talebesi, cer için tavsiyename talebi yahut atiye talebine dair yazmış oldukları yazılarda geçim sıkıntısı (*dûçar-ı müzâyaka*) içerisinde olduklarından dolayı cerre çıktıklarını ifade etmişlerdir.[1008] Bu gerekçelerin yanında cerre çıkmak medrese talebeleri için oldukça cazip bir uygulama olsa gerektir. Büyük oranda ücretsiz bir şekilde yolculuk yapmaktadırlar. Ayrıca İstanbul'da dersler bitmiştir ve talebelerin İstanbul'da asıl bulunma sebebi olan eğitime ara verilmiştir. Bu sebeplerle cerre gitmek, gidenlerin oranındaki yükseklik de göz önüne alındığında, bir gereklilik/olağan bir hâl gibi görünmektedir.

4.1.1.1.4. Talebelerin Cer Amacıyla Gittikleri Yerler

Medrese talebelerinin cer amacıyla nerelere gittikleri hususunun irdelenmesi iki açıdan önemlidir. Bunlardan ilki, talebelerin gittikleri yerler konusundan herhangi bir bölgeye veya şehre yönelik bir yoğunlaşmanın/eğilimin olup olmadığının tespit edilmesidir. İkicisi ise

[1002] BOA, Y.A.RES. 68-23.
[1003] Her bir talebeye ikişer Mecidiye verildiği belirtildiğinden ve toplamda 14 bin Mecidiye katık bahası olarak verildiği ifade edildiğinden dolayı, 1894 yılında cerre giden talebe sayısı 7 bin olarak hesaplanmıştır. Bkz. BOA, BEO, 319-23877.; BOA, BEO, 382-24600.; BOA, BEO,377-25231.; BOA, BEO, 355-26569.; BOA, BEO, 369-27669. Bir diğer belgede ise İstanbul'da mevcut talebe miktarının 1894 yılında 6 bin raddesinde olduğu ifade edilmiştir. Bkz. BOA, MV. 78-83.
[1004] BOA, Y.PRK.MŞ. 6-57.
[1005] BOA, Y.PRK.MŞ. 6-57. Belgeye göre İstanbul'da kalan talebe sayısı ise 400'dür.
[1006] Her bir talebeye ikişer Mecidiye verildiği belirtildiğinden ve toplamda 12 bin Mecidiye katık bahası olarak verildiği ifade edildiğinden dolayı, 1897 yılında cerre giden talebe sayısı 6 bin olarak hesaplanmıştır. Fakat belirtilen bu sayı belgede geçen ifade ile 2 Şaban 1315 tarihi itibarıyla cerre giden talebeleri kapsamaktadır. Bu tarihten sonra 1897 yılında cerre giden talebenin var olup olmadığı belirtilmemiştir. Bkz. BEO, 1058-79336.
[1007] Bu sayı, 5 Şaban 1317/1899 tarihi itibarıyla cer için İstanbul'dan taşraya giden talebeleri ifade etmektedir. Bu tarihten sonra 1899 yılında cerre giden talebenin var olup olmadığı belirtilmemiştir. Bkz. BOA. Y.PRK. ZB. 23-99.
[1008] BOA, MVL. 192-87.

medrese talebelerinin gittikleri yerlerde edindikleri sosyal bağlantıları ve ilişki ağlarını göstermesi açısından, tekraren gidilen yerlerin olup olmadığının açıklığa kavuşturulmasıdır. Bu konuların açıklığa kavuşturulması için gerek hatırat gerekse de arşiv belgelerinde yeterli malumat bulunmaktadır. Özellikle medrese talebelerinin cerre gidebilmeleri için gerekli olan resmi prosedürün sağlanması adına oluşturulan tavsiyename talep ve tavsiyename yazılarında nerelere gideceklerinin belirtilmesi, bu metinleri toplu halde değerlendirebilmemize ve bir istatistik elde edebilmemize olanak sağlamaktadır. Bu belgelerin tespit edilip birlikte değerlendirilmesi sonrasında oluşturulan Grafik 15 bu açıdan oldukça önemlidir. Bu grafiğin oluşturulmasında 1845-1900 yılları arasında kaleme alınmış ve talebelerin gidecekleri yerleri belirten tavsiyename talep yazıları ve tavsiyename yazıları ile 1893, 1894 ve 1895 yıllarında gemilerle muhtelif yerlere giden talebelerin nereye gittiklerini gösteren belgeler kullanılmıştır.[1009] Tavsiyename ve tavsiyename talep yazılarından toplamda 353 talebenin gittikleri yerler tespit edilebilmektedir. Bunun yanında 1893, 1894 ve 1895 yıllarına dair belgelerden ise 967 medrese talebesinin cer faaliyetleri için nereye gittikleri saptanabilmektedir. Dolayıyla toplamda 1320 talebenin 1845-1900 yılları arasında yapmış oldukları cer yolculuklarında nerelere gittikleri tespit edilmiş ve bunlar, Rumeli, Anadolu ve Ortadoğu-Afrika gibi bölgelere ayrılarak birbirine oranları gösterilmiştir.

Grafik 15. Medrese Talebelerinin Cer Amacıyla Gittiği Bölgeler (1845-1900)

[1009] Belgeler için bkz. BOA, Y.PRK. ASK. 96-40.; BOA, Y.PRK. ASK. 102-66.; BOA, Y.PRK. ASK. 103-50.; BOA, Y.PRK. ASK. 109-32.

Grafik 15, incelendiğinde Rumeli'ye gidenlerin oranı Anadolu'ya gidenlerden biraz, Ortadoğu-Afrika'ya gidenlerden ise bir hayli yüksek olduğu görülmektedir. Bu durum diğerlerine nispetle Rumeli'nin coğrafi olarak daha küçük bir alana sahip olduğu bilgisi göz önüne alındığında talebelerin daha yoğun bir şekilde Rumeli'nde bulunduklarını da göstermektedir. Bu grafiği destekleyici, bir taraftan da Rumeli'ye giden talebelerin oranının daha yüksek olabileceğini gösteren bir belge oldukça dikkate değerdir. 1879 yılına ait bu belge tahmini olarak o yıl talebelerin cer amacıyla nerelere gideceğini göstermektedir. Bu belgenin oluşmasındaki baş âmil ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sebebiyle Rumeli'nin oldukça karışık olması ve bölgenin talebelerin gitmesine müsait bir halde olmamasıdır. Bu anlamda 6 Cemaziyelahir 1296/28 Mayıs 1879 tarihinde kaleme alınan bu belge, cer için hazırlık halinde bulunan talebeleri farklı bölgelere yönlendirmek amacıyla oluşturulmuştur. Fakat daha önce talebelerin yoğun olarak nerelere gittiği bilgisine göre hareket edilmesi gerektiğinden tahmini olarak talebelerin gidecekleri yer belirlenmeye çalışılmıştır. Buna göre, İstanbul'da bulunan medreselerde eğitim gören talebelerin sayısı 6173'tür. Fakat bunların bir kısmı kardeş ve babaları savaş alanında olduklarından hane ve tarlaları ile ilgilenmeleri sebebiyle bir kısmı da savaşa gitmiş fakat geri gelmemiş olmalarından dolayı İstanbul'da değillerdir. Bu sebeple İstanbul'daki medrese talebesi sayısı tahmini olarak 4500'e inmiştir. Bunların ise 1500'ü Bulgaristan'a, 600'ü Rumeli-i Şarki'ye, 900'ü Selanik ve Edirne cihetine, 1100 kadarı ise Anadolu yönüne gitmiş, 400'ü de İstanbul'da kalmıştır.[1010] Belgede belirtilen bu sayılara göre 4500 medrese talebesinin 3 bini Rumeli'ne gitmiştir. Belgenin vermiş olduğu bu istatistik Rumeli'nin medrese talebeleri nezdinde tercih edilme oranının daha yüksek olabileceği fikrini kuvvetlendirmektedir. Fakat bu durumun hangi sebeplerden kaynaklandığına, neden Rumeli'nin daha çok tercih edildiğine dair herhangi bir malumat bulunmamaktadır. Bununla beraber, Anadolu, Ortadoğu ve Afrika'ya nispetle Rumeli şehirlerinin İstanbul'a daha yakın olması bu tercihle bağlantılı olabilir. Zira talebelerin cerre gittikleri Anadolu şehirleri de daha çok İstanbul'a yakın olan Batı Anadolu şehirleridir. Tespit edebildiğimiz tavsiyename ve tavsiyename talep yazıları arasından 149 talebenin Anadolu şehirlerine cer için gittiği görülürken bu 149 kişinin 115'i, Muğla, Manisa, Biga, İzmir, Aydın, Bursa, İzmit, Balıkesir gibi Batı Anadolu şehirlerine gitmişlerdir. Bu anlamda cerre giderken, gidilecek yerin seçiminde coğrafi yakınlığın oldukça önemli bir etken olduğu ifade edilebilir.

[1010] BOA, Y. A. HUS. 161-27.

Medrese talebelerinin cer amacıyla gittikleri bu yerlerde çeşitli sosyal ağlar edindiği görülmektedir. Özellikle birkaç yıl üst üste aynı yere giden talebeler, oradaki halk ve ileri gelenler tarafından sahiplenilmiş ve aralarında zimmi bir anlaşma yapılmış gibidir. Ramazan ayı boyunca teravih namazı kıldırmak ve vaaz etmek gibi vazifeleri üstlenen talebeler, bu anlamda senenin bir ayında yapacakları vazifeleri ve alacakları ücretleri garanti etmiş olmaktadır. Bu anlamda bu ağları henüz tesis edememiş talebelerin cer yolculuklarında bazı sorunlarla karşılaştıkları görülmektedir. Gittikleri kimi köy ve kasabalarda daha önceki yıllarda gelen talebe beklenildiğinden yahut hâlihazırda gelmiş olduğundan dolayı bazı talebeler açıkta kalabilmektedir. Başkâtipzâde 1912 yılında Eskişehir'e gittiğinde böyle bir sorunla karşılaşmıştır. Elindeki tavsiyenameyi kadıya vermiş, kadı da diğer talebelerle beraber onu Eskişehir'in bir köyüne taksim etmiştir. Başkâtipzâde ise Pomak Osmaniye adında bir köye verilmiştir. Fakat köylüler onu kabul etmemişlerdir. Bunun sebebi, köyde İstanbul'da medrese eğitimi alan iki talebenin bulunmasıdır. Köylüler Ramazan hocası olarak bu iki talebeyi beklemelerinden dolayı Başkâtipzâde'yi kabul etmemişlerdir.[1011] Bu durum karşısında ilk defa cerre gitmiş bir talebe olarak oldukça üzgün olduğunu belirten Başkâtipzâde, Eskişehir'e kadının yanına dönmek zorunda kalmıştır. Bu sefer de Kanlıpınar adında bir köye gönderilmiş fakat orada da bir vazife elde edememiştir. Zira bu köyde daha önceki yıllardan itibaren Ramazan hocalığını yapan birisi görevinin başındadır. Buradan da geri dönen Başkâtipzâde, kadının yardımı ile Eskişehir'in varlıklı kişilerinden olan Zeytinoğlu Tevfik Bey adında birisine misafir olarak gönderilmiş ve Ramazan ayı boyunca Teravih Namazı kıldırmakla görevlendirilmiştir.[1012] Benzer bir örnek Hüseyin K. Ertur'un da başından geçmiştir. Cer amacıyla Kıbrıs'a gitmiş ve Lefkoşa'da kadıya tavsiyenâmesini vermiştir. Kadı tarafından Girne'ye gönderilen Hüseyin K. Ertur, buradan eli boş dönmek zorunda kalmıştır. Zira "*daha önce her yıl gelen hoca efendi*" bu yıl da gelmiş ve vazifesinin başındadır.[1013] Bu sebeple oldukça zor şartlarda ve gece olmasına rağmen Lefkoşa'ya geri dönmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Lefkoşa'da Ayasofya Camii'nde vaizlikle görevlendirilmiştir. Kısa sürede burada ün sahibi olduğundan bahseden Hüseyin K. Ertur'un bir dahaki Kıbrıs cerrinin sorunsuz geçtiği anlaşılmaktadır.[1014] Zira burada belirli bir çevre edinmiş ve tanınırlığı artmıştır. Bu örneklerden cerre çıkan talebelerin her zaman gittikleri yeri tercih etme eğilimde oldukları

[1011]Başkâtipzâde Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, 36.
[1012]Başkâtipzâde Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, 36.
[1013]Ertur, *Tamu Yelleri*, 21.
[1014]Ertur, *Tamu Yelleri*, 21.

anlaşılmaktadır. Zira yeni bir yer elde etmek oldukça zordur. Medrese talebelerinin cerre gittikleri yer ve oranın ahalisi ile olan bağlantılarının yıllara sârî ve oldukça köklü olabileceğine dair 1876 yılına ait bir belge oldukça dikkat çekicidir. Bu belgede İstanbul Yahya Tevfik Efendi Medresesi sakinlerinden Bosnavi Muharrem adlı bir talebenin 8-10 yıldır Şumnu'da bir köye cerre gittiği anlaşılmaktadır. Muharrem Efendi uzun zamandır aynı köyde her Ramazan imamet ve vaizlik görevini üstlenmiş, ahalinin de hüsn-i rızasını kazanmıştır. Fakat bu 8-10 yıllık süreden sonra başka bir talebe cer için gönderilmiştir. Bu duruma itiraz eden Muharrem Efendi bu vazifelerin kendisine verilmesini istemektedir.[1015] Muharrem Efendi gibi örneklerin sayısı muhtemelen fazladır. Talebe ile cer için gittiği yerin ahalisi arasındaki ilişkinin bir neticesi olarak bir talebe uzun yıllar aynı yere cerre gidebilmektedir. Elbette bu durumun diğer önemli belirleyeni ise talebenin elde etmiş olduğu ekonomik gelirden tatmin olmasıdır.

4.1.1.1.5. Talebelerin Cerde Üstlendikleri Vazifeler ve Maddi Kazançları

Medrese talebelerinin cerre çıktıklarında yerine getirdikleri vazifeler imamlık ve vaizlik gibi meslekleri ile bağlantılı işler olarak görülse de kimi talebelerin bunların dışında bazı işleri de gördükleri anlaşılmaktadır. Bunlardan en dikkat çekeni Aşar muharrirliği[1016] olarak ifade edilen, halktan Aşar Vergisi toplanması sırasında üstlendikleri vazifelerdir. *Ta'dad-ı ağnam* olarak da ifade edilen bu görevde medrese talebeleri vergi memurlarına yardımcı olma pozisyonundadırlar. Medrese talebelerinin cerre çıktıklarında bu işlerle meşgul olup gelir elde ettiklerine dair birçok kayıt bulunmaktadır. Özellikle bazı talebelerin bu konuda tecrübe kazandığı anlaşılmaktadır. Bu hususa dair 1890 yılına ait bir belge, medrese talebelerinin tahsildarlık, ambar eminliği ve aşar işlerinde çalıştıkları ve bu tecrübeye sahip kişilerin yine bu amaçla cerre çıkmaya devam ettiklerine işaret etmektedir.[1017] Bunun yanında bazı medrese talebelerinin imamlık ve vaizlik gibi vazifeleri üstlenmeyi özellikle tercih etmeyerek, bu gibi işlere yönelmek istedikleri anlaşılmaktadır. Bunun en büyük sebeplerinden biri, imamlık ve vaizlik yapan medrese talebelerinin çokluğudur. Yukarıda da izah edildiği üzere boş yer bulmanın zor olduğu dönemlerde medrese talebelerinin bazıları tercihlerini bu gibi işlerde çalışmaktan yana kullanmak istemişlerdir.[1018]

[1015] BOA, A.MKT.UM. 1390-54.
[1016] BOA, DH. MKT. 1708-95.
[1017] BOA, DH.MKT. 1711-21.
[1018] BOA, DH.MKT. 1340-97.

Tüm bu vazifelerin yanında medrese talebelerinin Ramazan ayı boyunca orduda vaizlik ve imamet görevlerini de icra ettikleri görülmektedir. Bu hususa dair belgeler bu vazifelerle orduda görev alacak talebelerin belirli bir sınavdan geçirildiklerini göstermektedir.[1019] Ders Vekili dairesinde yapılan imtihanlarının ardından görev yerlerine gönderilen talebeler, Ramazan ayı boyunca askerlere vaaz ve nasihat ederek, beş vakit namaz ve Teravih Namazı kıldırarak görev yapmaktadırlar.[1020] Fakat bu hususta Seraskerlik makamından bazı uyarılar ve ihtiyaç olunandan fazla talebe gönderildiğine dair bazı şikayetler söz konusu olmuştur. 1891 yılına dair medrese talebelerinin nerelerde görevlendirildiğini gösteren Tablo-7, 1892 yılında Seraskerlik makamı tarafından oluşturulmuş ve Meşihat makamına haddinden fazla talebe gönderilmemesi uyarısında bulunulmuştur.[1021] Seraskerlik makamının ifade ettiğine göre medrese talebelerinin Ramazan aylarında orduda görev almaları kadim bir usuldür. Her yıl Meşihat makamından ellerindeki tavsiyenâmeler ile gelen talebeler müsait mahallere gönderilmektedir. Fakat 1891 yılında 412 kişi bu vazife ile orduya gönderilmiş ve çeşitli mahallerde görevlendirilmeleri sağlanmışsa da bu konuda dikkatli davranılması gerektiği ifade edilmiştir. Zira her sene artan bir şekilde orduda vazife almak isteyen talebeler müsait alanların gereğinden fazla talebe ile dolmasına sebebiyet vermektedir. Her ne kadar bu talebelerin gönderildikleri yerde müsait görev varsa görevlendirilmelerine dair Seraskerlik talimatı söz konusu olsa da talebelerin fakir halleri sebebiyle mahalli kumandanlar merhameten bu talebelere görev vermeye devam etmektedir. Seraskerlik makamının dikkat çektiği diğer bir husus ise talebelerin görev aldıkları tabur ve alaylardaki talebe sayısı artarsa, bu durum zaten zor durumda olan talebelerin zararına olacağıdır. Zira Seraskerlik makamı bu talebelere kendi bütçesinden maaş vermemektedir. Talebeler görev aldıkları tabur ve alaylarda bulunan zabit ve askerlerin fitrelerinden gelir elde etmektedir. Bu anlamda bir tabura 4-5 talebe gönderilirse talebelerin hisselerine düşen miktar da azalacaktır.[1022] Bu sebeple yığılmalar önlenmek istenmiştir.[1023] Bunun yanında bu

[1019] BOA, Y.A.HUS. 256-100.; BOA, Y.A.HUS. 257-23.;

[1020] Zaman zaman medrese talebelerinin icra ettikleri vaizlik vazifelerinden dolayı uyarıldıkları anlaşılmaktadır. Bu hususla ilgili olarak, şuhur-i selasede taşraya çıkan talebelerin sadece vaaz etmeleri ve siyasi konulara dair malumat aktarımı ve fikir beyanında bulunmamaları istenmektedir. Bkz. Meclis-i Mesalih-i Talebeye Mahsus Müsvedde Varakaları, nr. 2059, 75.

[1021] BOA, Y.MTV. 58-59. 1893 yılında orduda görev yapacak medrese talebelerinin listesi için bkz. BOA, Y.MTV. 75-11.

[1022]BOA, Y.MTV. 58-59.

[1023]BOA, Y. PRK. MŞ. 4-43.; BOA, Y. PRK. MŞ. 7-94.

yoğunluğun sadece orduda görev yapacak talebeler için olmadığına dair birçok örnek söz konusudur.[1024]

Gittiği Yer (1891)	**Talebe Sayısı**
İkinci Ordu-yı Hümâyûn'a	117
Üçüncü Ordu-yı Hümâyûn ve Kosova, Selanik ve havalisine	128
Yanya ve hudud-i Yunaniye'deki alay ve taburlara	10
İşkodra'ya	3
Girit'e	16
İzmir'e	11
Kala-i Sultaniye'ye	11
Çatalca'ya	23
Trablusgarb'a	26
Bingazi'ye	28
4., 5. ve 9. Ordu-yı Hümâyûn ve Hicaz Fırkası'na	39
	Toplam: 412[1025]

Tablo 7. 1891 Yılının Ramazan Ayında Orduda Görev Alan Medrese Talebeleri ve Görev Yerleri

Her yıl üç aylarda taşraya giden medrese talebelerinin yapmış oldukları bu vazifeler sonrasında iki türlü gelir elde ettikleri anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki doğrudan görev yaptıkları mahal ahalisinden aldıkları nakit fitre ve zekat paralarıdır. İkincisi ise ayni yardımlardır. Elde ettikleri bu gelirlerin boyutları hakkında elimizde doğrudan bir bilgi yoktur. Fakat incelenen belgelerden oluşan yaygın kanaat medrese talebelerinin cerde elde ettikleri gelirleri oldukça önemsiyor olduklarıdır. Bu hususta Başkâtipzâde cer dönüşünde talebelerin durumlarını şöyle tasvir etmektedir: *"... bayram geldi. Talebe-i ulûmun bazısı keselerini doldurmuş, pek memnun, keyifli, bazıları ise matlub-u veçhile derç-i dinar edemediğinden mağmum, müteessir idi*."[1026] Başkâtipzâde'nin bu ifadelerinden medrese talebelerinin her zaman kazançlı bir şekilde İstanbul'a dönemedikleri anlaşılmaktadır. Bu hususa dair diğer bir örnek ise 1864 yılında İstanbul'dan Bosna'ya cer amacıyla giden bir talebe, yol masraflarını dahi karşılayacak kadar akçe tedarik edemediğinden bahsederek yardım isteğinde bulunmaktadır.[1027] Hüseyin K. Ertur

[1024]BOA, BEO, 3351-251264.;BOA, Y. MTV. 48-59.
[1025]Bu verileri içeren belgede toplam sayı 395 olarak yazılmıştır. Bkz. BOA, Y.MTV. 58-59.
[1026] Başkâtipzâde Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, 37.
[1027] BOA, TŞRBNM. 15-108.

ise Kıbrıs'a gitmiş belirli bir gelir elde ederek İstanbul'a dönmüş olmasına rağmen kısa sürede yine parasız kaldığından bahsetmektedir.[1028] Bu örnekler kazanılan miktarın gidilen yere göre değiştiğini de göstermektedir.

Talebelerin cerde elde ettikleri gelirler ise ifade edildiği gibi aynî ve nakdîdir. Bu konuya dair var olan arşiv belgeleri elde ettikleri aynî gelirlerin gümrüklerden geçişlerinde, vapur ve trenlere binişlerinde bazı sorunlarla karşılaştıklarını göstermektedir. Daha çok bu geçişlerle ilgili sorunlardan dolayı kaleme alınmış yazılardan hareketle medrese talebelerinin elde ettikleri aynî gelirlerin varlığından bahsedilebilmektedir.[1029] *Zahire*[1030], *erzak*[1031], *ekl ü şürb*[1032] edilecek şeyler olarak ifade edilen bu eşyalara dair en ayrıntılı bilgi sunan belge 1914 yılına aittir. Bu belgede belirtildiğine göre Romanya'ya cerre giden bir kısım talebenin topladıkları eşyalara gümrük memurlarınca el konulmuştur. 6 talebeye ait olan eşyalar Tablo 8'de gösterilmektedir.[1033] Tablodan da anlaşılacağı üzere talebelerin cer amacıyla elde ettikleri eşyalar temel gıda maddeleri olarak ifade edilebilecek ürünlerdir. Fakat belirtildiği gibi bu ürünleri İstanbul'a getirmek bazı zamanlarda oldukça zor olmaktadır. Talebelerin özellikle de Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında çekilmek durumunda kaldığı yerlere cer amacıyla yaptıkları yolculuklarda gümrüklerde birçok sorunla karşılaştıkları görülmektedir. Bunun yanında iç gümrüklerde de eşyalarını taşıma noktasında sorunlar yaşamaktadırlar. Ayrıca güvenlik sorunları sebebiyle dönüş yolu şartları cer sonrası gelir elde etmiş bir talebe için hiç de sorunsuz değildir.

Ürün	**Adet**
Peynir	1 (gaz sandığı)
Yumurta	1 (gaz sandığı)
Çuval derununda fasulye	3 (şinik)
Kavurma	1 (teneke)
Yumurta	1 (sandık)
Fasulye	1 (şinik)

Tablo 8. Altı talebenin cerde toplamış oldukları yiyecek maddeleri (1914)

[1028] Ertur, *Tamu Yelleri*, 24.
[1029] BOA, DH. MKT. 1323-47.
[1030] BOA, MKT. 1323-47.
[1031] BOA, MVL. 178-48.
[1032] BOA, A.MKT.NZD. 206-21.
[1033] BOA, HR.SYS. 1058-1.

4.1.1.1.6. Cer Yolculuklarında Talebelerin Başına Gelenler

Medrese talebelerinin cer faaliyetleri için gidiş yollarında, vardıkları yerde görevlerini icra ederken ve İstanbul'a dönüş yollarında bazı sorunlarla karşılaştıkları görülmektedir. Bu sorunların büyük çoğunluğu yollarda ortaya çıkmaktadır. Yolların güvensizliği sebebiyle gaspa uğrayıp para ve eşyalarını çaldıran talebelerin her ne kadar yolculuklarında silah taşımaları serbest[1034] olsa da bu saldırılara karşı koyamadıkları anlaşılmaktadır.

Yollarda gaspa uğrama ve eşyalarını çaldırma hususları elbette sadece cer yolculukları için geçerli değildir. Medrese talebeleri tahsil amacıyla İstanbul'a gelirken veyahut sıla-yı rahim amacıyla memleketlerine giderken bu tip saldırıların açık hedefi konumunda bulunmaktadırlar. Misal olarak 1853 yılında Süleymaniye Medresesi sakinlerinden İçelli Mehmed, Kurban Bayramı'nda İstanbul Kartal tarafına gitmiş ve dönerken eşkıyaların saldırısına uğramıştır. Mehmed Efendi'nin neredeyse yanında bulunan tüm eşyaları gasp edilmiştir. Çamaşırları, saati ve yanında bulunan *Nahiv Cümlesi*, *Molla Cami*, *Muharrem Efendi*, *Abdülgafur*, *Adalı*, *Avamil Tuhfesi* adlı kitapları ve bir *Kelam-ı Kadim*'i eşkıyalar tarafından alınmıştır. Kitaplarının tamamını aldıklarını ifade eden Mehmed Efendi "*bu kitapları almak iktidarım yoktur*" diyerek yardım istemektedir.[1035] 1859 yılında sıla-yı rahim amacıyla memleketi Konya'ya gitmek için yola çıkan Hafız Ali Efendi'nin başına da benzer bir durum gelmiş ve yolda eşkıyaların saldırısına uğramıştır. Hangi eşyalarının gasp edildiğine dair bilgi vermeyen Hafız Ali Efendi, 1000 Kuruştan fazla eşyasının gasp edildiğini ifade etmektedir.[1036] Tahsil amacıyla 1861 yılında İstanbul'a gelirken gaspa uğrayan Edhem Efendi'nin ise 300 Kuruş nafakası, 800 Kuruş değerindeki saati, bazı eşyaları ile bir takım elbisesi çalınmıştır.[1037]

Medrese talebelerinin cerre gidiş ve dönüş yollarında da benzer vakalarla karşılaştıkları anlaşılmaktadır. Fakat daha çok cerre giderken değil dönerken, yani cerden elde ettikleri para ve eşyalar üzerlerindeyken bu gibi durumlarla karşılaştıkları ifade edilebilir. Zira tespit edebildiğimiz vakaların çoğunluğu İstanbul'a dönüş yolunda gerçekleşmiştir. Yolların güvenli olmadığı belgelerden açık bir şekilde anlaşılıyor olsa da bazı vakalar talebelerin yol üzerinde konakladıkları yerlerde gerçekleşmiştir. Misal olarak 1855 yılında cer amacıyla Rumeli tarafına

[1034] Murat Çelik, *Osmanlı İlmiye Sınıfının Kıyafet Normu ve Giysileri*, (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2021, 170.
[1035] BOA, A. DVN. 99-86.
[1036] BOA, A. MKT.UM. 362-42.
[1037] BOA, ADVN. 162-49.

giden Seyyid Mehmed Efendi, Edirne'de Maçinli Salih Efendi adında birinin kahvehanesinde konaklamıştır. Kahvehane gececisinin kendisine, "*Molla burası emin yerdir. Elbiseni soyun saatini duvara tak, rahat eyle*" dediğini ifade eden Mehmed Efendi, sabah uyandığında saatini yerinde bulamamıştır.[1038] 1892 yılında ise Yahya Tevfik Efendi'nin cer için gittiği Filibe'de konakladığı medresede eşyaları çalınmıştır.[1039]

Medrese talebelerinin bu gibi durumlarda çok zarara uğradıkları açık bir şekilde ifade edilebilir. Özellikle dönüş yolunda tahsilleri için biriktirmiş oldukları paraların ellerinden alınması büyük bir hayal kırıklığı olmalıdır. Bu duruma yönelik çok yerinde bir örnek olarak 1864 yılında cer sonrası memleketine dönerken gaspa uğrayan Amasyalı Salih Efendi verilebilir. Salih Efendi, bir müddet İstanbul'da tahsil gördükten sonra Bursa'ya gittiğini, bir hayli vakit Bursa müftüsünün hizmetinde bulunarak biraz para kazandığını ve bir sene önce de cerre gidip bir miktar daha para kazanarak bir hayli kitap satın aldığını ifade etmektedir. Kitapları ve çalışarak elde ettiği 750 Kuruşla memleketine gitmek için yola çıkan Salih Efendi, Bilecik civarında eşkıyaların saldırısına uğrayarak tüm bu varlığını kaybetmiştir.[1040] 1856 yılında medrese talebeleri olan Abdullah Efendi, Osman Efendi ve Recep Efendi'nin Rumeli'den cer dönüşünde eşyaları ile birlikte 1550 Kuruş paraları[1041], 1858 yılında Mehmed Efendi'nin İzmir'den cer dönüşü 2500 Kuruş ve bir adet saati[1042], 1859 yılında Osman Efendi'nin, yine cer dönüşü Siroz'da 2500 Kuruşluk eşyası[1043] eşkıyalar tarafından gasp edilmiştir. Bu örneklerin sayısını arttırmak mümkündür.[1044]

Cer dönüşü talebelerin başına gelen hadiseler çalınan para ve eşyaları ile sınırlı değildir. Bazı durumlarda hem para ve eşyaları çalınmış hem de şiddete maruz kalmışlardır. Böyle bir hadise 1859 yılında Fatih Baş Kurşunlu Medresesi sakinlerinden Ahmed Efendi'nin başından cer için gittiği Silistre'de geçmiştir. Cer dönüşü toplamış olduğu eşyalarla birlikte bir arabaya binen Ahmed Efendi, Balçık adında bir yere geldiğinde, 20 araba dolusu Bulgar önlerini kesmiş ve Ahmed Efendi'ye saldırmışlardır. Vücudunun çeşitli yerlerine almış olduğu darbeler neticesinde sol kolu kırılan Ahmed Efendi, zaptiyelerin yetişmesi sonrasında bu saldırıdan

[1038] BOA, A. MKT.DV. 88-3.
[1039] BOA, HR.SFR.04. 702-25.
[1040] BOA, MVL. 679-96.
[1041] BOA, A. MKT.UM. 258-12.
[1042] BOA, MKT.DV. 128-95.
[1043] BOA, A.MKT.UM. 384-36.
[1044] Bkz. BOA, A. MKT. MVL. 124-86.; BOA, A.MKT.UM. 484-38.

kurtulabilmiştir.[1045] 1861 yılında ise Hüseyin Efendi eşkıyaların saldırısına uğramış, 5000 Kuruşluk kitap, elbise ve çeşitli eşyaları gasp edilmiştir. Ayrıca darp edilen Ahmed Efendi'nin binek hayvanı da bu eşkıyalar tarafından telef edilmiştir.[1046] Bu vakalara daha çok 19. yüzyılın ikinci yarısının başlarında rastlandığı ifade edilebilir. Verilen örneklerin çoğu da bu döneme aittir. Vapur ve özellikle de tren hatlarının Osmanlı coğrafyasında yaygınlaşmaya ve bu hatlarda işleyen trenlerin talebeler tarafından kullanılmaya başlamasıyla bu sorunların belirli ölçüde ortadan kalktığı anlaşılmaktadır.

Medrese talebelerinin yollarda başlarına gelen bu hadiselerin yanında cer için gittikleri yerlerde de bazı sorunlarla karşılaştıkları görülmektedir. Bu konu ile ilgili arşiv belgeleri incelendiğinde medrese talebelerinin birkaç farklı konuda sorun yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bunlar daha çok gittikleri yerlerde kaymakam, müftü ve hakim gibi idari yetkililerle ve bazı durumlarda halkla yaşadıkları sorunlardır. Misal olarak, 1865 yılında İstanbul'da talebe olan İbrahim Efendi, Mehmed Efendi, Mustafa Efendi ve diğer bir Mehmed Efendi Aydos'a cer amacıyla gitmiş ve kadı tarafından köylere taksimleri yapılarak görevlerine başlamışlardır. Fakat kadının görevi sona erip nahiyeden ayrılmasının ardından nahiye müdürü Cavid Bey, bütün köylerdeki talebeleri çağırıp nahiyeden göndermiştir.[1047] Bu hadisenin ortaya çıkma sebebine dair bir malumatımız yoktur. Fakat bazı durumlarda mülki-idari yetkililerle talebelerin arası açılabilmektedir. 1903 yılında buna benzer bir hadise Biga'da gerçekleşmiştir. Bir grup talebe cer amacıyla Biga'ya geldiklerinde kaymakam, hakim ve müftü talebeleri istememişler ve Biga'dan dışarıya çıkarmaya çalışmışlardır.[1048] 1893 yılında ise İstanbul'dan Karesi sancağına cer amacıyla giden talebeler müftüyü şikayet etmektedirler. Talebelerin iddiasına göre, uzak köylere İstanbullu talebeler gönderilmiş ve yerli talebeler ise yakın köylere gönderilerek kayrılmıştır.[1049] Bazı durumlarda da medrese talebeleri haklarını alamadıklarından dolayı köy imamı, muhtar ve ahali ile sorunlar yaşamış[1050] ve bazı durumlarda darp edilmişlerdir.[1051] Bu örneklerin yanında medrese talebelerinin yaşadıkları sorunlar özellikle 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nden özerklik ve bağımsızlık kazanan Bulgaristan ve Romanya gibi ülkelere cer için gitmeleri ile ilgilidir. Medrese talebelerinin bu ülkelerdeki

[1045] BOA, MVL. 356-98.
[1046] BOA, A.MKT.UM. 494-65.; BOA, A.MKT.UM. 495-96.; BOA, A. MKT.UM. 494-15.
[1047] BOA, MVL. 464-66.
[1048] BOA, BEO. 2221-166547.
[1049] Müftü bu iddiaları reddetmektedir. Kendisinin oluşturmuş ve İstanbul'a göndermiş olduğu talebelerin görev yerlerini gösteren cetveli ile bu durumu ispatlamıştır. Bkz. BEO, 149-11107.
[1050] BOA, A. MKT.UM. 526-56.; BOA, MKT.UM.96-83.; BOA, TFR.I.ŞKT. 132-13127.
[1051] BOA, BEO, 546-48350.

Müslümanlara üç aylarda vaaz ve nasihat etmek ve Ramazan ayında namaz kıldırmak için gitmeye devam ettikleri anlaşılmaktadır. Fakat pasaport işlemlerinde, bu bölgelere giriş ve çıkışlarda ve bu bölgelerdeki cer faaliyetlerinde birçok sorunla karşılaştıkları görülmektedir. Bu konudaki belgeler, medrese talebelerinin Bulgar jandarmaları tarafından tutuklandıklarını[1052] ve kötü muameleye uğrayarak sefalet içerisinde kaldıklarını[1053] göstermektedir.

Elbette medrese talebelerinin cer faaliyetlerinde ve yollarda başlarına gelen bu hadiselerde mağduriyet yaşayan sadece talebeler değildir. Bazı kayıtlar da medrese talebelerinin çeşitli asayiş sorunlarına dahil olduklarını ve bazı durumlarda taşkınlık içerisinde bulunduklarını göstermektedir. Misal olarak 1905 yılında İstanbul'dan Dedeağaç Limanına gitmek üzere ayrılan Lloyd Kumpanyası'na ait vapurda bulunan medrese talebeleri ile Mekteb-i Harbiye talebeleri arasında kavga çıkmıştır. Konu hakkında bilgi veren belgelerden, bu hadisenin Mekteb-i Harbiye talebelerinin alkollü olmaları sebebiyle çıktığı ve medrese talebelerine sözlü sataşmada bulundukları ve silah gösterdikleri anlaşılmaktadır.[1054] 1872 yılına ait bir belgede ise gemilerle cerre giden talebeler hakkında, gemi kumpanyalarınca dile getirilen bazı şikayetler söz konusudur. Bu belgede, medrese talebelerinin silahlarını teslim etmedikleri, oturmaları yasak olduğu halde vapurların kadınlara tahsis edilen kısımlarında oturdukları ve diğer yolcuları rahatsız ettikleri belirtilmektedir.[1055] Bazı talebelerin bu gibi sorunları çıkartabilecekleri muhtemeldir. Dolayısıyla cer amacıyla yapılan vapur yolculuklarındaki talebelerin sebep olduğu bu gibi sorunların yaygın olabileceği rahatlıkla ifade edilebilir.

4.1.1.2.Devletin Destekleri

İstanbul'da bulunan medrese talebelerinin gelir kalemlerinden bir diğeri de sultanların ve zaman zaman da diğer hayır severlerin talebelere sunmuş oldukları ihsanlarıdır. Bu yardımların özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde belirli bir düzen halinde gerçekleştiği ifade edilebilir. Sultan II. Abdülhamid'in medrese talebelerine yönelik olarak yapmış olduğu bu ihsanlar, onun döneminde medreselerin ihmal edildiğine dair modern tarih yazımının iddia

[1052] BOA, HR.SFR.04. 584-167.; BOA, HR. SFR.04. 369-74.; BOA, HR. SFR.04. 436-74.; BOA, A. MTZ.04. 100-9.
[1053] BOA, Y.A.HUS. 344-95.
[1054] BOA, DH.MKT. 1020-20.; BOA, Y.MTV. 279.; BOA, Y.MTV. 279-156.
[1055]BOA, HR.MKT. 762-83. Medrese talebelerinin vapurlarda çıkarttıkları sorunlarla alakalı olarak 1902 yılına ait bir başka olay hakkında bkz. BOA, HR.TH. 264-71.

ettiği görüşe aksi bir durumdur. Her ne kadar bu görüş, medreselerdeki eğitim kalitesinin arttırılması, kurumsal ve müfredat anlamında bazı iyileştirilmelerin yapılamadığı anlamında büyük oranda doğru kabul edilebilirse de talebelere yapılan yardımlar göz önüne alındığında Sultan II. Abdülhamid döneminde medreselerin büsbütün kaderine terk edilmesi söz konusu değildir. Bunun yanında Sultan II. Abdülhamid'in bu maddi yardım ve destekleri politik bazı çıkarlar güderek, kendisine muhalif olabilecek grupları yanına çekme ve kendisine meşruiyet kazandırma girişimleri olarak da değerlendirmek mümkündür.[1056] Yapılan bu yardımların gazeteler aracılığı ile duyuruluyor oluşu bu görüşü desteklemektedir.[1057] Fakat bu durum talebeler açısından değerlendirildiğinde çok da önemli bir husus olarak görülmüyor olsa gerektir. Zira düzenli bir şekilde belirli periyotlarla gerçekleşen bu yardımlar geçim sıkıntısı çeken talebeler için önemli bir gelir kalemi haline gelmiştir.

Padişah tarafından yapılan yardımlar dönemin *Sabah* gazetes*i* tarafından duyurmuştur. *Sabah* gazetesinin haberleştirmiş olduğu bu yardımları takip ederek ne kadar yardımın yapıldığını tespit etmek mümkündür. Bu gazete haberlerinden hareketle yardımların her hafta bir veya birkaç medrese seçilerek yapıldığı anlaşılmaktadır. Her Cuma günü bir medreseye belirli miktarda atiye ve kurban/et yardımında bulunulmaktadır. Bu haberlerin bazılarında miktar belirtilmiş bazılarında ise sadece yapılan yardımların atiye ve kurban oldukları ifade edilmiştir. Yapılan ihsanların 1890'lı yılların başından itibaren düzenli hale geldiği ifade edilebilir.[1058] Muhtemelen Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının sonuna kadar devam ettiğini düşündüğümüz[1059] bu ihsanlara dair son kayıtlar ise 1906 yılına kadardır.[1060] Her Cuma günü yapılan bu ihsanlara dair bir aylık örnek Tablo-9 'da gösterilmiştir.

[1056] Erbay, *Teacing and Learning in the Madrasas of Istanbul During the Late Ottoman Period*, 172.
[1057] Erbay, *Teacing and Learning in the Madrasas of Istanbul During the Late Ottoman Period*, 173.
[1058] *Sabah*, 20 Ağustos 1306, 3.
[1059] BOA, Y.PRK.AZJ. 51-83.
[1060] *Sabah*, 3 Haziran 1322, 1.

Lira-i Osmanî	Kurban (re's)	Talebe Adedi	Tarih	Medrese
[okunamadı]	5	[okunamadı]	8 Mart 1889 (Cuma)	Fatih civarındaki medreseler
24	5	60	29 Mart 1889 (Cuma)	
200	-	-	2 Nisan 1889 (Salı)	
36	5	77	5 Nisan 1889 (Cuma)	
26	5	61	12 Nisan 1889 (Cuma)[1061]	

Tablo 9. 8 Mart 1889-12 Nisan 1889 Tarihleri Arasında Fatih Civarındaki Medreselere yapılan ihsan-ı hümayun

Bu düzene oturtulmuş ihsanların dışında muhtelif zamanlarda medrese talebelerine ihsanlarda bulunulduğu anlaşılmaktadır. Özellikle bayramlarda, cülus-i hümayun yıl dönümlerinde ve padişahın doğum günlerinde bu ihsanların yapıldığı görülmektedir. Misal olarak 1899 yılında padişahın cülus yıl dönümü vesilesi ile medrese talebelerine 150 bin Kuruş ihsanda bulunulmuştur.[1062] Padişahın doğum günlerinde ise kutlamalarda kullanılacak olan fişekler iptal edilmiş ve bunlara verilecek paralar medrese talebelerine gönderilmiştir. 1898 yılındaki bir belgede geçen "*geçen sene olduğu gibi*" ifadesinden daha önceki yıllarda da bu usulün uygulamada olduğu anlaşılmaktadır.[1063] Bu nakdî yardım ve ihsanların yanında medrese talebelerine aynî bazı yardımların da yapıldığı görülmektedir. Bunlardan en mühimi medrese talebelerine yapılan kömür yardımlarıdır.[1064] Bir diğer aynî yardım çeşidi ise medreselerde kullanılan bazı eşyaların Hamidiye Ambarından gönderilmesidir. Daha çok süpürge, fener, kandil, çamaşır ipi, çamaşır teknesi ve kuyu ipi gibi medreselerde gündelik kullanıma dair bu eşyaların da talebelerin kullanımına sunulduğu ifade edilebilir.[1065]

[1061] BOA, Y.PRK.AZj.15-12. Diğer tarihli bazı atiye kayıtları için bkz. BOA, Y.PRK.MF. 5-6.; BOA, Y.PRK.AZJ.29-92.; BOA, Y.PRK.MŞ. 8-63.; BOA, Y.PRK.MŞ. 7-22.; BOA, Y.PRK.MŞ. 2-3.; BOA, Y.PRK.BŞK. 27-88.; BOA, Y.PRK.MŞ. 7-8.
[1062] BOA, ML.EEM. 318-35.
[1063] BOA, BEO. 1250-93686.; BOA, BEO, 1250-93699.; BOA, İ.HUS. 71-27.
[1064] BOA, Y.PRK. 5-16.; BOA, Y.PRK.MŞ. 8-84.
[1065] TS.MAe. 1189-17.; TS.MAe. 1189-12.; TS.MAe. 1189-19.; TS.MAe. 1189-21.; TS.MAe. 1189-22.; TS.MAe. 1189-24.

Tüm bu ihsan ve yardımlara dair bilgilerden hareketle medrese talebeleri için sultanın ihsanlarının önemli bir gelir kaynağı olduğunu ifade etmek mümkündür. Fakat talebelere yapılan nakdî ve aynî yardımlar bunlarla sınırlı değildir. Talebelerce dile getirilen bazı bireysel istek ve yardım talepleri de söz konusudur.

4.1.1.2.1. Medrese Talebelerinin Padişahlardan İstekleri

Medrese talebelerinin ihtiyaçlarına binaen 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında sultanlardan çeşitli isteklerde bulundukları anlaşılmaktadır. Talebelerin yazılı bir şekilde yetkililere ulaştırmış olduğu bu istekler, karşılanıp karşılanmamasına bakılmaksızın, talebelerin ihtiyaç duyduğu nakdî yahut aynî şeylerin belirlenmesi açısından oldukça önemlidir. Bunun yanında bu isteklerin bir kısmının karşılandığı anlaşılıyorsa da tamamının dikkate alınıp alınmadığı belli değildir. Her ne kadar bu istekler bireysel bazı taleplerden müteşekkil ise de birkaç başlık altında ifade edilebilir. Bunlar ağırlıklı olarak maaş ve vazife talebi[1066], Hac amaçlı olan ya da olmayan Mekke ve Medine'ye gönderilme talebi[1067], aynî ve nakdî bir kısım atiye talebi[1068], sıla-i rahim için yol parası talebi[1069], kitap ve Kur'an-ı Kerim talebi ve kalacak yer talebi[1070] gibi taleplerdir. Bunların dışında çok daha bireysel bazı istekler de söz konusudur. Misal olarak 1909 yılında geçirdiği bir ameliyat sonrasında ayağı kesilen medrese talebesi İshak Efendi, sûni ayak yaptırabilmek için 1700 Kuruş atiye isteğinde bulunmuştur.[1071] İshak Efendi'nin isteğinin kabul edildiği ve kendisine belirtilen paranın verildiği anlaşılmaktadır.[1072]

[1066] Vazife talepleri için bkz. BOA, BEO. 1511-11329.; BOA, MKT. 1461-108.; BOA, MKT. 387-41.; BOA, MKT. 389-74.; BOA, MKT. 574-34.; BOA, HR. MKT. 80-14.; BOA, HR. MKT. 93-13.; BOA, BEO. 3495-262119.; BOA, DH. MKT. 2050-130.; BOA, DH. MKT. 2169-103.; BOA, MKT.NZD. 57-3. Maaş talepleri için bkz. BOA, DH.MKT. 21346-122.; BOA, BEO.1200-89957.; BOA, BEO. 1490-111720.; BOA, BEO. 1534-115000.; BOA, BEO. 1620-121489.; BOA, BEO. 958-71818.; BOA, BEO. 3462-259596.; BOA, DH.MKT. 198-17.; BOA, DH.MKT. 257-3.; BOA, HR.MKT.117-36.; BOA, HR.MKT. 77-92. BOA, İ.DH. 358-23622.; BOA, MVL. 134-25.; BOA, DH.MKT. 2130-67.

[1067] Bkz. BOA, A. MKT.NZD. 301-90.; BOA, A. MKT.NZD. 94-76.; BOA, A. MKT.UM. 249-54.; BOA, A. MKT.UM. 275-19.; BOA, A. MKT.UM. 278-14.; BOA, A. MKT.UM. 352-97.; BOA, BEO. 1099-82361.; BOA, BEO. 1453-108954.; BOA, BEO. 602-45141.; BOA, HR.MKT. 1842-114.; BOA, HR.MKT. 378-8.; BOA, A. DVN. 110-79.; BOA, A. DVN. 150-33.; BOA, A. DVN. 48-48. BOA, A. DVN. 98-70. BOA, A. MKT.DV. 107-47.; BOA, A. MKT.DV. 211-56.; BOA, A.MKT.NZD.176-83.

[1068] Bkz. BOA, A.MD. 7-30.; BOA, A.MKT. 187-31.; BOA, A.MKT.DV. 12-1.; BOA, A.MKT.MHM.108-84.; BOA, A.MKT.MHM. 104-50.; BOA, İ.HUS. 170-77.

[1069] BOA, DH.MKT. 2494-89.; BOA, DH.MKT. 2569-86.; BOA, BEO. 2402-255125.; BOA, A.DVN. 132-24.; BOA, A.DVN.69-7.; BOA, A.MKT. 208-8.; BOA, A.MKT. 45-32.; BOA, A.MKT. 44-76.; BOA, A.MKT. 44-29.; BOA, A.MKT.UM. 240-10.; BOA, A.MKT.UM. 91-44.

[1070] BOA, A.MKT.MHM. 138-22.

[1071]BOA, BEO. 3598-269842.

[1072]BOA, DH.MKT.2871-82.

Medrese talebelerinin yardım taleplerine dair yazmış oldukları metinler ise büyük oranda içinde bulundukları zor durum ve yaşadıkları mağduriyete dair betimlemelerle doludur. Misal olarak 1908 yılında on sekiz yıldır memleketi olan Konya'dan çeşitli sebeplerle ayrı kaldığını ifade eden Hafız Edhem Efendi kendisine Konya'ya gitmek için yol parası verilmesini istemektedir. Bu isteğini ise yaşamış olduğu bazı durumlara referans vererek temellendirmektedir. Bu anlamda Edhem Efendi çok uzun bir zamandır tahsil ile meşgul olduğunu belirtmiştir. İkinci referans noktası ise 1897 yılında yaşanan Osmanlı-Yunan Harbi'nde yüksek ihtimalle tabur yada alay imamı olarak görev yapmasından dolayı, "*asker evladlarımıza hakâyık-i diniyeyi*" anlatmak yolunda zamanını geçirdiğine değinmektedir. Bu sebeplerden dolayı da "*on sekiz seneden beru vatan-ı acizanemden dûr olmuş*" ve bu esnada da anne ve babasının vefat etmiş olduğunu öğrenmiştir. Fakat çok istediği halde *bî-kudret* bulunduğundan dolayı memleketine gidememiştir.[1073] Benzer bir şekilde 1842 yılında memleketi olan Şam'a gitmek isteyen bir medrese talebesi, fakir olduğundan dolayı bunu gerçekleştirememesi sebebiyle yol parası istemektedir. Kendisinin muradı ise memleketine dönebilirse İbni Arabi'nin huzurunda hayır duasında bulunmaktır.[1074]

Medrese talebelerinin kitap istekleri ya da kitap alabilmek için atiye isteklerine dair yazmış oldukları metinler ise oldukça dikkat çekicidir. Gelirlerinin büyük bir kısmını da bu kitapları satın almaya ayırdıkları anlaşılmaktadır. Yolculuk esnasında para ve değerli eşyalarının çalınmasının yanında, çalındığında büyük mağduriyetler yaşadıkları anlaşılan kitaplara dair oluşturulan bu metinler, kitapların bir talebe için ne kadar değerli olduğunu da göstermektedir. Fakat 1857 yılında var olan borçlarının ödenmesi isteğine dair medrese talebesi Zeynelabidin Efendi'nin dile getirmiş olduğu hususlar dikkat çekici ayrıntılar sunmaktadır. Zeynelabidin Efendi'nin ifade ettiğine göre, medrese talebelerinin ekserisi *garîbü'd-diyar ve bî-kes*dir. Bu sebeple tahsilleri sırasında kendilerine lazım olan kitapları satın almaya kudretleri bulunmadığından kitapları kiralamak zorunda kalmaktadırlar. Hal böyle olunca tahsilleri sırasında borçlanmaktadırlar. Kendisi de bu durumda olduğundan dolayı borçlarının ödenmesini istemektedir.[1075] 1867 yılında ise bir başka medrese talebesi sahaf esnafından Uzunçarşılı Esad Efendi'ye olan 800 Kuruş kitap parası borcunun ödenmesini istemektedir.[1076]

[1073] BOA, DH.MKT. 1299-75.
[1074] BOA, C. ML. 196-81122.
[1075] BOA, MVL. 181-1.
[1076] BOA, MVL. 506-34.

Medrese talebelerinin kitaplarla ilgili olan isteklerine dair benzer belgelerin sayısını arttırmak mümkündür.[1077] Neticede hem örnekleri verilen isteklerde hem de vazife ve maaş talebi ve yol ücreti talebi gibi isteklerde medrese talebeleri mağduriyetlerini açık bir şekilde belirterek bu isteklerini dile getirmişlerdir.

4.1.1.3.Okurken Çalışan Talebeler

Dönem kayıtları incelendiğinde bir kısım medrese talebesinin geçimlerini sağlamak adına, gelir elde edecek bazı işlerde çalıştıkları görülmektedir. Bu konuda daha önce verilen örneklerin yanında genel olarak medrese talebelerinin ücret karşılığı başka talebelere ders verdikleri ya da Sıbyan Mektebi veya Rüştiye Mektebi gibi mekteplerde muallimlik yaptıkları ifade edilebilir. Misal olarak Hüseyin K. Ertur, bir hocanın talebelerine ders verme karşılığında boş bir odada ikamet etmeye başladığını belirtmektedir. Bunun yanında astronomiye olan merakından dolayı ders aldığı hocası Karlovalı Hüseyin Efendi'nin de bir anlamda asistanlığını yapmış ve birlikte hazırladıkları takvimlerden bir gelir elde edebilmiştir.[1078] Ahmed Hamdi Akseki ise erken yaşlarda öğrenmiş olduğu mühürcülükle bir süre geçimini sağlamıştır.[1079] Ali Fahrettin Efendi ise Süleymaniye Darü'l-Hadis Medresesi'nde okurken Galata Köprüsü'nün tamiri yapılırken işçilerin yevmiyelerinin kayıtlarını tutma ve maaşlarını verme işinde çalışmıştır.[1080] Bunun yanında Meşihat makamında, mahkemelerde ve çeşitli devlet dairlerinde katiplik gibi işlerde ve geçici süreli cami imamlığı gibi görevlerde çalıştıkları ifade edilebilir.[1081] Fakat belirtildiği gibi medrese talebelerinin yoğunlukla meşgul oldukları iş Sıbyan ve Rüştiye Mekteplerinde muallimlik olduğu anlaşılmaktadır. Medrese talebelerinin bu mekteplerde muallimlik yapmaları için bir sınavdan geçtikleri anlaşılmaktadır. Misal olarak 1895 yılında Cercis adında bir medrese talebesi sınava tabi tutularak Sıbyan Mektebi muallimliği görevine başlamıştır.[1082] 1908 yılında ise Beykoz'da Mekteb-i İbtidai'de muallimlik yapan İbrahim Hakkı Efendi ise bu vazifeyle görevlendirilmesini isterken, İstanbul'da medrese eğitimi aldığı sırada ve hem İbtidai Mektebi hem de Rüştiye Mektebi'nde okutulan dersleri de gördüğünü belirtmiş ve bu sebeple verilecek derslere hakim olduğunu ifade etmiştir.[1083] 1897 yılında Rüştiye Mektebi

[1077] BOA, BEO, 861-64559.; BOA, 436-64.; TS.MAe. 551-40.; TS.MAe. 42-60.
[1078] Ertur, *Tamu Yelleri,* 25.
[1079] Yücel, "Ölümünün 33. Yıldönümünde Kendi Kaleminden Ahmet Hamdi Akseki 1887-1951", 15.
[1080] MŞH.SAİD.27-15.
[1081] MŞH.SAİD.104-16.; MŞH.SAİD.123-11.; MŞH.SAİD. 4-1.; MŞH.SAİD. 131-26.
[1082] BOA, MF.MKT.284-18. Diğer örnekler için bkz. BOA, MF.MKT. 326-17. ; BOA, MF.MKT. 407 43.; BOA, MF.MKT. 1027-30.;
[1083] BOA, MF.MKT. 1043-35.

muallimliğine medrese talebesi Mehmed Efendi[1084] tayin edilmiştir. Bazı durumlarda ise medrese talebelerinin bu muallimlikleri geçici bir süre deruhte ettikleri anlaşılmaktadır. Misal olarak 1896 yılında Beşiktaş Rüştiyesi muallim-i sanisi Ali Rıza Efendi'nin görevde olmayacağı süre zarfında, geri dönene kadar yerine medrese talebesi Emin Efendi atanmıştır.[1085] Bazı talebelerin ise Rüştiye'de kısmi derslere girdikleri görülmektedir. Misal olarak Mehmed Efendi İdlib Rüştiye Mektebi'nde bir iki saat hüsn-i hat dersi muallimliği yaptığı görülmektedir.[1086] 1911 yılına ait bir belge ise bazı vilayetlerden Maarif Nezareti'ne gönderilen yazılarda, vilayetleri dahilinde bulunan medrese talebelerinin kısa süreli bir eğitimden geçmelerinin ardından İbtida-i Mekteplerinde hocalık yapabilecekleri ifade edilmektedir.[1087]

Neticede tüm bu bilgilerden hareketle, medrese talebelerinin ifade edilen diğer gelir kalemlerinin yanında bazı işlerde çalışarak gelirlerini arttırma çabası içerisinde oldukları anlaşılmaktadır.

4.1.1.4.Diğer Gelirler

Medrese talebelerinin gelirleri arasında ifade edebileceğimiz iki husus daha bulunmaktadır. Bunlardan ilki İstanbul'da bulunan imaretlerden kendilerine verilen fodula, çorba, pilav ve zerde gibi günlük yemeklerdir. 1911 yılında kapatılana kadar İstanbul'da yirmi adet imaretin bağlı bulundukları medrese talebelerine bu hizmeti verdiği anlaşılmaktadır.[1088] 1911 yılında ise yapılan değişiklikle Laleli ve Üsküdar'da bulunan imaretlerin dışındakiler kapatılarak medrese talebelerine aylık 70 Kuruşluk bir maaş bağlanmıştır.[1089] Medrese talebelerinin bu imaretlerden faydalanmaları için, imareti olan bir medresede mukim olmaları gerekmektedir. Bu durumun dışında medrese talebesi olsa dahi imaretten verilen yemekten ve foduladan faydalanmalarına

[1084] BOA, MF. 376-26.
[1085] BOA, MF.İBT. 55-112.
[1086] BOA, MF.MKT. 618-18.
[1087] BOA, MF. İBT. 348-13. Bu belge oldukça dikkat çekici bilgiler sunmaktadır. Özellikle bazı vilayetlerde bulunan medrese talebesi sayısına dair vermiş olduğu bilgi oldukça önemlidir.
[1088] Bu imaretler şunlardır: Sultan Fatih, Sultan Selim, Sultan Süleyman, Sultan Ahmed, Sultan Mustafa, Sultan Hamid-i Evvel, Sultan Bayezid, Sultan Osman, Ayasofya, Mihrişah, Fatih (Eyüp'te), Beşir Ağa, Şehzade, Atik Ali Paşa, Şehzâde Tâbhânesi, Haseki, Mihrimah (Üsküdar), Atik Vâlide (Üsküdar), Ahmediye (Üsküdar), Koca Mustafa Paşa. Bkz. Talip Ayar, "II. Meşrûtiyet Sonrası İstanbul Medreselerinde Talebeye Sunulan İâşe Olanakları", *Bilimname*, S. XLI, 2020/1, 135, 136.
[1089] BOA, ŞD. 2795-28.; BOA, Ş.D. 2797-46.; BOA, BEO. 3841-288053.; BOA, BEO. 288-291371.; BOA, BEO, 3988-299092. Ayar, "II. Meşrûtiyet Sonrası İstanbul Medreselerinde Talebeye Sunulan İâşe Olanakları" 136.

müsaade gösterilmemiştir.[1090] İmaretten yiyecek ve fodulaları alma usulü ise şu şekildedir. Sabah derslerinden önce fodulalar ve çorbalar talebelere dağıtılmıştır. Ders bitiminde ise yağlı pirinç çorbası, Perşembe günleri ise zerde ve etli pilav dağıtımı yapılmaktadır.[1091] Talebelere bu fodula ve yemeklerin dağıtımının sağlanması için imaretlere yıllık belirli bir miktar iaşe tahsisatı yapılmaktadır. Misal olarak Üsküdar Mihrimah Sultan İmaretine 1895 yılına mahsus medrese talebelerine dağıtlımak üzere, 1886 Kiyye 240 Dirhem dakîk, 606 Kiyye 65 Dirhem pirinç, 62 Kiyye 373 Dirhem revgan-ı sade, 18 Kiyye zeyt (?), 94 Kiyye 172 Dirhem şeker, 9 Çeki 32,5 Kıyye hatab, 62 Kiyye 208 Dirhem tuz tahsis edilmiştir.[1092] Bu yiyecek ve fodulaların dağıtımı ise belirli bir düzen ve kayıt tutularak gerçekleştirildiği fodula defterlerinden anlaşılmaktadır.[1093] Fakat talebelerin bu imaretlerden yararlanmaları konusunda kimi zaman sorunlarla karşılaştıkları ifade edilebilir. Bunlar daha çok yiyecek ve fodulaların dağıtımındaki usulsüzlükler ve kargaşalar[1094] ile yemek ve fodulaların kalitesizliği ve aşçıların usulsüzlükleri ile ilgilidir. Misal olarak 1895 yılında altı medrese talebesi Sultan Bayezid İmaretinden günlük olarak aldıkları fodula ve pilav miktarlarının bilinçli bir şekilde azaltıldığını düşünmekte ve aşçıların hırsızlık yaptığını iddia etmektedir. Ayrıca talebelerin diğer bir iddiası ise devlet tarafından kaliteli bir şekilde verilen un ve pirinçlerin kalitesiz ürünlerle, yine aşçılar tarafından değiştirilerek başka yerlere satıldığıdır.[1095] Bu iddiaların doğru olup olmadığı belirsizdir. Fakat imaretten talebelere dağıtılan yemek ve fodulaların kalitesizliği ile ilgili şikayetler söz konusudur. Bir kısım talebe, senenin neredeyse yarısı kadar İstanbul'da bulunmadıklarını ifade ederek, İstanbul'da bulunmadıkları dönemde kendilerine verilmeyen yemek haklarının, İstanbul'da olduklarında yemeklerin daha kaliteli çıkması için kullanılmasını istemektedirler.[1096] Dolayısıyla bir kısım talebenin imaretten kendilerine verilen yemeklerin kalitesinden çok memnun olmadıkları ifade edilebilir.

Medrese talebelerinin diğer geliri ise ailelerinin kendilerine sağlamış oldukları gelirlerdir. Bu daha çok maddi durumu iyi olan talebeler için geçerli olduğu ifade edilebilir. Misal olarak Cevdet Paşa böyle bir örnektir. Tahsil hayatı boyunca ne cerre çıkmıştır ne de tahsil hayatının büyük kısmında para kazanmak için çaba sarf etmiştir. Başkâtipzâde de her ne kadar cerre

[1090] Bkz. BOA, DH.MKT. 2736-71.; BOA, MVL. 147-43.
[1091] Ayar, "II. Meşrûtiyet Sonrası İstanbul Medreselerinde Talebeye Sunulan İâşe Olanakları", 135.
[1092] BOA, BEO, 571-42771.
[1093] Bkz. BOA, EV.d. 10707.
[1094] BOA, Y.MTV. 309-105.
[1095] BOA, BEO, 637-47744.
[1096] BOA, Y. PRK.A. 5-22.

gidiyor olsa da bunu daha çok tecrübesi artması için yaptığını belirtmekte ve babasının göndermiş olduğu para ile geçinmektedir. Her ne kadar bu hususa dair verebileceğimiz örneklerin sayısı az olsa da medrese talebelerinin genelinin ailesinden sağlanan bir geliri olduğu ifade edilebilir. Misal olarak maddi durumu oldukça kötü olan Hüseyin K. Ertur da zaman zaman ağabeyinden kendisine para geldiğini ifade etmektedir. Hatta bir keresinde uzun bir müddet ağabeyinin kendisine para göndermemiş olduğundan bahsetmektedir. Bu sebeple bir hayli zor duruma düştüğünü ve İstanbul'da ağabeyini tanıyan birisinden Tire'ye döndüğünde ağabeyinden almasını söyleyerek bir miktar para aldığını ifade etmektedir.[1097]

Son olarak medrese talebelerinin bir gelir kalemi olarak değerlendirilemeyecek fakat gider önleyici bir durum olması hasebiyle, talebe olmalarından dolayı medrese talebelerine tanınan bir kısım muafiyetlerden bahsedilebilir. Bunlar genel olarak vergilerle ve gümrüklerden geçişlerle ilgilidir. Misal olarak talebeler mürur tezkirelerini alma işlemleri sırasında verilen ve damga vergisi adı altında alınan ücretlerden muaf tutulmuşlardır.[1098] Ayrıca yabancı ülkelere giriş ve çıkışlarında gerekli olan pasaportları alırken ödenen vergilerden de muaf tutuldukları anlaşılmaktadır.[1099]

4.2.Sosyal Hayat

Medrese talebelerinin İstanbul'daki sosyal hayatının boyutlarını belirlemek oldukça zordur. Zira onlara temas eden daha çok arşiv vesikaları olan kaynaklar bu konuda oldukça kısıtlı bilgiler sunmaktadır. Çalışmamızın zaman dilimi içerisinde bu konuyu detaylandırması gereken hatırat literatürü ise arşiv vesikaları kadar olmasa da kısıtlı bilgilerden oluşmaktadır. Buna rağmen talebelerin sosyal hayatlarına dair birçok unsura araştırmamızın muhtelif kısımlarında temas edilmiştir.

Genel anlamda medrese talebelerinin sosyal hayatlarına dair veriler, onların İstanbul'da bazı ilmi muhitlerin müdavimi ve derslerin dışında bu muhitlerin birer parçası olduklarına yöneliktir. Bu hususa dair elimizde bulunan hatırat ve anılar medrese talebelerinin bu meclislere katıldıklarını göstermektedir. Ayasofya Medresesi'nden Fatih Camii'ne kadar ve bunların etrafına serpilen birçok medrese, medrese talebelerinin yoğun olarak bulunduğu ve hayatlarının

[1097] Ertur, *Tamu Yelleri,* 25.
[1098] BOA, 1351-101314.
[1099] BOA, İ.DH. 1394-38.

büyük bir kısmını geçirdikleri alanlar olarak ifade edilebilir.[1100] Muhtemelen birçok medrese talebesi bu alanın dışına pek çıkmamaktadır. Bu hususta her ne kadar bir sorgu tutanağı verisi olsa da 1905 yılında İstanbul'da medrese talebesi olan Tavaslı Mehmed Efendi'nin ifade ettikleri dikkate değerdir. Ona sorulan İstanbul'da nereleri bilirsiniz, nerelere gidersiniz gibi sorulara, bulunduğu Fatih muhitinden başka bir yeri bilmediği ve gitmediği yanıtını vermiştir. Özellikle belirtmiş olduğu, "*kahvehaneye bile gitmem*"[1101] ifadesi oldukça önemlidir. Hüseyin Kamil Ertur ise medrese eğitimi için gelmiş olduğu İstanbul'u neredeyse bir yıl sonra keşfedebilmiştir. Onun derslere başladığı zamandan, derslerin nihayete erdiği Recep ayına kadar Fatih civarından başka bir yer bilmediği anlatmış olduğu bir vakadan anlaşılmaktadır. Recep ayı geldiğinde arkadaşlarından biri memleketine gitmek istediğinde onunla Galata rıhtımına kadar gitmiş, karşıya bir kayık kiralayarak geçmişlerdir. Neredeyse parasının tamamını arkadaşına yol harçlığı olarak verdiği için, dönüşte köprüden geçiş ücreti ödeyemeyeceğini düşünerek, para vermemek için deniz kıyısından geçerek Fatih tarafına geçebileceğini düşünmüştür. Fakat Kasımpaşa yönüne değil, Tophane tarafına gittiği için bu düşüncesinin yanlış olduğunu çok sonra anlamıştır. Bu durum Hüseyin Kamil Ertur'un henüz İstanbul'u tam olarak bilemediğini göstermekle beraber, onun şehrin bu kısmını keşfetmesine vesile olmuştur. İstanbul'un bu kısmında görmüş olduğu dünyaya dair şaşkınlığını gizlemeyen Hüseyin Kamil Ertur, yürürken gördüğü dükkanların temiz ve bu dükkanlarda çalışan gayrimüslim insanların oldukça iyi giyimli olduklarını belirtmektedir. Türk ve Müslümanların ise hamallık yapan insanlar olduğunu ve bu dükkanlara eşya taşıdıklarını ifade etmektedir.[1102] Elbette vermiş olduğumuz bu örnekler medrese talebelerinin tamamı için geçerli değildir. Fakat her ne kadar İstanbul'un farklı muhitlerini biliyor olsalar da medrese talebelerinin yoğun olarak vakitlerini geçirdikleri yerler Fatih ve civarı olsa gerektir.

4.2.1. Tatil Zamanı Etkinlikleri

Medrese talebelerinin Salı ve Perşembe günleri hariç haftanın beş günü ders gördükleri ve günlerinin yarısını sabah dersleri, diğer yarısını ikindi dersleri görmekle geçirdikleri daha önce ifade edilmişti. Sabahın erken saatlerinde başlayan günleri neredeyse akşam vakitlerine kadar ders görmekle geçmekteydi. Derslerin tatil olduğu bu iki günde ise medrese talebelerinin bazı uğraşlarla vakit geçirdikleri, çoğulluğunun ise medrese odasında temizlik yapmak, elbiselerini

[1100] İpşirli, *Osmanlı İlmiyesi,* 410.
[1101] Şahintürk, "Bir Medrese Talebesinin Cer Yolculuğu", 176.
[1102] Ertur, *Tamu Yelleri*, 19.

yıkamak ve medresede arkadaşlarıyla vakit geçirdikleri anlaşılmaktadır. Halil Halid Efendi Ortodoks manastırlarındaki keşişlerin hayatlarına benzettiği bu hayatı şu şekilde tasvir etmektedir: "*bu medreselerdeki talebelerin hayatı Ortodoks Manastırlarındaki keşişlerin hayatına benzer. Mütevazi yemeklerini kendileri hazırlar, odalarını temizler, yataklarını yapar ve kendi kıyafetlerini yıkarlar*."[1103] Halil Halid Efendi temizlik ve yemek yapma hususunda eski talebelere, yeni talebelerin yardım ettiğinden bahsetmektedir. Bu yeni talebeler, Ahmed Cevdet Paşa'nın da belirtmiş olduğu üzere çömez adı verilen, medreseye yeni kayıt yaptırmış talebelerdir. Ahmed Cevdet Paşa da kaldığı medresede daima yemek pişiren bir talebenin bulunduğunu ve kendisi gibi ekonomik durumu iyi olan talebelerin masraflarını karşılayarak yemek pişirttiklerini ifade etmektedir.[1104] Bunun dışında özellikle taşra talebelerinin tatil günlerinde ava çıktıkları ve avladıkları hayvanları akşamları pişirerek yedikleri görülmektedir. Bu konuda hem Başkatipzâde hem de Hüseyin Kamil Ertur ara sıra talebelerin ava çıktıklarından bahsetmektedir.[1105]

Medrese talebelerinin tatil günlerinde odalarının temizliğini yapmak ve çamaşırlarını yıkamak gibi uğraşlarının yanında gece geç vakitlere kadar çeşitli eğlenceler düzenledikleri anlaşılmaktadır. Ahmet Cevdet Paşa talebelerin önceleri geç vakitlere kadar ilmi sohbette bulunduklarını, hatta bazı vakitlerde bunlara kendisinin de iştirak ettiğini fakat daha sonra bu meclislerde ilmin konuşulmamaya başlandığından dolayı gitmediğini ifade etmektedir.[1106] Bu gecelerde medrese talebelerinin şarkı, gazel ve ilahi söyleyerek vakit geçirdiklerini Başkatipzâde ifade etmektedir. Bu eğlenceler sırasında medrese talebelerinin kendilerine çeşitli yemeklerden ziyafetler hazırladıkları anlaşılmaktadır.[1107]

Medrese talebelerinin tatil zamanlarında günlerini bu gibi etkinlikler içerisinde geçirdikleri anlaşılmakla beraber bazı talebelerin arkadaşları ile bu vakitleri çeşitli gezilere çıkmakla geçirdikleri de görülmektedir. Bu konuda yerinde örneklerden biri daha önce de ifade edildiği üzere Cevdet Paşa'dır. Tatil vakitlerinde daha çok İstanbul'da kalarak eğitim hayatına devam eden Paşa, birkaç kere gezi amacıyla Selanik, Drama ve Serez'e, bir kere de sıla-i rahim amacıyla memleketi Lofça'ya gittiğinden bahsetmektedir.[1108] Bunun yanında diğer talebelerin

[1103] Halil Halid, *Bir Türk'ün Ruznamçesi*, 54.
[1104] Cevdet Paşa, *Tezakir*, 6.
[1105] Ertur, *Tamu Yelleri,* 15; Başkatipzâde Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, 24.
[1106] Cevdet Paşa, *Tezakir*, 7.
[1107] Başkatipzâde Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, 19-20.
[1108] Cevdet Paşa, *Tezakir*, 7.

İstanbul içerisinde de yılın belirli dönemlerinde toplanarak ziyafet tertip ettikleri anlaşılmaktadır. Misal olarak 1894 yılına ait bir belge medrese talebelerinin ve cami görevlilerinin Veli Efendi ve Çırpıcı Çayırında ziyafet tertip edecekleri belirtilmektedir. Belgede geçen medrese talebelerinin bu etkinliği her sene düzenlediklerine dair ifadeler, talebelerin bu amaçla her yıl bir araya geldiklerini düşündürtmektedir.[1109] Elbette her medrese talebesi bu ve bunun gibi etkinlikler içerisinde bulunmaktan zevk duyduğu söylenemez. Misal olarak Cevdet Paşa, birkaç defa Cuma günleri olmak üzere mesire alanlarına gitmiş olmasına rağmen bu gezilerden hoşlanmadığını ifade etmektedir.[1110]

Medrese talebelerinin tatil zamanlarına dair sunulan bu bilgilerin yanında onların daha çok medrese içerisindeki odalarında kalmak ve ders çalışmakla vakitlerini değerlendirdikleri söylenebilir. Yalnız başına yahut birkaç kişi ile medresenin bir odasında gece geç saatlere kadar devam eden bu ders çalışma zamanlarına yönelik birçok örnek söz konusudur. Misal olarak Tavaslı Mehmed Efendi, gece geç saatlere kadar bir arkadaşı ile odasında *İzhar* dersi çalıştıklarından bahsetmektedir.[1111] 1905 yılına ait bir kayıtta ise medrese odalarında ders çalışmakta olan bazı talebeler arasında çıkan bir tartışma adli bir vaka haline gelmiştir. Bu kayıtta geçen ifadeler ise oldukça dikkat çekicidir. Medrese talebesi olan Eşmeli İbrahim Efendi, medresedeki odasında arkadaşlarıyla ders çalıştığı sırada, dışarıdan yanlarına gelen bir diğer arkadaşı, "*bu kadar çalışub ne olacaklarını sual etmesiyle*" aralarında tartışma çıkmış ve bu tartışmanın sonu kolluk kuvvetlerinin olaya müdahale etmesiyle sonuçlanmıştır.[1112] Bu kayıttan da medrese talebelerinin odalarında toplanarak birlikte ders çalıştıkları anlaşılmaktadır. Öte yandan ders öncesi, derse hazırlık amacıyla gece geç saatlere kadar ders çalışma hususunda Başkatipzâde de benzer ifadeler kullanarak, "*akşamları gece yarısına kadar mütalaa ve say ü gayretle imarar-ı evkat*" ettiklerinden bahsetmektedir.[1113] Öte yandan medrese talebelerinin ders çalışma mekanları medrese odaları ile sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır. Özellikle İstanbul'da bulunan kütüphanelerin müdavimleri arasında medrese talebelerinin dikkat çektiğine dair bazı kayıtlar bulunmaktadır. İsmail Erünsal'ın aktardığına göre İstanbul'da bulunan birçok kütüphanenin yegane okuyucuları medrese talebeleridir. Kütüphaneleri ziyaret eden yabancı seyyahlar ve İstanbul'da bulunan yabancı devletlerin elçilik çalışanları, bu kütüphanelerde çalışanların medrese talebeleri olduklarını ifade etmektedirler.

[1109] BOA, Y. PRK.MŞ. 5-17.
[1110] Cevdet Paşa, *Tezakir*, 12.
[1111] Şahintürk, "Bir Medrese Talebesinin Cer Yolculuğu", 177.
[1112] BOA, Z.B. 66-7.
[1113] Başkatipzâde Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, 35.

Medrese talebelerinin bu kütüphaneleri kullandıklarına yönelik var olan birçok kayıt onların cami ve medrese dışında ders çalışma mekanları olarak kütüphanelerin de varlığına işaret etmektedir.[1114]

4.2.2. Kahvehaneler ve Medrese Talebeleri

Bunun yanında bazı medrese talebelerinin boş zamanlarında kahvehanelere sıkça gittikleri ifade edilebilir. Medrese talebelerinin bu alışkanlıklarına dair var olan belgeler, onların bu mekanlarda görülmelerinin hoş karşılanmadığına yöneliktir. Bu konudaki belgelerin varlığı onların kahvehanelere gittiklerinin bir göstergesidir. 8 Kasım 1906 yılına ait bir belge bazı medrese talebelerinin Fener'de bulunan bir kahvehanede oturduklarını haber vermektedir. Fatih Çifte Ayak Kurşunlu Medresesi'nden İzmirli Ali ve Selanikli Raşid, yine medrese talebesi olan Geredeli Cafer, Selanikli Yusuf ve Çukur Medresesi'nden İsmail Efendi kahvehanede otururlarken görülmüştür. Bu konuya dair belgede geçen ifade ise oldukça dikkat çekicidir. Bu belgeye göre "*sınıf-ı ilmiyenin orada oturması caiz*"[1115] görülmemiştir. 1903 yılındaki diğer belgede ise medrese talebelerinin kahvehanelere gitmesinin ilerisinde burada tavla, domino ve dama gibi oyunları oynadıkları ifade edilmektedir. Bu belgede yine medrese talebelerinin kahvehanelerde bulunmaları ve bu gibi oyunları oynamalarının uygun olmadığı belirtilmektedir.[1116] Tüm bu belgelerin varlığı medrese talebelerinin boş zamanlarda kahvehanelere gittiklerini ve ifade edilen oyunları oynayarak vakit geçirdiklerini göstermektedir. Bu durumun taşrada da yaygın olduğu ifade edilebilir. Başkatipzâde Ragıp Bey, kahvede tombala oynadıklarından bahsetmektedir.[1117]

4.2.3. Medrese Talebelerinin Edindikleri Sosyal Ağlar

Medrese talebelerinin İstanbul'daki arkadaş çevresi de medresedeki arkadaşlarından ve hemşerilerinden müteşekkil olduğu ifade edilebilir. Bu konudaki örnekler bu talebeler arasında hemşerilik bağlantılarının kuvvetli olduğunu göstermektedir. Tavaslı Mehmed Efendi'nin tanıdığı ve yakın arkadaşlık edindiği kişiler de medrese çevresinden kişilerdir. Bu kişiler hocaları ve ders arkadaşları ile sınırlıdır. Yine ifade edilmelidir ki medresede birlikte kaldığı

[1114] İsmail Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2015), 474.
[1115] BOA, ZB. 350-44.
[1116] BOA, ZB. 350-107.
[1117] Başkatipzâde Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, 24.

arkadaşları ve ders arkadaşları arasında yakın ilişki kurduğu kişiler de ağırlıklı olarak hemşerileridir. Önceki bölümlerde de ifade edildiği üzere medrese talebelerinin yakın çevresini hemşerileri oluşturmaktadır.[1118] Diğer yandan medrese talebelerinin İstanbul dışında da belirli sosyal ağlar edindikleri ve bu edindikleri ağların uzun yıllar aktif bir şekilde varlığını sürdürdüğü söylenebilir. Özellikle cer amaçlı çıkılan seyahatler belirli bir zaman sonra medrese talebelerinin gittikleri yerde bazı sosyal ağlara sahip olduklarını göstermektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere, cer amacıyla gidilen bir şehir ya da köy uzun yıllar talebelerin her cer döneminde gittikleri yer haline gelmektedir. Bu durum da medrese talebelerinin orada belirli bir şöhret kazandığı ve kendisinin yöre halkınca sahiplenildiğini göstermektedir. Talebelerin edinmiş oldukları bu bağlantıların ve cer amacıyla gittikleri yerde kabullenilme durumlarının boyutlarının bazen oldukça derinleştiği ifade edilebilir. Bu konuda dikkat çekici bir örnek olarak 1860 yılında Malatya'dan Varna'ya cer amacıyla giden Mustafa Efendi'nin orada belirli bir müddet yaşamış olması verilebilir. Cer için gittiği Varna'da bir camide görev yapmaya başlamış ve yaklaşık on yıl orada kalmıştır. Aynı zamanda evlenmiş olan Mustafa Efendi cer amacıyla gidilen yerlerde bazı durumlarda kalıcı olarak oraya yerleşmenin söz konusu olabileceğini göstermektedir.[1119]

Neticede bu araştırmanın muhtelif kısımlarında da vurgulandığı üzere medrese talebeleri hem İstanbul içerisinde hem de cer ve ilmi yolculukları sebebiyle imparatorluğun başka şehirlerinde oldukça aktif bazı sosyal ağlar edinebilmektedirler. Eğitim hayatlarının neredeyse yarısı çeşitli yolculuklara çıkma ve farklı şehirlerde bulunma durumuna olanak sağlıyor olması, onların birçok farklı şehri bilmelerini ve bu şehirlerde farklı kesimlerden insanlarla tanışmalarını da beraberinde getirmiştir. Fakat bu durum özelliklede İstanbul'da belirli hemşeri ağları etrafında gelişme sağlayabilmiştir. Arşiv kayıtlarında rastlamış olduğumu bir çok örnek İstanbul'daki medrese talebelerinin aynı şehirli ya da birbirine yakın şehirden kişilerin ilişki kurduklarını, birlikte ders çalışıp, birlikte zaman geçirdiklerini göstermektedir. Aynı zamanda bu hemşerilik bağlantılarının çok açık bir şekilde medrese talebelerinin kalacak yer bulma, maddi gelir elde etme vb. sorunlarla başa çıkabilmeleri için hayati önem taşıdığı ifade edilebilir.

[1118] Bu konuda tafsilatlı bilgi 3. Bölümde verilmiştir.
[1119] Cihan, "Siyasal ve Toplumsal Kültürün Yeniden İnşası ve Medreseler (Bir medrese talebesinin Malatya'dan Varna'ya Yaşantısı)", 30.

Sonuç

19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında İstanbul'da eğitim alan medrese talebelerinin eğitim, ekonomik ve sosyal hayatlarına odaklanan bu çalışmanın mevcut literatüre katkı anlamında varmış olduğu bazı sonuçlar bulunmaktadır. Bunlardan ilki medrese talebesi tanımlanmasının hem tedris anlamında hem de içerik anlamında bu zaman zarfında değişikliğe uğradığıdır. Zira bu dönemde medreselere alternatif olarak ortaya çıkan modern mekteplerin varlığı ve onlarla medrese talebelerinin bağlantıları bu tanımlamaların yapılmasını zorunlu kılmıştır. Bu anlamda medrese talebeleri, daha önceki dönemlere nazaran bir tercih yaparak medrese talebesi olmuşlardır. Bu dönemdeki mevcut modern mekteplerin varlığı alınacak olan eğitime bir alternatif doğurduğundan dolayı bir tercih sonucu gerçekleşmiştir. Bunun yanında medrese talebelerinin modern mekteplerle olan bağlantıları da medrese talebesi tanımlamasının daha geniş düşünülmesi gerektiğini göstermektedir. Zira bazı medrese talebeleri medrese eğitimi alırken bu mekteplere de gitmektedirler. Ya da tedris hayatının ana güzergahını modern mekteplerin oluşturduğu bazı kişiler bir taraftan medrese derslerini de takip etmektedirler. Ayrıca İstanbul'daki ilmi hayatın canlılığı ve farklı bilimlerin öğrenilmesine dair sunmuş olduğu çeşitli alternatifler sebebiyle, medrese talebelerinin bir kısmını, sadece medrese derslerini öğrenen kişiler olarak tanımlamak yanlış olacaktır. Zira araştırmanın ilgili kısımlarında verilen örnekler bu durumun aksine işarettir. Fakat bu hususun medrese sisteminin bir neticesi olarak ortaya çıktığı söylenemez. Yani medrese eğitiminden kastedilen yine geleneksel eğitimdir ve öğretilen ilimler de asırlardır medreselerde okutulan ilimlerdir. Bu durum doğrudan medrese talebelerinin kişisel isteklerinin ve yapmış oldukları tercihin bir neticesidir. Dolayısıyla 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında medrese eğitiminin mahiyetini anlamak, medrese talebelerinin diğer mektepler ve farklı ilimlerle olan bağlantılarını izah etmeksizin mümkün değildir. Medrese talebelerinin bir kısmı, bu mekteplere giderek ya da farklı bilimleri öğrenmeye çalışarak ait oldukları medrese dünyasını diğer dünya ile birleştirmişlerdir. Modern bilimlerle ve diğer mekteplerle medrese talebelerinin kurmuş olduğu bu, bağ II. Meşrutiyet'in ardından resmi olarak gerçekleşmiş ve medrese ders müfredatına modern bilimler de girmiştir.

Bunun yanında medrese talebesi ifadesinin tek bir anlamı karşılayacak şekilde ifade edilemeyecek olduğu anlaşılmıştır. Zira araştırma neticesinde varılan sonuç üç farklı medrese talebesi tipine işaret etmektedir. Bunlardan ilki doğrudan medrese eğitimi alan ve eğitiminin ardından kadı, müderris, müftü vb. vazifeleri üstlenmek isteyen medrese talebeleridir. İkinci tip

medrese talebesi ise bir taraftan modern mekteplerle bağlantısı olan diğer taraftan da medrese derslerini takip eden kişilerdir. Bu hususa dair örneklerin bulunuyor oluşu medrese talebesi ifadesinin genişlemesini sağlamıştır. Üçüncü tip medrese talebesi ise bir şekilde medreseye kaydolmuş fakat daha çok asayiş problemleri çıkartıp taşkınlık içerisinde bulunan ve medrese eğitimini tamamlayamayan kişilerdir. Bu son tip medrese talebesi, yaygın bir şekilde hem dönemi için hem de daha sonra oluşturulan literatürde ağırlıklı olarak referans alınan medrese talebesi tipidir. Bu tip medrese talebeleri üzerinden medrese talebelerinin geneli tanımlanmaya çalışılmıştır. Fakat varmış olduğumuz neticede, bu tip medrese talebelerini referans alarak genel bir kanıya varmanın yanlış olacağıdır.

Tezin varmış olduğu ikinci sonuç, 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başında İstanbul'da bulunan medrese talebelerinin sayısı ile ilgilidir. Araştırmamız, mevcut literatürün uzun yıllardır cevap veremediği bu hususu aydınlığa kavuşturacak mahiyettedir. Bu konuda Mübahat Kütükoğlu'nun 1970'li yılların sonlarında yapmış olduğu bir çalışmanın dışında mevcut literatürde tatmin edici çalışma bulunmamaktadır. Bu sebeple medrese talebelerinin sayıları, adı geçen çalışmanın sunduğu 1869 yılına ait sayı etrafında ve 18. yüzyılın sonlarında yapılan bir medrese tahrir kaydına bakılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Yapmış olduğumuz araştırma neticesinde ulaşmış olduğumuz sonuç ise 1844-1851, 1856-1869, 1884-1894 yılları arasında ve 20. yüzyılın başlarındaki bazı talebe kayıt defterlerine bakılarak, bu yıl aralıklarında İstanbul medreselerine kayıt yaptıran talebelerin sayısının belirlenebilecek olduğudur. Ayrıca medreselerde bulunan aktif talebe sayısı da 1858, 1859, 1860, 1861, 1869, 1879, 1882, 1885, 1886, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1899 ve 1911-12 yıllarına dair büyük oranda tespit edilebilmiştir. Bu talebe sayılarına yönelik sonuçların yanında 19. yüzyılın ikinci yarısının başından 20. yüzyılın ilk yıllarına kadar İstanbul'daki faal medreselerin de bir listesi oluşturularak Mübahat Kütükoğlu'nun bir anlamda çalışmalarının devamı sayılabilecek bir sonuç elde edilmiştir.

Tezin varmış olduğu üçüncü sonuç ise medrese talebelerinin eğitim hayatları ile ilgilidir. Bu konunun aydınlığa kavuşturulması için Meşihat Arşivi'nde bulunan ulema sicillerinden faydalanılmıştır. İstanbul'da medrese eğitimi almış, toplamda 1893 kişinin tercüme-i hal dosyalarından medrese eğitimlerine dair bilgiler tespit edilmiş ve bilgiler bir tablo haline getirilerek araştırmanın ilgili kısımlarında kullanılmıştır. Bu hal tercümelerinden hareketle, medrese talebelerinin İstanbul'a gelmeden önceki almış oldukları eğitim seviyeleri ve İstanbul öncesinde medrese eğitimine başlayan talebelerin medrese eğitim seviyelerine dair bazı

çıkarımlarda bulunulmuştur. Talebelerin medrese eğitimini tercih ediş sebepleri, İstanbul'a medrese eğitimi için geliş sebepleri ve İstanbul'un medrese eğitimi için oluşturduğu ayrıcalıklı ve fırsatlar sunan dünyasının ayrıntıları ifade edilmeye çalışılmıştır. Medrese talebelerinin tahsil eşikleri ise oldukça ayrıntılı bir şekilde sunulması bakımından literatüre yapılan katkılardan biri olarak değerlendirilebilir. Medrese talebelerinin Sıbyan Mektebi, Rüştiye Mektebi ve özel hocalardan aldıkları dersler bağlamında değerlendirebileceğimiz medrese öncesi eğitim süreci ayrıntılı detaylı bir şekilde gösterilmeye çalışılmıştır. Özellikle modern bir mektep olarak Rüştiye Mektebi geçmişi bulunan medrese talebelerinin 19. yüzyılın sonlarında, yani Rüştiye Mekteplerinin yaygınlaşmasıyla doğru orantılı bir şekilde arttığı görülmektedir. Bu durum da medrese talebelerinin fünûn-i cedide olarak ifade edilen modern bilimlerle bağlantısı olmadıklarına yönelik dönem eleştirilerinin, medrese talebelerinin tamamına teşmil edilemeyeceğini göstermesi bakımından araştırmamızın vardığı önemli sonuçlardan birisidir. Medrese talebelerinin Mekteb-i Nüvvab ve Mekteb-i Hukuk gibi diğer mekteplerle olan bağlantılarına dair verilen örnekler de benzer bir sonuç ortaya koymaktadır. Bunun yanında bazı medrese talebelerinin, medrese eğitimi sırasında, İstanbul'da bulunan çeşitli ilmi meclislere devam ederek farklı alanlarda kendilerini geliştirdiklerinin anlaşılmış olması yine bu minval üzere varılan sonuçlardandır. Bunun yanında bu araştırmanın varmış olduğu en önemli sonuçlardan birisi medrese talebelerinin çıkmış oldukları ilmî yolculuklar bakımından oldukça aktif olduklarının anlaşılmasıdır. Verilen birçok örnekle İstanbul'da eğitim gören talebelerin, bilgi edinmek adına seyahatlere çıkmaktan geri durmadıklarını göstermektedir. Bunun yanında medrese talebelerinin eğitim süresine dair yapılan tespitler mevcut literatürün cevap veremediği hususlardandır. Bu konuya dair Meşihat Arşivi'nde bulunan ulema sicillerinden hareketle, talebelerin medreseye başlama tarihleri ve icazet alma tarihleri tespit edilip eğitim süreleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Medrese talebelerinin günlük ders zamanları ve ders işleme metotları, tatil günleri de ayrıntılı bir şekilde izah edilmiştir.

Araştırmanın varmış olduğu dördüncü sonuç medrese talebelerinin ekonomik hayatları ile ilgilidir. Bu anlamda medrese talebelerinin gelirleri ayrıntılı bir şekilde ifade edilmiştir. Medrese talebelerine ekonomik anlamda devletin daimi sayılabilecek katkıları olmuştur. Medrese talebelerinin geçim sıkıntılarının giderilmesi için devletin çeşitli çözüm önerileri sunmaya çalıştığı görülmektedir. Bu anlamda varmış olduğumuz sonuç mevcut literatürde medreselerin kendi hallerine bırakıldığına dair sıkça yapılan yorumun en azından medrese talebelerinin ekonomik şartları konusunda böyle olmadığını göstermektedir. Bunun yanında medrese talebelerinin önemli gelir kaynaklarından olan cerre çıkma usulü ayrıntılı bir şekilde

izah edilmeye çalışılmıştır. Bu konuda da varılan sonuç 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren giderek kurumsallaşan bir yaklaşımla devletin medrese talebelerine daimi bir şekilde destek olmaya çalıştığıdır. Bu açıdan medrese talebelerinin gidecekleri yerlere ulaşmaları için vapur ve şimendifer bilet ücretleri karşılanmış, her yıl belirli bir bütçe ile harcırahları verilmeye çalışılmıştır. Padişah tarafından yapılan ihsanların da medrese talebelerini belirli oranda desteklediği ifade edilebilir. Özellikle bu ihsanların, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren daimi bir surette yapılıyor olmasının tespit edilmesi bir devamlılığa işaret etmesi bakımından oldukça önemlidir. Talebelerin okurken çalışma durumları, ailelerinin kendilerine yapmış olduğu katkılar ve İstanbul'da bulunan imaretlerden yemek ihtiyaçlarını gideriyor olmaları medrese talebelerinin diğer gelir kalemleri olarak ifade edilebilir.

Araştırmanın varmış olduğu beşinci sonuç ise medrese talebelerinin sosyal hayatlarına dairdir. Medrese talebelerinin sosyal hayatları, mekânsal olarak iki farklı yaklaşımla değerlendirilmiştir. Bunlardan ilki İstanbul'daki sosyal çevreleri, ikincisi ise taşraya ilmi ve cer amacıyla gittikleri yerlerdeki sosyal çevreleridir. İstanbul'daki medrese talebelerinin kısıtlı bir çevreye sahip, dersleri ile meşgul olan bir talebe portresi karşımıza çıkmaktadır. Toplumsal ilişkilerinde ise hemşerilik bağlarının çok yüksek bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Özellikle vermiş olduğumuz örnekler bağlamında medreselerin belirli şehirden gelen kişiler tarafından sahiplenildiği anlaşılmaktadır. Bu durum oda bulmanın oldukça zor olduğu medreselerde hemşerilik bağlantılarını kullanarak oda bulabildiklerini, bu sayede de bazı medreselerin belirli yerlerden gelen talebeler tarafından doldurulduğu görülmektedir. Medrese talebelerinin cer amacıyla gittikleri yerlerde de bazı sosyal ağlar edindikleri görülmektedir. Bu hususta örneklerin çoğu her yıl üst üste aynı yere giden medrese talebelerinin orada belirli bir bağlantı kurduklarına dair önemli ipuçlarındandır.

KAYNAKÇA

Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

Ali Emiri Ahmed III. (AE.SAMD.III.)

Ali Emiri II. Ahmed (AE. SAMD. II.)

Ali Emiri Mahmud I. (AE. SMHD. I.)

Ali Emiri Mahmud II. (AE. SMHD. II.)

Ali Emiri Mehmed IV. (AE. SMMD. IV.)

Ali Emiri Mehmed IV. (AE.SMMD.IV.)

Ali Emiri Mustafa II. (AE. SMST. II.)

Ali Emiri Mustafa III. (AE. SMST.III.)

Ali Emiri Osman III. (AE. SOSM.III.)

Ali Emiri Selim III. (AE, SSLM.III.)

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)

Bab-ı Asafî Amedi Kalemi (A.MD.)

Bab-ı Asafî Mühimme Defterleri (A.DVNSMHM.d.)

Cevdet Evkaf (C. EV.)

Cevdet Maarif (C. MF.)

Cevdet Maliye (C. ML.)

Cevdet Sıhhiye (C. SH.)

Cevdet Zaptiye (C.ZB.)

Dahiliye Perakende Evrakı (DH. MKT.)

Evkaf Defterleri (EV.d.)

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT.)

Hariciye Nezareti Paris Sefareti (HR.SFR.04.)

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.)

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH.)

Hatt-ı Hümayun (HAT.)

İbnülemin Vakıf (İE.EV.)

İrade Dahiliye (İ.DH.)

İrade Hariciye (İ.HR.)

İrade Hususi (İ.HUS.)

İrade Meclis-i Vala (İ.MVL.)

İrade Taltifat (İ.TAL.)

Kamil Kepeci Defterler (KK.d.)

Maarif Nezareti (MF.)

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.)

Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (MF.İBT.)

Mabeyn-i Hümayun Evrakı (MB.)

Mabeyn-i Hümayun Evrakı İradeleri (MB.İ.)

Maliye Nezareti Emlak-i Emriyye Müdüriyeti (ML. EEM.)

Maliye Nezareti Masarifat Defterleri (ML. MSF.d.)

Meclis-i Vala (MVL.)

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)

Nüfus Defterleri (NSF.d.)

Sadaret Amedi Kalemi Evrakı (A. AMD.)

Sadaret Defterleri (A. DVN.d.)

Sadaret Divani Kalemi Evrakı (A. DVN.)

Sadaret Mektubi Kalemi Bulgaristan (A. MTZ.04.)

Sadaret Mektubi Kalemi Deavi Evrakı (A. MKT.DV.)

Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı (A. MKT.)

Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı (A. MKT. MVL.)

Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair Evrakı (A. MKT. NZD.)

Sadaret Mektubi Umum Vilayat Evrakı (A. MKT.UM.)

Sadaret Mühimme Evrakı (A.DVN. MHM.)

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.)

Şura-yı Devlet (ŞD.)

Taşra Evrakı Bosna Müfettişliği Evrakı (TŞRBNM.)

Teftişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) Arzuhaller (TFR.I.ŞKT.)

Teftişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) Konsolosluk Evrakı (TFR.I.KNS.)

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TSMA.d.)

Yıldız Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ.)

Yıldız Askeri Maruzat (Y. PRK.ASK.)

Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzat (Y. PRK. BŞK.)

Yıldız Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. DH.)
Yıldız Esas Evrakı (YEE.)
Yıldız Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR.)
Yıldız Hususi Maruzat (Y.A. HUS.)
Yıldız Kamil Paşa Evrakı (Y.EE. KP.)
Yıldız Maarif Nezareti Maruzatı (Y.PRK.MF.)
Yıldız Meşihat Dairesi Maruzatı (Y. PRK. MŞ.)
Yıldız Mütennevvi Maruzat (Y. MTV.)
Yıldız Resmi Maruzat (Y. A.RES.)
Yıldız Sadaret (Y. PRK. A.)
Yıldız Serkurenalık Evrakı (Y.PRK.SRN.)
Yıldız Zaptiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK. ZB.)
Yılız Dahiliye Maruzatı (YPRK.DH.)

Meşihat Arşivi
Meclis-i Mesalih-i Talebeye Mahsus Müsvedde Varakaları
Dersaadet ve Taşra Talebeleri İstida Defterleri
Sicil-i Ahval İdaresi Dosyaları (MŞH.SAİD.)

Süreli Yayınları
Sabah
Ceride-i Sufiyye
İctihad
Hürriyet
Beyanü'l-Hak
Sebilürreşad
Muhbir

Matbu Eserler

"İcazet Duası", *Ceride-i Sufiyye*, 29 Kanunievvel 1327.
"İcazet İtası", *Sabah,* 9 Cemaziyelahir, 1316.
"İcazet", *Sabah*, 13 Cemaziyelahir, 1317.

"İcazet", *Sabah,* 5 Cemaziyelahir 1317.
"İcazet", *Sabah*, 6 Cemaziyelahir 1317.
"İcazetnâme Cemiyeti", *Sebilürreşad*, C. 12, S. 297, 25 Cemaziyelahir 1332.
"İnayet-i Mahsusa-i Hilafetpenahileri", *Sabah*, 4 Şaban 1320.
"Talim ve Kıraat-ı Kur'an-ı Azimüşşan Mezuniyeti", *Sabah*, 27 Recep 1319.
Abdullah Cevdet, "Softalığa Dair", *İctihad,* S. 60, 4 Nisan 1329, 1303-1306.
Abdullah Cevdet, "Softaperverlik mi, Softa Kerizlik mi?", *İctihad,* S. 99, 28 Mart 1330, 2231-2232.
Abdürreşid İbrahim, "Talebe-i Ulûm ve Şakirdan", *Tearif-i Müslimin Mecmuası*, 28 Mayıs [1]326.
Abdürreşid İbrahim, "Talebe-i Ulûm ve Şakirdan", *Tearif-i Müslimin Mecmuası,* 10 Haziran [1]326.
Abdürreşid İbrahim, "Talebe-i Ulûm ve Şakirdan", *Tearif-i Müslimin Mecmuası,* 13 Mayıs [1]326.
Ali Nazmi, "Makale-i Mahsusa", *Beyanü'l-Hak*, S. 17, 25 Ocak 1909.
Bereketzâde İsmail Hakkı, *Yâd-ı Mâzî,* Tevsi-i Tabâat Matbası, 1332.
Cedvel-i Medaris-i Asitane ve Bilâd-ı Selâse, Konya Koyunoğlu Müzesi Kitaplığı, nr.13363.
Dersaadet ve Vilâyatda Kâin Mekâtib-i Resmiye ve Hususiyye ve Dersaadetde Bulunan Medâris-i İslamiyye ile Kütüphânelere Dair İstatistik Mecmuasıdır, (Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye: Matbaa-i Amire, 1327).
Hatîbzade Ahmed Vasfi, "Terbiye ve Ta'lîm Mesâlik-i İlmiyye", *Sebilürreşad*, C. 10, S. 243, 25 Nisan 1329, 144-147.
Hoca Muhyiddin, *Medreselerin Islahı*, [Basım yeri yok], 1313.
Kılıçzade Hakkı , "Dervişlik, Softalık Meselesi", *İctihad*, S. 62, 14 Mart 1329, 1349-1356.
Kılıçzade Hakkı, "Sahte Softalığa ve Dervişliğie İlan-ı Harb", *İctihad,* S. 58, 14 Mart 1329, 1277-1281.
Kur'a Kanuname-i Hümayunu, Ceride-i Askeriye Matbaası, 1288.
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 1, C. 2, İnikâd 39, 25 Şubat 1324.
Mehmed Fahreddin, "İkinci Hatâ", *Sırat-ı Müstakim*, C. 6, S. 138, 27 Nisan 1911, 111-114.
Said Paşa, *Gazeteci Lisanı*, Dersaadet: Sabah Matbaası, 1327.

Araştırma Eserler

"Büyük Üstad İsmail Fenni-Kendi Kalemiyle Hal Tercümesi", (der.) Süheyl Ünver, *İslam-Türk Mecmuası*, S. 2, 1947, s. 14-16.

"Mehmet İpşirli ile Medreseler ve Ulema Üzerine", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 6, S. 12, 2008, 451-470.

12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572), (haz.) Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu vd.), (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1996). 2 cilt.

3 Numaralı Mühimme Defteri 966-968/1558-1560, (haz.) Nezihi Aykut, Cevdet Küçük, İdris Bostan, Özcan Mert vd.), (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1993).

5 Bumaralı Mühimme Defteri (973/1565-166), (haz.) Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu vd., (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994).

6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565), C. I, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995).

7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), (haz.) Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu vd., (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1998)., 4 cilt.

Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri,* (haz.) Kâzım Arısan, Duygu Arısan Günay), (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2023).

Ahmadov, Rashadat, "Ahmed Cevdet Paşa ve İcâzetnâmesi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 6, 2016, 57-85.

Ahmed Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşazade Tarihi: Osmanlı Tarihi (1285-1502)*, (haz.) Necdet Öztürk, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013).

Ahmed Naim, *Mekteb-i Sultani Birinci Sınıfına Tedris Olunan Sarf-ı Arabi'ye Mahsus Temrinat*, Birinci Kısım, (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1317).

Ahmet Vefik Paşa, *Lehce-i Osmani*, (haz.) Recep Toparlı, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000).

Akdağ, Mustafa *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâlî İsyanları*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017).

Akgündüz, Hasan, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*, (İstanbul: Ulusal Yayınları, 1997).

Akgündüz, Murat, *Osmanlı Medreseleri XIX Asır*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2012).

Akpınar, Cemil, "İcâzet", *DİA*, C. 21, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 394-400.

Aksoy, Kemal Faruk, *Medresetü'l-Kudat ve Türk Hukuk Eğitimindeki Yeri*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kırıkkale, 2023.

Aksoy, Kemal Faruk, *Medresetü'l-Kudat ve Türk Hukuk Eğitimindeki Yeri*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kırıkkale, 2023.

Akün, Ömer Faruk, "İbnülemin Mahmud Kemal", *DİA*, C. 21, (İstanbul: Diyanet Vakfı yayınları, 2000), 249-262.

Akyıldız, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004).

Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993).

Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması*, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996), 5 cilt.

Alimoğlu, Ethem, "Ahmet Hamdi Akseki'nin Hayatı", (haz.) Hüseyin Arslan-Mehmet Erdoğan, *Ahmet Hamdi Akseki (sempozyum*), (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları), 2005, 3-6.

Alkan, Mustafa ,“Softa”, *DİA*, C. 37., (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 242-243

Altuntaş, Mustafa Celil, *Osmanlı Döneminde Hadis İlmi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018.

Altuntaş, Zeynep, “Islah-ı Medâris Nizamnâmesi’ne Giden Yolda Islah Risâleleri”. *Osmanlı Medreseleri Eğitim Yöntem ve Finans* (2019), 521-537.

Altuntaş, Zeynep, *Sultan Abdülmecid Dönemi Osmanlı Ulemâsı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2013.

Antel, Sadrettin Celâl, “Tanzimat Maarifi, Tanzimat I Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle” (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940), 444-462.

Arabacı, Caner, *1900-1924 Yılları Arasında Konya Medreseleri,* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya 1996.

Arıkan, V. Sema, *Nizâm-ı Cedit’in Kaynaklarından Ebubekir Ratıb Efendi’nin Büyük Lâyıhası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Ana bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996.

Arslan, Ahmet Turan, “Ahmed Ziyâeddîn Gümüşhanevî’nin Verdiği Bazı İcâzetnâmeler”, *Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevî Sempozyum Bildirileri 11-12 Temmuz 1992*, (haz.) Necdet Yılmaz, (İstanbul: Seha Neşriyat, 1992), 109-119.

Arslan, Durmuş, “Abdülhamid Rüştü (Görücü) Efendi (1860-1923) ve İcazetnameleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 17, S. 1, 2011, 403-426.

Arslan, Durmuş, “Kıraat İlminde İcâzetnâme Geleneği ve Bir İcâzetnâme Örneği”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 2, Aralık 2003, 291-317.

Atay, Hüseyin, “1914’te Medrese Düzeni”, İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, S. 5, Ankara 1982, 24-54.

Atay, Hüseyin, “Medreselerin Islahatı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXV., 1-43.

Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, (Ankara: Atayy Yayınları, 2018).

Atçıl, Abdurrahman, *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu’nda Âlimler ve Sultanlar*, (çev.) Gürzat Kami, (İstanbul: Klasik Yayınları).

Ay, Elif, *1908-1914 Yıllarında Mekteplilerin Medreseye Yönelik Bakışı (Değerlendirmeleri)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Felsefe ve Din Bilimleri Bili Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2002.

Ayar, Talip, “Bir Osmanlı Müderrisinin İcâzetnâmesi ve Tarihi Kaynak Değeri Üzerine Bazı Mülahazalar”, *Turkish Studies*, C. 9, S. 1, 20114, 43-62.

Ayar, Talip, “XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Osmanlı Medreseleri”. *Tarihçiliğe Adanan Bir Ömür Prof. Dr. Nesimi Yazıcı’ya Armağan* (2022), 383-412.

Ayar, Talip,, “II. Meşrûtiyet Sonrası İstanbul Medreselerinde Talebeye Sunulan İâşe Olanakları”, *Bilimname*, S. XLI, 2020/1, 131-158.

Ayaydın, Rıdvan, *Osmanlı Devleti’nde Askeri Yükümlülükler ve Muafiyetler (1826-1914)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Aydın, İbrahim Hakkı, “Molla Fenârî”, *DİA,* C. 30, (Ankara: Diyanet Vakfı yayınları, 2020), 245-247.

Aydın, Mahir, “Hüseyin Hilmi Paşa”, *DİA*, C. 18, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 550-551.

Aydın, Mülkiye, *Meşihat Arşivi Ulema Sicillerine Göre Kırkkilise Naibler*, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli 2023.

Aydoğdu, İbrahim, *185 Numaralı Deftere Göre İstanbul Medreseleri (1844)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2015.

Azimli, Mehmet, *Son Müderris Musa Kazım Efendi Sille Medresesi'nden Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Neslin Hikayesi*, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2013).

Balcı, Ramazan, "Medreselerin Islahı Konusunda Sultan II. Abdülhamid'in Hazırlattığı Bir Layihanın Tahlili", *Tarih Okulu*, S. 12, Ocak-Nisan 2012, 155-191.

Baltacı, Cahid, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, C. 1, (İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 2005).

Baltacı, Cahid, *XV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, C. 2, (İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 2005).

Başaran, Betül, "İstanbul Kefalet ve Teftiş Defterleri", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C. 4. İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi 2015, 584-587.

Başkâtipzâde Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım Tahsil-Harp-Esaret-kurtuluş Anıları*, (haz.) M. Bülent Varlık, (Ankara: Kebikeç Yayınları, 1996).

Bein, Amit, "Politics, Military Conscription and Religious Education in The Late Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 38, 2006, 283-301.

Bektaş, Erhan, *The Ulema in The Late-Ottoman Empire (1880-1920): Formation of Professional Ulema Identity,* Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2019.

Berektzâde İsmail Hakkı, *Yâd-ı Mâzî,* (haz.) Mümtaz Habib Güven, (İstanbul: Nehir Yayınları, Tarih yok.).

Beydilli, Kemal, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826),* İstanbul: Eren Yayıncılık, 1995.

Beyhan, Mehmet Ali, "II. Abülhamid Döneminde Hafiyye Teşkilâtı ve Jurnaller", *İlmî Araştırmalar*, S. 8, 1999, 65-83.

Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1984).

Bilgili, İsmail, "Son Dönem İslam Hukukçularından Şeyhzade Ahmed Ziya Efendi'nin Hasan Kudsî Efendiden Aldığı İlmî İcazet", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, 2012, 21-75.

Bingöl, Abdülkuddüs, "îsâgûcî", *DİA*, C. 22., (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 33-52.

Bolay, Süleyman Hayri, "İsmail Fenni Ertuğrul", *DİA*, C. 23, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 98-100.

Bolay, Süleyman Hayri, "Ömer Ferit Kam", *DİA*, C. 24, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 271-273.

Bostancı, Muharrem, 19 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin), İstanbul Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yaniçağ Tarihi Bilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.

Can, Betül, "16-19. Yüzyıl Osmanlı Âlimlerinin Otobiyografileri ve İcazetnameleri Işığında Osmanlı Medrese Eğitiminde Arapçanın Yeri", *Osmanlı'da Ulûm-i Arabiyye*, (ed.) Ali Bulut-Ahmet Meydan- Akın İşleme, (İstanbul: İsar Yayınları, 2021), 441-470.

Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40 Tetimme, (haz.) Cavid Baysun, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986).

Cihan, Ahmet, “Siyasal ve Toplumsal Kültürün Yeniden İnşası ve Medreseler (Bir medrese talebesinin Malatya’dan Varna’ya Yaşantısı)”, *III. Uluslararası Kervansaray Buluşması*, (ed.) Mehmet Karagöz-H. Fazıl Ercan, (Ankara: Battalgazi Belediyesi Yayınları, 2010. 21-33.

Cihan, Ahmet, *Osmanlı’da Eğitim*, (İstanbul: Akademik Kitaplar 2014).

Cihan, Ahmet, *Reform Çağında Osmanlı İlmiye Sınıfı*, (İstanbul: Birey Yayıncılık, 2004).

Çakır, İbrahim Etem, *10 Numaralı Mühimme Defteri’nin (s. 179-356) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2006.

Çelik, Murat, *Osmanlı Medreseleri ve Avrupa Üniversiteleri (1450-1600)*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2019).

Çelik, Murat, *Osmanlı İlmiye Sınıfının Kıyafet Normu ve Giysileri*, (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2021.

Çeliktaş Hasan Sabri, “Dârulfünûn: Kadim Kavramların Terkibi”, *Darulfunun İlahiyat*, 31 (2), 215-245.

Çeliktaş Hasan Sabri, “Mekteb-i Sultanî Müfredatındaki Ulûm-i Diniye Derslerinin Niteliği”, *Sahn-ı Seman’dan Darülfünûna Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası: Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XIX. Yüzyıl*, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021).

Çeliktaş Hasan Sabri, *Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX.-XX. Yüzyıl)*, (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2023).

Çeribaş, Volkan, *35 Numaralı Kalebend Defteri (s.1-133/H-1227-1229/M-1812-1814) İnceleme ve Metin*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018.

Çetin, Atilla, “el-Cevâib”, *DİA*, C. 7, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 435-436.

Çetin, Atilla, "Medreselerin Islahına Dâir Safvet Paşa'nın Düşünceleri ve Bir Arızası", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Yıl, 8, S. 95, Kasım 1994, 16-18.

Çiftçi, Mehdin, *Süleymaniye Dârulhadisi*, İstanbul: Kitabevi, 2013.

Çiydem, Erol, *Toplumsal Modernleşme Projesi Olarak Tanzimat Dönemi (Eğitim Islahatı Bağlamında) (1839-1876)*, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2017.

Çollak, Fatih, "Kırâat Riyâset Makâmı ve İcâzet Cemiyetlerinde icrâ Olunan Usûl-i Kadîme", *Kur'an ve Kıraati Sempozyumları Kitabı Abdurrahman Gürses Anısına I. Kur'an ve Kıraati Sempozyumu: 12 Kasım 2000* M. Rüştü Aşıkkutlu Anısına II. Kur'an ve Kıraati Sempozyumu: 25 Mayıs 2003, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, 2006), 197-208.

Dayar, Evren, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Memur Kefalet Nizamnameleri", *OTAM*, S. 49, Bahar 2021, 25-52.

Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, (der.) Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi, C. 1, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006).

Demir, Hamit, "Arapgirli Hüseyin Avni Tarafından Yazılmış Bir İcazetname: Tahkik ve Değerlendirme", *Hitit İlahiyat Dergisi*, C. 20, S. 1, Haziran 2021, 405-432.

Demirayak, Kenan, "Kasîdetü'l-Bürde", *DİA,* C. 24. (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 566-568.

Demirel, Derya, *Osmanlı Devleti'nde Sultaniler ve İdadiler*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun: 2007.

Demirtaş, Mehmet, "Osmanlı Başkenti'nde Dilenciler ve Dilencilerin Toplum Hayatına Etkileri", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 20, Mart 2006, ?81-1049.

Dilbaz, Mahmut, *Dindar Modern İtaatkâr Sultan II. Abdülhamid'in Eğitim Politikalarında İslâm Meselesi,* (İstanbul: Dergâh, 2021).

Doğanay, Fatma Kaya, *Tanzimattan Cumhuriyete Rüşdiye Mektepleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, (Erzurum, 2011).

Durusoy, Ali, "el-İşârat ve't-Tenbîhât", *DİA*, C. 23. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 421-422.

Ebherî, *Îsâgûcî Mantığa Giriş*, (haz.) Hüseyin Sarıoğlu, (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016).

Ebül'ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, C. 2-3, (İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1951).

Erbay, Halil İbrahim, *Teacing and Learning in the Madrasas of Istanbul During the Late Ottoman Period*, Yayımlanmamış Doktora Tezi Londra Üniversitesi, 2009.

Ergin, Osman Nuri (der.), *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, (İstanbul: Bozkurt Basımevi, 1937).

Ergin, Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 5 cilt.

Ergün, Mustafa, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XXX, S. 1-2, 59-89.

Ergün, Mustafa, *İkinci Meşrûtiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914*), (Ankara: Pagem Yayınları). 2021.

Ertur, Esat K., *Emekli Yargıç Hüseyin Kâmil Ertur'un Anıları*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994).

Erünsal, İsmail, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2015).

Fatih Mehmet II Vakfiyeleri, (Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1938).

Fazlıoğlu, Şükran, "Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fi El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları", *Değerler Eğitimi Dergisi*, S. 1, Ocak 2003, 97-110.

Fazlıoğlu, Şükran, "Ta'lîm ile İrşâd arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", *Dîvân İlmî Araştırmalar*, S. 18, 2005/1, 115-173.

Gelibolulu Mustafa Ali, *Künhü'l-Ahbar*, C.2, (haz.) Hüdai Şentürk), (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003).

Gencer, Ali İhsan, "Hüseyin Avni Paşa," *DİA*, C. 18., (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 526-527.

Gök, Abbas, *62 Numaralı Mihimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s.135-271),* Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.

Gökmen, Ertan, "Manisa Medreseleri Nüfus Yoklama Defteri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 27, S. 2, Aralık 2012, 381-401.

Güldüren, Cem, The Conscription of Religious Students in The Ottoman Empire, Koç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Karşılaştırılmalı Tarih ve Toplum Çalışmaları Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.

Güldüşüren, Aruz, "Bilinmeyen Bir Medrese Islahatı Metni: Vildan Faik Efendi ve Islah Risalesi", *Divan*, C. 16, S. 31. 2011/2., 201-220.

Gündüz, Mustafa, "Türk Eğitim Tarihinde Medrese Tarihi Yazıcılığı", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S. 19, Aralık 2023, (24-51.)

Gündüz, Mustafa (haz.), *Sultan II. Abdülhamid'in Sadrazamı Küçük Mehmed Sa'îd Paşa'nın Hâtırâtı*, C. 1., İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.

Gündüz, Mustafa, "II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* C. 6, S. 12, 2008, 243-268.

Gündüz, Mustafa, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, (Ankara: Doğubatı Yayınları, 2015).

Gündüz, Ömer Orhan, *62 Numaralı Mühimme Defteri'nin (H. 995-996/M. 1587-1588) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s. 1-134)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2022.

Halid, Halil, *Bir Türkün Ruznamesi*, (çev.) Refik Bürüngüz, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2008).

Hasekioğlu, Ferda Esengün, *Osmanlı Son Döneminde Kadı Yetiştiren Bir Okul: Medrsetü'l-Kudât*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

Hatiboğlu, İbrahim, "Râmûzü'l-Ehâdîs", *DİA*, C. 34, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 454-455.

Hızlı, Mefail, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, C. 17, S. 1, 2008, 25-46.

Hızlı, Mefail, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, (Bursa: Emin Yayınları, 2012).

Hüseyin Kansu, *Secdede Biten Bir Ömür Babanzâde Ahmed Naim Bey*, (İzmir: Kaynak Yayınları, 2007).

İbrahim B. Ahmed El-Amâsî, *Tercüme-i Şakâ'ik-i Nu'mâniyye*, (haz.) Gökhan Alp, (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu, 2021).

İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Dârülfünûn", *DİA*, C. 8, /İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 521-525.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Darülfünûn Osmanlı'da Kültürel Moderleşmenin Odağı*, C. 1, (İstanbul: IRCICA, 2010).

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Hoş Sadâ Son Asır Türk Musikişinasları*, (İstanbul: Ketebe yayınları, 2019).

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, C. 2, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982).

İpşirli, Mehmed, *Osmanlı İlmiyesi*, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2021).

İpşirli, Mehmet, "Dersiâm", *DİA*, C. 9, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 185-186.

İpşirli, Mehmet, "Medresetü'l-Kudat", *DİA*, C. 28, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 343-344.

İrtem, Süleyman Kâni, *Abdülmecid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, (İstanbul: Temel Yayınları, 2007).

İskender, Pelin, *Mehmed Esad Safvet Paşa (1814-1883/H.1230-1301)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Samsun 1999.

İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim Riyâzî ve Tabiî İlimler*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2019).

İzgöer, Ahmet Zeki - Kara, İsmail, *Cevdet Paşa'nın Lâyihaları*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2021).

Kabak, Nasrettin, *Meşihat Arşivi Belgelerine Göre Trabzon Uleması*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2023.

Kaçar, Mustafa, *Osmanlı Devleti'nde Mühendishânelerin Kuruluşu ve Bilim ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilim Tarihi Bölümü Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994.

Kanal, Hümmet, "II. Abdülhamid Devrinde İstanbul Medreselerindeki Öğrencilerin Cerr Faaliyetleri", *AVİD*, C. 2, S. 2 2014, 252-294.

Kandemir, M. Yaşar, "Garîbü'l-Hadîs", *DİA*, C. 13, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 376-378.

Kansu, Nâfi Atuf, *Türkiye Eğitim Tarihi*, (haz.) Levent Eraslan-Umut Karadoğan), 2. Basım, (Ankara: Nobel Yayınları, 2016.)

Kara, İsmail, - Birinci, Ali (haz.), *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri Hatıralar-Yorumlar-Tetkikler*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017).

Kara, İsmail, *Aramakla Bulunmaz*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2014).

Kara, İsmail, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, (İstanbul: Dergâh, 2020).

Kara, İsmail, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, (İstanbul: Dergah Yayınları 2021).

Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler Kişiler*, C. 2, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2014).

Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler Kişiler*, C. 1, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2014).

Karaarslan, Nasuhi Ünal, *XVII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye'de İlim ve İlmiyeye Dâir bir Eser Kevâkib-i Seb'a Risalesi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015).

Karaçavuş, Ahmet, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006.

Karademir, Zafer, *Osmanlı Döneminde Medreseli Olayları*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2008.

Karakaya, Yahya, *437 Numaralı Nüfus (Medrese Yoklama) Defterinin Transkribi ve Değerlendirilmesi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2016.

Karaman, Fikret, "Eğitimde Bilimsel Bir Belge: İcazetnâme ve İçeriği", *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. 9, S. 1, Bahar 2018, 9-20.

Karlığa, Bekir, "Kadî Mîr Meybüdî", *DİA*, C. 24, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 118-119.

Kazıcı, Ziya, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2020).

Kaya, Mahmud, "Kasîdetü'l-Bürde", *DİA,* C. 24. (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 568-569.

Muallim Hüseyin Kazım, "Eski Bir Softa Tipi Münasebetiyle", *Hayat*, Yeni Tertip No: 3, Mart 1930, 239-241.

Kılıç, Atabey, "Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerden Sübha-i Sıbyan -1- (inceleme)", *Turkish Studies*, C. 1, S. 2, 2006, 85-104.

Kırımîzade Mehmed Neş'et Efendi, *Sultan İkinci Abdülhamîd Hanâ Takdim Edilen Jurnallerin Tahkik Raporları (1891-1893)*, (haz.) Raşit Gündoğdu, Kemal Erkan, Ahmet Temiz, (İstanbul: Çamlıca Basım Yayım, 2008).

Kocahanoğlu, Osman Selim (haz.), *Midhat Paşa'nın Hatıraları Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret)*, C. 1., İstanbul: 1997.

Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988).

Korkmaz, Adem, *Midhat Paşa İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019).

Kurşun, Zekeriya, *Küçük Said Paşa Sultan II. Abdülhamid'in Gölgesi*, (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2024).

Kushner, David, "Career Patterns Among The Ulema in The Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *Tanzimat'ın 150. Yıl Dönümü Uluslararası Sempozyumu*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994), 165-171.

Kutluer, İlhan, "eş-Şifâ", *DİA*, C. 39, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 131-134.

Küskü, Fırat, "II. Abdülhamid'in Madalya Siyaseti: Liyakat Madalyası Örneği", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 46, 2021, 109-144.

Kütükoğlu, Mübahat, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 7-8, 1976-1977, 277-392.

Kütükoğlu, Mübahat, "Dârü'l-Hilafet'il-Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. 7, Cüz 1-2, 1978, 1-212.

Kütükoğlu, Mübahat, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000).

Mahmud Cevad İbnü'ş Şeyh Nâfi, *Mârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkîlât ve İcrâât – XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*, (haz.) Taceddin Kavaoğlu, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001).

Mehmed Neşri, *Cihânnümâ*, (haz.) Necdet Öztürk (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014).

Mehmet Zeki Pekalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3, (İstanbul: MEB, 1993).

Irdız, Mesut, "İslam Eğitim Yaşamında İcazet Geleneği", (çev.) İbrahim Kapaklıkaya, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 1, S. 3, 2003, 169-188.

Muhtesibzâde Mehmed Hâkî, *Mecma 'ul-Eşraf Hâkî'nin Şakâ'ik Tercümesi*, (haz.) Mehmet Yunus Yazıcı, (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.)

Na'îma Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îma*, (haz.) Mehmet İpşirli, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 6 cilt.

Nasuhoğlu, Ahmet Muhtar, *Yâd-ı Mâzi ve Hayatımın Tarihi Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bir Hukukçunun Hatıraları*, (haz.) Ömer Hakan Özalp-Ayşe Raziye Özalp, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2007).

Atik, Necmi, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın İlmiye İcâzetnâmesi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 26, S. 2, 2021, 227-266.

Nev'îzâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâik fi Tekmileti'ş-Şaka'ik Nev'îzâde Atâyî'nin Şakâ'ik Zeyli*, C. 1, (haz.) Suat Donuk, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017).

Numânî, Şiblî, *Türkiye Mısır Suriye Bir Seyahatname*, (çev.) Muharrem Varol, (İstanbul: Timaş yayınları, 2021).

Numanzâde, Ömer Faruk, *Kafkasya'dan İstanbul'a Hatıralar*, (haz. İrfan Murat Yıldırım, Fazıl Gökçek), (İzmir: Akademi Kitabevi, 2000).

Okulu, Mehmet Fatin, *Meşihat Arşivi Belgeleri Işığında Urfa Sancağı Uleması (1850-1923)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015.

Okumuş, Ejder - Cihan Ahmed, Avcı Mustafa, *Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme*, (İstanbul: Ark Yayınları 2026).

Okumuş, Ömer, "Câmî, Abdurrahman", *DİA,* C. 7, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 94-99.

Oral, Ertuğrul, *1177 Tarihli 115 Numaralı Rumeli Kadıasker Rûznâmçesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Yeniçağ Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1993.

Osmanlı'da İlm-i Fıkıh, (ed.) Mürteza Bedir, Necmettin Kızılkaya, Hüseyin Sağlam, (İstanbul: İsar Yayınları, 2022).

Osmanlı'da İlm-i Hadis, (ed.) Zekeriya Güler, Bekir Kuzudişli, Mustafa Celil Altuntaş, (İstanbul: İsar Yayınları, 2020).

Osmanlı'da İlm-i Mantık ve Münazara, (ed.) Mehmet Özturan, Yusuf Daşdemir, Furkan Kayacan, (İstanbul: İsar Yayınları, 2022).

Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf, (ed.) Ercan Alkan, Osman Sacid Arı, (İstanbul: İsar Yayınları, 2018).

Osmanlı'da İlm-i Tefsir, (ed.) M. Taha Boyalık, Harun Abacı, (İstanbul: İsar Yayınları, 2019).

Öcal, Mustafa, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, (İstanbul: Dergah 2017).

Öcal, Mustafa, "Müderris ve Talebelerinin Kaleminden Osmanlı Devleti'nin Son Çeyreğinde Medreselerin Ahvali". *Osmanlı Medreseleri Eğitim Yöntem ve Finans* (2019), 539-578.

Ökten, Sadettin, "Çağmînî", *DİA*, C. 8, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 182-183.

Ölmez, Adem, *Modern Osmanlı Ordusunda Alaylılar ve Mektepliler (1826-1918*), (İstanbul: İz yayıncılık, 2017).

Ölmez, Adem, “II. Meşrutiyet Devrinde Osmanlı Medreselerinde Refom Çabaları ve Merkezileşme”, *Vakıflar Dergisi*, S. 41., 2014. 127-140.

Ölmez, Oğuz, *Meşihat Arşivi’ne Göre Osmanlı’nın Son Döneminde Ayntablı İlmiye Sınıfı*, Hatay Mustafa Kemâl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hatay, 2021.

Özcan, Abdülkadir, “Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi”, *150. Yılında Tanzimat*, (haz.) Hakkı Dursun Yıldız), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992), 441-474.

Özcan, Azmi, “Saffet Mehmed Esad Paşa”, DİA, C. 35, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 467-469.

Özdemir, Nihal, *Konaklardan Cemiyetlere Kahvehanelerden Mecmualara Osmanlıda Yeni Bilimin Kurumsallaşması*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2024.).

Özkan, Halit, “Gün Olur, Sahafîden Hadis Alınır”, *Babanzâde Ahmet Naim Hayatı-Eserleri-fikirleri*, (ed.) M. Cüneyt Kaya-İsmail Kara, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018), 161-173.

Öztürk, Cemil, “Rüşdiye”, *DİA*, C. 35, (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 300-303.

Pakalın, Mehmed Zeki, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, C. 1, Ayşe Kavak, Kadir Selvi, Orhan M. Çolak, Selahaddin Uygur (Haz.), C. 1, Ankara Türk Tarih Kurumu, 2021.

Paşazade, Orhan, *9 Numaralı Mühimme Defteri (977-978/1569-1570)*, Marmara Üniveristesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

Patrick, Mary Mills, *Son Sultanların İstanbul’unda Siyaset Modernleşme Yabancı Okullar*, (çev.) Ayşe Aksu, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2017).

Polat, Aydın, *187 Numaralı Deftere Göre İstanbul Medreseleri (1844)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2015.

Sabev, Orlin, "Medreselerde Gündelik Yaşamdan Örnekleri ile İstanbul'un Yaramaz Öğrencileri (XVII.-XIX. yy.)", *Osmanlı İstanbul'u VI-VI. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyum Bildirileri 11-13 Mayıs 2018*, (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, 2019), 105-116.

Sabev, Orlin, "Some Ottoman Medreses at İstanbul in 1826 and Their Students", *XIV. Türk Tarih Kongresi 9-13 Eylül 2002 Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. 2/2. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005), 1171-1197.

Saçaklızâde Mehmed Efendi*, İlimler Tertibi Tertîbu'l-Ulûm*, Tahkik, Mohamad Rebei Deri, Tercüme: Zekeriya Pak-M. Âkif Özdoğan, Neşr. Uğur İncebilir-Merve Kaya-Emine Nur Çiftçioğlu, (İstanbul: Hikemiyat, 2020).

Sağlam, Nevzat, "Tekfurdağlı Bir Âlim; Osman Nuri Efendi ve İcâzet-nâmesi", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 1, 2018, 7-22.

Sakaoğlu, Necdet, *Türkiye Eğitim Tarihi 11-20. Yüzyıllar*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2018).

Sarıkaya, Yaşar, "II. Meşrutiyet ve Medreseler: Geleneksel Bir Kurumun Modernleşme Sürecinde Var Olma Mücadelesi", *Dîvân Disilplinlerarası Çalışmalar Dergisi*. C. 13. S. 25, (2008/2): 37-73.

Sarıkaya, Yaşar, *Medreseler ve Modernleşme*, (İstanbul: İz yayıncılık, 1997).

Sayar, Ahmet Güner, "Muallim Cevdet", *DİA*, C. 30, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 311-313.

Sunay, Serap, *Hemşinli Mehmed Ali Paşa Tanzimat Muhalifi ve Hanedan Damadı*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2023).

Suveysi, Muhammed, "Hendese", *DİA*, C. 17, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 196-199.

Şahin, Ayşegül Altınova, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018).

Şahintürk, Hasan, "Bir Medrese Talebesinin Cer Yolculuğu", *Osmanlı'da Maarif Kişiler, Anlatılar, Kurumlar,* (ed.) Adem Ölmez, (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024), 161-186.

Şahintürk, Hasan, "Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi Sonrasında Osmanlı Taşrasında Medrese Kurma Teşebbüsleri (1920-1914)", *Medeniyet Kültürel Araştırmalar Belleteni*, C. 3, S. 5, 2023, 106-133.

Şahintürk, Hasan, *Millî Mücadele'den Cumhuriyet Türkiyesi'ne Din Görevlileri ve İmajı (1918-1928)*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Şânîzâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şânîzâde Tarihi,* (haz.) Ziya Yılmazer, C. 2, (İstanbul: Çamlıca, 2008).

Şensoy, Rumeysa, *Meşihat Arşivi Belgelerine Göre Hüdavendigâr Vilâyeti Kütahya Sancağı Uleması*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019.

Şeyhülislam Arzları ve Padişah İradeleri (1845-1878), (haz.) İlhami Yurdakul, (Ankara Türkiye Bilimler Akademisi, 2017).

Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi*, Topçular Kâtibi Abdülkadir (kadri) Efendi Tarihi*, (haz.) Ziya Yılmazer), (Ankara: Türk Tarih Kurumu 2003). 2 cilt.

Türkgeldi, Ali Fuad, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, C. 1, (haz.) Bekir Sıtkı Baykal, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987).

Türkgeldi, Ali Fuat, *Maruf Simalar*, (haz.) Selçuk Akşin Somel-Mehmet Kalpaklı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013).

Unan, Fahri, *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.).

Unan, Fahri,"Sahn-ı Seman", *DİA*, C. 35, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 532-534.

Uyanık Ercan, Çam, İrfan Davut, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Medreselerde Islahat Tartışmaları", *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler* C. 1 (2013). 247-26.
Uzer, Tahsin, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1979).

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965).

Ünal, Uğur, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015).

Yağcı, Zübeyde Güneş, "Osmanlı Toplumunda Mahallenin Dışındakiler: Bekâr Odaları ve Bekârlar", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, C. 10, S. 19, 2015, 65-85.

Yıldız, Hasan, "Medrese Talebelerinin Kur'a İmtihanlarından Muaf Tutulmalarının Sebep ve Sonuçları", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 2, Güz 2020, 1075-1125.

Yıldız, Hasan, *Darü'l-Hilâfieti'l-Aliyye Medresesi'nde Eğitim Öğretim*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017.

Yılmaz, Harun, *Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Giresun Ulemâsı (1879-1909*), Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Giresun, 2019.

Yılmaz, Şadiye, *Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler*, Selçuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi , Konya 2009.

Yörük, Adem, *Müderris ve Hukukçu Rizeli Hafız Kasım Efendi II. Meşrutiyet Dönemi Hukuk Eğitiminde Üslup Arayışları*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2014).

Yurdakul, İlhami, "Mekteb-i Nüvvâb", *DİA*, C. EK-2, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 240-241.

Yurdakul, İlhami, *İktidarın Ruhu Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kişizade İmtiyazları (Beşik Uleması, Siyaseten Katl, Müsadere)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022).

Yurdakul, İlhami, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform (826-1876)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008).

Yücel, İrfan, "Ölümünün 33. Yıldönümünde Kendi Kaleminden Ahmet Hamdi Akseki 1887-1951", *Diyanet Gazetesi*, S. 299, Ocak 1984, 14-16.

Zengin, Zeki Salih, "Medreseden Üniversiteye", *Çukurova İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 2, Temmuz-Aralık 2008, 215-224.

Zengin, Zeki Salih, *II. Abdülhamid Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2021).

Zengin, Zeki Salih, *II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2002).

Zengin, Zeki Salih, *Medreseden Dârülfünûna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi,* (Ankara: Maarif Mektepleri, 2019).

Zengin, Zeki Salih, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004).

Zerdeci, Hümeyra, *Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008).

EKLER

Ek-1: 19. Yüzyılın İkinci Yarısı ve 20. Yüzyılın Başlarında İstanbul Medreseleri

	1844	1856	1869	1886	1893	1907	1909	1914
1	Medrese-i Ayasofya-i Kebir el-Maruf	Medrese-i Tahtanî ve Fevkanî Ayasofya-i Kebir el-Maruf	Ayâsofya-yı kebîr-i Sultan-ı müşârünileyh	Ayasofya-i Kebir Tahtânî ve Fevkânî Medressi	Ayasofya-i Kebir	Medrese-i Ayasofya-i Kebir	Medrese-i Ayasofya-i Kebir	Ayasofya-i Kebir
2	Medrese-i Sultan Ahmed Han el-Maruf	Medrese-i Sultan Ahmed Han el-Maruf	Sultan Ahmed Han	Sultan Ahmed Han Hazretleri Tahtani ve Fevkani Medressi	Medrese-i Sultan Ahmed Han	Medrese-i Sultan Ahmed Han	Medrese-i Sultan Ahmed Han	Sultan Ahmed
3	Medrese-i Cedide Mehmed Efendi der kurb-i Ayasofya	Medrese-i Cedide Mehmed Efendi der kurb-i Ayasofya	Cedide Ahmed (Mehmed) Efendi Medresesi	Mehmed Efendi der kurb-i Sultan Ahmed	Medrese-i Cedid Mehmed Efendi kurb-i Sultan Ahmed	Medrese-i Cedid Mehmed Efendi kurb-i Sultan Ahmed	Medrese-i Cedid Mehmed Efendi kurb-i Sultan Ahmed	Cedid Mehmed Efendi
4	Medrese-i Mahmud Ağa kurb-i Sultan Ahmed Han	Medrese-i Mahmud Ağa kurb-i Sultan Ahmed Han	Kapu Ağası Mahmud Ağa	Kapu Ağası Mahmud Ağa der kurb-i Sultan Ahmed Medresesi	Medrese-i Kapu Ağası Mahmud Ağa kurb-i Sultan Ahmed	Medrese-i Kapu Ağası Mahmud Ağa kurb-i Sultan Ahmed	Medrese-i Kapu Ağası Mahmud Ağa kurb-i Sultan Ahmed	Kapu Ağası Mahmud Ağa
5	Medrese-i Cafer Ağa nâm-ı diğer Soyuk Kuyu	Medrese-i Cafer Ağa kurb-i Soğuk Çeşme	Cafer Ağa Medresesi	Cafer Ağa der kurb-i Soğuk Çeşme Medresesi	Medrese-i Cafer Ağa kurb-i Soğuk Çeşme	Medrese-i Cafer Ağa kurb-i Soğuk Çeşme	Medrese-i Cafer Ağa kurb-i Soğuk Çeşme	Cafer Ağa
6	Medrese-i Ayasofya-i Sagir el-Maruf	Medrese-i Ayasofya-i Sagir el-Maruf	Ayasofya-i Sagir Sultan-i Müşarünileyh	Ayasofya-i Sagir Medresesi	Medrese-i Küçük Ayasofya maruf	Medrese-i Küçük Ayasofya maruf	Medrese-i Küçük Ayasofya maruf	Ayasofya-i Sagir
7	Merdese-i Mirzeban kurb-i Küçük Ayasofya el-Maruf	Merdese-i Mirzeban kurb-i Küçük Ayasofya	Mirzeban Sultan	Mirzeban Sultan Medresei	Medrese-i Mirzeban Sultan kurb-i Küçük Ayasofya	Medrese-i Mirzeban Sultan kurb-i Küçük Ayasofya	Medrese-i Mirzeban Sultan kurb-i Küçük Ayasofya	Mirzeban Sultan
8	Medrese-i Mehmed Paşa der Liman-ı Kadırga	Medrese-i Mehmed Paşa kurb-i Küçük Ayasofya	Mehmed Paşa (Sokullu) (66)	Mehmed Paşa kurb-i Küçük Ayasofya Medressi	Medrese-i Şehid Mehmed Paşa kurb-i Küçük Ayasofya	Medrese-i Şehid Mehmed Paşa kurb-i Küçük Ayasofya	Medrese-i Şehid Mehmed Paşa kurb-i Küçük Ayasofya	Şehid Mehmed Paşa
9	Medrese-i Dizdariye kurb-i Peykhâne	Medrese-i Dizdariye kurb-i Peykhâne		Dizdariye der kurb-i Peykhane Medressi	Medrese-i Dizdariye kurb-i Peykhane	Medrese-i Dizdariye kurb-i Peykhane	Medrese-i Dizdariye kurb-i Peykhane	Dizdariye
10	Medrese-i Köprülü Mehmed Paşa kurb-i Dikilitaş	Medrese-i Köprülü Mehmed Paşa kurb-i Dikilitaş	Köprülü Mehmed Paşa	Köprülü Mehmed Paşa der Dikilitaş Medresei	Medrese-i Köprülü Mehmed Paşa kurb-i Çemberlitaş	Medrese-i Köprülü Mehmed Paşa kurb-i Çemberlitaş	Medrese-i Köprülü Mehmed Paşa kurb-i Çemberlitaş	Köprülü Mehmed Paşa
11	Medrese-i Mehmed Ağa kurb-i Çatal Çeşme	Medrese-i Mehmed Ağa kurb-i Çatal Çeşme	Mehmed Ağa	Mehmed Ağa der Kapalıfırın Medresei	Mehmed Ağa (Kapalıfırın'da)	Mehmed Ağa (Kapalıfırın'da)	Mehmed Ağa (Kapalıfırın'da)	Mehmed Ağa (Kapalıfırın-Divanyolu)
12	Medrese-i Hadım Hasan Paşa der Cağaloğlu	Medrese-i Hadım Hasan Paşa der kurb-i Cağaloğlu	Hadım Hasan Paşa	Hadım Hüseyin (Hasan) Paşa der kurb-i Cağaloğlu Medresei	Medrese-i Hadım Hasan Paşa kurb-i Kapalıfırın (Cağaloğlu Mahallesi'nde)	Medrese-i Hadım Hasan Paşa kurb-i Kapalıfırın (Cağaloğlu Mahallesi'nde)	Medrese-i Hadım Hasan Paşa kurb-i Kapalıfırın (Cağaloğlu Mahallesi'nde)	Hadım Hasan Ağa
13	Medrese-i el-Hac Beşir Ağa der kurb-i Bâb-ı Âlî	Medrese-i el-Hac Beşir Ağa kurb-i Bâb-ı Âlî	el-Hac Beşir Ağa	Beşir Ağa der kurb-i Bâb-ı Âlî Medresei	Medrese-i Hacı Beşir Ağa kurb-i Bâb-ı âli	Medrese-i Hacı Beşir Ağa kurb-i Bâb-ı âli	Medrese-i Hacı Beşir Ağa kurb-i Bâb-ı âli	Hacı Beşir Ağa
14	Medrese-i İbrahim Paşa kurb-i Acı Musluk	Medrese-i İbrahim Paşa kurb-i Acı Musluk	İbrahim Paşa Medresesi (Acı Musluk'ta)	İbrahim Paşa kurb-i Acı Musluk Medresei	Medrese-i İbrahim Paşa kurb-i Acı Musluk	Medrese-i İbrahim Paşa kurb-i Acı Musluk	Medrese-i İbrahim Paşa kurb-i Acı Musluk	İbrahim Paşa (Acı Musluk)
15	Medrese-i Kayış Mustafa Ağa kurb-i Bâb-ı Âlî	Medrese-i Kayış Mustafa Ağa der kurb-i Bâb-ı Âlî	Kayış Mustafa Ağa	Kayış Mustafa Ağa der kurb-i Hocapaşa	Medrese-i Kayış Mustafa Ağa kurb-i Hocapaşa	Medrese-i Kayış Mustafa Ağa kurb-i Hocapaşa	Medrese-i Kayış Mustafa Ağa kurb-i Hocapaşa	Kayış Mustafa Ağa (Hocapaşa'da)

16	Medrese-i Cezayirli Ahmed Paşa kurb-i Bâb-ı Timur	Medrese-i Cezayirli Ahmed Paşa kurb-i Timur Kapı	Cezayirli Ahmed Paşa		Medrese-i Cezayirli Ahmed Paşa kurb-i Timurkapu	Medrese-i Cezayirli Ahmed Paşa kurb-i Timurkapu	Medrese-i Cezayirli Ahmed Paşa kurb-i Timurkapu	Cezayirli Ahmed Paşa (Demirkapu)
17	Medrese-i Mehmed Ağa der kurb-i Bâb-ı Timur	Medrese-i Bostancıbaşı Mehmed Ağa kurb-i Timurkapu						Mehmed Ağa (Demirkapu)
18	Medrese-i Ferhad Paşa kurb-i Bâb-ı Timur	Medrese-i Ferhad Paşa kurb-i Timur Kapı	Ferhad Paşa					Ferhad Paşa (Demirkapu)
19	Medrese-i Şerif-i Hamidiye	Hoca Paşa dahilinde Hamidiye Medresesi	Sultan Abdülhamid Han	Hamidiye der Bâb-ı Bağçe Medresesi	Medrese-i Şerif-i Hamidiye kurb-i Bağçekağusu	Medrese-i Şerif-i Hamidiye kurb-i Bağçekağusu	Medrese-i Şerif-i Hamidiye kurb-i Bağçekağusu	Hamidiye (Bağçekapusu)
20	Medrese-i Valide Sultan kurb-i Bağçekapusu	Medrese-i Valide Sultan kurb-i Bağçekapusu	Valide Sultan	Valide Sultan der kurb-i Bab-ı Bağçekapusu	Medrese-i Valide Sultan der Vani kurb-i Bağçekapusu	Medrese-i Valide Sultan der Vani kurb-i Bağçekapusu	Medrese-i Valide Sultan der Vani kurb-i Bağçekapusu	Valide Sultan nâm-i diğer Vânî (Soğukçeşme'de)
21	Medrese-i Rüstem Paşa kurb-i Cağaloğlu	Medrese-i Rüstem Paşa	Rüstem Paşa	Rüstem Paşa der kurb-i Cağaloğlu Medresesi	Medrese-i Rüstem Paşa kurb-i Cağaloğlu	Medrese-i Rüstem Paşa kurb-i Cağaloğlu	Medrese-i Rüstem Paşa kurb-i Cağaloğlu	Rüstem Paşa (Cağaloğlu'nda)
22	Medrese-i Mahmud Paşa-i Veli	Medrese-i Mahmud Paşa-i Veli kurb-i Çarşu	Mahmud Paşa-yı Veli	Mahmud Paşa-yı Velli Medresesi	Medrese-i Mahmud Paşa-yı Veli kurb-i Cağaloğlu	Medrese-i Mahmud Paşa-yı Veli kurb-i Cağaloğlu	Medrese-i Mahmud Paşa-yı Veli kurb-i Cağaloğlu	Mahmud Paşa-yı Veli (Mahmud Paşa kahvehaneleri civarında)
23	Medrese-i Rahikîzâde kurb-i Tarakçılar	Medrese-i Rahikîzâde	Rahikîzâde	Rahikîzâde der kurb-i Tarakçılar Medresesi	Medrese-i Rahikîzâde kurb-i Tarakçılar	Medrese-i Rahikîzâde kurb-i Tarakçılar	Medrese-i Rahikîzâde kurb-i Tarakçılar	Rahikîzâde (Tarakçılar'da)
24	Medrese-i Nûr-i Osmaniye	Medrese-i Nûr-i Osmaniye kurb-i Çarşu	Sultan Osman Han	Osmaniye Medresesi	Medrese-i Nûr-i Osmaniye maruf	Medrese-i Nûr-i Osmaniye maruf	Medrese-i Nûr-i Osmaniye maruf	Nûr-i Osmaniye
25	Medrese-i Atik Ali Paşa kurb-i Sedefçiler	Medrese-i Atik Ali Paşa kurb-i Sedefçiler	Atik Ali Paşa	Atik Ali der Sandukçular Medresesi	Medrese-i Atik Ali Paşa kurb-i Sedefçiler	Medrese-i Atik Ali Paşa kurb-i Sedefçiler	Medrese-i Atik Ali Paşa kurb-i Sedefçiler	Atik Ali Paşa (Divanyolu'nda, Sedefçiler'de)
26	Medrese-i Sinan Paşa kurb-i Irgat Pazarı	Medrese-i Sinan Paşa kurb-i Irgat Pazarı	Sinan Paşa	Sinan Paşa der Irgat Pazarı	Medrese-i Sinan Paşa kurb-i Irgat Pazarı	Medrese-i Sinan Paşa kurb-i Irgat Pazarı	Medrese-i Sinan Paşa kurb-i Irgat Pazarı	Sinan Paşa (Irgat Pazarı'nda)
27	Medrese-i Evvel Çorlulu Ali Paşa kurb-i Irgat Pazarı	Medrese-i Evvel Çorlulu Ali Paşa kurb-i Irgat Pazarı	Çorlulu Ali Paşa	Çorlulu Ali Paşa der kurb-i Irgat Pazarı Medresesi	Medrese-i Ûlâ Çorlulu Ali Paşa kurb-i Irgat Pazarı	Medrese-i Ûlâ Çorlulu Ali Paşa kurb-i Irgat Pazarı	Medrese-i Ûlâ Çorlulu Ali Paşa kurb-i Irgat Pazarı	Ûlâ-yı Çorlulu Ali Paşa (Irgat Pazarı)
28	Medrese-i Saniye Çorlulu Ali Paşa kurb-i Irgat Pazarı	Medrese-i Saniye Çorlulu Ali Paşa kurb-i Irgat Pazarı	Çorlulu Ali Paşa	Çorlulu Ali Paşa der kurb-i Irgat Pazarı Medrese-i Saniyesi	Medrese-i Sâni Çorlulu Ali Paşa kurb-i Irgat Pazarı	Medrese-i Sâni Çorlulu Ali Paşa kurb-i Irgat Pazarı	Medrese-i Sâni Çorlulu Ali Paşa kurb-i Irgat Pazarı	Sâni-i Çorlulu Ali Paşa (Irgat Pazarı kurbünde)
29	Medrese-i Merzifonî Kara Mustafa Paşa kurb-i Irgat Pazarı	Medrese-i Merzifonî Kara Mustafa Paşa Irgat Pazarı	Merzifonî Mustafa Paşa	Merzifonî Kara Mustafa Paşa der kurb-i Irgat Pazarı Medresesi	Medrese-i Merzifoni Kara Mustafa Paşa kurb-i Irgat Pazarı	Medrese-i Merzifoni Kara Mustafa Paşa kurb-i Irgat Pazarı	Medrese-i Merzifoni Kara Mustafa Paşa kurb-i Irgat Pazarı	Merzifonî Kara Mustafa Paşa (Divanyolu'nda)
30	Medrese-i Kemankeş Kara Mustafa Paşa kurb-i Irgat Pazarı	Medrese-i Kemankeş Kara Mustafa Paşa kurb-i Irgat Pazarı	Kemankeş Kara Mustafa Paşa	Kemankeş Kara Mustafa Paşa der Irgat Pazarı Medresesi	Medrese-i Kemankeş Kara Mustafa Paşa kurb-i Irgat Pazarı	Medrese-i Kemankeş Kara Mustafa Paşa kurb-i Irgat Pazarı	Medrese-i Kemankeş Kara Mustafa Paşa kurb-i Irgat Pazarı	Kemankeş Kara Mustafa Paşa (Divanyolu'nda)

31	Medrese-i Şahkulu kurb-i Irgat Pazarı	Medrese-i Şahkulu kurb-i Irgat Pazarı	Şahkulu (Sinekli Medrese)	Şahkulu Medresesi	Medrese-i Şahkulu kurb-i Irgat Pazarı	Medrese-i Şahkulu kurb-i Irgat Pazarı	Medrese-i Şahkulu kurb-i Irgat Pazarı	Şahkulu (Divanyolu'nda Parmakkapı'da)
32			Rakım Efendi (Daltaban)	Rakım Efendi ve Katib Sinan der kurb-i Daltaban Medresesi	Medrese-i Rakım Efendi kurb-i Altay (Katip sinan Mahallesinde)	Medrese-i Rakım Efendi kurb-i Altay (Katip sinan Mahallesinde)	Medrese-i Rakım Efendi kurb-i Altay (Katip sinan Mahallesinde)	Rakım Efendi (Bayezid civarında, Daltaban'da)
33	Medrese-i Ali Efendi kurb-i Tavşantaşı	Medrese-i Ali Efendi kurb-i Tavşantaşı	Ali Efendi (Ruznamçesi Ali Efendi)	Ali Efendi kurb-i Tavşantaşı Medresesi	Medrese-i Ali Efendi kurb-i Tavşantaşı	Medrese-i Ali Efendi kurb-i Tavşantaşı	Medrese-i Ali Efendi kurb-i Tavşantaşı	Ali Efendi (Bayezid civarında, Tavşantaşı'nda)
34	Medrese-i Mimar Hasan Ağa kurb-i Irgat Pazarı	Medrese-i Mimar Hasan Ağa kurb-i Irgat Pazarı	Mimar Hasan Ağa	Mimar Hasan Ağa der kurb-i Irgat Pazarı	Medrese-i Mimar Hasan Ağa kurb-i Irgat Pazarı	Medrese-i Mimar Hasan Ağa kurb-i Irgat Pazarı	Medrese-i Mimar Hasan Ağa kurb-i Irgat Pazarı	Mimar Hasan Ağa (Tavukpazarı kurbunda, Hüseyin Ağa Mahallesinde)
35	Medrese-i Sultan Bayezid-i Veli Han	Medrese-i Sultan Bayezid-i Veli Han	Sultan Bâyezid-i Veli	Sultan Bâyezid Han Hazretleri Medresesi	Medrese-i Sultan Bayezid maruf	Medrese-i Sultan Bayezid maruf	Medrese-i Sultan Bayezid maruf	Bayezid-i Veli
36	Medrese-i İbrahim Paşa-i Atik kurb-i Uzunçarşı	Medrese-i İbrahim Paşa-i Atik kurb-i Çarşu	İbrahim Paşa-yi Atik	Atik İbrahim Paşa der kurb-i Uzunçarşu Medresesi	Medrese-i İbrahim Paşa-yi Atik kurb-i Uzunçarşu	Medrese-i İbrahim Paşa-yi Atik kurb-i Uzunçarşu	Medrese-i İbrahim Paşa-yi Atik kurb-i Uzunçarşu	Atik İbrahim Paşa (Süleymaniye civarı, Uzunçarşıbaşı'nda)
37	Medrese-i Evveli der Süleymaniye	Medrese-i Evveli der kurb-i Süleymaniye	Sultan Süleyman Han Medreseleri	Süleymaniye Medrese-i Evvelisi	Medrese-i Evvel der Süleymaniye kurb-i Süleymaniye	Medrese-i Evvel der Süleymaniye kurb-i Süleymaniye	Medrese-i Evvel der Süleymaniye kurb-i Süleymaniye	Ûlâ-yı Süleymaniye (Süleymaniye civarı)
38	Medrese-i Saniye der Süleymaniye	Medrese-i Sani kurb-i Süleymaniye	Sultan Süleyman Han Medreseleri	Süleymaniye Medrese-i Saniyesi	Medrese-i Sânî der Süleymaniye	Medrese-i Sânî der Süleymaniye	Medrese-i Sânî der Süleymaniye	Sanî-i Süleymaniye (Süleymaniye civarı)
39	Medrese-i Salis der Süleymaniye	Medrese-i Salis der Süleymaniye	Sultan Süleyman Han Medreseleri	Süleymaniye Medrese-i Salisesi	Medrese-i Sâlis der Süleymaniye	Medrese-i Sâlis der Süleymaniye	Medrese-i Sâlis der Süleymaniye	Sâlis-i Süleymaniye
40	Medrese-i Rabi' der Süleymaniye	Medrese-i Rabi' kurb-i Süleymaniye	Sultan Süleyman Han Medreseleri	Süleymaniye Medrese-i Rabia'sı	Medrese-i Râbi der Süleymaniye	Medrese-i Râbi der Süleymaniye	Medrese-i Râbi der Süleymaniye	Râbi'-i Süleymaniye
41	Medrese-i Han-ı Helâkî der Süleymaniye	Medrese-i Helâkî Hanı	Sultan Süleyman Han Medreseleri	Tıp Medresesi demekle maruf Darü'l-Hafdis der Helâkî Hanı der Süleymaniye	Medrese-i Darü'l-Hadis-i Helâkî Hanı Süleymaniye	Medrese-i Darü'l-Hadis-i Helâkî Hanı Süleymaniye	Medrese-i Darü'l-Hadis-i Helâkî Hanı Süleymaniye	Helâkî Hanı nâm-ı diğer Tıb
42	Medrese-i Darü'l-Hadis Süleymaniye	Medrese-i Darü'l-Hadis kurb-i Süleymaniye	Sultan Süleyman Han Medreseleri	Süleymaniye Darü'l-Hadisi	Medrese-i Dârü'l-Hadis der Süleymaniye	Medrese-i Dârü'l-Hadis der Süleymaniye	Medrese-i Dârü'l-Hadis der Süleymaniye	Dârü'l-Hadis-i Süleymaniye
43	Medrese-i Mülazımlar der Süleymaniye	Medrese-i Mülazımlar kurb-i Süleymaniye	Sultan Süleyman Han Medreseleri	Süleymaniye Mülazımlar Medresesi	Medrese-i Mülazımlar der Süleymaniye	Medrese-i Mülazımlar der Süleymaniye	Medrese-i Mülazımlar der Süleymaniye	Mülazımlar (Süleymaniye civarı)
44	Medrese-i Siyavuş Paşa-i Sultani kurb-i Deveoğlu	Medrese-i Siyavuş Paşa kurb-i Süleymaniye	Siyavuş Paşa	Siyavuş Paşa der Mahalle-i Deveoğlu Medresesi	Medrese-i Siyavuş Paşa kurb-i Süleymaniye	Medrese-i Siyavuş Paşa kurb-i Süleymaniye	Medrese-i Siyavuş Paşa kurb-i Süleymaniye	Siyavuş Paşa (Süleymaniye civarı, Deveoğlu yakınında)
45	Medrese-i Kepenekçi Sinan kurb-i Deveoğlu	Medrese-i Kepenekçi kurb-i Deveoğlu	Kepenekçi Sinan	Kepenekçi Sinan der kurb-i Deveoğlu Medresesi	Medrese-i Kepenekçi Sinan kurb-i Deveoğlu	Medrese-i Kepenekçi Sinan kurb-i Deveoğlu	Medrese-i Kepenekçi Sinan kurb-i Deveoğlu	Kepenekçi Sinan (Süleymaniye civarı, Kantarcılar'da)
46	Medrese-i Cedid-i Hasan Paşa kurb-i Sultan Bayezid	Medrese-i Cedid-i Hasan Paşa kurb-i Sultan Bayezid	Cedide-i es-Seyyid Hasan Paşa	Hasan Paşa der Bayezid Medresesi	Medrese-i Cedid Hasan Paşa kurb-i Sultan Bayezid	Medrese-i Cedid Hasan Paşa kurb-i Sultan Bayezid	Medrese-i Cedid Hasan Paşa kurb-i Sultan Bayezid	Cedid Hasan Paşa (Bayezid civarı)

47	Medrese-i Kuyucu Murad Paşa kurb-i Vezneciler	Medrese-i Kuyucu Murad Paşa	Kuyucu Murad Paşa	Kuyucu Murad Paşa der Vezneciler Medresesi	Medrese-i Kuyucu Murad Paşa kurb-i Vezneciler	Medrese-i Kuyucu Murad Paşa kurb-i Vezneciler	Medrese-i Kuyucu Murad Paşa kurb-i Vezneciler	Kuyucu Murad Paşa (Vezneciler'de)
48	Medrese-i Darü'l-Hadis Hasan Ağa kurb-i Bozdoğan Kemeri	Medrese-i Darü'l-Hadis Hasan Ağa kurb-i Kalenderhane	Darü'l-Hadis-i Hasan Ağa	Darü'l-Hadis-i Hasan Ağa der kurb-i Bozdoğan Kemeri Medresesi	Medrese-i Darü'l-Hadis Hasan Ağa kurb-i Bozdoğan Kemeri	Medrese-i Darü'l-Hadis Hasan Ağa kurb-i Bozdoğan Kemeri	Medrese-i Darü'l-Hadis Hasan Ağa kurb-i Bozdoğan Kemeri	Darü'l-Hadi Hasan Ağa (Şehzade civarı)
49	Medrese-i Kalenderhane der kurb-i Bozdoğan Kemeri	Medrese-i Kalenderhane der kurb-i Şehzade	Kalenderhane	Kalenderhane der Bozdoğan Kemeri Medresesi	Medrese-i Kalenderhane kurb-i Bozdoğan Kemeri	Medrese-i Kalenderhane kurb-i Bozdoğan Kemeri	Medrese-i Kalenderhane kurb-i Bozdoğan Kemeri	Kalenderhane (Şehzade civarı)
50	Medrese-i Süleyman Subaşı der Kirazlı Mescid	Medrese-i Süleyman Subaşı kurb-i Kirazlı Mescid	Süleyman Subaşı	Süleyman Subaşı der Kirazlı Mescid Medresesi	Medrese-i Süleyaman Subaşı	Medrese-i Süleyaman Subaşı	Medrese-i Süleyaman Subaşı	Süleyman Subaşı (Süleymaniye civarında, Kirazlı Mescid'te)
51	Medrese-i Emrullah kurb-i Bozdoğan Kemeri	Medrese-i Emir Hoca kurb-i Süleymaniye	Emir (Emre) Hoca	Emir Hoca der kurb-i Bozdoğan Kemeri Medresesi	Medrese-i Emir Hoca kurb-i Bozdoğan Kemeri	Medrese-i Emir Hoca kurb-i Bozdoğan Kemeri	Medrese-i Emir Hoca kurb-i Bozdoğan Kemeri	Emir Hoca (Süleymaniye civarı, Bozdoğan Kemeri'nde)
52	Medrese-i Etmekçizâde Ahmed Paşa kurb-i Vefa	Medrese-i Etmekçizâde Ahmed Paşa kurb-i Şeyh Vefa	Etmekçizade Ahmed Paşa	Etmekçizade Ahmed Paşa der kurb-i Vefâ Medresesi	Medrese-i Etmekçizade kurb-i Şeyh Vefa	Medrese-i Etmekçizade kurb-i Şeyh Vefa	Medrese-i Etmekçizade kurb-i Şeyh Vefa	Etmekçizade Ahmed Paşa (Vefa civarı)
53	Medrese-i Şeyh Ebü'l-Vefa derun-i Cami-i Şerif	Medrese-i Şeyh Vefa kurb-i Cami-i Şerif	Şeyh Ebu'l-Vefa	Şeyh Ebü'l-Vefa Medresesi	Medrese-i Şeyh Ebu'l-Vefa maruf	Medrese-i Şeyh Ebu'l-Vefa maruf	Medrese-i Şeyh Ebu'l-Vefa maruf	Şeyh Ebu'l-Vefa (Vefa civarında)
54	Medrese-i Yahya Güzel kurb-i Şeyh Ebü'l-Vefa	Medrese-i Yahya Güzel kurb-i Şeyh Vefa	Yahya Güzel	Yahya Güzel der kurb-i Şeyh Vefa Medresesi	Medrese-i Yahya Güzel kurb-i Şeyh Vefa	Medrese-i Yahya Güzel kurb-i Şeyh Vefa	Medrese-i Yahya Güzel kurb-i Şeyh Vefa	Yahya Güzel (Vefa civarı)
55	Medrese-i Molla Gürani kurb-i Vefa	Medrese-i Şemseddin Molla Gürani	Şemsüddin Molla Gürani	Molla Gürani der kurb-i Vefa Medresesi	Medrese-i Molla Gürani kurb-i Şeyh Vefa	Medrese-i Molla Gürani kurb-i Şeyh Vefa	Medrese-i Molla Gürani kurb-i Şeyh Vefa	Molla Gürani (Vefa civarı)
56	Medrese-i Kirmasti kurb-i Şeyh Ebü'l-Vefa	Medrese-i Kirmasti kurb-i Şeyh Vefa	Kirmasti	Kirmasti der kurb-i Şeyh Vefa Medresesi	Medrese-i Kirmasti kurb-i Şeyh Vefa	Medrese-i Kirmasti kurb-i Şeyh Vefa	Medrese-i Kirmasti kurb-i Şeyh Vefa	Kirmasti (Vefa civarı)
57	Medrese-i İbrahim Kethüda kurb-i Süleymaniye	Medrese-i İbrahim Kethüda	İbrahim Kethüda		Medrese-i İbrahim Kethüda kurb-i Süleymaniye	Medrese-i İbrahim Kethüda kurb-i Süleymaniye	Medrese-i İbrahim Kethüda kurb-i Süleymaniye	İbrahim Kethüda (Süleymaniye civarı)
58	Medrese-i Damad İbrahim Paşa kurb-i Şehzade	Medrese-i Damad İbrahim Paşa	Damad-ı Cedid İbrahim Paşa	Damad-ı Cedid İbrahim Paşa der kurb-i Aksaray Medresesi	Medrese-i Damad-ı Cedid İbrahim Paşa Kurb-i Şehzade	Medrese-i Damad-ı Cedid İbrahim Paşa Kurb-i Şehzade	Medrese-i Damad-ı Cedid İbrahim Paşa Kurb-i Şehzade	Damad-ı Cedid İbrahim Paşa (Şehzade civarı)
59	Medrese-i Şehzade derun-i Cami-i Şerif	Medrese-i Şehzade	Şehzade	Şehzade Medresesi	Medrese-i Şehzade maruf	Medrese-i Şehzade maruf	Medrese-i Şehzade maruf	Şehzade (Şehzade)
60	Medrese-i Gazanfer Ağa kurb-i Çeşme	Medrese-i Gazanfer Ağa kurb-i Kırk Çeşme	Gazanfer Ağa	Gazanfer Ağa der kurb-i Kırkçeşme Medresesi	Medrese-i Gazanfer Ağa kurb-i Kırkçeşme	Medrese-i Gazanfer Ağa kurb-i Kırkçeşme	Medrese-i Gazanfer Ağa kurb-i Kırkçeşme	Gazanfer Ağa (Kırkçeşme)
61	Medrese-i Ebü'l-fazl Mahmud Efendi kurb-i Şehzade	Medrese-i Ebü'l-fazl Mahmud Efendi kurb-i Şehzade	Ebü'l-Fazl Mahmud Efendi	Ebü'l-Fazl Mahmud Efendi der kurb-i Şehzâde Medresesi	Medrese-i Ebu'l-Fazl Mahmud Efendi kurb-i Şehzade	Medrese-i Ebu'l-Fazl Mahmud Efendi kurb-i Şehzade	Medrese-i Ebu'l-Fazl Mahmud Efendi kurb-i Şehzade	Ebu'l-Fazl Mahmud Efendi (Şehzade)
62	Medrese-i Mimar Kasım der kurb-i Cami-i Şehzade	Medrese-i Mimar Kasım kurb-i Cami-i Şehzade	Mimar Kasım	Mimar Kasım der kurb-i Şehzade Medresesi	Medrese-i Mimar Kasım kurb-i Şehzade		Medrese-i Mimar Kasım kurb-i Şehzade	Mimar Kasım (Şehzade)

63	Medrese-i Ankar[av]i İsmail Efendi kurb-i Şehzade	Medrese-i Ankaravi İsmail Efendi kurb-i Şehzade	Ankaravi İsmail Efendi	Ankaravî İsmail Efendi kurb-i Şehzâde Medresesi	Medrese-i Ankaravi İsmail Efendi kurb-i Şehzade		Medrese-i Ankaravi İsmail Efendi kurb-i Şehzade (ZSZ Mehmed yazmış)	Ankaravi İsmail Efendi (Şehzade)
64	Medrese-i Baba Mahmud Ebubekir Efendi kurb-i Şehzade	Medrese-i Baba Mahmud Bekir Efendi	Daü'l-Hadis-i Baba Mahmud Bekir Ağa	Darü'l-Hadis-i Baba Mahmud Bekir Ağa der kurb-i Şehzade Medresesi	Medrese-i Baba Mahmud Bekir Ağa Daü'l-Hadis kurb-i Şehzade		Medrese-i Baba Mahmud Bekir Ağa Daü'l-Hadis kurb-i Şehzade	Darü'l-Hadis baba Mahmud Bekir Ağa (Şehzade)
65	Medrese-i Tahtani ve Fevkani Papaszade kurb-i Koska	Medrese-i Tahtani ve Fevkani Papaszade kurb-i Koska	Papaszade Mustafa Paşa	Papaszade Mustafa Çelebi der kurb-i Koska Medresesi	Medrese-i Papaszade Mustafa Çelebi kurb-i Koska		Medrese-i Papaszade Mustafa Çelebi kurb-i Koska	Papaszade Mustafa Çelebi (Koska)
66	Medrese-i Hekim Çelebi der kurb-i Koska	Medrese-i Hekim Çelebi kurb-i Koska	Hekim Çelebi	Hekim Çellebi der kurb-i Koska Medresesi	Medrese-i Hekim Çelebi kurb-i Koska		Medrese-i Hekim Çelebi kurb-i Koska	Hekim Çelebi (Koska)
67	Medrese-i Nişancı Paşa-i Atik kurb-i Kumkapu	Medrese-i Nişancı Paşa-i Atik kurb-i Kumkapu	Nişancı Paşa-yı Atik	Tezkireci Osman Efendi der Nişancı-yı Atik Medresesi	Medrese-i Nişancı Paşa-yı Atik kurb-i Kumkapu (Tezkireci Osman Efendi Medresesi		Medrese-i Nişancı Paşa-yı Atik kurb-i Kumkapu (Tezkireci Osman Efendi Medresesi	Tezkireci Osman Efendi (Kumkapu)
68	Medrese-i Hoca Üveys kurb-i Musalli	Medrese-i Hoca Üveys kurb-i Musalli	Hoca Üveys	Hoca Üveys der kurb-i Musalla Medresesi	Medrese-i Hoca Üveys kurb-i Musalli		Medrese-i Hoca Üveys kurb-i Musalli	Hoca Üveys (Musalla)
69	Medrese-i Çavuşbaşı Süleyman Ağa kurb-i Koska	Medrese-i Çavuşbaşı Süleyman Ağa kurb-i Koska	Çavuşbaşı Süleyman Ağa	Çavuşbaşı Süleyman Ağa der kurb-i Koska Medresesi	Medrese-i Çavuşbaşı Süleyman Ağa kurb-i Koska		Medrese-i Çavuşbaşı Süleyman Ağa kurb-i Koska	Çavuşbaşı Süleyman Ağa (Koska'da)
70	Medrese-i Nazır Hüseyin Ağa kurb-i Laleli	Medrese-i Nazır Hüseyin Ağa kurb-i Laleli	Nazır Hüseyin Ağa	Nazır Hüseyin Ağa der kurb-i Laleli Medresesi	Medrese-i Nazır Hüseyin Paşa kurb-i Koska			Nazır Hüseyin Ağa (Laleli'de)
71	Medrese-i Laleli der Cami-i Şerif	Medrese-i Laleli Cami-i Şerif	Sultan Mustafa Han	Laleli Cami-i Şerifi Medresesi	Medrese-i Laleli			Laleli (Laleli'de)
72				Molla Kestel der kurb-i Laleli Medresesi	Medrese-i Molla Kestel kurb-i Laleli Çukurçeşme			Molla Kestel (Laleli'de)
73	Medrese-i Darü'l-Hadis Bosnavî der Horhor	Medrese-i Darü'l-Hadis Bosnavî kurb-i Horhor	Darü'l-Hadis-i Bosnavî	Darü'l-Hadis-i Bosnavî der kurb-i Horhor Medresesi	Medrese-i Darü'l-Hadis-i Bosnavî kurb-i Horhor			Darü'l-Hadis-i Bosnavî (Şehzade civarında)
74	Medrese-i Hasodabaşı Hasan Ağa der Horhor	Medrese-i el-Hac Odabaşı Hasan Ağa kurb-i Horhor	Hasodabaşı	Hasodabaşı der Horhor Medresesi	Medrese-i Hasodabaşı kurb-i Horhor			Hasodabaşı Hasan Ağa (Horhor)
75	Medrese-i İshak Paşa der kurb-i Ahurkapu	Medrese-i İshak Paşa kurb-i Ahurkapu	İshak Paşa	İshak Paşa Medresesi	Medrese-i İshak Paşa Kurb-i Ahurkapu			İshak Paşa (Ahurkapı'da)
76					Medrese-i Darü'l-Hadis Sinan Çavuş kurb-i Langa-i Kebir			Darü'l-Hadis-i Sinan Çavuş (Langa'da)
77								Cedid Beşir Ağa (Bozdoğan Kemeri) (Vezneciler)

78	Medrese-i Baş Kurşunlu Bahr-i Sefid der Sultan Mehmed	Medrese-i Baş Kurşunlu Bahr-i Sefid der Sultan Mehmed	Ebu'l-Feth ve'l-megazi Sultan Mehmed Han	Baş Kurşunlu der canib-i Bahr-i Sefid der Cami-i Sultan Mehmed Han Medresesi	Medrese-i Baş Kurşunlu caniib-i Bahr-i Sefid kurb-i Sultan Mehemd		Medrese-i Baş Kurşunlu caniib-i Bahr-i Sefid kurb-i Sultan Mehmed	Baş Kurşunlu Sefid (Fatih)
79	Medrese-i Çifte Baş Kurşunlu canib-i Bahr-i Sefid der Sultan Mehmed	Defter-i Medrese-i Çifte Baş Kurşunlu canib-i Bahr-i Sefid der Sultan Mehmed Han	Sultan-ı Müşarünileyh	Çifte Baş Kurşunlu der canib-i Bahr-i Sefid der Cami-i Sultan Mehmed Han Medresesi	Medrese-i Çifte Baş Kurşunlu canib-i Bahri Sefid		Medrese-i Çifte Baş Kurşunlu canib-i Bahri Sefid	Çifte Baş Kurşunlu Sefid (Fatih)
80	Medrese-i Çifte Ayak Kurşunlu canib-i Bahr-i Sefid der Sultan Mehmed	Medrese-i Çifte Ayak Kurşunlu canib-i Bahr-i Sefid Sultan Mehmed	Sultan-ı Müşarünileyh	Çifte Ayak Kurşunlu der canib-i Bahr-i Sefid der Cami-i Sultan Mehmed Han Medresesi	Medrese-i Çifte Ayak Kurşunlu canib-i Bahr-i Sefid		Medrese-i Çifte Ayak Kurşunlu canib-i Bahr-i Sefid	Çifte Ayak Kurşunlu Sefid (Sefid)
81	Medrese-i Ayak Kurşunlu canib-i Bahr-i Sefid der Sultan Mehmed	Medrese-i Ayak Kurşunlu canib-i Bahr-i Sefid der Sultan Mehmed	Sultan-ı Müşarünileyh	Ayak Kurşunlu der canib-i Bahr-i sefid der Cami-i Sultan Mehmed Han Medresesi	Medrese-i Ayak Kurşunlu canib-i Bahr-i Sefid		Medrese-i Ayak Kurşunlu canib-i Bahr-i Sefid	(82) Ayak Kurşunlu (Sefid)
82	Medrese-i Baş Kurşunlu canib-i Bahr-i Siyah der Sultan Mehmed	Medrese-i Baş Kurşunlu canib-i Bahr-i Siyah kurb-i Sultan Mehmed	Sultan-ı Müşarünileyh	Baş Kurşunlu der canib-i Bahr-i Siyah der Cami-i Sultan Mehmed Han Medresesi	Medrese-i Baş Kurşunlu canib-i Bahr-i Siyah		Medrese-i Baş Kurşunlu canib-i Bahr-i Siyah	Baş Kurşunlu Siyah (Siyah)
83	Medrese-i Çifte Baş Kurşunlu canib-i Bahr-i Siyah der Sultan Mehmed	Medrese-i Çifte Baş Kurşunlu canib-i Bahr-i Siyah der Sultan Mehmed	Sultan-ı Müşarünileyh	Çifte Baş Kurşunlu der canib-i Bahr-i Siyah der Cami-i Sultan Mehmed Han Medresesi	Medrese-i Çifte Baş Kurşunlu canib-i Bahri Siyah		Medrese-i Çifte Baş Kurşunlu canib-i Bahri Siyah	Çifte Baş Kurşunlu (Siyah)
84	Medrese-i Ayak Kurşunlu canib-i Bahr-i Siyah der Sultan Mehmed	Medrese-i Ayak Kurşunlu canib-i Bahr-i Siyah kurb-i Sultan Mehmed	Sultan-ı Müşarünileyh	Ayak Kurşunlu der canib-i Bahr-i Siyah der Cami-i Sultan Mehmed Han Medresesi	Medrese-i Ayak Kurşunlu canib-i Bahr-i Siyah kurb-i Bahri Siyah		Medrese-i Ayak Kurşunlu canib-i Bahr-i Siyah kurb-i Bahri Siyah	Ayak Kurşunlu (Siyah)
85	Medrese-i Çifte Ayak Kurşunlu canib-i Bahr-i Siyah der Sultan Mehmed	Medrese-i Çifte Ayak Kurşunlu canib-i Bahr-i Siyah kurb-i Sultan Mehmed	Sultan-ı Müşarünileyh	Çifte Ayak Kurşunlu der canib-i Bahr-i Siyah der Cami-i Sultan Mehmed Han Medresesi	Medrese-i Çifte Ayak Kurşunlu canib-i Bahr-i Siyah		Medrese-i Çifte Ayak Kurşunlu canib-i Bahr-i Siyah	Çifte Ayak Kurşunlu Siyah (Fatih)
86	Medrese-i Tetimme-i Evvel canib-i Bahr-i Siyah der Sultan Mehmed	Medrese-i Tetimme-i Evvel canib-i Bahr-i Siyah kurb-i Sultan Mehmed	Sultan-ı Müşarünileyh	Baş Tetimme der canib-i Bahr-i Siyah der Cami-i Sultan Mehmed Han Medresesi	Medreese-i Baş Tetimme		Medreese-i Baş Tetimme	Baş Tetimme-i Siyah

87	Medrese-i Tetimme-i Hamise canib-i Bahr-i Siyah der Sultan Mehmed	Medrese-i Tetimme-i Hamise Ayak canib-i Bahr-i Siyah der Sultan Mehmed	Sultan-ı Müşarünileyh	Tetimme-i Hamise der Cami-i Sultan Mehmed Han Medresesi	Medrese-i Ayak Tetimme-i Hamis canib-i Bahr-i Siyah		Medrese-i Ayak Tetimme-i Hamis canib-i Bahr-i Siyah	Tetimme-i Hamise Siyah (Fatih)
88	Medrese-i Tetimme-i Sadise canib-i Bahr-i Siyah der Sultan Mehmed	Medrese-i Tetimme-i Sadis canib-i Bahr-i Siyah Sultan Mehmed	Sultan-ı Müşarünileyh	Tetimme-i Sadise der Cami-i Sultan Mehmed Han Medresesi	Medrese-i Tetimme-i Sadis canib-i Bahr-i Siyah		Medrese-i Tetimme-i Sadis canib-i Bahr-i Siyah	Tetimme-i Sadise-i Siyah (Fatih)
89	Medrese-i Tetimme-i Sabi'a canib-i Bahr-i Siyah der Sultan Mehmed	Medrese-i Tetimme-i Sabi' canib-i Bahr-i Siyah Sultan Mehmed	Sultan-ı Müşarünileyh	Tetimme-i Sabi'a der Cami-i Sultan Mehmed Han Medresesi	Medrese-i Tetimme-i Sabi'		Medrese-i Tetimme-i Sabi'	Tetimme-i Sabi'a Siyah (Fatih)
90	Medrese-i Tabhane der Ebu'l-Feth Sultan Mehmed	Medrese-i Tabhane der Ebu'l-Feth Sultan Mehmed	Tabhane (Sultan-ı Müşarünileyh)	Tabhane der Cami-i Sultan Mehmed Han Medresesi	Medrese-i Tabhane kurb-i Sultan Mehmed Han		Medrese-i Tabhane kurb-i Sultan Mehmed Han	Tabhane (Fatih)
91	Kütüphane-i Veliyüddün Efendi Medresesi der Sultan Mehmed	Medrese-i Veli Efendi Kütüphane kurb-i Sultan Mehmed	Veli Efendi	Veli Efendi Medresesi	Medrese-i Veli Efendi Kütüphanesi kurb-i Sultan Mehmed		Medrese-i Veli Efendi Kütüphanesi kurb-i Sultan Mehmed	Veli Efendi Kütüphanesi (Fatih)
92	Medrese-i Kıbrısî Abdullah Efendi	..... dahilinde Kıbrısî Abdullah Efendi Medresesi	Kıbrısî Abdullah Efendi	Kıbrıslı Abdullah Efendi der kurb-i Sultan Mehmed Han Medresesi			Medrese-i Kıbrısi Abdullah Efendi	Kıbrıslı Abdullah Efendi (Otlukçu Yokuşu'nda)
93		Medrese-i Damad Mehmed Efendi	Damad Mehmed Efendi Medresesi (104)	Damad Mehmed Efendi der kurb-i Sultan Mehmed Han Medresesi			Medrese-i Damad Mehmed Efendi Kadıçeşme	Damad Mehmed Efendi (Müfti Hamamı kurbunda)
94	Medrese-i Dülgerzâde kurb-i Saraçhane	Medrese-i Dülgerzâde kurb-i Saraçhane	Dülgerzade Ahmed Şemsüddin	Dülgerzade Hace Şemseddin der kurb-i Haffafhane Medresesi	Medrese-i Dülgerzade Hoca Şemseddin kurb-i Haffafhane		Medrese-i Dülgerzade Hoca Şemseddin kurb-i Haffafhane	Dülgerzade Hoca Şemsüddin (Haffafhane)
95	Medrese-i Mu'id Ahmedi Efendi kurb-i Kadıçeşme	Medrese-i Mu'id Ahmed Efendi kurb-i Kadıçeşme	Muid Ahmed Efendi	Muid Ahmed Efendi der nezd-i Kadıçeşmesi Medresesi	Medrese-i Muid Ahmed Efendi	Medrese-i Muid Ahmed Efendi	Medrese-i Muid Ahmed Efendi	Muid Ahmed Efendi
96				Hüseyniye der kurb-i Kadıçeşmesi Medresesi	Medrese-i Hüseyniye kurb-i Kadıçeşmesi (Ûlâ-yı Hüseyniye)	Medrese-i Hüseyniye kurb-i Kadıçeşmesi (Ûlâ-yı Hüseyniye)	Medrese-i Hüseyniye kurb-i Kadıçeşmesi (Ûlâ-yı Hüseyniye)	Ûlâ-yı Hüseyniye
97				Haliliye der Çırçır Medresesi	Haliliye (Manisalı Mehmed Paşa Mahallesi)	Haliliye (Manisalı Mehmed Paşa Mahallesi)	Haliliye (Manisalı Mehmed Paşa Mahallesi)	Haliliye (Çirçır'da)
98	Medrese-i Moravî Osman Efendi kurb-i Kadıçeşme	Medrese-i Moravî Osman Efendi kurb-i Kadıçeşme	Moravi el-Hac Osman Efendi	Moravi el-Hac Osman Efendi der Kadıçeşmesi		Medrese-i Moravi Osman Efendi	Medrese-i Moravi Osman Efendi	Moravî Osman Efendi (Otlukçu Yokuşu'nda)

99	Medrese-i Haydar Paşa kurb-i Fatih	Medrese-i Haydar Paşa kurb-i Fatih	Haydar Paşa	Haydar Paşa der kurb-i Fatih Medresesi	Medrese-i Haydar Paşa	Medrese-i Haydar Paşa	Medrese-i Haydar Paşa	Haydar Paşa (Haydar'da)
100	Medrese-i Hasanzade kurb-i Haydar	Medrese-i Hasanzade kurb-i Haydar	el-Hac Hasanzade	Hasanzade der kurb-i Haydar Medresesi	Medrese-i Hasanzade (Hacı Hüseyin Mahallesi)	Medrese-i Hasanzade (Hacı Hüseyin Mahallesi)	Medrese-i Hasanzade (Hacı Hüseyin Mahallesi)	Hasanzade (Haydar'da)
101	Medrese-i Çayırlı der nezd-i Kadıçeşme	Medrese-i Çayırlı kurb-i Kadıçeşmesi	Çayırlı	Çayırlı der kurb-i Kadıçeşmesi Medresesi		Medrese-i Çayırlı kurb-i Kadıçeşmesi	Medrese-i Çayırlı kurb-i Kadıçeşmesi	Çayırlı (Kadıçeşmesi'nde)
102	Medrese-i Hamid Efendi kurb-i Zeyrek	Medrese-i Hamid Efendi	Hamid Efendi	Hamid Efendi der kurb-i Zeyrek Medresesi	Medrese-i Hamid Efendi kurb-i Zeyrek	Medrese-i Hamid Efendi kurb-i Zeyrek	Medrese-i Hamid Efendi kurb-i Zeyrek	Hamid Efendi (Zeyrek kurbunda)
103	Medrese-i Piri Mehmed Paşa kurb-i Zeyrek	Medrese-i Piri Mehmed Paşa kurb-i Zeyrek	Pir Mehmed Paşa	Piri Mehmed Paşa der kurb-i Zeyrek Medresesi	Medrese-i Pir Mehmed Paşa kurb-i Zeyrek	Medrese-i Pir Mehmed Paşa kurb-i Zeyrek	Medrese-i Pir Mehmed Paşa kurb-i Zeyrek	Pir Mehmed Paşa (Zeyrek kurbunda)
104			Hayriyye		Medrese-i Hayriye der Cam-i Haraccı Muhyiddin kurb-i Çırçır	Medrese-i Hayriye der Cam-i Haraccı Muhyiddin kurb-i Çırçır	Medrese-i Hayriye der Cam-i Haraccı Muhyiddin kurb-i Çırçır	Hayriyye (Çırçır'da)
105	Medrese-i Darü'l-Hadis Hulusi Efendi der Otlukçu Yokuşu	Medrese-i Darü'l-Hadis Hulusi Efendi Samanizade müceddeden küşad olacaktır	Darü'l-Hadis-i Ömer Hulûsi Efendi	Darü'l-Hadis-i Hulusi Efendi der Otlukçu Yokuşu	Medrese-i Darü'l-Hadis-i Hulusi Efendi kurb-i Sultan Mehmed der Otlukçu Yokuşu	Medrese-i Darü'l-Hadis-i Hulusi Efendi kurb-i Sultan Mehmed der Otlukçu Yokuşu	Medrese-i Darü'l-Hadis-i Hulusi Efendi kurb-i Sultan Mehmed der Otlukçu Yokuşu	Darü'l-Hadis-i Ömer Hulûsi Efendi (Çarşamba Caddesi)
106	Medrese-i Tuti Abdüllatif Efendi kurb-i Sultan Mehmed Han	Medrese-i Tuti Abdüllatif Efendi kurb-i Sultan Mehmed	Tûtî Abdüllatif Efendi	Tuti Abdüllatif Efendi der kurb-i Sultan Mehmed Medresesi	Medrese-i Tuti Abdüllatif Efendi kurb-i Mehmed Han	Medrese-i Tuti Abdüllatif Efendi kurb-i Mehmed Han	Medrese-i Tuti Abdüllatif Efendi kurb-i Mehmed Han	Tûtî Abdüllatif Efendi (Fatih civarı)
107	Medrese-i Mimar Sinan Yusuf Efendi kurb-i Aşık Paşa	Medrese-i Mimar Sinan Yusuf Efendi	Mimar Sinan Yusuf Efendi	Mimar Sinan Yusuf Efendi der kurb-i Aşık Paşa	Mimar Sinan Yusuf Efendi maruf (Aşık Paşa Mahallesinde)	Mimar Sinan Yusuf Efendi maruf (Aşık Paşa Mahallesinde)	Mimar Sinan Yusuf Efendi maruf (Aşık Paşa Mahallesinde)	Mimar Sinan Yusuf Efendi (Aşık Paşa)
108	Medrese-i Darü'l-Hadis Misli Ali Efendi der Otlukçu Yokuşu	Medrese-i Darü'l-Hadis Misli Ali Efendi Otlukçu Yokuşu	Darü'l-Hadis Misli Ali Efendi	Darü'l-Hadis-i Misli Ali Efendi der Otlukçu Yokuşu	Medrese-i Darü'l-Hadis Misli Ali Efendi kurb-i Çarşamba	Medrese-i Darü'l-Hadis Misli Ali Efendi kurb-i Çarşamba	Medrese-i Darü'l-Hadis Misli Ali Efendi kurb-i Çarşamba	Darü'l-Hadis-i Mislî Ali Efendi (Otlukçu Yokuşu)

109	Medrese-i Perviz Efendi der Otlukçu Yokuşu	Medrese-i Perviz Efendi Otlukçu Yokuşu	Perviz Efendi	Perviz Efendi der Otlukçu Yokuşu Medresesi	Medrese-i Perviz Efendi kurb-i Çarşamba	Medrese-i Perviz Efendi kurb-i Çarşamba	Medrese-i Perviz Efendi kurb-i Çarşamba	Perviz Efendi (Otlukçu Yokuşu)
110	Medrese-i Cedid-i Abdürrahim Efendi der Otlukçu Yokuşu	Medrese-i Cedid-i Abdürrahim Efendi Otlukçu Yokuşu	Cedide-i Abdürrahim Efendi	Abdürrahim Efendi der Otlukçu Yokuşu	Medrese-i Cedid Abdürrahim Efendi kurb-i Otlukçu Yokuşu	Medrese-i Cedid Abdürrahim Efendi kurb-i Otlukçu Yokuşu	Medrese-i Cedid Abdürrahim Efendi kurb-i Otlukçu Yokuşu	Cedid Abdürrahim Efendi (Çarşamba Caddesi)
111	Medrese-i Abdülhalim der Otlukçu Yokuşu	Medrese-i Abdülhalim Efendi Otlukçu Yokuşu	Abdülhalim Efendi	Abdülhalim Efendi der Otlukçu Yokuşu Medresesi	Medrese-i Abdülhalim Efendi kurb-i Çarşamba	Medrese-i Abdülhalim Efendi kurb-i Çarşamba	Medrese-i Abdülhalim Efendi kurb-i Çarşamba	Abdülhalim Efendi (Otlukçu Yokuşu)
112		Medrese-i Muhyiddin Kocavî	Muhyiddin-i Kocavî	Muhyiddin Kocavî der Mahalle-i Üsküblü Medresesi	Medrese-i Muhyiddin Kocavî kurb-i Üskübi	Medrese-i Muhyiddin Kocavî kurb-i Üskübi	Medrese-i Muhyiddin Kocavî kurb-i Üskübi	Muhyiddin-i Kocavi (Üsküp Hamamı civarında)
113	Medrese-i Fethiye der Cami-i Şerif	Medrese-i Sinan Paşa der kurb-i Fethiye Camii Şerifi	Sinan Paşa (50) Paşa-yi Mumaileyh	Fethiye Medresesi	Medrese-i Fethiye kurb-i Çarşamba (Sinan Paşa)	Medrese-i Fethiye kurb-i Çarşamba (Sinan Paşa)	Medrese-i Fethiye kurb-i Çarşamba (Sinan Paşa)	Fethiye (Çarşamba'da)
114	Medrese-i İsmihan der Fethiye	Medrese-i İsmihan Sultan kurb-i Fethiye Camii Şerifi	İsmihan Sultan	İsmihan Sultan der Fethiyye Medresesi	Medrese-i İsmihan Sultan kurb-i Fethiye	Medrese-i İsmihan Sultan kurb-i Fethiye	Medrese-i İsmihan Sultan kurb-i Fethiye	Esmahan Sultan (Çarşamba)
115	Medrese-i Hayriyye der Çarşamba	Medrese-i Hayriyye kurb-i Çarşamba Pazarı		Hayriyye der kurb-i Çarşamba Medresesi	Medrese-i Hayriyye kurb-i Çarşamba	Medrese-i Hayriyye kurb-i Çarşamba	Medrese-i Hayriyye kurb-i Çarşamba	Hayriye namı diğer Hafiz Seyyid Efendi (Çarşamba)
116	Medrese-i Es'ad Efendi der Çarşamba	Medrese-i Şeyhülislam Es'ad Efendi der kurb-i Çarşamba Pazarı	Es'ad Efendi	Es'ad Efendi der Çarşamba Medresesi	Medrese-i Esad Efendi kurb-i Çarşamba	Medrese-i Esad Efendi kurb-i Çarşamba	Medrese-i Esad Efendi kurb-i Çarşamba	Şeyhü'l-islam Es'ad Efendi (Çarşamba)
117	Medrese-i Mehmed Ağa der Çarşamba	Medrese-i Mehmed Ağa kurb-i Çarşamba Pazarı	Mehmed Ağa (151-Çarşamba'da)	Mehmed Ağa der kurb-i Çarşamba Medresesi	Medrese-i Mehmed Ağa kurb-i Çarşamba	Medrese-i Mehmed Ağa kurb-i Çarşamba	Medrese-i Mehmed Ağa kurb-i Çarşamba	Mehmed Ağa (Çarşamba)
118	Medrese-i Tevkiî Cafer Efendi	Medrese-i Tevkiî Cafer Efendi	Tevkii Cafer Efendi	Tevfiki Cafer Efendi der kurb-i Çarşamba Medresesi	Medrese-i Tevkii Cafer Efendi kurb-i Çarşamba	Medrese-i Tevkii Cafer Efendi kurb-i Çarşamba	Medrese-i Tevkii Cafer Efendi kurb-i Çarşamba	Tevkiî Cafer Efendi (Çarşamba, Fener kurbu)
119	Medrese-i Koğacı Dede der Çarşamba	Medrese-i Koğacı Dede der kurb-i Çarşamba Pazarı	Koğacı Dede	Koğacı Dede der kurb-i Çarşamba Medresesi	Medrese-i Koğacı Dede kurb-i Çarşamba	Medrese-i Koğacı Dede kurb-i Çarşamba	Medrese-i Koğacı Dede kurb-i Çarşamba	Koğacı Dede (Çarşamba'da)

120	Medrese-i Şeyhülislam-ı Esbak Zekeriyya Efendi der Çarşamba	Medrese-i Şeyhülislam Zekeriyya Efendi	Zekerriyyazade	Zekeriya Efendi Medrese-i Evvelisi	Medrese-i Ûlâ Zekeriya kurb-i Çarşamba	Medrese-i Ûlâ Zekeriya kurb-i Çarşamba	Medrese-i Ûlâ Zekeriya kurb-i Çarşamba	Ûlâ-yı Zekeriya (Çarşamba'da, caddede)
121	Medrese-i Valide Sultan der Çarşamba	Medrese-i Valide Sultan kurb-i Çarşamba	Diğer Valide Sultan	Valide Sultan der kurb-i Çarşamba Medresesi	Medrese-i Valide Sultan kurb-i Çarşamba	Medrese-i Valide Sultan kurb-i Çarşamba	Medrese-i Valide Sultan kurb-i Çarşamba	Valide Sultan (Çarşamba'da, caddede)
122	Medrese-i Müfti Efendi Hüseyin der Çarşamba	Medrese-i Müfti Hüseyin Efendi kurb-i Çarşamba	Müftü Hüseyin Efendi (Çukur)	Müftü Hasan Efendi nam-ı diğer Çukur Medresesi	Medrese-i Müfti Hüseyin Efendi kurb-i Çarşamba	Medrese-i Müfti Hüseyin Efendi kurb-i Çarşamba	Medrese-i Müfti Hüseyin Efendi kurb-i Çarşamba	Müfti Hüseyin Efendi nam-ı diğer Çukur
123	Medrese-i Debbağzade Mehmed Efendi der Çarşamba	Medrese-i Debbağzade Mehmed Efendi kurb-i Çarşamba Pazarı	Debbağzade Mehmed Efendi	Debbağzade Mehmed Efendi der Çarşamba Medresesi	Medrese-i Debbağzade Mehmed Efendi kurb-i Çarşamba	Medrese-i Debbağzade Mehmed Efendi kurb-i Çarşamba	Medrese-i Debbağzade Mehmed Efendi kurb-i Çarşamba	Debbağzade Mehmed Efendi (Çarşamba'da)
124	Medrese-i Kazasker Mustafa Efendi der Çarşamba	Medrese-i Kazaskeri Mustafa kurb-i Çarşamba Pazarı	Mustafa Efendi Medresesi (108)	Mustafa Efendi der Çarşamba Medresesi	Medrese-i Kazasker Mustafa Efendi kurb-i Çarşamba	Medrese-i Kazasker Mustafa Efendi kurb-i Çarşamba	Medrese-i Kazasker Mustafa Efendi kurb-i Çarşamba	Kazasker Mustafa Efendi (Çarşamba'da, Karakol civarı)
125	Medrese-i Defterdar İbrahim Efendi der Mehmed Ağa	Medrese-i Defterdar İbrahim Efendi der kurb-i Mehmed Ağa	Defterdar İbrahim Efendi	Defterdar İbrahim Efendi der Karagümrük Medresesi	Defterdar İbrahim Efendi kurb-i Çarşamba	Defterdar İbrahim Efendi kurb-i Çarşamba	Defterdar İbrahim Efendi kurb-i Çarşamba	Defterdar İbrahim Efendi (Çarşamba Pazarı, Mehmed Ağa Camii Şerifi kurbunda)
126	Medrese-i Papas Ahmed Paşa der Çarşamba	Medrese-i Papaszade Ahmed Paşa kurb-i Çarşamba	Papaszade Ahmed Çelebi	Papasoğlu Ahmed Paşa der Çarşamba Medresesi	Medrese-i Papaszade Ahmed Çelebi kurb-i Çarşamba	Medrese-i Papaszade Ahmed Çelebi kurb-i Çarşamba	Medrese-i Papaszade Ahmed Çelebi kurb-i Çarşamba	Papaszade Ahmed Paşa (Çarşamba'da, caddede)
127	Medrese-i Darü'l-Hadis İzzet Efendi der Sultan Selim	Medrese-i Darü'l-Hadis İzzet Efendi kurb-i Sultan Selim	Darü'l-Hadis-i İzzet Mehmed Efendi	Darü'l-Hadis-i İzzet Mehmed Efendi der kurb-i Sultan Selim	Medrese-i Darü'l-Hadis-i İzzet Mehmed Efendi kurb-i Sultan Selim	Medrese-i Darü'l-Hadis-i İzzet Mehmed Efendi kurb-i Sultan Selim	Medrese-i Darü'l-Hadis-i İzzet Mehmed Efendi kurb-i Sultan Selim	Darü'l-Hadis-i İzzet Mehmed Efendi (Darüşşafaka karşısında)
128	Medrese-i Yahya Efendi der Sultan Selim	Medrese-i Yahya Efendi kurb-i Sultan Selim	Yahya Efendi	Yahya Efendi der kurb-i Sultan Selim Medresesi	Medrese-i Yahya Efendi kurb-i Sultan Selim	Medrese-i Yahya Efendi kurb-i Sultan Selim	Medrese-i Yahya Efendi kurb-i Sultan Selim	Sakızağacı Yahya Efendi (Darüşşafaka karşısında)

129	Medrese-i Ümmi Veled der Nişancı Paşa	Medrese-i Ümmi Veled kurb-i Nişancı Paşa	Ümm-i Veled	Ümmü Veled kurb-i Nişancı-i Cedid Medresesi	Medrese-i Ümmi Veled kurb-i Zincirlikuyu	Medrese-i Ümmi Veled kurb-i Zincirlikuyu	Medrese-i Ümmi Veled kurb-i Zincirlikuyu	Ümm-i Veled (Zincirlikuyu'da)
130	Medrese-i Kaba Halil Efendi kurb-i Zincirlikuyu	Medrese-i Kaba Halil Efendi kurb-i Zincirlikuyu	Kaba Halil Efendi	Kaba Halil Efendi Medresesi der Zincirlikuyu	Medrese-i Kaba Halil Efendi kurb-i Zincirlikuyu	Medrese-i Kaba Halil Efendi kurb-i Zincirlikuyu	Medrese-i Kaba Halil Efendi kurb-i Zincirlikuyu	Kaba Halil Efendi (Zincirlikuyu)
131	Medrese-i Üçbaş der Zincirlikuyu	Medrese-i Üçbaş kurb-i Atik Ali Paşa	Üçbaş	Üçbaş kurb-i Zincirlikuyu Medresesi	Medrese-i Üçbaş kurb-i Zincirlikuyu	Medrese-i Üçbaş kurb-i Zincirlikuyu	Medrese-i Üçbaş kurb-i Zincirlikuyu	Üçbaş (Zincirlikuyu)
132	Medrese-i Hasan Efendi kurb-i Zincir[li]kuyu	Medrese-i Kazasker Hasan Efendi kurb-i Zincirkuyu	Hasan Efendi	Hasan Efendi der Zincirlikuyu Medresesi	Medrese-i Hasan Efendi kurb-i Zincirlikuyu	Medrese-i Hasan Efendi kurb-i Zincirlikuyu	Medrese-i Hasan Efendi kurb-i Zincirlikuyu	Kazasker Hasan Efendi (Zincirlikuyu'da)
133	Medrese-i Küçük kurb-i Edirnekapusu	Medrese-i Küçük kurb-i Edirnekapusu	Küçük (Abdullah Efendi Medresesi)	Küçük der kurb-i Bab-ı Edirne Medresesi	Medrese-i Küçük kurb-i Zincirlikuyu	Medrese-i Küçük kurb-i Zincirlikuyu	Medrese-i Küçük kurb-i Zincirlikuyu	Küçük (Zincirlikuyu'da)
134	Medrese-i Kariye Ali Paşa-i Atik der Bab-ı Eğri	Medrese-i Kariye Atik Ali Paşa-i kurb-i Edirnekapusu	Kariye		Medrese-i Kariye kurb-i Eğrikapu	Medrese-i Kariye kurb-i Eğrikapu	Medrese-i Kariye kurb-i Eğrikapu	Kariye (Eğrikapı'da)
135	Medrese-i İbrahim Hanzade der Eyüb "... dimekle maruf"	Eyüp civarında İbrahim Hani Medresesi	İbrahim Hanoğlu Medresesi (Sultaniye)	İbrahim Hanoğlu der Eyyüb Medresesi	Medrese-i İbrahim Hanoğlu kurb-i Eyüb	Medrese-i İbrahim Hanoğlu kurb-i Eyüb	Medrese-i İbrahim Hanoğlu kurb-i Eyüb	Sultaniye (Eyüb'de, caddede)
136					Medrese-i Cezeri Kasım kurb-i Eyüb	Medrese-i Cezeri Kasım kurb-i Eyüb	Medrese-i Cezeri Kasım kurb-i Eyüb	Cezeri Kasım Paşa (Eyüb'de)
137	Medrese-i Fevkani Zal Mahmud Paşa der Eyüb	Medrese-i Zal Mahmud Paşa der Eyüb			Medrese-i Zal Mahmud Paşa kurb-i Eyüb	Medrese-i Zal Mahmud Paşa kurb-i Eyüb		Zal Mahmud Paşa (Eyüb'de)
138	Medrese-i Darüssade Ağası Beşir Ağa der Eyüb				Medrese-i Hacı Beşir Ağa kurb-i Eyüb	Medrese-i Hacı Beşir Ağa kurb-i Eyüb	Medrese-i Hacı Beşir Ağa kurb-i Eyüb	Darü'l-Hadis-i Hacı Beşir Ağa (Eyüb'de)
139					Medrese-i Sani Hüseyniye kurb-i Çarşamba	Medrese-i Sani Hüseyniye kurb-i Çarşamba	Medrese-i Sani Hüseyniye kurb-i Çarşamba	Sânî-i Hüseyniye (Çarşamba'da, caddede)
140					Medrese-i Celeb Mehmed Ağa kurb-i Sultan Mehmed	Medrese-i Celeb Mehmed Ağa kurb-i Sultan Mehmed	Medrese-i Celeb Mehmed Ağa kurb-i Sultan Mehmed	Celeb Hacı Mehmed Ağa (Faith civarı, kulüb karşısında)
141	Medrese-i Mihr-i Mah Sultan Bâb-ı Edirne	Medrese-i Mihrimah Sultan kurb-i Edirne Kapusu	Mihrümah Sultan (Tek kayıt var.)	Mihr-i Mah Sultan der Bab-ı Edirne Medresesi	Medrese-i Mihr-i Mah Sultan kurb-i Edirnekağusu	Medrese-i Mihr-i Mah Sultan kurb-i Edirnekağusu		Mihrimah Sultan (Edirnekapusu'nda)

142	Medrese-i Rakım Efendi der Zincirlikuyu	Medrese-i Kazasker Mustafa Rakım Efendi	Rakım Efendi (Zincirlikuyu)		Medrese-i Rakım Efendi kurb-i Zincirlikuyu	Medrese-i Rakım Efendi kurb-i Zincirlikuyu	Medrese-i Rakım Efendi kurb-i Zincirlikuyu	Rakım Efendi (Zincirlikuyu'da)
143	Medrese-i Sekbanbaşı Kara Ali der Karagümrük	Medrese-i Sekbanbaşı Kara Ali kurb-i Zincirlikuyu	Sekban Başı Kara Ali	Sekban Kara Ali der kurb-i Karagümrük Medresesi	Medrese-i Sekban Kara Ali kurb-i Karagümrük	Medrese-i Sekban Kara Ali kurb-i Karagümrük	Medrese-i Sekban Kara Ali kurb-i Karagümrük	Sekbanbaşı Kara Halil (Zincirlikuyu civarı)
144	Medrese-i Cedid Ali Paşa der nezd-i Zincirlikuyu	Medrese-i Cedid Ali Paşa der nezd-i Zincirlikuyu	Cedide Ali Paşa	Cedid Ali Paşa der Zincirlikuyu Medresesi	Medrese-i Cedid Ali Paşa kurb-i Zincirlikuyu	Medrese-i Cedid Ali Paşa kurb-i Zincirlikuyu	Medrese-i Cedid Ali Paşa kurb-i Zincirlikuyu	Cedid Ali Paşa (Zincirlikuyu civarı)
145	Medrese-i Malulzâde İncirli der Zincirlikuyu	Medrese-i Malulzâde kurb-i Zincirlikuyu	Ma'lûlzade (İncirli)	Malûlzade der Zincirlikuyu Medresesi	Medrese-i Malûlzade kurb-i Zinirlikuyu	Medrese-i Malûlzade kurb-i Zinirlikuyu	Medrese-i Malûlzade kurb-i Zinirlikuyu	Malulzade nam-ı diğer İncirli (Zincirlikuyu'da, caddede)
146	Medrese-i Tahtani derun-i Cami-i Nişancı Paşa	Medrese-i Tahtani d Cami-i Nişancı Paşa	Nişancı Mehmed Paşa (Üç Medrese var: Tahtani, Fevkani ve Çukur)	Nişancı Paşa Tahtani Medresesi	Medrese-i Tahtani Nişancı kurb-i Nişancı Mehmed Paşa	Medrese-i Tahtani Nişancı kurb-i Nişancı Mehmed Paşa	Medrese-i Tahtani Nişancı kurb-i Nişancı Mehmed Paşa	Nişancı, Tahtani (Zincirlikuyu'da, caddede)
147	Medrese-i Fevkani derun-i Cami-i Nişancı Paşa	Medrese-i Fevkani Cami-i Nişancı Paşa	Paşa-yı Müşarünileyh	Nişancı Paşa Fevkani Medresesi	Medrese-i Fevkani Nişancı kurb-i Nişancı Cedid Mehmed paşa	Medrese-i Fevkani Nişancı kurb-i Nişancı Cedid Mehmed paşa	Medrese-i Fevkani Nişancı kurb-i Nişancı Cedid Mehmed paşa	Nişancı, Fevkani (Zincirlikuyu'da, caddede)
148	Medrese-i Çukur derun-i Cami-i Nişancı Paşa	Medrese-i Çukur kurb-i Nişancı Paşa	Nişancı Mehmed Paşa (Çukur)	Çukur der Cami-i Nişancı Paşa-yı Cedid Medresesi	Medrese-i Çukur kurb-i Nişancı Cedid Mehmed Paşa	Medrese-i Çukur kurb-i Nişancı Cedid Mehmed Paşa	Medrese-i Çukur kurb-i Nişancı Cedid Mehmed Paşa	Nişancı, Çukur (Nişancı Camii Şerifi civarı)
149	Medrese-i Hafız Ahmed Paşa der Sultan Mehmed	Medrese-i Hafız Ahmed Paşa	Hafız Ahmed Paşa	Hafız Ahmed Paşa der Fatih Medresesi	Medrese-i Hafız Ahmed Paşa kurb-i Sultan Mehmed	Medrese-i Hafız Ahmed Paşa kurb-i Sultan Mehmed	Medrese-i Hafız Ahmed Paşa kurb-i Sultan Mehmed	Hafız Ahmed Paşa (Fatih'de)
150	Medrese-i Tevfik Efendi der Yeniçeşme kurb-i Sultan Mehmed	Tevfik Efendi Yeniçeşme kurb-i Sultan Mehmed	Yahya Tevfik Efendi Medresesi	Tevfik Efendi der Yeniçeşme der kurb-i Sultan Mehmed Medresesi	Medrese-i Tevfik Efendi kurb-i Yeniçeşme der Fatih	Medrese-i Tevfik Efendi kurb-i Yeniçeşme der Fatih	Medrese-i Tevfik Efendi kurb-i Yeniçeşme der Fatih	Yahya Tevfik (Yeniçeşme, Emir Buhari civarında)
151	Medrese-i Efdâlzâde der Sultan Mehmed	Medrese-i Efdâlzâde der Sultan Mehmed	Efdalzade	Efdalzâde kurb-i Sultan Mehmed Han Medresesi	Medrese-i Efdalzade kurb-i Sultan Mehmed Han	Medrese-i Efdalzade kurb-i Sultan Mehmed Han	Medrese-i Efdalzade kurb-i Sultan Mehmed Han	Efdalzade (Fatih çivarı, Çörekçikapu)
152	Medrese-i Uncu Hafız Efendi der Sarıgöz	Medrese-i Uncu Hafız Efendi kurb-i Sarıgöz	Uncu Hafız Efendi	Uncu Hafız der Mahalle-i Sarıgüzel Medresesi	Medrese-i Uncu Hafız Efendi kurb-i Sarıgöz	Medrese-i Uncu Hafız Efendi kurb-i Sarıgöz	Medrese-i Uncu Hafız Efendi kurb-i Sarıgöz	Uncu Hafız (Sarıgüzel'de)
153	Medrese-i Feyzullah Efendi kurb-i Sultan Mehmed Han	Medrese-i Feyzullah Efendi kurb-i Sultan Mehmed Han	Feyzullah Efendi	Feyzullah Efendi der kurb-i Sultan Mehmed Han Medresesi	Medrese-i Feyzullah Efendi kurb-i Sultan Mehmed	Medrese-i Feyzullah Efendi kurb-i Sultan Mehmed	Medrese-i Feyzullah Efendi kurb-i Sultan Mehmed	Feyzullah Efendi (Fatih civarı, tramvay mevkii)
154	Medrese-i Tetimme-i Samin canib-i Bahr-i Sefid der Sultan Mehmed	Medrese-i Tetimme-i Evveli kurb-i canib-i Bahr-i Sefid Sultan Mehmed	Sultan-ı Müşarünileyh	Baş Tetimme der canib-i Bahr-i Sefid der Cami-i Sultan Mehmed Han Medresesi	Medrese-i Tetimme-i Ûlâ canib-i Bahr-i Sefid kurb-i Sultan Mehmed Han	Medrese-i Tetimme-i Ûlâ canib-i Bahr-i Sefid kurb-i Sultan Mehmed Han	Medrese-i Tetimme-i Ûlâ canib-i Bahr-i Sefid kurb-i Sultan Mehmed Han	Baş Tetimme-i Sefid (Fatih)
155	Medrese-i Saniye canib-i Bahr-i Sefid der Sultan Mehmed	Medrese-i Tetimme-i Sani canib-i Bahr-i Sefid kurb-i Sultan Mehmed	Sultan-ı Müşarünileyh	Tetimme-i Saniye der Cami-i Sultan Mehmed Han Medresesi	Medrese-i Tetimme-i Sânî canib-i Bahr-i Sefid kurb-i Sultan Mehmed Han	Medrese-i Tetimme-i Sânî canib-i Bahr-i Sefid kurb-i Sultan Mehmed Han	Medrese-i Tetimme-i Sânî canib-i Bahr-i Sefid kurb-i Sultan Mehmed Han	Tetimme-i Saniye-i Sefid (Fatih)

156	Medrese-i Tetimme-i Salise canib-i Bahr-i Sefid der Sultan Mehmed	Medrese-i Tetimme-i Salis canib-i Bahr-i Sefid der Sultan Mehmed	Sultan-ı Müşarünileyh	Tetimme-i Salise der Cami-i Sultan Mehmed Han Medresesi	Medrese-i Tetimme-i Salis canib-i Bahr-i Sefid kurb-i Sultan Mehmed Han	Medrese-i Tetimme-i Salis canib-i Bahr-i Sefid kurb-i Sultan Mehmed Han	Medrese-i Tetimme-i Salis canib-i Bahr-i Sefid kurb-i Sultan Mehmed Han	Tetimme-i Salise-i Sefid (Fatih)
157	Medrese-i Tetimme-i Rabi' canib-i Bahr-i Sefid der Sultan Mehmed	Medrese-i Tetimme-i Rabi' Bahr-i Sefid kurb-i Sultan Mehmed	Sultan-ı Müşarünileyh	Tetimme-i Rabi'a der Cami-i Sultan Mehmed Han Medresesi	Medrese-i Tetimme-i Rabi canib-i Bahr-i Sefid kurb-i Sultan Mehmed Han]	Medrese-i Tetimme-i Rabi canib-i Bahr-i Sefid kurb-i Sultan Mehmed Han]	Medrese-i Tetimme-i Rabi canib-i Bahr-i Sefid kurb-i Sultan Mehmed Han]	Tetimme-i Rabi'a-i Sefid (Fatih)
158	Medrese-i Cafer Efendi Kıztaşı		Cafer Efendi	Cafer Efendi der kurb-i Kıztaşı Medresesi	Medrese-i Cafer Efendi kurb-i Kıztaşı	Medrese-i Cafer Efendi kurb-i Kıztaşı	Medrese-i Cafer Efendi kurb-i Kıztaşı	Cafer Efendi (Kıztaşı civarı)
159	Medrese-i Amucazade Hüseyin Paşa Saraçhane	Medrese-i Amucazade Hüseyin Paşa	Amucazade Hüseyin Paşa	Amuca Hüseyin Paşa der kurb-i Saraçhane Medresesi	Medrese-i Amucazade Hüseyin Paşa kurb-i Saraçhane	Medrese-i Amucazade Hüseyin Paşa kurb-i Saraçhane	Medrese-i Amucazade Hüseyin Paşa kurb-i Saraçhane	Amuca Hüseyin Paşa (Saraçhanebaşı)
160	Medrese-i Ahmed Çelebi der kurb-i Yenibağçe	Medrese-i Defterdar Ahmed Çelebi der kurb-i Yenibağçe	Defterdar Ahmed Çelebi	Defterdar Ahmed Çelebi der kurb-i Yenibağçe Medresesi	Defterdar Ahmed Çelebi Kurb-i Lütfi Paşa	Defterdar Ahmed Çelebi Kurb-i Lütfi Paşa	Defterdar Ahmed Çelebi Kurb-i Lütfi Paşa	Defterdar Ahmed Çelebi (Yenibağçe)
161	Medrese-i Murad Paşa-i Atik der Aksaray	Medrese-i Murad Paşa-i Atik kurb-i Aksaray	Murad Paşa-yı Atik	Murad Paşa-yi Atik Medresesi	Medrese-i Murat Paşa-yı Atik kurb-i Aksaray	Medrese-i Murat Paşa-yı Atik kurb-i Aksaray	Medrese-i Murat Paşa-yı Atik kurb-i Aksaray	Murad Paşa-yı Atik (Aksaray'da)
162	Medrese-i Bayram Paşa kurb-i Haseki	Medrese-i Bayram Paşa kurb-i Haseki Sultan	Bayram Paşa	Bayram Paşa der Haseki Medresesi	Medrese-i Bayram Paşa kurb-i Haseki	Medrese-i Bayram Paşa kurb-i Haseki	Medrese-i Bayram Paşa kurb-i Haseki	Bayrampaşa (Haseki'de)
163	Medrese-i Haseki Sultan kurb-i Cerrahpaşa	Medrese-i Haseki Sultan kurb-i Cerrahpaşa	Haseki Sultan	Haseki der kurb-i Cerrahpaşa Medresesi	Medrese-i Haseki Sultan kurb-i Haseki	Medrese-i Haseki Sultan kurb-i Haseki	Medrese-i Haseki Sultan kurb-i Haseki	Haseki Sultan (Haseki'de)
164	Medrese-i Cevher Sultan der Cerrahpaşa	Medrese-i Cevher Han Sultan kurb-i Cerrahpaşa	Gevherhan Sultan	Gevherhan Sultan der Çarşamba Medresesi	Medrese-i Cevher Han Sultan kurb-i Cerrahpaşa	Medrese-i Cevher Han Sultan kurb-i Cerrahpaşa	Medrese-i Cevher Han Sultan kurb-i Cerrahpaşa	Gevherhan Sultan (Cerrahpaşa'da)
165	Medrese-i İbrahim Paşa der kurb-i İsa Kapusu	Medrese-i İbrahim Paşa	İbrahim Paşa		Medrese-i İbrahim Paşa kurb-i (Ese) İsa Kapusu	Medrese-i İbrahim Paşa kurb-i (Ese) İsa Kapusu	Medrese-i İbrahim Paşa kurb-i (Ese) İsa Kapusu	İbrahim Paşa (Esekapusu)
166	Medrese-i Davud Paşa der civar-ı Cami-i Şerifi	Medrese-i Davud Paşa kurb-i Yedikule	Davud Paşa	Davud Paşa Medresesi	Medrese-i Davud Paşa maruf	Medrese-i Davud Paşa maruf	Medrese-i Davud Paşa maruf	Davud Paşa (Davudpaşa'da)

167	Medrese-i Hekimbaşı Ömer Efendi der kurb-i Molla Gürani	Medrese-i Hekim Ali Paşa Ömer Efendi kurb-i Molla Gürani	Hekimbaşı Ömer Efendi	Hekimbaşı Ömer Efendi der Molla Gürani Medresesi	Medrese-i Hekimbaşı Ömer Efendi kurb-i Molla Gürani	Medrese-i Hekimbaşı Ömer Efendi kurb-i Molla Gürani	Medrese-i Hekimbaşı Ömer Efendi kurb-i Molla Gürani	Hekimbaşı Ömer Efendi (Molla Gürani'de)
168		Medrese-i İsmet Bey der kurb-i Yüksek Kaldırım	İsmet Beğ	İsmet Bey der kurb-i Yüksek Kaldırım Medresesi	Medrese-i İsmet Bey kurb-i Büyük Kaldırım	Medrese-i İsmet Bey kurb-i Büyük Kaldırım	Medrese-i İsmet Bey kurb-i Büyük Kaldırım	İsmet Bey (Yüksek Kaldırım)
169	Medrese-i Sultan Selim Han der kurb-i Yenibağçe	Medrese-i Sultan Selim Han kurb-i Yenibağçe	Sultan Selim Han	Sultan Selim Han der kurb-i Yenibağçe Medresesi	Medrese-i Sultan Selim kurb-i Yenibağçe	Medrese-i Sultan Selim kurb-i Yenibağçe	Medrese-i Sultan Selim kurb-i Yenibağçe	Sultan Selim (Halıcılar'da)
170	Medrese-i Ahmed Paşa kurb-i Bab-ı Top	Medrese-i Gazi Ahmed Paşa	Gazi Ahmed Paşa	Ahmed Paşa der Bâb-ı Top Medresesi	Medrese-i Ahmed Paşa kurb-i Topkapu	Medrese-i Ahmed Paşa kurb-i Topkapu	Medrese-i Ahmed Paşa kurb-i Topkapu	Gazi Ahmed Paşa (Topkapu'da)
171	Sayd-ı Cenan Kalfa kurb-i Yayla	Sayd-ı Cenan Kalfa kurb-i Yayla	Sayd-ı Cenan Kalfa	Sayd-ı Cenan Kalfa Medresesi	Medrese-i Sayd-ı Cenan Kalfa kurb-i Yayla	Medrese-i Sayd-ı Cenan Kalfa kurb-i Yayla	Medrese-i Sayd-ı Cenan Kalfa kurb-i Yayla	Sayd-ı Cenân Kalfa (Yayla'da)
172	Medrese-i Koca Mustafa Paşa	Medrese-i Koca Mustafa Paşa	Koca Mustafa Paşa	Koca Mustafa Paşa Medresesi	Medrese-i Koca Mustafa Paşa maruf	Medrese-i Koca Mustafa Paşa maruf	Medrese-i Koca Mustafa Paşa maruf	Koca Mustafa Paşa (Koca Mustafa Paşa'da)
173	Medrese-i Nuh Efendi kurb-i Koca Mustafa Paşa	Medrese-i Nuh Efendi kurb-i Koca Mustafa Paşa	Nuh Efendi	Nuh Efendi der Koca Mustafa Paşa	Medrese-i Nuh Efendi kurb-i Koca Mustafa Paşa	Medrese-i Nuh Efendi kurb-i Koca Mustafa Paşa	Medrese-i Nuh Efendi kurb-i Koca Mustafa Paşa	Nuh Efemdi (Koca Mustafa Paşa)
174					Medrese-i Abdülgaffar Efendi kurb-i Altay	Medrese-i Abdülgaffar Efendi kurb-i Altay	Medrese-i Abdülgaffar Efendi kurb-i Altay	Abdülgaffar Efendi (Altay'da)
175					Medrese-i Karagümrük kurb-i Mezkûr	Medrese-i Karagümrük kurb-i Mezkûr	Medrese-i Karagümrük kurb-i Mezkûr	Karagürmürk nam-ı diğer Fetva Emini Medresesi (Karagümrük'de)
176	Medrese-i Mustafa Efendi kurb-i Topkapu						Topkapı Civarında Dülbendçizade Mustafa Efendi Medresesi	Dülbentçizade Mustafa Efendi (Topkapu)
177		Medrese-i Sinan Paşa-yi Atik Beşiktaş	Sinan Paşa (Paşa-yı Mumaileyh)		Medrese-i Sinan Paşa-yı Atik kurb-i Beşiktaş	Medrese-i Sinan Paşa-yı Atik kurb-i Beşiktaş	Medrese-i Sinan Paşa-yı Atik kurb-i Beşiktaş	Sinan Paşa-yi Atik (Beşiktaş'da)

178	Medrese-i Kılıç Ali Paşa der Tophane	Medrese-i Kılıç Ali Paşa kurb-i Tophane	Kılıç Ali Paşa	Kılıç Ali Paşa der Tophane Medresesi	Medrese-i Kılıç Ali Paşa kurb-i Tophane	Medrese-i Kılıç Ali Paşa kurb-i Tophane	Medrese-i Kılıç Ali Paşa kurb-i Tophane	Kılıç Ali Paşa (Tophane'de)
179	Medrese-i Valide Kethüdası Mehmed Efendi der Galata	Galata'da Cami-i Cedid Mahallesinde bulunan Valide Kethüdası Mehmed Paşa Medresesi				Medrese-i Valide Kethüdası der Galata	Medrese-i Valide Kethüdası der Galata	Valide Kethüdası Mehmed Efendi (Galata'da)
180	Medrese-i Valide-i Atik derun-i Cami-i Üsküdar	Üsküdar Valide-i Atik Medresesi	Valide-i Atik	Valide-i Atik der Üsküdar	Medrese-i Valide-i Atik kurb-i Üsküdar	Medrese-i Valide-i Atik kurb-i Üsküdar	Medrese-i Valide-i Atik kurb-i Üsküdar	Valide-i Atik (Üsküdar'da)
181	Medrese-i Ahmediye der Üsküdar	Medrese-i Ahmediye der Üsküdar	Ahmediye		Medrese-i Ahmediye kurb-i Üsküdar	Medrese-i Ahmediye kurb-i Üsküdar	Medrese-i Ahmediye kurb-i Üsküdar	Ahmediye (Üsküdar'da)
182	Medrese-i Mihr-i Mah Sultan der Üsküdar	Medrese-i Mihr-i Mah Sultan				Medrese-i Mihrimah Sultan der Üsküdar	Medrese-i Mihrimah Sultan der Üsküdar	Mihrimah Sultan (Üsküdar'da)
183	Medrese-i Şemsi Paşa der Üsküdar	Medrese-i Şemsi Paşa der Üsküdar	Şemsi Paşa		Medrese-i Şemsi Paşa kurb-i Üsküdar	Medrese-i Şemsi Paşa kurb-i Üsküdar	Medrese-i Şemsi Paşa kurb-i Üsküdar	Şemsi Paşa (Üsküdar'da)
184						Medrese-i derun-i Çinili Cami Şerifi der Üsküdar	Medrese-i derun-i Çinili Cami Şerifi der Üsküdar	Çinili (Üsküdar'da)
185	Medrese-i Şahsultan der İskele-i Davud Paşa	Medrese-i Şahsultan kurb-i Davud Paşa	Şah Sultan		Medrese-i Şah Sultan kurb-i Davud Paşa			
186	Medrese-i Şâh-ı Hûbân Medresesi der kurb-i Bâb-ı Âlî	Medrese-i Şâh-ı Hûbân kurb-i Bâb-ı Âlî	Şah-ı Huban		Medrese-i Şah-ı Huban kurb-i Bâb-ı Ali			
187	Medrese-i Huffâz Şemseddin kurb-i Bâb-ı Ayazma	Medrese-i Huffâz Efendi kurb-i Kıztaşı						
188	Medrese-i Ahşab der derun-i Cami-i Süleymaniye							
189					Medrese-i Hoca Hayreddin kurb-i Küçük Pazar			
190		Medrese-i Arifiye der Eyüb						
	Toplam: 172	Toplam: 173	Toplam:166	Toplam: 160	Toplam: 176	Toplam: 146 (Talebe sayıs verilen fakat ismi bilinmeyen 7 medrese varıdır. 146 sayısına bu 7 medrese de dahildir.)	Toplam: 172	Toplam 184

EK-2. 1844-1851 Yılları Arasında İstanbul Medreselerine Kayıt Yaptıran Medrese Talebeleri

	Medrese Adı	Talebe Sayısı	Defter Künyesi
1	Medrese (Defterin baş kısmı yok, bu sebeple ismi yok)	103	BOA, NFS.d. 185.
2	Medrese-i Cedide: Hasan Paşa, kurb-i Sultan Bayezid	43	BOA, NFS.d. 185.
3	Medrese-i Tahtani ve Fevkani Papaszade kurb-i Koska	87	BOA, NFS.d. 185.
4	Medrese-i Hekim Çelebi der kurb-i Koska	71	BOA, NFS.d. 185.
5	Medrese-i Laleli der Cami-i Şerif	20	BOA, NFS.d. 185.
6	Medrese-i Nazır Hüseyin Ağa kurb-i Laleli	79	BOA, NFS.d. 185.
7	Medrese-i Çavuşbaşı Süleyman Ağa kurb-i Koska	36	BOA, NFS.d. 185.
8	Medrese-i Murad Paşa-i Atik der Aksaray	35	BOA, NFS.d. 185.
9	Medrese-i Uncu Hafız Efendi der Sarıgöz	36	BOA, NFS.d. 185.
10	Medrese-i Darü'l-Hadis Bosnavî der Horhor	38	BOA, NFS.d. 185.
11	Medrese-i Hasodabaşı Hasan Ağa der Horhor	39	BOA, NFS.d. 185.
12	Medrese-i Sultan Selim Han der kurb-i Yenibağçe	79	BOA, NFS.d. 185.
13	Medrese-i Ahmed Çelebi der kurb-i Yenibağçe	70	BOA, NFS.d. 185.
14	Medrese-i Hekimbaşı Ömer Efendi der kurb-i Molla Gürani	39	BOA, NFS.d. 185.
15	Medrese-i Haseki Sultan kurb-i Cerrahpaşa	44	BOA, NFS.d. 185.
16	Medrese-i Bayram Paşa kurb-i Haseki	24	BOA, NFS.d. 185.
17	Medrese-i Cevher Sultan der Cerrahpaşa	52	BOA, NFS.d. 185.
18	Medrese-i Tahtani derun-i Cami-i Nişancı Paşa	59	BOA, NFS.d. 185.
19	Medrese-i Fevkani derun-i Cami-i Nişancı Paşa	51	BOA, NFS.d. 185.
20	Medrese-i Çukur derun-i Cami-i Nişancı Paşa	39	BOA, NFS.d. 185.
21	Medrese-i Ümmi Veled der Nişancı Paşa	26	BOA, NFS.d. 185.
22	Medrese-i Malulzâde İncirli der Zincirlikuyu	35	BOA, NFS.d. 185.
23	Medrese-i Hasan Efendi kurb-i Zincir[li]kuyu	44	BOA, NFS.d. 185.

24	Medrese-i Üçbaş der Zincirlikuyu	30	BOA, NFS.d. 185.
25	Medrese-i Kaba Halil Efendi kurb-i Zincirlikuyu	30	BOA, NFS.d. 185.
26	Medrese-i Küçük kurb-i Edirnekapusu	19	BOA, NFS.d. 185.
27	Medrese-i Rakım Efendi der Zincirlikuyu	20	BOA, NFS.d. 185.
28	Medrese-i Cedid Ali Paşa der nezd-i Zincirlikuyu	46	BOA, NFS.d. 185.
29	Medrese-i Sekbanbaşı Karaali der Karagümrük	16	BOA, NFS.d. 185.
30	Medrese-i Kariye Ali Paşa-i Atik der Bab-ı Eğri	9	BOA, NFS.d. 185.
31	Medrese-i Ahmed Paşa kurb-i Bab-ı Top	30	BOA, NFS.d. 185.
32	Medrese-i Mustafa Efendi kurb-i Topkapu	14	BOA, NFS.d. 185.
33	Sayd-ı Cenan Kalfa kurb-i Yayla	28	BOA, NFS.d. 185.
34	Medrese-i Koca Mustafa Paşa	40	BOA, NFS.d. 185.
35	Medrese-i Nuh Efendi kurb-i Koca Mustafa Paşa	25	BOA, NFS.d. 185.
36	Medrese-i İbrahim Paşa der kurb-i İsa Kapusu	38	BOA, NFS.d. 185.
37	Medrese-i Davud Paşa der civar-ı Cami-i Şerifi	43	BOA, NFS.d. 185.
38	Medrese-i Şahsultan der İskele-i Davud Paşa	7	BOA, NFS.d. 185.
39	Medrese-i Darü'l-Hadis Süleymaniye	96	BOA, NFS.d. 186.
40	Medrese-i Ahşab der derun-i Cami-i Süleymaniye	13	BOA, NFS.d. 186.
41	Medrese-i Mülazımlar der Süleymaniye	98	BOA, NFS.d. 186.
42	Medrese-i Evveli der Süleymaniye	149	BOA, NFS.d. 186.
43	Medrese-i Saniye der Süleymaniye	133	BOA, NFS.d. 186.
44	Medrese-i Salis der Süleymaniye	158	BOA, NFS.d. 186.
45	Medrese-i Rabi' der Süleymaniye	144	BOA, NFS.d. 186.
46	Medrese-i Han-ı Helâki der Süleymaniye	86	BOA, NFS.d. 186.
47	Medrese-i Siyavuş Paşa-i Sultani kurb-i Deveoğlu	80	BOA, NFS.d. 186.
48	Medrese-i Kepenekçi kurb-i Deveoğlu	57	BOA, NFS.d. 186.
49	Medrese-i Şehzade derun-i Cami-i Şerif	158	BOA, NFS.d. 186.
50	Medrese-i Etmekçizâde Ahmed Paşa kurb-i Vefa	90	BOA, NFS.d. 186.
51	Medrese-i Kirmasti kurb-i Şeyh Ebü'l-Vefa	31	BOA, NFS.d. 186.

52	Medrese-i Emrullah kurb-i Bozdoğan Kemeri	39	BOA, NFS.d. 186.
53	Medrese-i Yahya Güzel kurb-i Şeyh Ebü'l-Vefa	24	BOA, NFS.d. 186.
54	Medrese-i Şeyh Ebü'l-Vefa derun-i Cami-i Şerif	55	BOA, NFS.d. 186.
55	Medrese-i Süleyman Subaşı der Kirazlı Mescid	72	BOA, NFS.d. 186.
56	Medrese-i Kalenderhane der kurb-i Bozdoğan Kemeri	70	BOA, NFS.d. 186.
57	Medrese-i Darü'l-Hadis Hasan Ağa kurb-i Bozdoğan Kemeri	35	BOA, NFS.d. 186.
58	Medrese-i Kuyucu Murad Paşa kurb-i Vezneciler	67	BOA, NFS.d. 186.
59	Medrese-i Damad İbrahim Paşa kurb-i Şehzade	63	BOA, NFS.d. 186.
60	Medrese-i Ebü'l-fazıl Mahmud Efendi kurb-i Şehzade	49	BOA, NFS.d. 186.
61	Medrese-i Mimar Kasım der kurb-i Cami-i Şehzade	50	BOA, NFS.d. 186.
62	Medrese-i Ankar[av]i İsmail Efendi kurb-i Şehzade	67	BOA, NFS.d. 186.
63	Medrese-i Baba Mahmud Ebubekir Efendi kurb-i Şehzade	38	BOA, NFS.d. 186.
64	Medrese-i Gazanfer Ağa kurb-i Çeşme	55	BOA, NFS.d. 186.
65	Medrese-i Amucazade Hüseyin Paşa Saraçhane	50	BOA, NFS.d. 186.
66	Medrese-i Dülgerzâde der kurb-i Saraçhane	21	BOA, NFS.d. 186.
67	Medrese-i Feyzullah Efendi kurb-i Sultan Mehmed Han	35	BOA, NFS.d. 186.
68	Medrese-i Piri Mehmed Paşa kurb-i Zeyrek	34	BOA, NFS.d. 186.
69	Medrese-i Hamid Efendi kurb-i Zeyrek	56	BOA, NFS.d. 186.
70	Medrese-i Tuti Abdüllatif Efendi kurb-i Sultan Mehmed Han	12	BOA, NFS.d. 186.
71	Medrese-i Moravî Osman Efendi kurb-i Kadıçeşme	30	BOA, NFS.d. 186.
72	Medrese-i Mu'id Ahmed Efendi kurb-i Kadıçeşme	38	BOA, NFS.d. 186.
73	Medrese-i Çayırlı der nezd-i Kadıçeşme	34	BOA, NFS.d. 186.
74	Medrese-i Mimar Yusuf Efendi kurb-i Aşık Paşa	26	BOA, NFS.d. 186.
75	Medrese-i Huffâz Şemseddin kurb-i bab-ı Ayazma	1	BOA, NFS.d. 186.

76	Medrese-i Baş Kurşunlu Bahr-i Sefid der Sultan Mehmed	100	BOA, NFS.d. 188.
77	Medrese-i Çifte Baş Kurşunlu canib-i Bahr-i Sefid der Sultan Mehmed	77	BOA, NFS.d. 188.
78	Medrese-i Çifte Ayak Kurşunlu canib-i Bahr-i Sefid der Sultan Mehmed	78	BOA, NFS.d. 188.
79	Medrese-i Ayak Kurşunlu canib-i Bahr-i Sefid der Sultan Mehmed	82	BOA, NFS.d. 188.
80	Medrese-i Ayak Kurşunlu canib-i Bahr-i Siyah der Sultan Mehmed	189	BOA, NFS.d. 188.
81	Medrese-i Baş Kurşunlu canib-i Bahr-i Siyah der Sultan Mehmed	132	BOA, NFS.d. 188.
82	Medrese-i Çifte Ayak Kurşunlu canib-i Bahr-i Siyah der Sultan Mehmed	118	BOA, NFS.d. 188.
83	Medrese-i Çifte Baş Kurşunlu canib-i Bahr-i Siyah der Sultan Mehmed	87	BOA, NFS.d. 188.
84	Medrese-i Tetimme-i Salise canib-i Bahr-i Sefid der Sultan Mehmed	59	BOA, NFS.d. 188.
85	Medrese-i Tetimme-i Rabi' canib-i Bahr-i Sefid der Sultan Mehmed	54	BOA, NFS.d. 188.
86	Medrese-i Tetimme-i Evvel canib-i Bahr-i Siyah der Sultan Mehmed	54	BOA, NFS.d. 188.
87	Medrese-i Saniye canib-i Bahr-i Sefid der Sultan Mehmed	58	BOA, NFS.d. 188.
88	Medrese-i Tetimme-i Hamise canib-i Bahr-i Siyah der Sultan Mehmed	42	BOA, NFS.d. 188.
89	Medrese-i Tetimme-i Sadise canib-i Bahr-i Siyah der Sultan Mehmed	64	BOA, NFS.d. 188.
90	Medrese-i Tetimme-i Sabi'a canib-i Bahr-i Siyah der Sultan Mehmed	53	BOA, NFS.d. 188.
91	Medrese-i Tetimme-i Samin canib-i Bahr-i Sefid der Sultan Mehmed	55	BOA, NFS.d. 188.
92	Medrese-i Tabhane der Ebu'l-Feth Sultan Mehmed	168	BOA, NFS.d. 188.
93	Kütüphane-i Veliyüddin Efendi Medresesi der Sultan Mehmed	16	BOA, NFS.d. 188.
94	Medrese-i Efdâlzâde der Sultan Mehmed	38	BOA, NFS.d. 188.
95	Medrese-i Hafız Ahmed Paşa der Sultan Mehmed	64	BOA, NFS.d. 188.
96	Medrese-i Tevfik Efendi der Yeniçeşme kurb-i Sultan Mehmed	58	BOA, NFS.d. 188.
97	Medrese-i Cedide Abdürrahim Efendi der Otlukçu Yokuşu	56	BOA, NFS.d. 188.
98	Medrese-i Darü'l-Hadis Hulusi Efendi der Otlukçu Yokuşu	44	BOA, NFS.d. 188.

99	Medrese-i Abdülhalim der Otlukçu Yokuşu	30	BOA, NFS.d. 188.
100	Medrese-i Darü'l-Hadis Misli Ali Efendi der Otlukçu Yokuşu	22	BOA, NFS.d. 188.
101	Medrese-i Perviz Efendi der Otlukçu Yokuşu	20	BOA, NFS.d. 188.
102	Medrese-i Yahya Efendi der Sultan Selim	21	BOA, NFS.d. 188.
103	Medrese-i Darü'l-Hadis İzzet Efendi der Sultan Selim	14	BOA, NFS.d. 188.
104	Medrese-i Müfti Efendi Hüseyin der Çarşamba	48	BOA, NFS.d. 188.
105	Medrese-i Valide Sultan der Çarşamba	76	BOA, NFS.d. 188.
106	Medrese-i Debbağzade Mehmed Efendi der Çarşamba	33	BOA, NFS.d. 188.
107	Medrese-i Papas Ahmed Paşa der Çarşamba	65	BOA, NFS.d. 188.
108	Medrese-i Kazasker Mustafa Efendi der Çarşamba	48	BOA, NFS.d. 188.
109	Medrese-i Koğacı Dede der Çarşamba	58	BOA, NFS.d. 188.
110	Medrese-i Şeyhülislam-ı Esbak Zekeriyya Efendi der Çarşamba	53	BOA, NFS.d. 188.
111	Medrese-i İsmihan der Fethiye	49	BOA, NFS.d. 188.
112	Medrese-i Fethiye der Cami-i Şerif	38	BOA, NFS.d. 188.
113	Medrese-i Defterdar İbrahim Efendi der Mehmed Ağa	20	BOA, NFS.d. 188.
114	Medrese-i Mehmed Ağa der Çarşamba	34	BOA, NFS.d. 188.
115	Medrese-i Esa'd Efendi der Çarşamba	49	BOA, NFS.d. 188.
116	Medrese-i Ayasofya-i Kebir el-Maruf	267	BOA, NFS.d. 190.
117	Medrese-i Sultan Ahmed Han el-Maruf	207	BOA, NFS.d. 190.
118	Medrese-i Mahmud Ağa kurb-i Sultan Ahmed Han	45	BOA, NFS.d. 190.
119	Medrese-i Cedide Mehmed Efendi der kurb-i Ayasofya	59	BOA, NFS.d. 190.
120	Medrese-i İshak Paşa der kurb-i Ahurkapu	32	BOA, NFS.d. 190.
121	Medrese-i Mehmed Paşa der Liman-ı Kadırga	105	BOA, NFS.d. 190.
122	Medrese-i Dizdariye kurb-i Peykhâne	32	BOA, NFS.d. 190.
123	Medrese-i Ayasofya-i Sagir el-Maruf	105	BOA, NFS.d. 190.
124	Merdese-i Mirzeban kurb-i Küçük Ayasofya el-Maruf	25	BOA, NFS.d. 190.
125	Medrese-i İbrahim Paşa kurb-i Acı Musluk	47	BOA, NFS.d. 190.

126	Medrese-i Hadım Hasan Paşa der Cağaloğlu	45	BOA, NFS.d. 190.
127	Medrese-i Cafer Ağa nâm-ı diğer Soyuk Kuyu	70	BOA, NFS.d. 190.
128	Medrese-i el-Hac Beşir Ağa der kurb-i Bâb-ı Âlî	42	BOA, NFS.d. 190.
129	Medrese-i Şâh-ı Hûbân Medresesi der kurb-i Bâb-ı Âlî	51	BOA, NFS.d. 190.
130	Medrese-i Kayış Mustafa Ağa kurb-i Bâb-ı Âlî	43	BOA, NFS.d. 190.
131	Medrese-i Cezayirli Ahmed Paşa kurb-i Bâb-ı Timur	21	BOA, NFS.d. 190.
132	Medrese-i Ferhad Paşa kurb-i Bâb-ı Timur	32	BOA, NFS.d. 190.
133	Medrese-i Mehmed Ağa der kurb-i Bâb-ı Timur	23	BOA, NFS.d. 190.
134	Medrese-i Şerif-i Hamidiye	192	BOA, NFS.d. 190.
135	Medrese-i Valide Sultan kurb-i Bağçekapusu	52	BOA, NFS.d. 190.
136	Medrese-i İbrahim Paşa-i Atik kurb-i Uzunçarşı	71	BOA, NFS.d. 190.
137	Medrese-i Rahıkîzâde kurb-i Tarakçılar	29	BOA, NFS.d. 190.
138	Medrese-i Rüstem Paşa kurb-i Cağaloğlu	125	BOA, NFS.d. 190.
139	Medrese-i Mahmud Paşa-i Veli	103	BOA, NFS.d. 190.
140	Medrese-i Nur-i Osmaniye	71	BOA, NFS.d. 190.
141	Medrese-i Nişancı Paşa-i Atik kurb-i Kumkapu	32	BOA, NFS.d. 190.
142	Medrese-i Hoca Üveys kurb-i Musalli	83	BOA, NFS.d. 190.
143	Medrese-i Köprülü Mehmed Paşa kurb-i Dikilitaş	44	BOA, NFS.d. 190.
144	Medrese-i Mehmed Ağa kurb-i Çatal Çeşme	41	BOA, NFS.d. 190.
145	Medrese-i Atik Ali Paşa kurb-i Sedefçiler	88	BOA, NFS.d. 190.
146	Medrese-i Sinan Paşa kurb-i Irgat Pazarı	84	BOA, NFS.d. 190.
147	Medrese-i Mimar Hasan Ağa kurb-i Irgat Pazarı	15	BOA, NFS.d. 190.
148	Medrese-i Saniye Çorlulu Ali Paşa kurb-i Irgat Pazarı	42	BOA, NFS.d. 190.
149	Medrese-i Evvel Çorlulu Ali Paşa kurb-i Irgat Pazarı	78	BOA, NFS.d. 190.
150	Medrese-i Merzifonî Kara Mustafa Paşa kurb-i Irgat Pazarı	24	BOA, NFS.d. 190.
151	Medrese-i Ali Efendi kurb-i Tavşantaşı	36	BOA, NFS.d. 190.

152	Medrese-i Kemankeş Kara Mustafa Paşa kurb-i Irgat Pazarı	48	BOA, NFS.d. 190.
153	Medrese-i Şahkulu kurb-i Irgat Pazarı	59	BOA, NFS.d. 190.
154	Medrese-i Şemsi Paşa der Üsküdar	10	BOA, NFS.d. 190.
155	Medrese-i Valide-i Atik derun-i Cami-i Üsküdar	35	BOA, NFS.d. 190.
156	Medrese-i Ahmediye der Üsküdar	10	BOA, NFS.d. 190.
157	Medrese-i Mihr-i Mah Sultan der Üsküdar	1	
158	Medrese-i İbrahim Hanzade der Eyüb "… dimekle maruf"	23	BOA, NFS.d. 190.
159	Medrese-i Arifiye der Eyüb		
160	Medrese-i Darüssade Ağası Beşir Ağa der Eyüb	6	BOA, NFS.d. 190.
161	Medrese-i Valide Kethüdası Mehmed Efendi der Galata	13	BOA, NFS.d. 190.
162	Medrese-i Kılıç Ali Paşa der Tophane	19	BOA, NFS.d. 190.
163	Medrese-i Mihr-i Mah Sultan Bâb-ı Edirne	47	BOA, NFS.d. 190.
164	Medrese-i Molla Gürani kurb-i Vefa	31	BOA, NFS.d. 190.
165	Medrese-i Kıbrısî Abdullah Efendi	11	BOA, NFS.d. 190.
166	Medrese-i Hayriyye der Çarşamba	11	BOA, NFS.d. 190.
167	Medrese-i Tevkiî Cafer Efendi	17	BOA, NFS.d. 190.
168	Medrese-i İbrahim Kethüda kurb-i Süleymaniye	10	BOA, NFS.d. 190.
169	Medrese-i Cafer Efendi …. Kıztaşı	15	BOA, NFS.d. 190.
170	Medrese-i Hasanzade kurb-i Haydar	14	BOA, NFS.d. 190.
171	Medrese-i Fevkani Zal Mahmud Paşa der Eyüb	1	BOA, NFS.d. 190.
172	Medrese-i Haydar Paşa kurb-i Fatih	20	BOA, NFS.d. 190.
		Toplam: 9145	

Ek-3. 1856-1869 Yılları Arasında İstanbul Medreselerine Kayıt Yaptıran Medrese Talebeleri

	Medresenin İsmi	Talebe Sayısı	Defter Adı/Künyesi
1	Medrese-i Sultan Bayezid-i Veli Han	237	NFS.d. 437.
2	Medrese-i Cedide: Hasan Paşa kurb-i Sultan Bayezid	86	NFS.d. 437.
3	Medrese-i Tahtani ve Fevkani Papaszade kurb-i Koska	264	NFS.d. 437.
4	Medrese-i Hekim Çelebi kurb-i Koska	127	NFS.d. 437.
5	Medrese-i Laleli Cami-i Şerif	39	NFS.d. 437.
6	Medrese-i Nazır Hüseyin Ağa kurb-i Laleli	77	NFS.d. 437.
7	Medrese-i Çavuşbaşı Süleyman Ağa kurb-i Koska	79	NFS.d. 437.
8	Medrese-i Murad Paşa-i Atik kurb-i Aksaray	71	NFS.d. 437.
9	Medrese-i Uncu Hafız Efendi kurb-i Sarıgöz	74	NFS.d. 437.
10	Medrese-i Darü'l- Bosnavî kurb-i Horhor	60	NFS.d. 437.
11	Medrese-i el-Hac Odabaşı Hasan Ağa kurb-i Horhor	101	NFS.d. 437.
12	Medrese-i Sultan Selim Han kurb-i Yenibağçe	154	NFS.d. 437.
13	Medrese-i Defterdar Ahmed Çelebi der kurb-i Yenibağçe	143	NFS.d. 437.
14	Medrese-i Hekim Ali Paşa Ömer Efendi kurb-i Molla Gürani	96	NFS.d. 437.
15	Medrese-i Haseki Sultan kurb-i Cerrahpaşa	95	NFS.d. 437.
16	Medrese-i Bayram Paşa kurb-i Haseki Sultan	89	NFS.d. 437.
17	Medrese-i Cevher Han Sultan kurb-i Cerrahpaşa	119	NFS.d. 437.
18	Medrese-i Tahtani d Cami-i Nişancı Paşa	132	NFS.d. 437.
19	Medrese-i Fevkani Cami-i Nişancı Paşa	104	NFS.d. 437.
20	Medrese-i Ümmi Veled kurb-i Nişancı Paşa	84	NFS.d. 437.
21	Medrese-i Çukur kurb-i Nişancı Paşa	91	NFS.d. 437.

22	Medrese-i Malulzâde kurb-i Zincirlikuyu	57	NFS.d. 437.
23	Medrese-i Üçbaş kurb-i Atik Ali Paşa	110	NFS.d. 437.
24	Medrese-i Kazasker Hasan Efendi kurb-i Zincirkuyu	114	NFS.d. 438.
25	Medrese-i Kaba Halil Efendi kurb-i Zincirlikuyu	92	NFS.d. 438.
26	Medrese-i Küçük kurb-i Edirnekapusu	37	NFS.d. 438.
27	Medrese-i Kazasker Mustafa Rakım Efendi	59	NFS.d. 438.
28	Medrese-i Cedid Ali Paşa der nezd-i Zincirlikuyu	104	NFS.d. 438.
29	Medrese-i Sekbanbaşı Karaali kurb-i Zincirlikuyu	57	NFS.d. 438.
30	Medrese-i Kariye Atik Ali Paşa-i kurb-i Edirnekapusu	41	NFS.d. 438.
31	Medrese-i Gazi Ahmed Paşa	107	NFS.d. 438.
33	Sayd-ı Cenan Kalfa kurb-i Yayla	55	NFS.d. 438.
34	Medrese-i Koca Mustafa Paşa	56	NFS.d. 438.
35	Medrese-i Nuh Efendi kurb-i Koca Mustafa Paşa	34	NFS.d. 438.
36	Medrese-i İbrahim Paşa	70	NFS.d. 438.
37	Medrese-i Davud Paşa kurb-i Yedikule	75	NFS.d. 438.
38	Medrese-i Şahsultan kurb-i Davud Paşa	27	NFS.d. 438.
39	Medrese-i Darü'l-Hadis kurb-i Süleymaniye	207	NFS.d. 438.
41	Medrese-i Mülazımlar kurb-i Süleymaniye		
42	Medrese-i Evveli der kurb-i Süleymaniye	270	NFS.d. 438
43	Medrese-i Sani kurb-i Süleymaniye	247	NFS.d. 438
44	Medrese-i Salis der Süleymaniye	262	NFS.d. 438
45	Medrese-i Rabi' kurb-i Süleymaniye	250	NFS.d. 438
46	Medrese-i Helâki Hanı	143	NFS.d. 439.
47	Medrese-i Siyavuş Paşa kurb-i Süleymaniye	207	NFS.d. 439.
48	Medrese-i Kepenekçi kurb-i Deveoğlu	130	NFS.d. 439.
49	Medrese-i Şehzade	206	NFS.d. 439.
50	Medrese-i Etmekçizâde Ahmed Paşa kurb-i Şeyh Vefa	167	NFS.d. 439.
51	Medrese-i Kirmasti kurb-i Şeyh Vefa	98	NFS.d. 439.

52	Medrese-i Emir Hoca kurb-i Süleymaniye	61	NFS.d. 439.
53	Medrese-i Yahya Güzel kurb-i Şeyh Vefa	37	NFS.d. 439.
54	Medrese-i Şeyh Vefa kurb-i Cami-i Şerif	122	NFS.d. 439.
55	Medrese-i Süleyman Subaşı kurb-i Kirazlı Mescid	153	NFS.d. 439.
56	Medrese-i Kalenderhane der kurb-i Şehzade	117	NFS.d. 439.
57	Medrese-i Darü'l-Hadis Hasan Ağa kurb-i Kalenderhane	124	NFS.d. 439.
58	Medrese-i Kuyucu Murad Paşa	134	NFS.d. 439.
59	Medrese-i Damad İbrahim Paşa	101	NFS.d. 439.
60	Medrese-i Ebü'l-fazıl Mahmud Efendi kurb-i Şehzade	81	NFS.d. 439.
61	Medrese-i Mimar Kasım kurb-i Cami-i Şehzade	79	NFS.d. 439.
62	Medrese-i Ankaravi İsmail Efendi kurb-i Şehzade	114	NFS.d. 439.
63	Medrese-i Baba Mahmud Bekir Efendi	92	NFS.d. 439.
64	Medrese-i Gazanfer Ağa kurb-i Kırk Çeşme	105	NFS.d. 439.
65	Medrese-i Amucazade Hüseyin Paşa	156	NFS.d. 439.
66	Medrese-i Dülgerzâde kurb-i Saraçhane	92	NFS.d. 439.
67	Medrese-i Feyzullah Efendi kurb-i Sultan Mehmed Han	72	NFS.d. 439.
68	Medrese-i Piri Mehmed Paşa kurb-i Zeyrek	123	NFS.d. 440.
69	Medrese-i Hamid Efendi	105	NFS.d. 440.
70	Medrese-i Tuti Abdüllatif Efendi kurb-i Sultan Mehmed	32	NFS.d. 440.
71	Medrese-i Moravî Osman Efendi kurb-i Kadıçeşme	51	NFS.d. 440.
72	Medrese-i Mu'id Ahmed Efendi kurb-i Kadıçeşme	72	NFS.d. 440.
73	Medrese-i Çayırlı kurb-i Kadıçeşmesi	105	NFS.d. 440.
74	Medrese-i Mimar Sinan Yusuf Efendi	53	NFS.d. 440
75	Medrese-i Huffâz Efendi kurb-i Kıztaşı	50	NFS.d. 440.
76	Medrese-i Baş Kurşunlu Bahr-i Sefid der Sultan Mehmed	157	NFS.d. 440.
77	Defter-i Medrese-i Çifte Baş Kurşunlu canib-i Bahr-i Sefid der Sultan Mehmed Han	175	NFS.d. 440.

78	Medrese-i Çifte Ayak Kurşunlu canib-i Bahr-i Sefid Sultan Mehmed	186	NFS.d. 440.
79	Medrese-i Ayak Kurşunlu canib-i Bahr-i Sefid der Sultan Mehmed	204	NFS.d. 440.
80	Medrese-i Ayak Kurşunlu canib-i Bahr-i Siyah kurb-i Sultan Mehmed	171	NFS.d. 440.
81	Medrese-i Baş Kurşunlu canib-i Bahr-i Siyah kurb-i Sultan Mehmed	244	NFS.d. 440.
82	Medrese-i Çifte Ayak Kurşunlu canib-i Bahr-i Siyah kurb-i Sultan Mehmed	192	NFS.d. 440.
83	Medrese-i Çifte Baş Kurşunlu canib-i Bahr-i Siyah der Sultan Mehmed	187	NFS.d. 440.
84	Medrese-i Tetimme-i Salis canib-i Bahr-i Sefid der Sultan Mehmed	109	NFS.d. 440.
85	Medrese-i Tetimme-i Rabi' Bahr-i Sefid kurb-i Sultan Mehmed	76	NFS.d. 440.
86	Medrese-i Tetimme-i Evvel canib-i Bahr-i Siyah kurb-i Sultan Mehmed	93	NFS.d. 440.
87	Medrese-i Tetimme-i Sani canib-i Bahr-i Sefid kurb-i Sultan Mehmed	88	NFS.d. 440.
88	Medrese-i Tetimme-i Hamise Ayak canib-i Bahr-i Siyah der Sultan Mehmed	73	NFS.d. 440.
89	Medrese-i Tetimme-i Sadis canib-i Bahr-i Siyah Sultan Mehmed	97	NFS.d. 440.
90	Medrese-i Tetimme-i Sabi' canib-i Bahr-i Siyah Sultan Mehmed	106	NFS.d. 440.
91	Medrese-i Tetimme-i Evveli kurb-i canib-i Bahr-i Sefid Sultan Mehmed	99	NFS.d. 441.
92	Medrese-i Tabhane der Ebu'l-Feth Sultan Mehmed	320	NFS.d. 441.
93	Medrese-i Veli Efendi Kütüphane kurb-i Sultan Mehmed	31	NFS.d. 441.
94	Medrese-i Efdâlzâde der Sultan Mehmed	126	NFS.d. 441.
95	Medrese-i Hafız Ahmed Paşa	173	NFS.d. 441.
96	Tevfik Efendi Yeniçeşme kurb-i Sultan Mehmed	130	NFS.d. 441.
97	Medrese-i Cedide Abdürrahim Efendi Otlukçu Yokuşu	67	NFS.d. 441.
99	Medrese-i Abdülhalim Efendi Otlukçu Yokuşu	53	NFS.d. 441.
100	Medrese-i Darü'l-Hadis Misli Ali Efendi Otlukçu Yokuşu	43	NFS.d. 441.
101	Medrese-i Perviz Efendi Otlukçu Yokuşu	45	NFS.d. 441.
102	Medrese-i Yahya Efendi kurb-i Sultan Selim	88	NFS.d. 441.

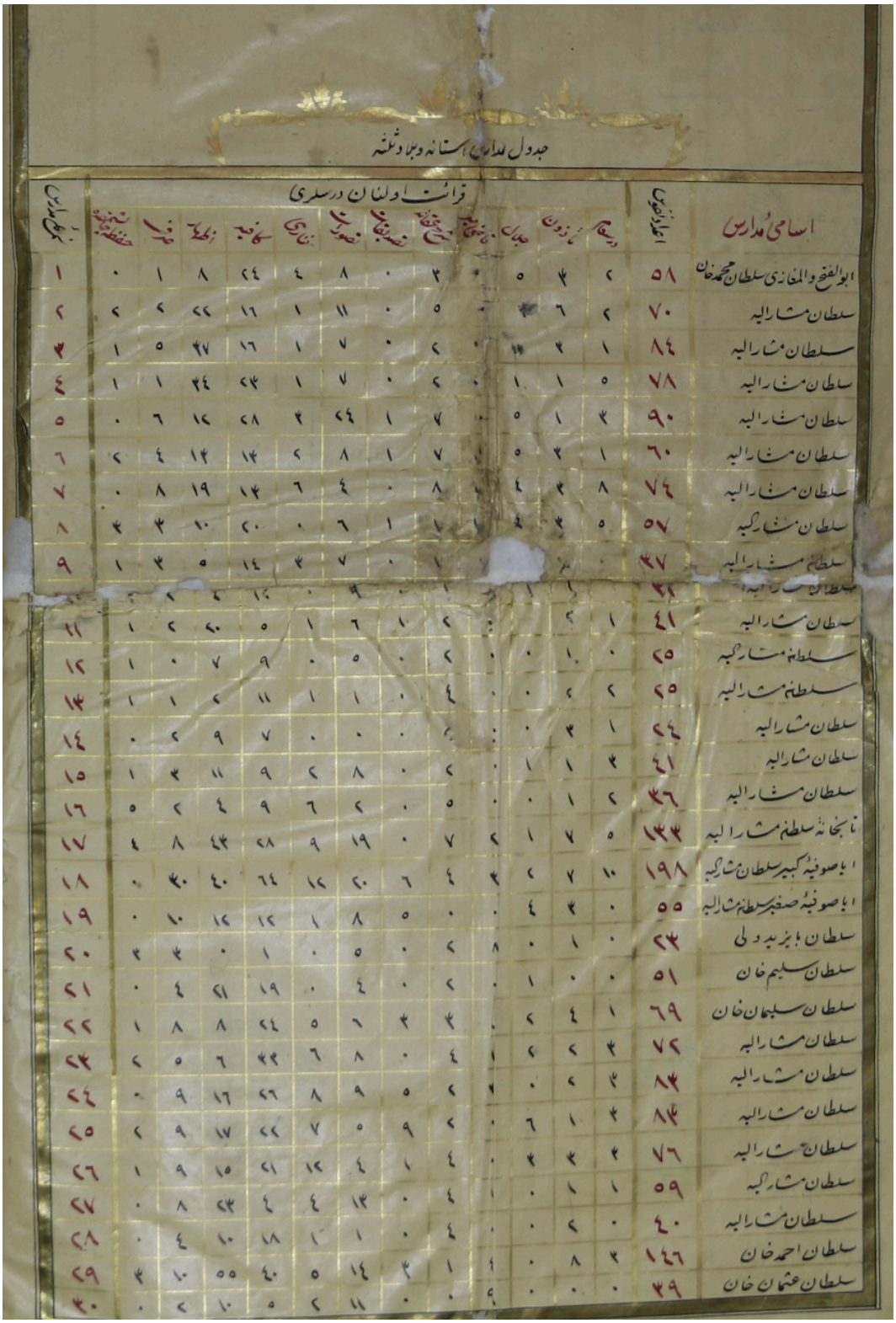
103	Medrese-i Darü'l-Hadis İzzet Efendi kurb-i Sultan Selim	93	NFS.d. 441.
104	Medrese-i Müfti Hüseyin Efendi kurb-i Çarşamba	77	NFS.d. 441.
105	Medrese-i Valide Sultan kurb-i Çarşamba	183	NFS.d. 441.
106	Medrese-i Debbağzade Mehmed Efendi kurb-i Çarşamba Pazarı	62	NFS.d. 441.
107	Medrese-i Papaszade Ahmed Paşa kurb-i Çarşamba	100	NFS.d. 441.
108	Medrese-i Kazaskeri Mustafa kurb-i Çarşamba Pazarı	101	NFS.d. 441.
109	Medrese-i Koğacı Dede der kurb-i Çarşamba Pazarı	127	NFS.d. 441.
110	Medrese-i Şeyhülislam Zekeriyya Efendi	100	NFS.d. 441.
111	Medrese-i İsmihan Sultan kurb-i Fethiye Camii Şerifi	75	NFS.d. 441.
112	Medrese-i Sinan Paşa der kurb-i Fethiye Camii Şerifi	64	NFS.d. 441.
113	Medrese-i Defterdar İbrahim Efendi der kurb-i Mehmed Ağa	38	NFS.d. 441.
114	Medrese-i Mehmed Ağa kurb-i Çarşamba Pazarı	67	NFS.d. 441.
115	Medrese-i Şeyhülislam Esa'd Efendi der kurb-i Çarşamba Pazarı	86	NFS.d. 441.
116	Medrese-i Tahtanî ve Fevkanî Ayasofya-i Kebir el-Maruf	536	NFS.d. 441.
117	Medrese-i Sultan Ahmed Han el-Maruf	439	NFS.d. 441.
118	Medrese-i Mahmud Ağa kurb-i Sultan Ahmed Han	50	NFS.d. 442.
119	Medrese-i Cedide Mehmed Efendi der kurb-i Ayasofya	106	NFS.d. 442.
120	Medrese-i İshak Paşa kurb-i Ahurkapu	89	NFS.d. 442.
121	Medrese-i Mehmed Paşa kurb-i Küçük Ayasofya	177	NFS.d. 442.
122	Medrese-i Dizdariye kurb-i Peykhâne	43	NFS.d. 442.
123	Medrese-i Ayasofya-i Sagir el-Maruf	184	NFS.d. 442.
124	Merdese-i Mirzahan (Mirzeban) kurb-i Küçük Ayasofya	63	NFS.d. 442.
125	Medrese-i İbrahim Paşa kurb-i Acı Musluk	105	NFS.d. 442.
126	Medrese-i Hadım Hasan Paşa der kurb-i Cağaloğlu	75	NFS.d. 442.

127	Medrese-i Cafer Ağa kurb-i Soğuk Çeşme	97	NFS.d. 442.
128	Medrese-i el-Hac Beşir Ağa kurb-i Bâb-ı Âlî	94	NFS.d. 442.
129	Medrese-i Şâh-ı Hûbân kurb-i Bâb-ı Âlî	87	NFS.d. 442.
130	Medrese-i Kayış Mustafa Ağa der kurb-i Bâb-ı Âlî	82	NFS.d. 442.
131	Medrese-i Cezayirli Ahmed Paşa kurb-i Timur Kapı	56	NFS.d. 442.
132	Medrese-i Ferhad Paşa kurb-i Timur Kapı	56	NFS.d. 442.
133	Medrese-i Damad Mehmed Efendi	38	NFS.d. 442.
134	Hoca Paşa dahilinde Hamidiye Medresesi	657	NFS.d. 442.
135	Medrese-i Valide Sultan kurb-i Bağçekapusu	69	NFS.d. 442.
136	Medrese-i İbrahim Paşa-i Atik kurb-i Çarşu	153	NFS.d. 442.
137	Medrese-i Rahıkîzâde	60	NFS.d. 442.
138	Medrese-i Rüstem Paşa	225	NFS.d. 442.
139	Medrese-i Mahmud Paşa-i Veli kurb-i Çarşu	244	NFS.d. 442.
140	Medrese-i Nur-i Osmaniye kurb-i Çarşu	136	NFS.d. 442.
141	Medrese-i Nişancı Paşa-i Atik kurb-i Kumkapu	43	NFS.d. 442.
142	Medrese-i Hoca Üveys kurb-i Musalli	87	NFS.d. 443.
143	Medrese-i Köprülü Mehmed Paşa kurb-i Dikilitaş	120	NFS.d. 443.
144	Medrese-i Mehmed Ağa kurb-i Çatal Çeşme	82	NFS.d. 443.
145	Medrese-i Atik Ali Paşa kurb-i Sedefçiler	131	NFS.d. 443.
146	Medrese-i Sinan Paşa kurb-i Irgat Pazarı	177	NFS.d. 443.
147	Medrese-i Mimar Hasan Ağa kurb-i Irgat Pazarı	32	NFS.d. 443.
148	Medrese-i Saniye Çorlulu Ali Paşa kurb-i Irgat Pazarı	69	NFS.d. 443.
149	Medrese-i Evvel Çorlulu Ali Paşa kurb-i Irgat Pazarı	124	NFS.d. 443.
150	Medrese-i Merzifonî Kara Mustafa Paşa Irgat Pazarı	96	NFS.d. 443.
151	Medrese-i Ali Efendi kurb-i Tavşantaşı	74	NFS.d. 443.

152	Medrese-i Kemankeş Kara Mustafa Paşa kurb-i Irgat Pazarı	109	NFS.d. 443.
153	Medrese-i Şahkulu kurb-i Irgat Pazarı	132	NFS.d. 443.
154	Medrese-i Şemsi Paşa der Üsküdar	27	NFS.d. 443.
155	Üsküdar Valide-i Atik Medresesi	61	NFS.d. 443.
156	Medrese-i Ahmediye der Üsküdar	15	NFS.d. 443.
157	Medrese-i Mihr-i Mah Sultan	6	NFS.d. 443.
158	Eyüp civarında İbrahim Hani Medresesi	54	NFS.d. 443.
159	Medrese-i Arifiye… der Eyüb	0	
160	Medrese-i Arifiye der Eyüb	1	NFS.d. 443.
161	Galata'da Cami-i Cedid Mahallesinde bulunan Valide Kethüdası Mehmed Paşa Medresesi	24	NFS.d. 443.
162	Medrese-i Kılıç Ali Paşa kurb-i Tophane	49	NFS.d. 443.
163	Medrese-i Mihrimah Sultan kurb-i Edirne Kapusu	147	NFS.d. 443.
164	Medrese-i Şemseddin Molla Gürani	73	NFS.d. 443.
165	….. dahilinde Kıbrısî Abdullah Efendi Medresesi	38	NFS.d. 443.
166	Medrese-i Hayriyye kurb-i Çarşamba Pazarı	68	NFS.d. 443.
167	Medrese-i Tevkii Cafer kurb-i Çarşamba Pazarı	93	NFS.d. 443.
168	Medrese-i İbrahim Kethüda	88	NFS.d. 443.
169	Medrese-i Tahtani Mahmud Paşa-i Zal der Eyüb	1	NFS.d. 443.
170	Medrese-i Hasanzade kurb-i Haydar	108	NFS.d. 443.
171	Medrese-i Fevkani Zal Mahmud Paşa der Eyüb	0	NFS.d. 443.
172	Medrese-i Haydar Paşa kurb-i Fatih	96	NFS.d. 443.
173	Medrese-i Darü'l-Hadis Hulusi Efendi Samanizade müceddeden küşad olacaktır (?) Bu yukarıdaki darülhadis hulusi efendi medresesi olabilir.	169	NFS.d. 443.
174	Medrese-i Bostancıbaşı Mehmed Ağa kurb-i Timurkapu Bu yeni olabilir iyice bak	26	NFS.d. 443.
175	Medrese-i Zal Mahmud Paşa der Eyüb	1	NFS.d. 443.
176	Medrese-i Muhyiddin Kocavî	21	NFS.d. 443.

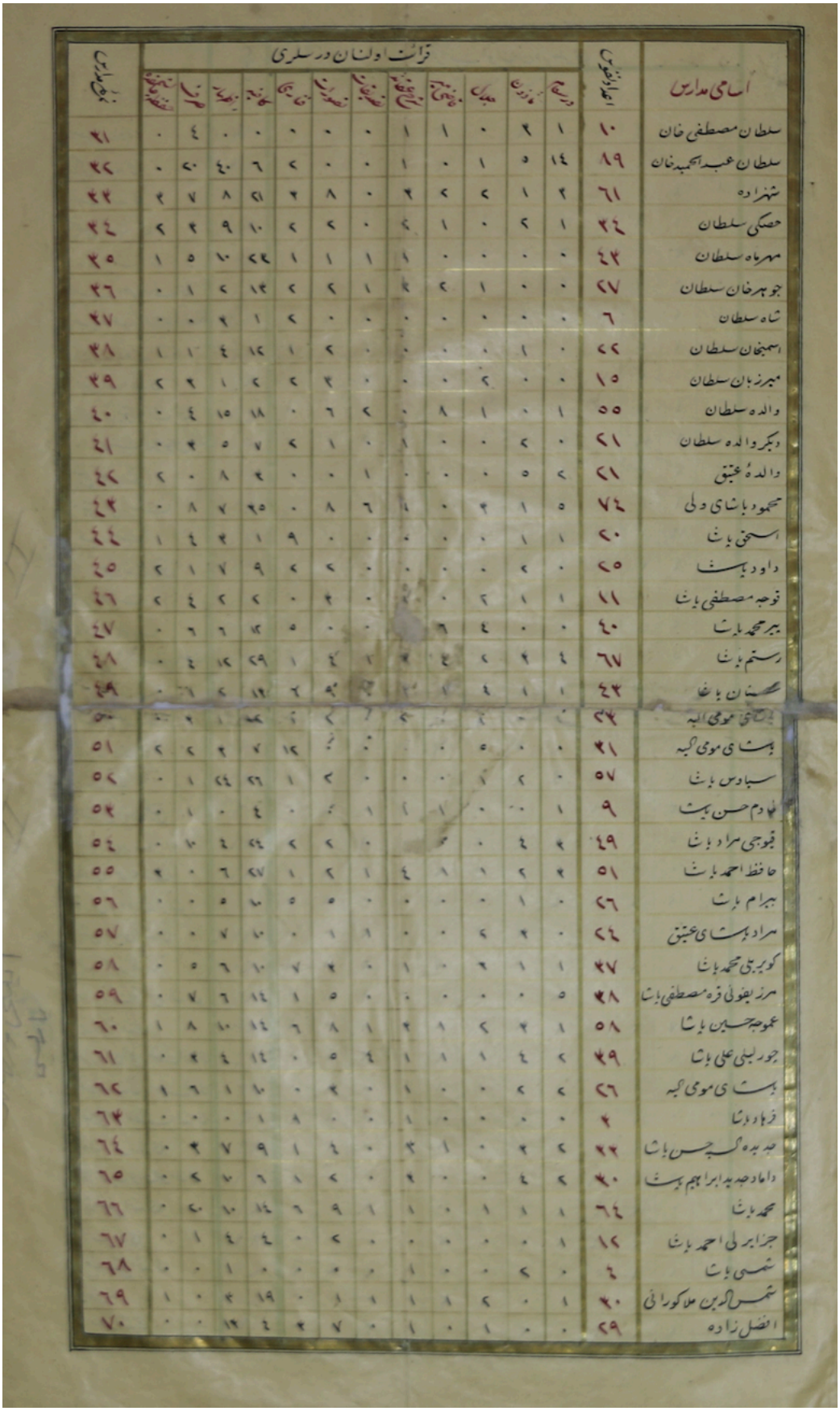
177	Medrese-i Sinan Paşa-yi Atik Beşiktaş	81	NFS.d. 443.
178	Medrese-i İsmet Bey der kurb-i Yüksek Kaldırım	11	
		Toplam: 18796	

Ek-4. 1869 Yılı İstanbul Medrese Nüfus Cetveli

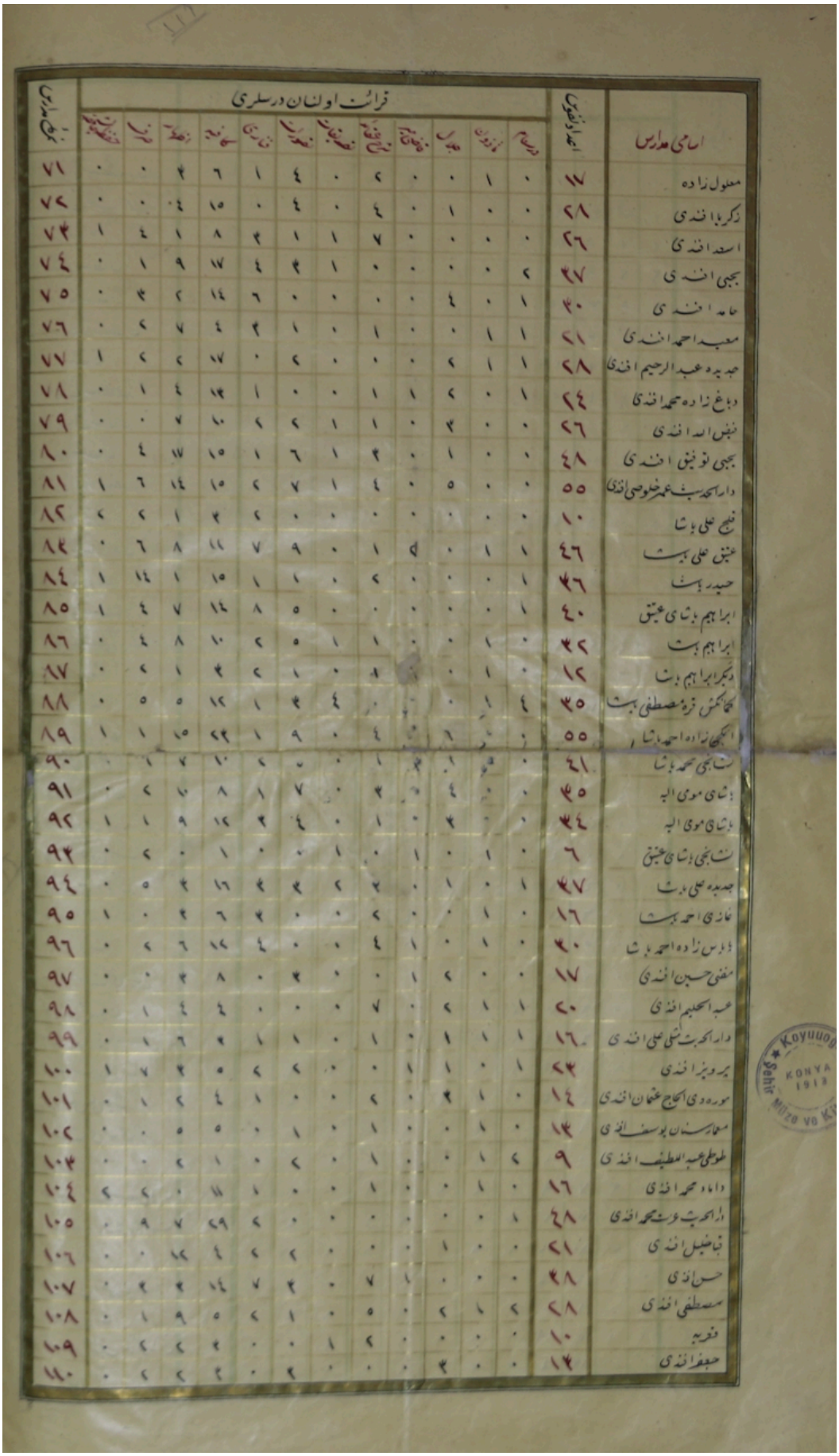

جدول مدارس آستانه وبلاد ثلثه

اسامی مدارس	اعداد طلبه	قرائت اولنان درسلری: ریاضی	یازون	جبر	هیئت	صرف	نحو	نصب بقال	نور	نحو	نصاری	سافیه	نظامیه	مذاکره	حفظ قرآن	نمره مدارس
ابوالفتح والمغازی سلطان محمد خان	٥٨	٢	٤	٥	٠	٢	٨	٠	٤	٢٤	٨	١	٠			١
سلطان مشارالیه	٧٠	٢	٦	٠	٠	٥	١١	٠	١	١٦	٢٢	٢	٢			٢
سلطان مشارالیه	٨٤	١	٢	١٠	٠	٢	٧	٠	١	١٦	٢٧	٥	١			٣
سلطان مشارالیه	٧٨	٥	١	١٠	٠	٢	٧	٠	١	٢٣	٢٤	١	١			٤
سلطان مشارالیه	٩٠	٣	١	٥	٠	٧	٢٦	١	٢	٢٨	١٢	٦	٠			٥
سلطان مشارالیه	٦٠	١	٣	٥	٠	٧	٨	١	٨	١٤	١٤	٤	٢			٦
سلطان مشارالیه	٧٤	٨	٣	٤	٠	٨	٤	٠	٦	١٤	١٩	٨	٠			٧
سلطان مشارکیه	٥٧	٥	٣	٤	١	٦	٦	١	٠	٢٠	١٠	٣	٣			٨
سلطان مشارالیه	٣٧					٧	٧	٠	٣	١٤	٥	٢	١			٩
سلطان مشارالیه	٣٢															
سلطان مشارالیه	٤١	١	٢	١	٠	٢	٦	١	٢	٥	٢٠	٢	١			١١
سلطان مشارکیه	٢٥	٠	١	٠	٠	٢	٥	٠	٢	٩	٧	٠	١			١٢
سلطان مشارالیه	٢٥	٢	٢	٠	٠	٤	١	١	٠	١١	٢	١	١			١٣
سلطان مشارالیه	٢٤	١	٣	٠	٠	٢	٠	٠	٠	٧	٩	٢	٠			١٤
سلطان مشارالیه	٤١	٢	١	١	٠	٢	٨	٠	٢	٩	١١	٣	١			١٥
سلطان مشارالیه	٣٦	٢	١	٠	٠	٥	٢	٠	٢	٩	٤	٢	٥			١٦
تابخانه سلطنه مشارالیه	١٣٣	٥	٧	١	٢	٧	١٩	٠	٩	٢٨	٤٣	٨	٤			١٧
اباصوفیه کبیر سلطان مشارکیه	١٩٨	١٠	٧	٢	٢	٤	٢٠	٦	١٧	٦٤	٤٠	٣٠	٠			١٨
اباصوفیه صغیر سلطنه مشارالیه	٥٥	٠	٣	٤	٠	٠	٨	٥	١	١٢	١٧	١٠	٠			١٩
سلطان بایزید ولی	٢٣	٠	١	٠	٨	٢	٥	٠	٠	١	٠	٣	٣			٢٠
سلطان سلیم خان	٥١	٠	٠	١	٠	٢	٤	٠	٠	١٩	٢١	٤	٠			٢١
سلطان سلیمان خان	٦٩	١	٤	٢	٠	٢	٦	٣	٥	٢٤	٨	٨	١			٢٢
سلطان مشارالیه	٧٢	٣	٢	٢	٠	٤	٨	٠	٦	٢٢	٦	٥	٢			٢٣
سلطان مشارالیه	٨٣	٣	٢	٠	١	٢	٩	٥	٨	٢٦	١٦	٩	٠			٢٤
سلطان مشارالیه	٨٣	٢	١	٦	٠	٢	٥	٩	٧	٢٢	١٧	٩	٢			٢٥
سلطان مشارالیه	٧٦	٣	٣	٢	٠	٤	١	٤	١٢	٢١	١٥	٩	١			٢٦
سلطان مشارکیه	٥٩	١	١	٠	١	٤	٠	١٣	٤	٤	٤٣	٨	٠			٢٧
سلطان مشارالیه	٤٠	٠	٢	٠	٠	٤	٠	١	١	١٨	١٠	٤	٠			٢٨
سلطان احمد خان	١٤٦	٣	٨	٠	١	٢	٣	١٤	٥	٤٠	٥٥	١٠	٤			٢٩
سلطان عثمان خان	٣٩	٠	٠	٠	٩	٠	٠	٠	٢	١١	٥	١٠	٢	٠		٣٠

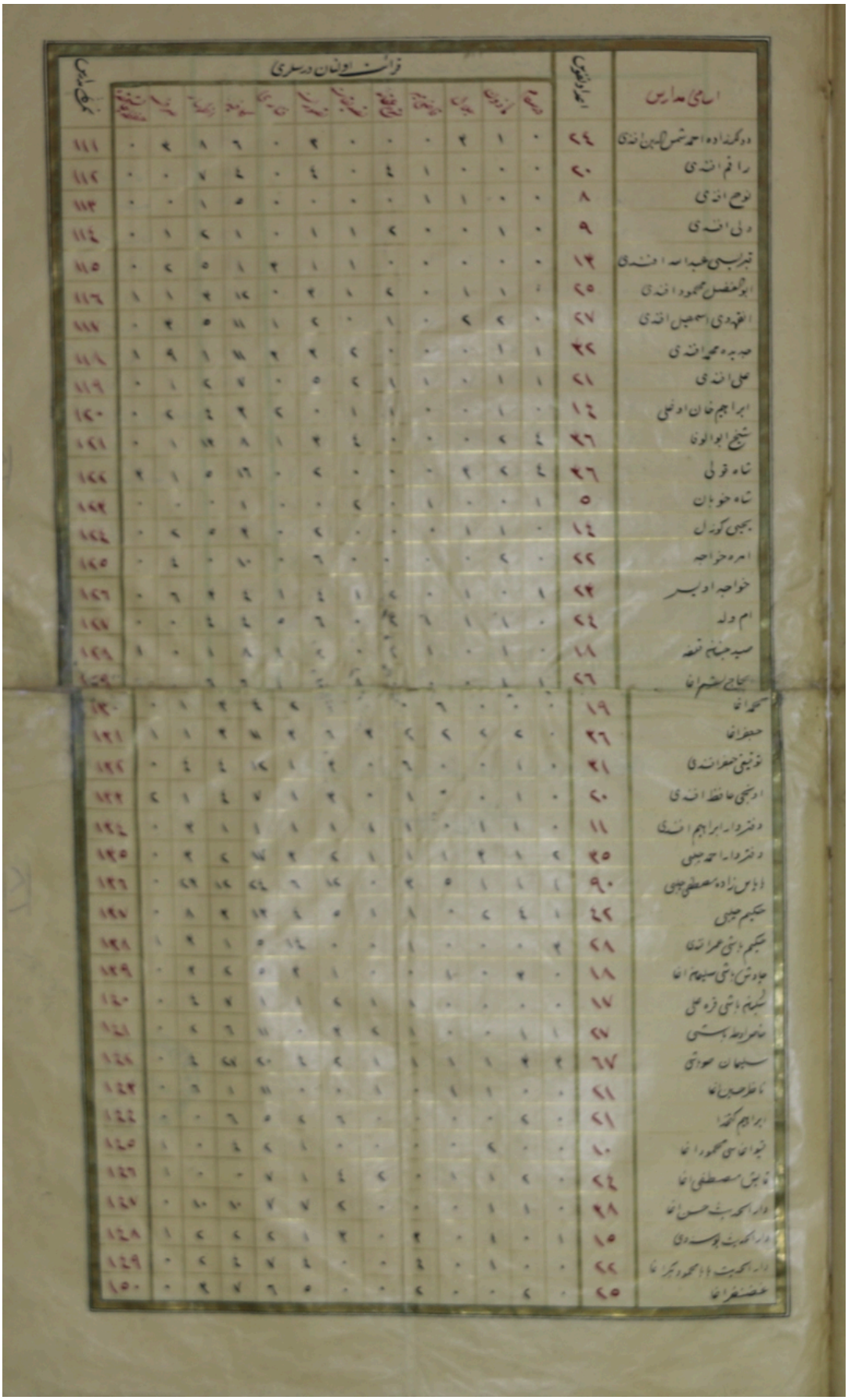

اسامی مدارس	اسامی مدرسین	قرائت اولسان در سلری											نفوس مدارس
		دریچ	قاوردن	جدیل	قاضی خ	سلح خانه	خضرخان	نصوران	تاریخی	هانیه	نظامیه	صرف	تفنگخانه
سلطان مصطفی خان	۱۰	۱	۲	۰	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰	٤	۰	۲۱
سلطان عبد المجید خان	۸۹	۱٤	٥	۱	۰	۱	۰	۰	۷	٦	٤۰	۷۰	۰	۲۷
شهزاده	٦۱	۲	۱	۷	۷	۲	۰	۸	۲	۲۱	۸	۷	۲	۲۲
حصکی سلطان	۲٤	۱	۷	۰	۱	٤	۰	۷	۷	۱۰	۹	۲	۷	۲٤
مهرماه سلطان	٤۲	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱	۱	۲٤	۱۰	٥	۱	۲٥
جوهرخان سلطان	۲۷	۰	۰	۱	۷	٤	۱	۷	۷	۱۲	۷	۱	۰	۲٦
شاه سلطان	٦	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۷	۲	۲	۰	۰	۲۷
اسمخان سلطان	۷۷	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۷	۱	۱۷	٤	۱	۱	۲۸
میرزبان سلطان	۱٥	۰	۰	۷	۰	۰	۰	۲	۷	۷	۱	۲	۷	۲۹
والده سلطان	٥٥	۱	۰	۱	۸	۰	۷	٦	۰	۱۸	۱٥	٤	۰	٤۰
دیگر والده سلطان	۷۱	۰	۷	۰	۰	۸	۰	۱	۷	۷	٥	۲	۰	٤۱
والدهٔ عتیق	۷۱	۷	٥	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۲	۸	۰	۷	٤۷
محمود پاشای ولی	۷٤	٥	۱	۲	۰	٤	٦	۸	۰	۲٥	۷	۸	۰	٤۲
اسحق پاشا	۷۰	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۹	۱	۲	٤	۱	٤٤
داود پاشا	۷٥	۰	۷	۰	۰	۰	۰	۷	۷	۹	۷	۱	۷	٤٥
توجه مصطفی پاشا	۱۱	۱	۱	۲	۰	۰	۰	۲	۰	۷	۲	٤	۷	٤٦
پیر محمد پاشا	٤۰	۰	۰	٤	٦	۰	۰	۰	٥	۱۲	٦	٦	۰	٤۷
رستم پاشا	٦۷	٤	۲	۷	٤	۲	۱	٤	۱	۲۹	۱۷	٤	۰	٤۸
گسنان پاشا	٤۲	۱	۱	٤	۱	۲	۰	۲	۲	۱۹	۷	٦	۰	٤۹
[illegible]	٥۷	۰	۰	۲	۰	۲	۱	۷	۲	۲٤	۱	۲	۰	٥۰
پاشای مومی الیه	۲۱	۰	۰	٥	۰	۰	۰	۰	۱۷	۷	۲	۷	۷	٥۱
سیاوس پاشا	٥۷	۰	۷	۱	۰	۰	۰	۷	۱	۲٦	۲٤	۱	۰	٥۷
ادم حسن پاشا	۹	۱	۰	۰	۱	۱	۱	۰	۰	٤	۰	۱	۰	٥۲
قوجی مراد پاشا	٤۹	۲	٤	۰	۰	۰	۰	۷	۷	۲٤	٤	۷۰	۰	٥٤
حافظ احمد پاشا	٥۱	۲	۷	۱	۱	٤	۱	۷	۱	۲۷	٦	۰	۲	٥٥
بهرام پاشا	٥٦	۰	۱	۰	۰	۰	۰	٥	٥	۸	٥	۰	۰	٥٦
مراد پاشای عتیق	٥٤	۰	۲	۷	۰	۰	۱	۱	۰	۱۰	۷	۰	۰	٥۷
کوپریلی محمد پاشا	۲۷	۱	۱	۲	۰	۱	۰	۲	۷	۱۰	٦	٥	۰	٥۸
مرزبقولی زاده مصطفی پاشا	۲۸	٥	۰	۰	۰	۰	۰	٥	۱	۱٤	٦	۷	۰	٥۹
عموجه حسین پاشا	٥۸	۱	۲	۷	۱	۲	۱	۸	٦	۱٤	۱۰	۸	۱	٦۰
چورلیلی علی پاشا	۲۹	۷	٤	۱	۱	۱	٤	٥	۰	۱٤	٤	۲	۰	٦۱
پاشای مومی الیه	٥٦	۷	۷	۰	۰	۰	۱	۲	۰	۱۰	۱	٦	۱	٦۲
فرهاد پاشا	۲	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۸	۱	۰	۰	۰	٦۳
صدیده کبیر پاشا	۲۲	۷	۲	۰	۱	۳	۰	٤	۱	۹	۷	۲	۰	٦٤
داماد صدیده ابراهیم پاشا	۲۰	۷	٤	۰	۰	۲	۰	۷	۱	٦	۷	۷	۰	٦٥
محمد پاشا	٦٤	۱	۱	۱	۰	۱	۱	۹	٦	۱٤	۱۰	۷۰	۰	٦٦
جزایرلی احمد پاشا	۱۷	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۷	۰	٤	٤	۱	۰	٦۷
شمسی پاشا	٤	۰	۷	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	٦۸
شمس اکبن ملا کورانی	۲۰	۱	۰	۷	۱	۱	۱	۱	۰	۱۹	۳	۰	۱	٦۹
افضل زاده	۷۹	۰	۰	۱	۰	۱	۰	۷	۲	٤	۱۲	۰	۰	۷۰

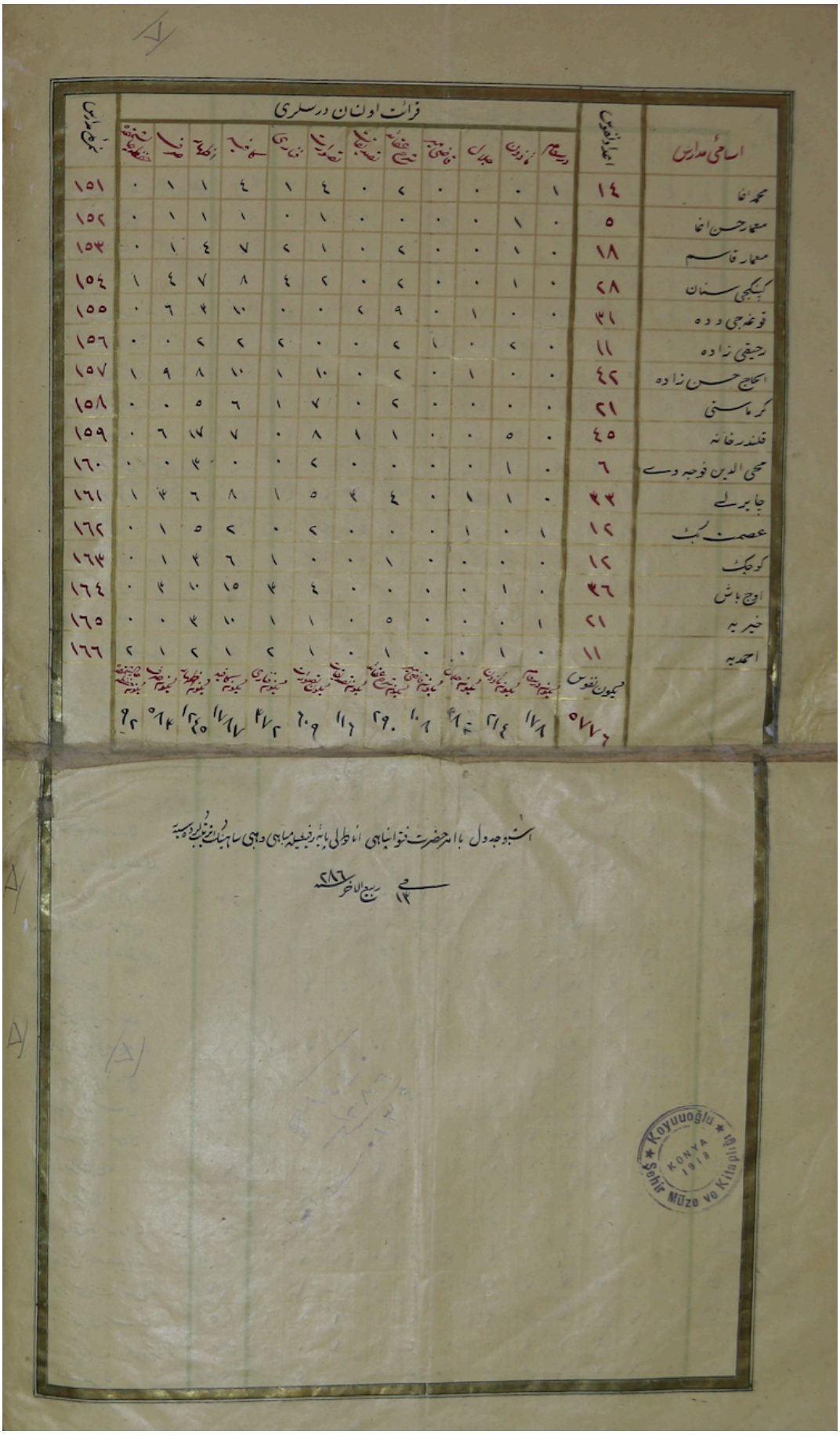

اسامی مدارس	اعداد نفوس	قرائت اولسان درسلری											نفس مدرس
		درسعام	اوزون	جول	فتحه	ضمه	نصب	خفض	خانیه	نازی	نصرانی	حرز	خفض
معلول زاده	۱۷	۰	۱	۰	۰	۰	۲	۰	۶	۱	۴	۰	۰	۷۱
زکریا افندی	۲۸	۰	۰	۱	۰	۰	۴	۰	۱۵	۰	۴	۰	۰	۷۲
اسعد افندی	۲۶	۰	۰	۰	۰	۰	۷	۱	۸	۲	۱	۰	۱	۷۳
یحیی افندی	۲۷	۲	۰	۰	۰	۱	۴	۴	۱۷	۴	۹	۱	۰	۷۴
حامد افندی	۴۰	۱	۰	۴	۰	۰	۰	۰	۱۴	۶	۲	۴	۰	۷۵
معید احمد افندی	۲۱	۱	۱	۰	۰	۰	۱	۱	۴	۲	۷	۲	۰	۷۶
حمدیه عبد الرحیم افندی	۲۸	۱	۱	۲	۰	۰	۰	۲	۱۷	۰	۲	۲	۱	۷۷
دباغ زاده محمد افندی	۲۴	۱	۰	۲	۱	۱	۰	۰	۱۴	۱	۰	۱	۰	۷۸
فیض الله افندی	۲۶	۰	۰	۳	۰	۱	۱	۲	۱۰	۲	۲	۰	۰	۷۹
یحیی توفیق افندی	۴۸	۰	۰	۱	۰	۱	۳	۱	۱۵	۱	۶	۱۷	۰	۸۰
دار احمد بک عمر خلوصی افندی	۵۵	۰	۰	۵	۰	۱	۴	۱	۱۵	۲	۷	۱۴	۱	۸۱
فتح علی پاشا	۱۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲	۲	۱	۲	۲	۸۲
عتیق علی بیک	۴۶	۱	۱	۰	۵	۰	۱	۰	۱۱	۷	۹	۰	۶	۸۴
حمیده بیک	۴۶	۱	۰	۰	۰	۰	۲	۰	۱۵	۱	۱	۱	۱۴	۸۴
ابراهیم پاشای عتیق	۴۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱۴	۸	۵	۷	۴	۸۵
ابراهیم بیک	۴۲	۰	۱	۰	۰	۱	۱	۰	۱۰	۲	۵	۸	۴	۸۶
دیگر ابراهیم بیک	۱۲	۰	۱	۰	۱	۰	۱	۰	۴	۲	۱	۲	۰	۸۷
کاتبکمش قره مصطفی بیک	۳۵	۴	۱	۰	۰	۴	۴	۱	۱۲	۱	۵	۵	۰	۸۸
انجکی زاده احمد پاشا	۵۵	۲	۲	۶	۰	۰	۴	۰	۲۲	۱	۹	۱۵	۱	۸۹
بک یحیی محمد پاشا	۴۱	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۱۰	۲	۵	۲	۱	۹۰
پاشای موی الیه	۴۵	۰	۰	۴	۰	۰	۳	۰	۸	۱	۷	۱۰	۲	۹۱
پاشای موی الیه	۴۴	۰	۰	۲	۰	۰	۱	۰	۱۲	۲	۴	۹	۱	۹۲
بک یحیی پاشای عتیق	۶	۰	۱	۰	۱	۰	۰	۱	۱	۰	۰	۰	۲	۹۴
حمیده علی بیک	۴۷	۱	۰	۱	۰	۲	۲	۲	۱۶	۲	۲	۲	۰	۹۴
غازی احمد بیک	۱۶	۰	۱	۰	۰	۲	۰	۰	۶	۲	۰	۰	۱	۹۵
یاسی زاده احمد پاشا	۴۰	۰	۱	۰	۱	۴	۰	۰	۱۲	۴	۰	۲	۰	۹۶
مفتی حسین افندی	۱۷	۰	۰	۰	۱	۲	۰	۲	۸	۰	۲	۰	۰	۹۷
عبد الحلیم افندی	۲۰	۱	۱	۲	۰	۷	۰	۰	۴	۰	۴	۱	۰	۹۸
دار الحدیث مکی علی افندی	۱۶	۱	۱	۱	۰	۱	۰	۱	۲	۱	۱	۱	۰	۹۹
بروبزاده افندی	۲۳	۱	۰	۱	۱	۰	۰	۲	۵	۲	۲	۲	۱	۱۰۰
مورودی الحاج عثمان افندی	۱۴	۰	۱	۲	۰	۲	۰	۰	۴	۱	۲	۱	۰	۱۰۱
معمارسنان یوسف افندی	۱۳	۰	۱	۰	۰	۱	۰	۱	۵	۰	۵	۰	۰	۱۰۲
طوطی عبد اللطیف افندی	۹	۲	۱	۰	۰	۱	۰	۲	۱	۰	۲	۰	۰	۱۰۳
داماد محمد افندی	۱۶	۰	۱	۰	۰	۱	۰	۰	۱۱	۱	۰	۲	۲	۱۰۴
دار الحدیث عزت محمد افندی	۴۸	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۲۹	۲	۷	۹	۰	۱۰۵
تاجلیل افندی	۲۱	۰	۰	۱	۰	۰	۲	۲	۴	۲	۱۲	۰	۰	۱۰۶
حسن افندی	۴۸	۰	۰	۰	۱	۷	۰	۴	۱۴	۷	۴	۴	۰	۱۰۷
مصطفی افندی	۲۸	۲	۱	۲	۰	۵	۰	۱	۵	۲	۹	۱	۰	۱۰۸
فوزیه	۱۰	۰	۰	۰	۱	۲	۰	۰	۲	۰	۰	۲	۰	۱۰۹
جعفر افندی	۱۴	۰	۰	۳	۰	۰	۰	۲	۲	۰	۲	۲	۰	۱۱۰

Koyunoğlu Şehir Müzesi KONYA 1913

اسامی مدارس	اعداد فقهی	فرائض اوقاف در سری											نمره اوس
		صحیح	نوزدهی	چهاری	شانزدهی	پنج پنجه	نه نهه	سی سیه	سی سیه	سی سیه	سی سیه	سی سیه	
دوگنه اده احمد شمس الدین افندی	٢٤	٠	١	٢	٠	٠	٠	٢	٠	٦	٨	٢	١١١
راقم افندی	٢٠	٠	٠	٠	١	٤	٠	٤	٠	٤	٧	٠	١١٢
نوح افندی	٨	٠	٠	١	١	٠	٠	٠	٠	٥	١	٠	١١٣
ولی افندی	٩	٠	١	٠	٠	٢	١	١	٠	١	٢	١	١١٤
تهرلیسی عبد الله افندی	١٢	٠	٠	٠	٠	٠	١	١	٢	١	٥	٢	١١٥
ابو المفضل محمود افندی	٢٥	١	١	٠	٢	١	٢	٠	١	١٢	٢	١	١١٦
الفهدی اسمعیل افندی	٢٧	٠	٢	٠	١	٠	٢	٢	٠	١١	٥	٢	١١٧
عبد به محمد افندی	٢٢	١	١	٠	٠	٢	٢	٢	١	١٨	١	٩	١١٨
علی افندی	٢١	١	١	٠	١	٢	٥	٠	٠	٧	٢	١	١١٩
ابراهیم خان اولمی	١٤	٠	١	٠	١	٠	١	٢	٢	٢	٤	٢	١٢٠
شیخ ابو الوفا	٢٦	٤	٢	٠	٠	٤	٢	١	٠	٨	١	٠	١٢١
شاه قولی	٢٦	٤	٢	٢	٠	٠	٢	٠	٢	١٦	٥	١	١٢٢
شاه خوبان	٥	١	٠	٠	١	٠	٠	٢	٠	١	٠	٠	١٢٣
بحیی کوزل	١٤	٠	١	١	٠	٠	٢	٠	٢	٢	٥	٢	١٢٤
امره خواجه	٢٢	٠	٢	٠	٠	٠	٦	٠	٠	١٠	٠	٤	١٢٥
خواجه اولیسر	٢٢	١	٠	١	٠	٢	٤	١	٢	٤	٤	٦	١٢٦
ام ولد	٢٤	٠	١	١	٦	٢	٦	٠	٥	٤	٤	٠	١٢٧
سید جنبع قصه	١٨	٠	١	٠	١	٢	٢	٠	١	٨	١	٠	١٢٨
سیاح سنبل اغا	٢٦	١	١	٠	٠	٢	٢	١	٢	٦	٦	٠	١٢٩
سنجق اغا	١٩	٠	٠	٠	٦	٠	٠	٢	٤	٢	١	٠	١٣٠
حفظ اغا	٢٦	٠	٢	٢	٢	٢	٢	٢	٢	١٨	١	١	١٣١
توفیقی حفظ افندی	٢١	٠	١	٠	٠	٦	٠	٢	١	١٢	٤	٠	١٣٢
ادبجی حافظ افندی	٢٠	٠	١	٠	١	٢	٠	٢	١	٧	٤	١	١٣٣
دفتردار ابراهیم افندی	١١	٠	١	١	٠	١	١	١	١	١	١	٢	١٣٤
دفتردار احمد چلبی	٢٥	٢	١	٢	١	١	٢	١	٢	١٤	٢	٢	١٣٥
داماد زاده مصطفی چلبی	٩٠	٦	١	١	٥	٢	١٤	٠	٦	٤٢	١٤	٤٩	١٣٦
حکیم چلبی	٢٢	١	٤	٢	٠	٨	٠	١	٤	١٢	٢	٨	١٣٧
حکیم داشی حمزا افندی	٢٨	٢	٠	٠	٠	١	١٤	٠	٠	٥	١	٢	١٣٨
جاوش داشی سلیمان اغا	١٨	٠	٢	٠	٠	١	٠	١	٢	٥	٢	٢	١٣٩
سلیمان داشی قره علی	١٧	٠	٠	٠	١	٠	٢	١	١	٢	٤	٠	١٤٠
ماهر اوغلو باشی	٢٧	١	١	٠	٠	١	٢	٢	٠	٦	٤	٠	١٤١
سلیمان صواتی	٦٧	٢	٢	١	١	١	١	٢	٤	٤٠	٤	٤٤	١٤٢
ماهر صبن اغا	٢١	٠	١	٠	٠	٢	٠	٠	١	١١	٠	٦	١٤٣
ابراهیم کخدا	٢١	٠	٢	٠	٠	٠	٠	٢	٢	٥	٢	٦	١٤٤
تیواغاسی محمود اغا	١٠	٠	٠	٠	٢	٠	١	٠	٠	٤	٢	٠	١٤٥
قاپوجی مصطفی اغا	٢٤	٠	١	١	٠	٠	٤	٢	١	٧	٠	٠	١٤٦
دار الحدیث حسن اغا	٢٨	٠	١	١	٠	٠	٢	٢	٢	٧	١٠	٠	١٤٧
دار الحدیث پوسه دی	١٥	١	٠	١	٠	٢	٠	٢	١	٢	٢	١	١٤٨
دار الحدیث اماسیه اکبر اغا	٢٢	٠	١	٠	٢	٠	٠	٤	٤	٧	٢	٠	١٤٩
عصفنقر اغا	٢٥	٠	٠	٢	٠	٠	٢	٥	٦	٧	٢	٠	١٥٠

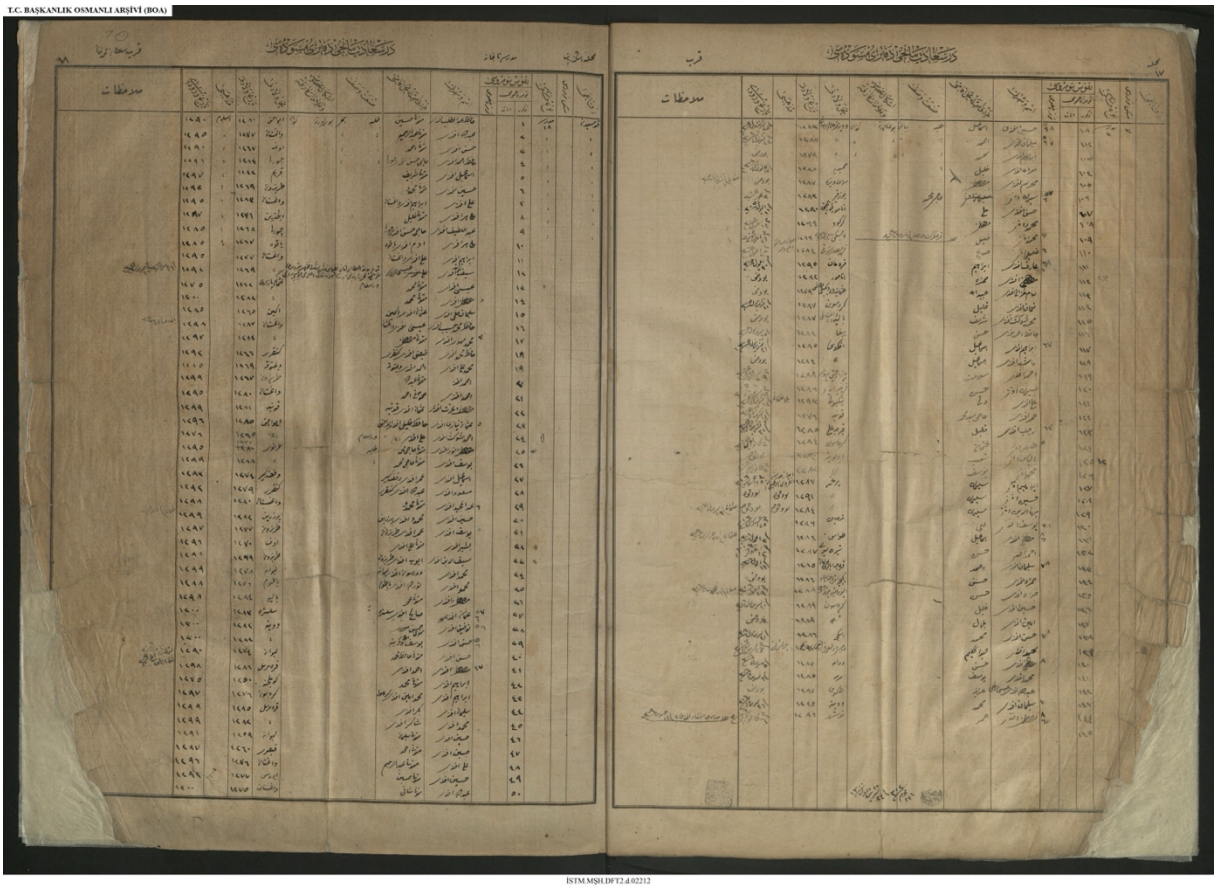
اسامی مدارس	اعداد نفوس	قرائت اولنان درسلری											نفوس مدارس
		درسعام	قاموس	جلال	فاضلیه	شرح عقائد	نصاب	تصریف	نحو	سلمیه	زکریه	حفظ	
محمد اغا	۱٤	۱	۰	۰	۰	۷	٤	۱	۰	٤	۱	۰	۱۵۱
معمار حسن اغا	۵	۰	۱	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۱	۱	۰	۱۵۲
معمار قاسم	۱۸	۰	۱	۰	۰	۷	۱	۰	۷	۷	٤	۱	۱۵۳
کیکجی سنان	۲۸	۰	۱	۰	۰	۷	۲	٤	۰	۸	۷	٤	۱۵٤
قوغه جی ده ده	۳۱	۰	۰	۱	۰	۹	۷	۰	۰	۱۰	۲	٦	۱۵۵
رحیمی زاده	۱۱	۰	۷	۰	۱	۷	۰	۰	۷	۷	۷	۰	۱۵٦
الحاج حسن زاده	٤۷	۰	۰	۱	۰	۷	۰	۱۰	۱	۱۰	۸	۹	۱۵۷
کرماسنی	۲۱	۰	۰	۰	۰	۷	۰	۷	۱	٦	۵	۰	۱۵۸
قلندرخانه	٤۵	۰	۵	۰	۰	۱	۱	۸	۰	۷	۱۷	٦	۱۵۹
محی الدین فوجه دسے	٦	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۷	۰	۰	۴	۰	۱٦۰
چابرلے	۳۲	۰	۱	۱	۰	٤	۴	۵	۱	۸	٦	۳	۱٦۱
عصمت کبك	۱۷	۱	۰	۱	۰	۰	۰	۷	۰	۷	۵	۱	۱٦۲
کوجك	۱۷	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۱	۶	۴	۱	۱٦۳
اوج باش	۳٦	۰	۱	۰	۰	۰	۰	٤	۴	۱۵	۱۰	۴	۱٦٤
خیریه	۲۱	۱	۰	۰	۰	۵	۰	۱	۱	۱۰	۴	۰	۱٦۵
احمدیه	۱۱	۰	۱	۰	۰	۱	۰	۱	۲	۱	۲	۱	۱٦٦
		بیوم درسعام	بیوم قاموس	بیوم جلال	بیوم فاضلیه	بیوم شرح عقائد	بیوم نصاب	بیوم تصریف	بیوم نحو	بیوم سلمیه	بیوم زکریه	بیوم حفظ	
	مجموعی نفوس ۵۷۷٦	۱۷۸	۲۱٤	۶۱۳	۱۰۶	۲۹۰	۱۱٦	۶۰۹	۲۷۲	۱۲۱۷	۱۲٤۵	۵۶۴	۹۲

اشبو وجه دل با امر حضرت فتوا پناهی اما طلبی باشه رفیقه سیاهی دهی ساهبك نزد ده ویرلدی

۱۲ ربیع الاخر ۱۲۸٦

Koyuuoğlu Müzesi
Şehir Müze ve Kitaplığı
KONYA
1918

Ek-5. Talebe Kayıt Defteri Örneği

EK-6. İsmail Hakkı Efendi'nin Nüfus Tezkiresi

Ek-7. Hasan Sabri Efendi'nin Nüfus Tezkiresi

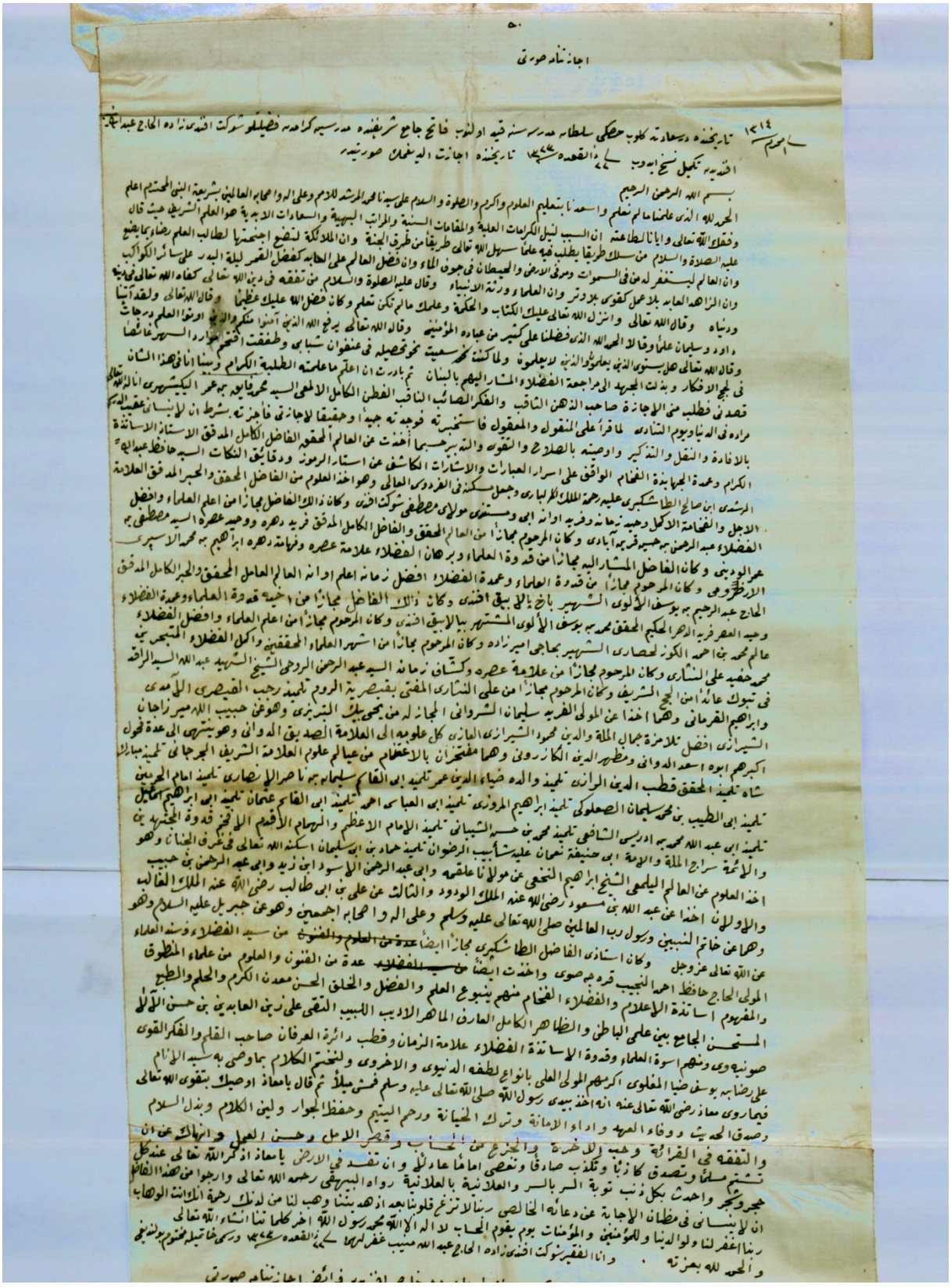
Ek-8. Mehmed Hilmi Efendi'nin Nüfus Tezkiresi Sureti

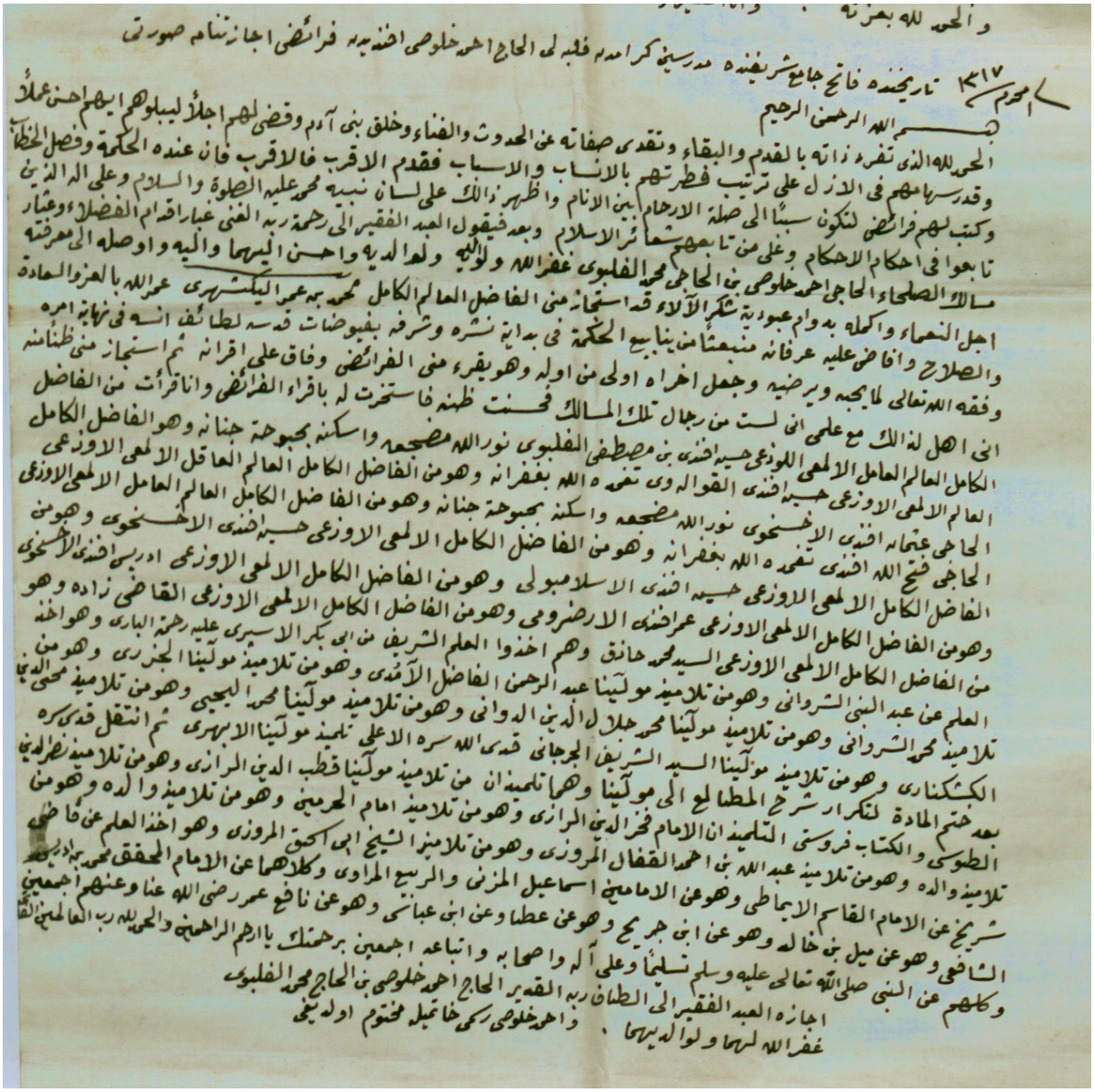

EK-9. Hüseyin Efendi'nin İcazetnamesinin Son Kısmımın Sureti

Ek-10. Mehmed Faik Efendi'nin İcazetnâme Suretleri

و الحمد لله بعزته

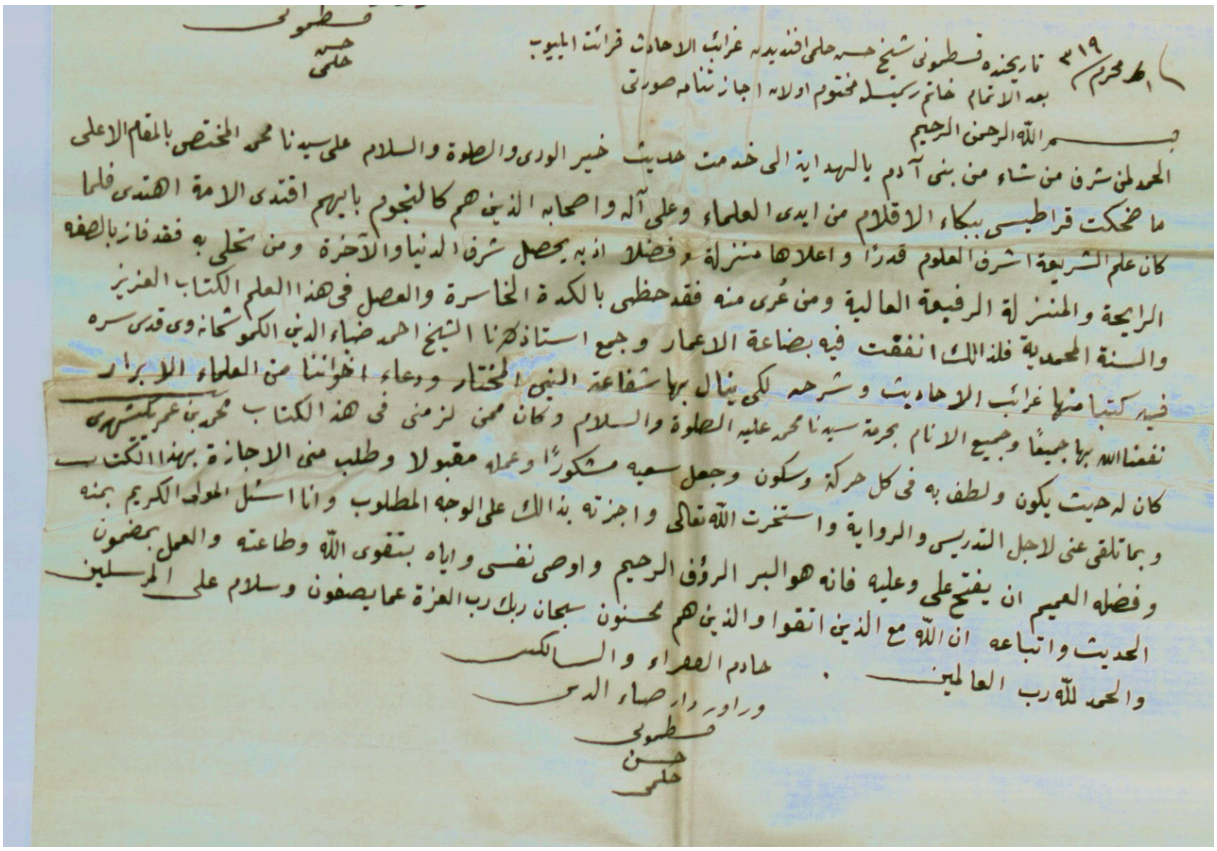
المحرم ١٣١٧ تاريخنده فاتح جامع شريفنده مدرسينك كرامدن قلبه لى الحاج احمد خلوصى افندى به فراغتى اجازتنامه صورتى

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذى تفرد ذاته بالقدم والبقاء وتقدس صفاته عن الحدوث والفناء وخلق بنى آدم وقضى لهم اجلا ليبلوهم ايهم احسن عملا وقدر ارزاقهم فى الازل على ترتيب فطرتهم بالانساب والاسباب فقدم الاقرب فالاقرب فان عنده الحكمة وفصل الخطاب وكتب لهم فرائض لتكون سببا الى صلة الارحام بين الانام واظهر ذالك على لسان نبيه محمد عليه الصلوة والسلام وعلى اله الذين تابعوا فى احكام الاحكام وعلى من تابعهم شعائر الاسلام وبعد فيقول العبد الفقير الى رحمة ربه الغنى غبار اقدام الفضلاء وعثار مسالك الصلحاء الحاج احمد خلوصى بن الحاجى محمد الفلبوى غفر الله و لوالديه ولوالديها واحسن اليهما واليه واوصله الى معرفته اجل النعماء واكمله به وام عبودية شكر الآلاء قد استجازنى من الفاضل العالم الكامل محمد بن عمر اليكشهرى عمر الله بالعز والسعادة والصلاح وافاض عليه عرفانه منبعثا من ينابيع الحكمة فى بداية نشره وشرفه بفيوضات قدسه لطائف انسه فى نهاية امره وفقه الله تعالى لما يحبه ويرضيه وجعل اخراه اولى من اوله وهو يقرء منى الفرائض وفاق على اقرانه ثم استجاز منى ظننا منه انى اهل لذالك مع علمى انى لست من رجال تلك المسالك فحسنت ظنه فاستخرت له باقراء الفرائض واناقرأت من الفاضل الكامل العالم العامل الالمعى اللوزعى حسيه افندى بن مصطفى الفلبوى نور الله مضجعه واسكنه بحبوحة جنانه وهو الفاضل الكامل العالم الالمعى الاوزعى حسيه افندى القوالوى تغمده الله بغفرانه وهو من الفاضل الكامل العالم العاقل الالمعى الاوزعى الحاجى عثمان افندى الاخسخوى نور الله مضجعه واسكنه بحبوحة جنانه وهو من الفاضل الكامل العالم العامل الالمعى الاوزعى الحاجى فتح الله افندى تغمده الله بغفرانه وهو من الفاضل الكامل الالمعى الاوزعى حسيه افندى الاخسخوى وهو من الفاضل الكامل الالمعى الاوزعى حسيه افندى الاسلامبولى وهو من الفاضل الكامل الالمعى الاوزعى ادريس افندى الاخسخوى وهو من الفاضل الكامل الالمعى الاوزعى عمر افندى الارضرومى وهو من الفاضل الكامل الالمعى الاوزعى القاضى زاده وهو من الفاضل الكامل الالمعى الاوزعى السيد محمد حاذق وهم اخذوا العلم الشريف من ابى بكر الاسيرى عليه رحمة البارى وهو اخذه العلم عن عبد النبى الشروانى وهو من تلاميذ مولينا عبد الرحمن الفاضل الآمدى وهو من تلاميذ مولينا الجزرى وهو من تلامذ محمد الشروانى وهو من تلاميذ مولينا السيد محمد جلال الدين الدوانى وهو من تلامذ مولينا محمد اليحيى وهو من تلامذ محيى الدين الكشكنارى وهو من تلامذ مولينا السيد الشريف الجرجانى قدس الله سره الاعلى تلميذ مولينا الابهرى ثم انتقل قدس سره بعد ختم المادة لتكرار شرح المطالع الى مولينا وهما تلميذان من تلامذ مولينا قطب الدين الرازى وهو من تلامذ والده وهو من تلامذ الطوسى والكتاب فروستى التلميذان الامام فخر الدين الرازى وهو من تلامذ امام الحرمين وهو من تلامذ والده وهو من تلامذ والده وهو من تلامذ عبد الله بن احمد القفال المروزى وهو من تلامذ الشيخ ابى اسحق المروزى وهو اخذ العلم عن قاضى شريح عن الامام القاسم الايماطى وهو عن الامامين اسماعيل المزنى والربيع المرادى وكلاهما عن الامام المحقق محمد بن ادريس الشافعى وهو عن ميل بن خالد وهو عن ابن جريج وهو عن عطا وعن ابن عباس وهو عن نافع عمر رضى الله عنا وعنهم اجمعين وكلهم عن النبى صلى الله تعالى عليه وسلم تسليما وعلى آله واصحابه واتباعه اجمعين برحمتك يا ارحم الراحمين والحمد لله رب العالمين

اجازه العبد الفقير الى الطاف ربه القدير الحاج احمد خلوصى بن الحاج محمد الفلبوى

غفر الله لهما و لوالديهما ، واحمد خلوصى رسمى خاتميله مختوم اولديغى

فطوحي
حسن
حلمي

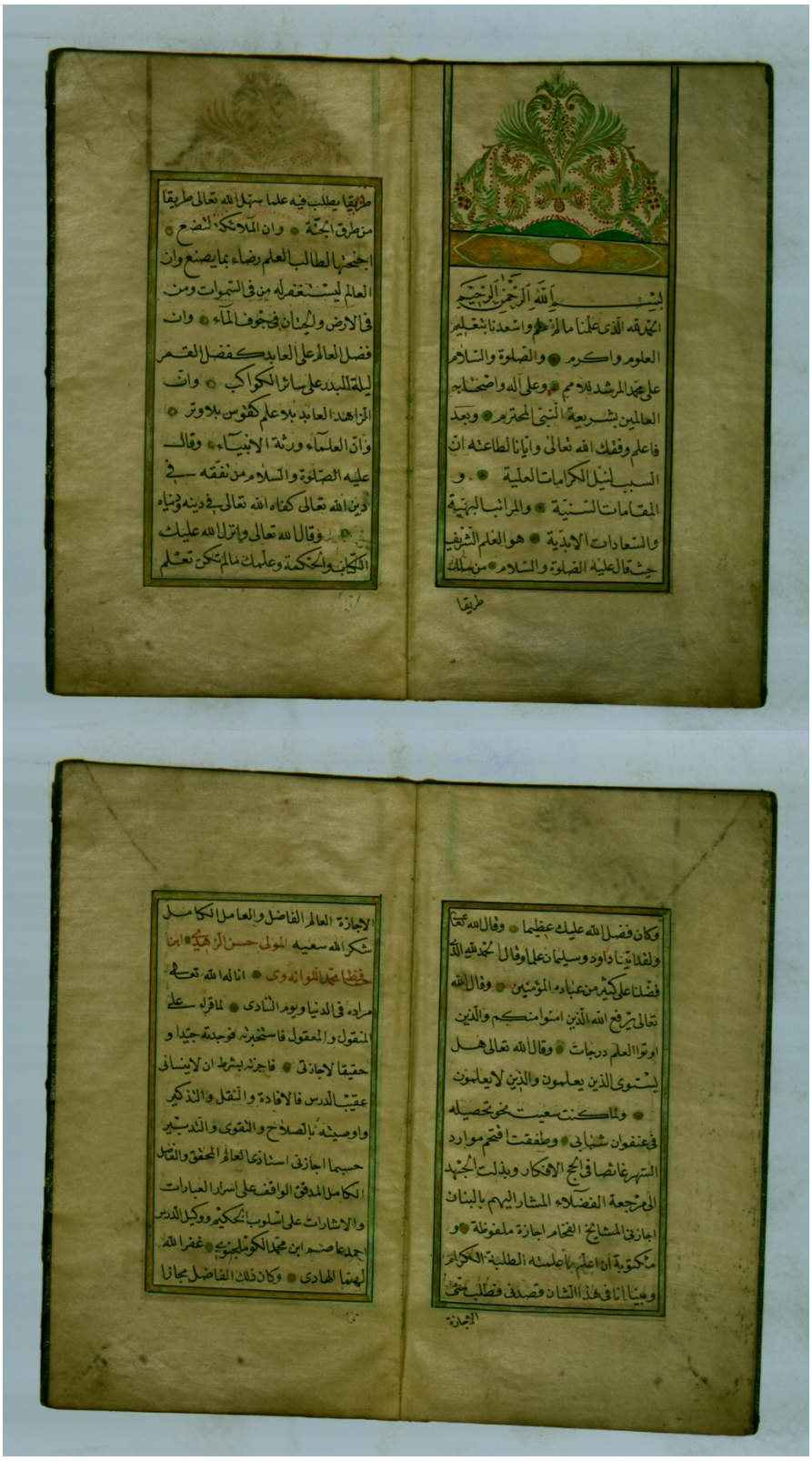
١٩ محرم تاريخه فطوني شيخ حسن حلمي افندي بدء غرائب الاحاديث قرائة اليوب
بعد الاتمام ختم رسيله مختوم اولاه اجازتنامه صورتي

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لمن شرف من شاء من بني آدم بالهداية الى خدمت حديث خير الورى والصلوة والسلام على سيدنا محمد المخصص بالمقام الاعلى
ما ضحكت قراطيس ببكاء الاقلام من ايدي العلماء وعلى آله واصحابه الذين هم كالنجوم بايهم اقتدى الامة اهتدى فلما
كان علم الشريعة اشرف العلوم قدرًا واعلاها منزلة وفضلا اذ به يحصل شرف الدنيا والآخرة ومن تحلى به فقد فاز بالصفة
الرابحة والمنزلة الرفيعة العالية ومن عرى منه فقد حظى بالكدة الخاسرة والعصل فى هذا العلم الكتاب العزيز
والسنة المحمدية فلذالك انفقت فيه بضاعة الاعمار وجمع استاذنا الشيخ احمد ضياء الدين الكمشخانوى قدس سره
فيه كتبا منها غرائب الاحاديث وشرحه لكى ينال بها شفاعة النبى المختار ودعاء اخواننا من العلماء الابرار
نفعنا الله بها جميعًا وجميع الانام بحرمة سيدنا محمد عليه الصلوة والسلام وكان ممن لزمنى فى هذا الكتاب محمد بن عمر كمشخانوى
كان له حديث يكون ولطف به فى كل حركة وسكون وجعل سعيه مشكورًا وعمله مقبولا وطلب منى الاجازة بهذا الكتاب
وبما تلقى عنى لاجل التدريس والرواية واستخرت الله تعالى واجزته بذالك على الوجه المطلوب وانا اسئل المولى الكريم بمنه
وفضله العميم ان يفتح على وعليه فانه هو البر الرؤف الرحيم واوصى نفسى واياه بتقوى الله وطاعته والعمل بمضمون
الحديث واتباعه ان الله مع الذين اتقوا والذين هم محسنون سبحان ربك رب العزة عما يصفون وسلام على المرسلين
والحمد لله رب العالمين .

خادم الفقراء والسالكين
وزاوية دار ضياء الدين
فطوحي
حسن
حلمي

Ek-11. Hasan Sabri Efendi'nin İcazetnâmesi

من اعلم العلماء استاذى العالم المحقق
والفاضل الكامل المدقق الواقف على اسرار
العبارات والاشارات على اسلوب الحكيم
عبد الرحمن بن حسين المعروف بقرة بن ايادى
عليه رحمة الهادى ● وكان ذلك المفاضل
مجازا من اعلم العلماء الكاشف عن استار
الرموز ● دقائق النكاة بالوجه المستقيم
فريد دهره ● ووحيد عصره السيد مصطفى
بن عمر الدريني رحمه الله تعالى الملك الباري
وجعل مسكنه فى الجنة العالى ● وكان
ذلك الفاضل مجازا من قدوة العلماء
وبرهان الفضلاء علامة عصره وفهامة
دهره ابراهيم بن محمد الاسبيرى الارضروجى

و

وكان المرحوم مجازا من قدوة العلماء
وعمدة الفضلاء ● افضل زمانه اعلم اوانه
العالم العامل المحقق ● والحبر الكامل المدقق
الحاج عبد الرحيم بن يوسف الالوى
الشهير باخ بالابيق اقدى ● وكان ذلك
الفاضل رحمه الله تعالى مجازا من سعة
اخيه قدوة العلماء وعمدة الفضلاء
وحيد العصر فريد الدهر ● الحكيم المحقق
والفيلسوف المدقق ● محمد بن يوسف الالوى
المشهور بالابيق اقدى ● وكان المرحوم مجازا
من اعلم العلماء ● وافضل الفضلاء عالم
محمد بن احمد الكوزلحصارى الشهير بخاجى
امير زاده ● وكان المرحوم مجازا من اشهر

العلماء المحققين ● واكمل الفضلاء المتبحرين
محمد خديد على التيسائى ● وكان المرحوم
مجازا من سلطان العلماء ● برهان الفضلاء
علامة عصره كشاف زمانه السيد
عبد الرحمن الروحى ابن الشيخ الشهيد عبد الله
السيراوى قدس سره عائدا من مكة الشريفة
وكان المرحوم مجازا من على التيسائى
المفتى بقيصرية الروم ● تلميذ رجب القيصرى
الاماسى وابراهيم القرمانى ● وهما
اخذا عن المولى الفريد سليمان الشروانى
المجاز له من يحيى بك التبريزى ● وهو
عن حبيب الله شيرزاجان الشيرازى ●
افضل زمانه جمال الملة والدين محمود

الشيرازى

الشيرازى العازى ● كل عليه العلامة
الصديقى الدوانى ● وهو ينتهى السند فى
اكثر علومه اليه الدوانى ● وفضلهم الذين اكثر فى
وهما مفتخران بالاختصاص من بين اقرانهم علوم
العلامة التفتازانى الجرجانى ● تلميذ مبارك
شاه ● تلميذ المحقق قطب الدين الرازى ●
تلميذ علامة الشيرازى ● تلميذ كاتبى القزوينى
تلميذ الامام فخر الدين الرازى ● تلميذ
الامام حجة الاسلام الامام الغزالى ●
تلميذ امام الحرمين عبد الملك ابن عبد الله بن
يوسف الجوينى ● ولقد اجاز المرحوم محمد حفيد
على التيسائى ايضا مر العالم العامل و
الفاضل الكامل سند المحققين وسند

المدققين محمد الدارندوي وكان المرحوم مجازا
من الفاضل محمد بن ابي بكر المرعشي الشهير بسميه افندزاده
وهو منتسب الى حمزة الدارندوي الشهير بأدونى
محمد الشفيري المستفيض من حمزة على الاكوراني
وزين العابدين الكوراني وهما للسيد الشيخ
عبد الله الجزري من اصحاب احمد المنجلي للسيد
مرزا جان ولمحمد جيون العالم الفاضل علاء محمد بن
احمد الكوز لحصاري ايضا من البيلة العامل و
الفاضل الكامل التقي النقي شيخ الشيوخ عثمان
المعروف بپاسنجي زاده وكان المرحوم مجازا من
العالم التحرير والفاضل الاكثير علي بن خليل
الكليسي وكان هو مجازا من استاذ الكملة
وحذاق المدرة ابي الفاضل المشتهر بين المشارق

و

والمغارب شهاب الشمس بين النجوم والكواكب
احمد بن محمد الغازابادي وقرأ هو على المولى
الفاضل والاستاذ الكامل هداية الرواية وكفاية
الدراية حسن الاروسوي ثم النوقادي
الشهير بزويلي زاده ثم قرأ هو على الاستاذ
الاساتذة قطب زمانه ونعمان اوانه محمد
النفيسي وقرأ ذلك العالم الفاضل والعامل
الكامل عالم محمد بن احمد الكوز لحصاري المشتهر
بحاجي ميرزاده ايضا على والده
قدوة المحققين وعمدة المدققين
علامة الدهر في عصره فريد الدهر في مصره
السيد الحاج احمد بن مصطفى وانه قال
شيخنا الحكيم المحقق والفيلسوف المدقق محمد بن

يوسف الشهير بپا لا يسق افندي
ولقد فاض على كثيرا من العلوم حين كنت
بين يديه من حضرة والدي والمستكمل بحب
قوشيه الحاج يوسف بن ابراهيم
واخذت شيئا من محمد الشهير بمفتي زاده
وقال العالم الكامل المحقق والعابد الفاضل
المدقق الحاج عبد الرحيم افندي رحمه
وانا قرأت اتصل على استاذ الاستاذ
الحاج اسمعيل زاده في تواعل الشبانية من اول
ايا عوجي الى مطلب حاشية الامام
واستفدت كثيرا من العلوم من
تأليفات الفاضل العلامة والنحرير
الفهامة اسمعيل الكلنبوي

ح

حتى صار استاذا معنونا بالحذاق المتقين
نور الله قبورهم وافاض علينا من بركاتهم
واحشرنا واياهم بالرفيق الاعلى
وما ذلك على الله بعزيز
ولخاتمة الكلام هو ما وصى به سيد الانام
فيما روى معاذ رضي الله عنه انه اخذ
بيد رسول الله صلى الله عليه وسلم فمشى ساعة ثم قال يا معاذ
اوصيك بتقوى الله تعالى وصدق
الحديث ووفاء العهد واداء الا
مانة وترك الخيانة ورحم اليتيم
وحفظ الجوار وبذل الكلام
وبذل السلام والتفقه في القرآن

ط

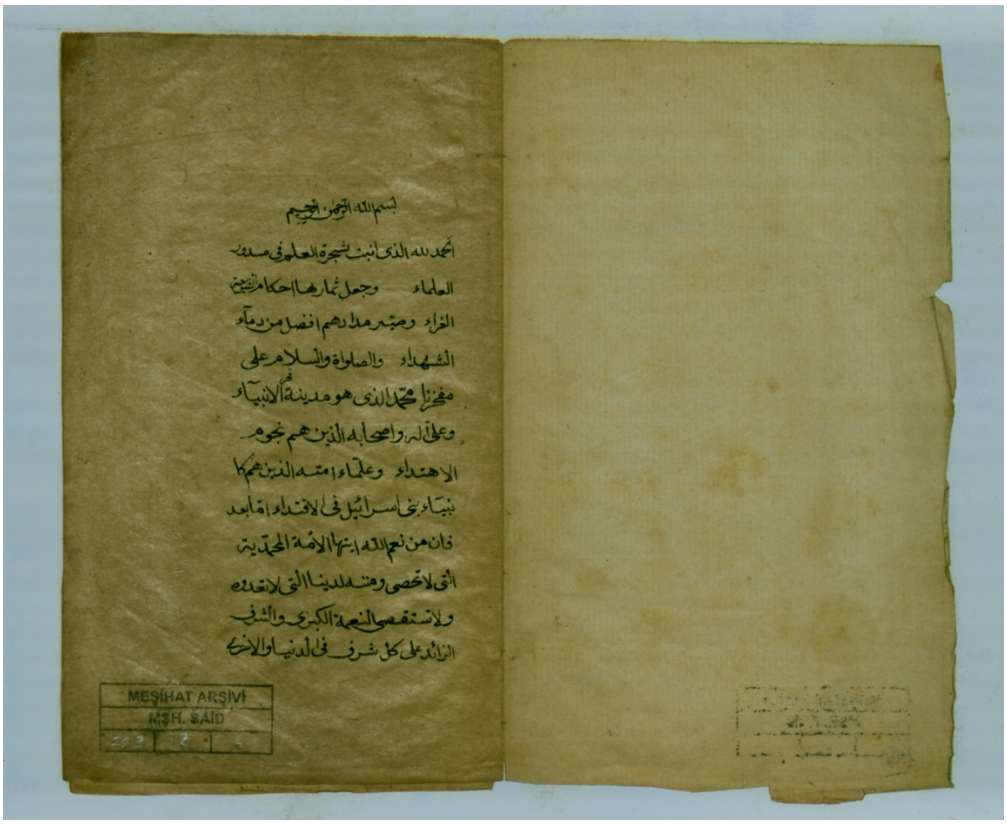

ربنا لا تزغ قلوبنا بعد اذ هديتنا
وهب لنا من لدنك رحمة انك انت
الوهاب ○ ربنا اغفر لي ولوالدي
ولوالديا وللمؤمنين
والمؤمنات يوم يقوم
الحساب ○ لا اله الا الله
محمد رسول الله

وحب الاخوة وعدم الجزع في الحرب
وقصر الامل ○ وحسن العمل ○
وانهاك لعرفك اذا شتم مسلما
وتصدق كاذبا ○ وتكذب
صادقا وتعصي اماما عادلا ○
وتفسد في الارض ○ يا معاذ ○
اذكر الله تعالى عند كل حجر و
شجر واحد منهم يكره ذنب
توبة السر بالسر ○ والعلانية
بالعلانية ○ رواه البيهقي
رحمه الله تعالى ○ وارجو من
هذا الفاضل ان لا ينساني
في مظان الاجابة عن دعائه الخالص

ربنا

EK-12. Hasan Sabri Efendi'nin *Kasîdetü'l-Bürde* İcazetnâmesi

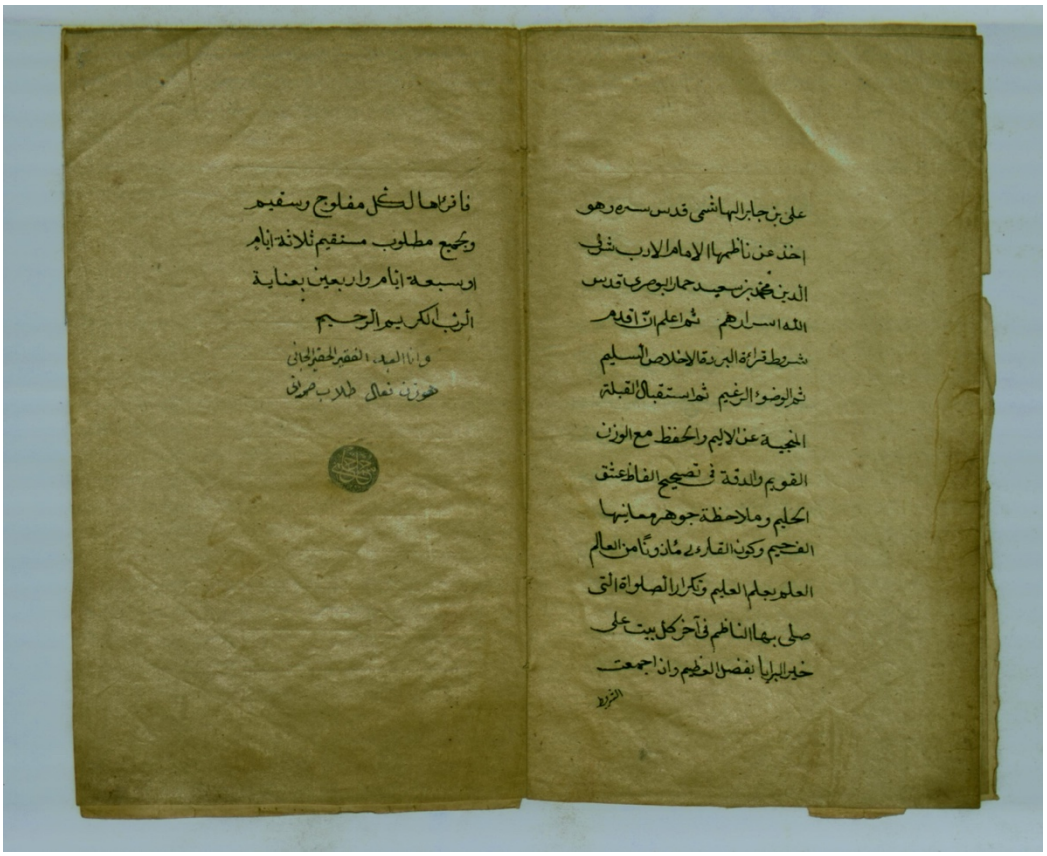

المنجلي وهو اخذ من العالم العامل المتقن
عبد الله بن محمد الباطوي صانهما الله
عن شدة الايام وهو اخذ عن العالم
العامل محمد الحلبي الاخسخوي وهو
اخذ عن العالم الكامل احمد قويح حصاري
وهو اخذ عن شهاب الدين فخر المحققين
استاذ بحر العلوم بالجزم والفهوم
بالعزم صاحب النقد المطمئنة
سيد الفضلاء واسعد الفضلاء
حسين الرشدي القنوي الاصلي
وهو اخذ عن العالم العامل المسند الحا
ج مصطفى الاوزتمري وهو اخذ عن
شيخه واستاذه العلامة المحرر شجاع

المشايخ الاستاذ الكامل اسماعيل اقديح
الايدنجكي مولدا والمدني مسكنا وهو
اخذ عن شيخه ابراهيم النابلسي فقيه
الشام في زمانه حفيد قطب العارفين
الشيخ عبد الغني النابلسي قدس سره وهو
اخذ عن جده الشيخ عبد الغني النابلسي
المذكور قدس سره وهو اخذ عن شيخه
النجم الغزي وهو اخذ عن والده البدر الغزي
قدس سره وهو اخذ عن شيخه شيخ الاسلام
قاضي زكريا الانصاري قدس سره وهو اخذ
عن ابي اسحق الصالحي قدس سره وهو اخذ
عن الصلاحي ابي عبد الله محمد الشلي
قدس سره وهو اخذ عن ابي الحسن

علي بن جابر الهاشمي قدس سره وهو
اخذ عن ناظمها الامام الاديب شمس
الدين محمد بن سعد حمار البوصيري قدس
الله اسرارهم ثم اعلم ان اقوم
شروط قراءة البردة الاخلاص السليم
ثم الوضوء الرغيم ثم استقبال القبلة
المنجية عن الايم والحفظ مع الوزن
القويم والدقة في تصحيح الفاظ عتق
الحليم وملاحظة جوهر معانيها
الفخيم وكون القارئ مأذونا من العالم
العلو بجلم العليم وتكرار الصلوات التي
صلى بها الناظم في آخر كل بيت على
خير البرايا بفضل العظيم وان اجمعت

فانها لكل مفلوج وسقيم
وبجمع مطلوب مستقيم ثلاثة ايام
او سبعة ايام واربعين بعناية
الرب الكريم الرحيم
وانا العبد الفقير الحقير الجاني
فوزي تعالى طلاب صرلي

EK-13. Padişah Tarafından İcazet Alan Hocalara Yapılan İhsanın Makbuzu

ML.EEM.00198.00067.002